

ISSN 1563-0323
Индекс 75878; 25878

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

EURASIAN JOURNAL

of Philology: Science and Education

№1 (177)

Алматы
«Қазақ университеті»
2020

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ №1 (177) наурыз

ISSN 1563-0323
Индекс 75878; 25878

04. 05. 2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Қуәлік № 16497-Ж

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Зуева Н. Ю. – ф. г. к., доцент (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Әбдиманұлы Ө., ф. г. д., профессор (ғылыми редактор)
(Қазақстан)

Досанова А. М., PhD, доцент м. а. (ғылыми редактордың орынбасары) (Қазақстан)

Таева Р. М., ф. г. к., доцент (редактордың көмекшісі)
(Қазақстан)

Алинтаева Л. Т., ф. г. к., доцент м. а. (редактордың көмекшісі) (Қазақстан)

Джолдасбекова Б. У., ф. г. д., профессор, ҰҒА корреспондент-мүшесі (Қазақстан)

Донна Орвин, ф. г. д., профессор, Торонто университеті (Канада)

Евдокимова С. Б., PhD, асс. профессор, Браун университеті (АҚШ)

Жаң Жин Жин, доктор, профессор, Пекин ұлттық орталық университеті (Қытай)

Қарағойшьева Д. А., ф. г. к., PhD, доцент (Қазақстан)
Кибальник С. А., ф. г. д., профессор, Орыс әдебиеті институты (Ресей)

Мадиева Г. Б., ф. г. д., профессор (Қазақстан)

Морхье Пост, PhD, профессор, Берген университеті (Норвегия)

Насие Йылдыз, ф. г. д., профессор, Гази университеті (Түркия)

Риверс Уильям П., ф. г. д., профессор, Ұлттық кеңес және тілдерді дамыту жөніндегі халықаралық оқыту (АҚШ)

Сэт А. Агбо, PhD, асс. профессор, Лейкхэд университеті (Канада)

Темірболат А. Б., ф. г. д., профессор (Қазақстан)

Тымболова А. О., ф. г. д., профессор (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Тонкер А. (Қазақстан)

«Филология сериясы» қазіргі тіл білімі мен әдебиеттану және аралас мамандықтардың өзекті мәселелерін жариялауға арналған.

Министерство образования и науки Республики Казахстан
Официальный интернет-ресурс Комитета по контролю в сфере образования и науки

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаққозова

Телефон: +7 747 125 6790

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева

Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

ИБ № 13542

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 20,6 б. т. Тапсырыс № 3339.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2020

1-бөлім
ӘДЕБИЕТТАНУ

Section 1
LITERARY CRITICISM

Раздел 1
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

A.B. Temirbolat¹ , M.M. Kozhashev²

¹Al-Farabi Kazakh National University,

²Abay Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty,

e-mail: alua.temirbolat@kaznu.kz, raimbek26@mail.ru,

CATEGORY OF CHRONOTOPE IN ZHAMBYL ZHABAEV'S POETRY

In the article the work of Kazakh literature's classic of Zhambyl Zhabaev are considered. The features of his artistic world and the author's concept of being and personality are revealed. The originality of Zh. Zhabaev, his skill and peculiarities of the approach to depicting reality are conceptualized. The object of research is the spatial-temporal organization of the poet's poems. The role of chronotope's category in the work of Zhambyl Zhabaev is revealed. It is indicated that time and space are not only the basis for building the artistic world, but also contribute to the disclosure of the philosophical-aesthetic views of the poet. Based on the analysis of chronotope's category, the poet's attitude to the phenomena and events, which he describes is determined. In the process of analysis, it is noted that the spatial-temporal continuum of Zh. Zhabaev's works is characterized by complexity and multidimensionality. It is proved that various types of the chronotope are presented in his poetry, which reflect his worldview and attitude. During the study, the features of the functioning of the categories of time and space in the works of Zh. Zhabaev. The versatility of the world depicted in poems, the keen interest of the poet in the soul space of the lyrical hero, is emphasized. The principles of constructing the works of Zhambyl Zhabaev are revealed.

Key words: work, poem, theme, time, space, idea, chronotope, poet.

А.Б. Темірболат¹, М.М. Қожашев²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: alua.temirbolat@kaznu.kz, raimbek26@mail.ru

Жамбыл Жабаев поэзиясындағы хронотоп категориясы

Мақалада қазақ әдебиетінің классигі Жамбыл Жабаевтың шығармашылығы қарастырылады. Қаламгердің көркемдік әлемі мен болмыс және жеке тұлғаның авторлық концепциясының ерекшеліктері ашылады. Мақалада Ж. Жабаевтың шығармашылық шеберлігі және ақиқат шындықты бейнелеудегі өзіндік тәсілдері пайымдалады. Зерттеу нысаны ақын өлеңдерінің кеңістіктік-уақыттық континуумы болып табылады. Жамбыл Жабаевтың шығармашылығындағы хронотоп категориясының рөлі ашылады. Уақыт пен кеңістіктің көркемдік әлем құрудың негізі болып қана қоймай, ақынның философиялық-эстетикалық көзқарастарын ашуға ықпал ететіндігі көрсетіледі. Хронотоп категориясының талдауы негізінде ақынның өзі суреттеген құбылыстар мен оқиғаларға қатынасы анықталады. Талдау барысында Ж. Жабаев туындыларының кеңістіктік-уақыттық континуумы күрделілігімен, көп өлшемділігімен сипатталатындығы дәлелденеді. Ақынның поэзиясындағы оның дүниені қабылдауы және дүниені сезінуін көрсететін хронотоптың түрлі типтері анықталады. Зерттеу барысында Ж. Жабаев шығармаларындағы уақыт пен кеңістік категорияларының қызмет ету ерекшеліктері қарастырылады. Өлеңдерде бейнеленетін әлемнің көпқырлылығы, ақынның лирикалық кейіпкердің жан кеңістігіне деген қызығушылығы айтылады. Жамбыл Жабаев шығармаларының құру принциптері ашылады.

Түйін сөздер: шығарма, өлең, тақырып, уақыт, кеңістік, идея, хронотоп, ақын.

А.Б. Темирболат¹, М.М. Кожашев²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби,

²Казахский национальный педагогический университет им. Абая,

Казахстан, г. Алматы, e-mail: alua.temirbolat@kaznu.kz, raimbek26@mail.ru

Категория хронотопа в поэзии Жамбыла Жабаева

В статье рассматривается творчество классика казахской литературы Жамбыла Жабаева. Раскрываются особенности его художественного мира и авторской концепции бытия и личности. Осмысливается самобытность Ж. Жабаева, его мастерство и своеобразие подхода к изображению

действительности. Объектом исследования является пространственно-временная организация стихотворений поэта. Раскрывается роль категории хронотопа в творчестве Жамбыла Жабаева. Указывается, что время и пространство являются не только основой построения художественного мира, но и способствуют раскрытию философско-эстетических взглядов поэта. На основе анализа категории хронотопа определяется отношение поэта к описываемым им явлениям и событиям. В процессе анализа отмечается, что пространственно-временной континуум произведений Ж. Жабаева характеризуется сложностью, многомерностью. Доказывается, что в его поэзии представлены различные типы хронотопа, которые отражают его мировосприятие и мироощущение. В процессе исследования рассматриваются особенности функционирования категорий времени и пространства в произведениях Ж. Жабаева. Подчеркивается многогранность изображаемого в стихотворениях мира, пристальный интерес поэта к пространству души лирического героя. Раскрываются принципы построения произведений Жамбыла Жабаева.

Ключевые слова: произведение, стихотворение, время, пространство, идея, хронотоп, поэт.

Introduction

Zhambyl Zhabaev is the classic of Kazakh literature. His works are widely known to readers. The poetry of Zhambyl Zhabaev is a kind of chronicle of the history of Kazakhstan. On the pages of his works he narrates about the main events taking place in the country, reflects on the present and future of the people. Great attention in his work is paid to universal and eternal problems. Zhambyl Zhabaev talks about happiness, the meaning of life, friendship, the joys of being. Each work of the poet is filled with great love for his native land, imbued with civil and patriotic motives.

The poetry of Zhambyl Zhabaev is characterized by a variety of genres. He wrote lyric, everyday, social-satirical songs, heroic poems and fairy tales (“The Dog of Bay Kadyrbay”, “The Black Decree”, “The Poem of an Angry Heart”, the poems “Utegen Batyr”, “Suranshi Batyr”, the fairy tale “Khan and akyn”, “The Tale of the Lazy Dog” and others).

Zhambyl Zhabaev is a recognized master of the word. On the pages of his works, he managed to create an original and unique world. Ordinary phenomena and things acquire a special colour in his work.

The works of Zhambyl Zhabaev are of great interest to readers, researchers and the public. His literary heritage is regularly discussed at international and national conferences, symposia and forums.

A significant contribution to the study of Zhambyl Zhabaev’s work was made by such famous scientists, writers, critics as M. Auezov, R. Rollan, M. Sholokhov, K. Simonov, H. Suyunshaliev, K. Beisembiev, A. Baitanaev, M. Balakaev, B. Kenzhebaev, E. Ismailov, M. Zholdasbekov, S. Begalin, S. Sadyrbaev, Zh. Dadebaev, M. Umbetaev, K. Zharmaganbetov, E. Sydykov and others. In their works, they expound his biography, reveal poetic and improvisational skills. “Zhambyl,” – writes M. Zholdasbekov, – “was able not only to splendidly

compose verses impromptu. But also masterly playing dombra, masterfully performing voluminous epic chants, rehearsing his aitys and parts of other akyns from memory, telling stories, genealogies and fairy tales” (Zholdasbekov M., 1993: 15).

The monograph of E. Ismailov “Akyns” (Ismailov E., 1956) is devoted to the study of the problems of pride and innovation, the influence of oral folklore, and the epic tradition on the poetry of Zh. Zhabaev. Based on a comparative-typological analysis, the researcher reveals the features of the ideological-thematic content of the works of the great akyn, the originality of his artistic world and method.

B. Kenzhebaev (Kenzhebaev B., 1955), H. Suyunshaliev (Suyunshaliev H., 1955) discuss the storytelling and poetic talent of Zhambyl. Based on the analysis of his works, researchers show the versatility of the gift of Zh. Zhabaev.

The work of M. Silchenko is devoted to the study of the system of images of Zhambyl’s poetry. Based on the analysis of accusatory songs of akyn, the researcher reveals the features of his creative method and approach, defines the typical features of the characters of his works (Silchenko M., 1956).

Features of the style and language of Zh. Zhabaev are the subject of analysis in the works of M. Balakaev (Balakaev M., 1948).

The artistic originality of Zhambyl’s work, his aesthetic ideals and values are revealed in the works of Zh. Dadebaev. According to the researcher, the distinctive features of akyn’s poetic heritage are sincerity, purity of spiritual impulses and thoughts (Dadebaev Zh., 2008: 276).

The book of E. Sydykov “Zhambyl” (Sydykov E., 2015) is devoted to understanding the role of Zh. Zhabaev in the historical-cultural process of Kazakhstan, the significance of his poetic heritage. Describing the life and career of the great akyn, the author reveals the features of the development of

society in XX century. In the book the problems of continuity of national traditions are examined. Great attention is paid to the refraction of historical events through the prism of the fate and work of the poet.

However, despite such close attention of scientists to the heritage of Zh. Zhabaev, some problems to this day remain insufficiently studied. Among them is the question of the role and function of the category of chronotope in his poetry.

The study of this problem will allow to better comprehend the originality of the artistic world of Zhambyl Zhabaev, to understand the features of his worldview, the concept of being, the construction of works. For the category of chronotope plays a huge role in his poetry.

Experiment

Time and space are fundamental concepts. They permeate the content and form of the work, determine its integrity. At the level of the chronotope category, the poet's ideas about the world around him are revealed.

Time and space contribute to understanding the sequence and relationship of depicted events. The study of these categories allows you to more deeply comprehend the mental state of the lyrical heroes, the changes that occur in their consciousness and sensual world in the process of their perception of the phenomena of reality.

At the chronotope's level, the poet's mentality, his aesthetic ideals and values are reflected. Through time and space, the problem of continuity of generations is comprehended.

Accordingly, to study the category of chronotope in Zhambyl poetry, historical-functional, comparative-typological, psychological methods, complex approach were used, which allowed, firstly, to reveal the nature of poetic works; secondly, to study the features of the functioning of the category of chronotope; thirdly, to understand the author's perception of time and space. Their application contributed to obtaining a holistic view of the organization of the artistic world of poems of Zh. Zhabaev.

The historical-functional method allowed to identify the originality of the literary heritage of the poet. He contributed to the understanding of the connection of his works with the events of reality.

The comparative-typological method was used to comprehend the patterns observed in the poetry of Zh. Zhabaev. As a result of a comparative study of his poems, the features of their ideological-thematic content, spatial-temporal organization were established.

The psychological method contributed to the disclosure of the inner world of lyrical heroes, understanding of their experiences, doubts, feelings. Based on its application, features of the author's concept of personality were revealed, the poet's attitude to the surrounding reality was studied.

The complex approach allowed to explore the spatial-temporal continuum of Zhambyl's poems. As a result of its application, the essence of the author's concept of being, the system of his aesthetic views and spiritual values, the peculiarities of the relationship of the depicted images and events were revealed.

Results and discussions

The works of Zhambyl Zhabaev are imbued with images with spatial and temporal content. The poet often puts these categories in the title of his poems. An example of this is the works "Alatau", "In the Mountains", "The Road to the Steppes", "On Dzhalai", "I reached the top of the mountain," "Spring", "Running of Time", "I am a Centennial Poplar", "Old Age", "Song of the Summer". Each of them is associated with a specific event and period in the life of the poet. So, in the poem "Alatau" (1937), the beauty and grandeur of the Zaili mountains are glorified. The poet very picturesque recreates the pictures of nature.

The chronotope of this work characterizes by specificity. In the poem the temporal and spatial boundaries of the depicted world are clearly indicated. The events described by the author unfold in the summer in the mountains located near Almaty.

The time-space of the poem spans several plans. Firstly, the chronotope of nature. The author praises the beauty and grandeur of Alatau mountains. Secondly, the time-space of Almaty city. The author notes the beauty of the capital, its location. Thirdly, the chronotope of the poet Zhambyl Zhabaev. The author describes himself, his house. Fourth, the time-space of a foreign country located behind Alatau Range. The author notes that there is a war going on.

The combination of several spatial-temporal plans allows, on the one hand, to understand the author's concept of being, the features of his worldview and attitude; on the other, to see the world in all its versatility, complexity and originality.

The poem contains a description of the historical epoch in which Zhambyl Zhabaev lived and worked. So, in the last three stanzas, the poet says:

“Alatau is rich! In a turban of ice
It didn't give his wealth to his enemies,
Lakes and ores, gardens and dzhailau
It gave the heroes of struggle and labor.

And there, beyond the ridge Alatau, is visible
Under a cloudy sky a foreign country
Where the wind walks through clay fanzas
And war is smoking with warm blood.

Dzhambul from a height looks around a ravine –
Is there a cunning embittered enemy hidden there?
Over the white felt yurt of Jambul
Like a flame, a poppy flag flutters!”
(Dzhabaev D., 1980: 222-223).

The mention of the historical epoch goes in some contrast with the description of the mountains. Such a construction reinforces the impression, which the work makes on the reader. On the one hand, the contrast emphasizes the beauty and grandeur of the mountains, on the other, it shows the strength, power, prosperity of the country in which the poet lives.

Moreover, the mountains are the border between the two worlds. They share different states with different social structure and political system.

The inclusion of a historical chronotope in a poem helps, firstly, to expand the boundaries of the world depicted by the poet; secondly, deepening the psychologism and dramatism of the work; thirdly, the disclosure of the realism of the described events.

By comparing the two countries, the poet touches upon the theme of war and peace. Thus, he goes beyond the real chronotope, rising to universal problems. Such approach shows the complexity, inconsistency of the world.

In the poem the problem of alienation is raised. The poet draws a clear border between the two worlds. The first is his homeland, blooming and beautiful. It is characterized by the breadth, infinity of spatial-temporal boundaries. The second world is a state located behind a ridge where war is going on. Zhambyl Zhabaev calls it a stranger, thereby showing that it is completely unlike his country. This world is characterized by the closeness of the chronotope.

In the work the upper and lower worlds are described. Showing the beauty of the mountains from the height of an eagle's flight and gardens spread on their slopes, the author emphasizes the harmony of life, the unity and integrity of nature's chronotope.

The world of the poet himself is connected with the upper world. Describing himself, the author says: “Dzhambul looks over a ravine from above” (Dzhabaev D., 1980: 223).

The crossing of the chronotope of mountains and the chronotope of the poet, on the one hand, shows their unity and interconnection; on the other, the aspiration of the poet and the country, in which he lives, upward, into the future.

In the poem the social, cultural-historical and psychological chronotopes are clearly traced. At the first level, the features of the existence of two different states are revealed. The cultural-historical chronotope reflects the features of the depicted epoch. Psychological time-space shows the inner world of the poet, his state of mind. It reflects the feelings, thoughts of the author, his attitude to his motherland.

Distinctive features of the psychological chronotope are joy, admiration, faith, pride, which fill the poet's soul space, the dynamism of time. The author rejoices, which is reflected in the level of description of the world around him. The chronotope of nature is characterized by colorfulness, polyphony. It is filled with sounds – the sound of a waterfall, the rustling of trees. Describing the world around him, the poet uses adjectives of the type: “juicy”, “azure”, “purple”, “rainbow”, “yellow”, “turquoise”, “green”, the verbs “rattles”, “boils”, “plunges”, “sing”, “swirl”, “grow oil”, “shine”. He broadly includes metaphors, comparisons. For example, mountain ranges are associated with roan horses, meadows covered with greenery resemble an emerald, wild strawberries cover the earth like a carpet, fish floating in the water flicker like silver.

At the level of the poet's image, the chronotopes of two worlds intersect:

“Dzhambul from a height inspects a ravine –
Is there a cunning embittered enemy hidden there?
Over the white felt yurt of Dzhambul,
Like a flame, a poppy flag flutters!”
(Dzhabaev D., 1980: 223).

These lines contain a contrast and are filled with deep meaning. In them there is a clear opposition “up-and-down”.

Dzhambul is associated with an eagle soaring above the mountains. He is a representative of the upper, upward, into the future of a world in which spiritual values dominate. The ravine is a symbol of the hostile, lower world in which war is going on.

The white yurt is the embodiment of the image of the motherland. Its color shows the beauty, the greatness of the country, in which the poet lives, the purity of the ideals and thoughts of the people. A flag resembling a flame is a symbol of people's spiritual aspirations.

The poem is permeated with a motive of mystery. The flickering of snow on the tops of the mountains, shaggy clouds that swirl and golden at sunset create an atmosphere of mystery. According to the author, they “guard the secrets of pearl peaks”.

A peculiar hymn to heat and the sun is the poem “Song of the Summer” (1937). In it the nature and condition of people at a particular time of the year are described. In the work the temporal and spatial boundaries of the depicted world are clearly traced. The events described by the author unfold in July. The place of action is the steppe and Kazakh village in which the poet lives, spread in it.

The spatial-temporal continuum of the poem includes several plans. Firstly, the chronotope of nature. The author describes the changes taking place in it. He notes that in summer “grasses rustle in the steppe”, “rays pour from the sky”, “ponds are full of birds”, and “fruits are poured with juice”. Secondly, time is the space of Kazakh village in which the poet lives. According to the author, “the youth is having fun”, songs and laughter are distributed everywhere. Thirdly, the chronotope of the poet himself, at the level of which his inner world is revealed.

It should be noted that the spatial-temporal boundaries of the village are moved apart in the poem to the scale of the country. Describing the beauty of his motherland, the poet goes into deep generalizations, showing the power and greatness of the state in which he lives:

“My Motherland is an eternal garden,
Tulips bloomed
And eleven sister countries,
Like birds closed their wings.
And eleven countries is a garden,
And it's free for the people in it” (Dzhabaev D., 1980: 221).

The extension of the spatial-temporal boundaries is observed at the level of the individual time-space of the poet himself. Recreating the pictures of nature and life of his native village, the author uses the pronoun “mine” (for example: “saddle my horse”, “my youth has fun”, “my motherland”, “my people”, “singing, my sea, burles”, “my fine summer”, “the garden of my country in July”). Describing the country in which he lives, he says “we”. Thus, the author shows the inextricable connection of his fate and the fate of Kazakh people with the life of the whole country. At this level, his private chronotope, on the one hand, incorporates the chronotopes of nature, the inhabitants of the village, and on the other, merges with the chronotope of the state.

The image of the garden is noteworthy in the poem. The boundaries of its chronotope constantly vary and are conditional. The image of the garden is connected, firstly, with the poet's motherland (“My Motherland is an eternal garden”, “The July garden of my country”); secondly, with eleven countries that are part of a single state (“And eleven countries are a garden”); thirdly, with a specific time period, season of the year (“July garden”); fourthly, with eternity (“eternal garden”).

The multidimensionality of the chronotope of this image is determined by the peculiarities of the poet's worldview. In his understanding and perception, the blooming summer garden is a symbol of happiness, prosperity.

The poem contains appeals. Describing the summer, the author seems to enter into dialogue with the world around him. The work begins with the words: “Saddle my horse”. Describing the country in which he lives, he turns to his soul (“Young, soul, young!”), to the blacksmith (“Above the hammer, the blacksmith, uplift!”), to the plowman (“Go deeper, plowman, explode strata”), to the sea (“Foam, my sea, burles!”). Such a construction of the work helps to reduce the spatial-temporal distance between the author and the reality depicted by him.

In the work social, cultural-historical and psychological chronotopes are reflected. At the level of first from them, the features of the life of the inhabitants of the village, youth are revealed. A social chronotope allows you to track changes in society, in the minds of people:

“The eyes of people have become clear,
The bowl is full – whatever the house
And it is not visible grief around”
(Dzhabaev D., 1980: 220-221).

The cultural-historical chronotope reflects the features of the life of Kazakh people at the time of the year depicted by the author. Its distinguishing features are songs, games, fun of youth.

At the level of the social, cultural-historical chronotopes of the poem, the achievements of the country are revealed – the construction of railways, mining, and the development of technology.

The psychological chronotope shows the inner world of the persons depicted in the work. Its distinctive features in the poem are joy, liveliness, filling the space of the soul of people, the dynamism of the flow of time.

The biological chronotope of the poem reflects the unity of man and nature. At its level, the changes

occurring in the life of people and the world around them are revealed.

The poem repeatedly uses words such as “greatness”, “open space”, “distance”, “unlimited”. They reflect the power of the country in which the poet lives and works.

The finale of the work is noteworthy. It ends with an exclamation and an ellipsis:

“My country’s July garden
It will bloom even more wonderful!..”
(Dzhabaev D., 1980: 221).

Such a finale symbolizes the poet’s hope for even greater transformations in the country and its wonderful future. He believes that civilization and culture will continue to develop, thereby increasing the well-being of the people.

The transformation of nature is described in the poem “Spring” (1938). The author shows how the world is changing at this time of the year. The work notes the influence of spring on the mental state of people:

“Spring spilled over the steppe, like a river,
Crane trail flying clouds.
The earth turns green, bright, wide.

Everything blooms, and the dawn is like the blossoming of a flower.

Blossom, just stick it in a pile of sand.
Careless people, labor became joy”
(Dzhabaev D., 1980: 292).

The spatial-temporal continuum of the poem has quite clear boundaries. The events depicted by the author unfold in the spring. The author indicates the approximate age of the poet (“Dzhambul lived a lot, one hundred and one spring”), which allows to determine the chronological framework. The scene is dzhailau.

The events described by the author unfold in several spatial-temporal plans. The poem recreates the image of nature. The author shows the changes occurring in it with the advent of spring.

The chronotope of nature combines with the chronotope of humans. The poem contains a description of life, the mood of the inhabitants of the village. The author constantly draws parallels between the natural world and the human world. So, he compares the swell of the lake with kaimak foam, calls himself a pacifier, mentioning the game of dombra, says that “a bird flies through it – not a hand”.

Great attention in the poem is paid to the inner world of the poet himself. His mood is revealed, emotions that permeate his soul are transmitted.

Spring, according to the poet, being a symbol of rebirth, has a positive effect on a person, on his individual time-space. Under its influence, it is transformed externally and internally, as evidenced by the following lines:

“Younger, rejoice in the sunny spring,
One hundred years – one hundred pounds – easy for an old man,
Sixty-two veins poured blood
A bird flies over the dombra – not a hand”
(Dzhabaev D., 1980: 292).

The chronotope of the work is characterized by complexity. The author is constantly changing his spatial-temporal position. Either he presents the events in the third person as an outside observer, as if he appeals to the people and the reader using the verbs of the second person, then he describes his own state of mind and the changes that occur with him. As a result, an integral picture of the depicted reality is formed.

The theme is music. It is revealed at the level of images of dombra and song.

Appeal to this topic is determined by the poet’s desire to show the positive impact of spring on man, on the world. This time of year is so inspiring that it contributes to the birth of new songs, the transformation of the space of the soul of people, the expansion of the boundaries of their individual chronotopes.

Reflections about time filled the poem “In the Mountains” (1940). The author describes his age and related changes. According to him, he became old, his eyes were dull, and he cannot climb to the top of the mountain.

The chronotope of this work covers two planes – the world of the poet and the world of nature. Talking about old age, the author describes the mountains. Characterizing himself, he says that he has “falcon impulse” cooled down, and in his ears, “the conversation speaks like an aryk”.

In the poem, there is a contrast between the past and the present:

“On the steep slopes, as in the past summers, I don’t walk.
For my wanderings I am not saddling a horse, as before”
(Dzhabaev D., 1980: 315).

The author’s concept of time is revealed in the work. The poet describes its flow. In his opinion, “the years have passed”. Thus, the poet shows the swiftness, the irreversibility of time.

It is interesting that the author correlates his image with this category. Zhambyl Zhabaev calls himself "the same age as the century". At this level, the author's idea of the significance of the category of time in human life is revealed.

The biological chronotope is clearly presented in the work. It reflects the age characteristics of the poet, the changes that occurred with him with the onset of old age.

The title of the poem is noteworthy. It carries a deep meaning. The image of mountains shows the author's conversion into the space of his past and present.

The work contains ellipses. The poet puts them, describing his state. Thus, he emphasizes the uncertainty of his own future.

The poem "Old Age" (1941) is close in its content and tone to this work. It is built in the form of appeal. The poet leads a peculiar conversation with old age. He asks it questions, reproaches it that it changed his appearance, took away his strength.

Old age materializes in a poem. According to the author, it pushes him, sits on him. Such a construction contributes to a deeper comprehension of the poet's inner world, the opening of the space of his soul. The author conveys in detail his attitude to old age.

In the poem parallels between the world of people and the world of nature are drawn:

"Iron shovel in chalk solution –
That's the beard of Dzhabambul on the centuries-old slope"
(Dzhabaev D., 1980: 318).

These lines express the idea of the unity of the three chronotopes. Firstly, the connection of individual times and spaces of the poet and the mountains surrounding him is revealed. Secondly, the unity of the chronotopes of human being and the individual is emphasized. Thirdly, at the level of the image of the poet, the intersection of data of individual times and spaces occurs. For the life of Zhambyl, on the one hand, is inextricably linked with everyday life, daily labor, and on the other, with the world of nature surrounding him.

The theme of old age is central in the poem "I reached, walking, the tops of the mountain" (1941). It is permeated by the poet's thoughts about his present and future. The author describes in detail the changes that have occurred to him, and his attitude to old age.

The spatial-temporal continuum of the poem includes several plans. The work intersects the

past, present and future, the world of nature, the world of people and the world of art. These spatial-temporal measurements are combined at the poet's chronotope level. Talking about his state, he draws parallels with nature and with the image of dombra:

"I reached, walking, the tops of the mountain,
And the age is endless, like a dombra song...
Legs diverge like strings, tremble
I can't stand, my legs are old"
(Dzhabaev D., 1980: 318).

The mountains in this case symbolize the path of man, his aspiration upward, into the future, towards the world of dreams, towards his goals and ideals.

The song, according to the author, is eternal as time. It has been heard for centuries, transmitted from generation to generation.

The poet's achievement of the top of the mountain and the mention of the strings of the dombra when creating his own portrait shows the completion of his life and the connection of his private chronotope with eternity.

An interesting comparison with the wagon ("I am like a dilapidated wagon"). It gives expressiveness to the image of the poet, enhances the sensation of the passage of time and its impact on the material world and man.

This comparison contains a deep symbolic meaning. Home is the guardian of human life. It protects him from the effects of the outside world. A dilapidated home reflects the extinction of life.

Describing old age, the poet appeals to the doctor. He asks the doctor for an answer to his question. Thus, the author, on the one hand, emphasizes the impotence of man before the passage of time; on the other, it touches on the eternal problem of life and death.

In the work the inner world of the poet is revealed. It is permeated with rhetorical questions and exclamations that reflect his mental state, thirst for life and regret for the new age.

Accordingly, the poem presents two types of chronotope – biological and psychological. The first reflects the age-related changes of the poet at the level of his appearance and physical parameters. The second reveals the experiences of the poet.

The idea of the uncertainty of the future is carried out in the work. The poem ends with the question: "Well ahead?". Such a finale enhances the effect of the work on the reader, forcing him to think about the meaning of life, its finiteness, the passage of time and the future.

Conclusion

Thus, the distinctive features of the chronotope of Zhambyl Zhabaev's poems are multidimensionality, complexity. In his works, the life of the Kazakh people is described, the change of seasons is shown, historical events and social transformations are characterized.

The poems of Zh. Zhabaev are characterized by polyphony. They are filled with the voices of people, the sounds of nature.

The spatial-temporal continuum of his works covers several plans – real, historical. The author mentions the past, present, future. His poems contain appeals, rhetorical questions and exclamations. The world of people is described in unity with the world of nature. In the poems of Zhambyl Zhabaev various types of chronotopes are depicted – social, cultural-historical, psychological, biological, contributing to the creation of a holistic picture of being.

References

- Balakaev M. (1948) Zhambyl olenderinin tili. Khalyk mugalimi. [The language of Zhambyl's poems]. National teacher. № 9. P. 23-27. (in Kazakh)
- Dadebaev Zh.D. (2008) Zhambyl. Dadebaev Zh.D. Tandamaly shygarmalar. Eki tomdyk. Vol. 1. [Featured Works] Алматы: Онер. P. 252-282. (in Kazakh)
- Dzhabaev D. (1980) Izbrannye proizvedeniya. [Featured Works]. Alma-Ata: Zhazushy, 400 p. (in Russian)
- Ismailov E. (1956) Akyndar. [Poets]. Almaty: Korkem adebiet, 340 p. (in Kazakh)
- Kenzhebaev B. (1955) Zhambyl Zhabaev Kazakh halkynyn zhyrshysy. [Zhambyl Zhabaev is the storyteller of Kazakh peoples]. Almaty: Kazakh state publishing house, 32 p. (in Kazakh)
- Silchenko M.S. (1956) O tipichnosti obrazov-personazhei v oblichitelnykh pesnyakh Dzhambula dosovetskogo perioda. V kn.: Tvorshestvo Dzhambula. [On the typical character images in accusatory songs of Jambul of the pre-Soviet period]. Work of Dzambul. Alma-Ata: SA of KazSSR. P. 15-23. (in Russian)
- Suyishaliev H. (1955) Zhambyl Zhabaev Kazakh halkynyn uly akyny. [Zhambyl Zhabaev is the great poet of Kazakh peoples]. Almaty, 42 p. (in Kazakh)
- Sydykov E.B. (2015) Zhambyl. [Zhambyl]. Moscow: Artistic literature, 367 p. (in Russian)
- Zholdasbekov M. (1993) Zhambyl i ego poeticheskie tradicii: avtoreferat dissertacii doktora philolog. Nauk: 10.01.02. [Zhambyl and his poetical traditions]. Abstract of the dissertation of a doctor of philological sciences: 10.01.02. Bishkek: KSU, 39 p. (in Russian)

Литература

- Жолдасбеков М. Жамбыл и его поэтические традиции: автореферат диссертации доктора филолог. наук: 10.01.02. – Бишкек: КГУ, 1993. – 39 с.
- Исмаилов Е. Акындар. – Алматы: Көркем әдебиет, 1956. – 340 б.
- Кенжебаев Б. Жамбыл Жабаев – қазақ халқының жыршысы. – Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1955. – 32 б.
- Сүйіншалиев Х. Жамбыл Жабаев – қазақ халқының ұлы ақыны. – Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1955. – 42 б.
- Сильченко М.С. О типичности образов-персонажей в обличительных песнях Джамбула досовetskого периода // В кн.: Творчество Джамбула / Ред. Смирнова Н.С. – Алма-Ата: АН КазССР, 1956. – С. 15-23, 123 с.
- Балақаев М. Жамбыл өлеңдерінің тілі // Халық мұғалімі. – 1948. – № 9. – Б. 23-27.
- Дәдебаев Ж.Д. Жамбыл. // Дәдебаев Ж.Д. Тандамалы шығармалар. Екі томдық. 1-том. – Алматы: Онер, 2008. – 352 б. – Б. 252-282.
- Сыдыков Е.Б. Жамбыл. – М.: Художественная литература, 2015. – 367 с.
- Джабаев Д. Избранные произведения. – Алма-Ата: Жазушы, 1980. – 400 с.

МРНТИ 17.09.91

<https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v177.i1.ph2>**Э. Абдуллаева**

Институт Литературы им. Низами
Национальной Академии наук Азербайджана,
Азербайджан, г. Баку, e-mail: elnura.abdullayeva@yahoo.com

ПОЭЗИЯ ПАРВИН ЭТЕСАМИ

Парвин Этесами является одной из примечательных поэтесс Южного Азербайджана. Она родилась в середине XX века в известной интеллектуальной семье, получила прекрасное образование, ее поэзия не только была известна в Азербайджане, но и была любима в Иране. Неслучайно ее произведения были оценены известными философами современности Бахаром и Ахмедом Кясриви. Несмотря на, что азербайджанская поэтесса писала произведения на персидском, судьба азербайджанского народа всегда занимала ее мысли. Личная жизнь у поэтессы не сложилась, и несмотря на то, что она прожила короткую жизнь, она оставила после себя богатое литературное наследие. Некоторые произведения были переведены с персидского на азербайджанский язык, некоторые переводятся и по сей день. Поэтический след писательницы является универсальным, так как отражает в себе вопросы, касающиеся человечества. Эта женщина всегда смотрела другим взглядом на общественно-политические вопросы, не боясь высказывать свое мнение. Ее поэзия довольно сильно сказалась на судьбе рабочих и женщин. Ее современники, а также последующие исследователи высоко оценили произведения и смогли воссоздать дух читателей и продолжить переданное мышление.

Ключевые слова: любовь, женская свобода, социальное неравенство, обучение, право работников, марионеточное управление, литературное наследие.

E. Abdullayeva

Nizami Institute of Literature
of National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Azerbaijan, Baku, e-mail: elnura.abdullayeva@yahoo.com

Poetry of Parvin Ehtisamy

Parvin Ehtisamy is one of the prominent poet who lived in the mid of the xx century of South Azerbaijan. She was born in an intelligent family and she had educated perfectly by the time. She was one of the favourite poets who was famous not only in Azerbaijan but all over Iran. Scientists of that time Bahar and Ahmad Kesrevi highly appreciated her poetry. Although this Azerbaijani poet wrote her poetry in Persian she always thought of the fate of Azerbaijan people. Her personal life was unlucky and she lived less but she had left a wealthy literary heritage after herself. Some part of her poetic heritage have been translated from Persian into Azerbaijan. However some of them haven't been translated yet. She had looked at political and social events and she wasn't afraid to express her opinion fearlessly.

The life of the workers, women's life were written thoroughly in her poetry. Her poetry was highly appreciated by. Contemporary authors of poetic heritage and subsequent researchers. She could express reader's spirit either love theme or public theme and she could realize their real life.

Key words: love, women's freedom, social inequality, teaching, right of workers, shah style management, literary heritage.

Э. Абдуллаева

Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы
Низами атындағы Әдебиет институты,
Әзірбайжан, Баку қ., e-mail: elnura.abdullayeva@yahoo.com

Парвин Этесамидің поэзиясы

Парвин Этесами – XX ғасырдың ортасында өмір сүрген Оңтүстік Әзірбайжанның белгілі ақындарының бірі. Атақты зиялы отбасында дүниеге келіп, тамаша білім алған ақын қыздың поэзиясы сол кезеңдерге қарамастан Әзірбайжанда ғана емес, Иранда да танымал болып, сүйіспеншілікке бөленген. Оның шығармаларын қазіргі заманның белгілі философтары Бахар мен Ахмед Кясриви тарапынан жоғары бағалануы кездейсоқтық емес. Әзірбайжандық ақын шығармаларын парсы тілінде жазғанына қарамастан, әзірбайжан халқының тағдыры әрқашан

оның ойынан шықпаған. Ақынның жеке өмірінде қиындықтар көп кездескенмен, ол өзінің қысқа ғана ғұмырында артында бай әдеби мұра қалдырып кетті. Бірқатар туындылары парсы тілінен әзірбайжан тіліне аударылса, тағы бір бөлігі әлі де аударылуда. Шығармаларында адамзаттық тақырыптарды арқау еткендіктен қаламгердің поэтикалық ізі көпқырлы, жан-жақты. Ақын әрқашан қоғамдық-саяси мәселелерге басқа көзқараспен қарап, өз пікірін батыл түрде білдіріп отырған. Қаламгер поэзиясы жұмысшылар мен әйелдердің тағдырына қатты әсер етті. Оның замандастары, сондай-ақ кейінгі зерттеушілер ақын шығармаларын жоғары бағалап, оқырмандар рухын қайта жаңғыртып, оның ойларын жалғастыруда.

Түйін сөздер: махаббат, әйел еркіндігі, әлеуметтік теңсіздік, оқыту, жұмысшылар құқығы, қуыршақ басқару, әдеби мұра.

Введение

Поэтесса Азербайджана Первин Этесами, основной темой творчества которой были любовь, красота, свобода женщины и воспевание гуманизма, обладала редким талантом человеколюбия и патриотизма. Первин Этесами родилась 16 февраля 1906-го года в центре Южного Азербайджана – городе Табриз, в квартале Шешгилян, в интеллигентной и просвещенной семье. Её отец Юсиф Этесамюльмюльк был известным ученым своего времени, знатоком французского, турецкого, арабского, персидского языков и литературы, мать Ихтиярюльмюльк-ханум была дочерью Мирзы Абдулгусейна Шури Бахшаеша, известного под именем Гевамуддовле, бывшего оратором и секретарем эпохи Насреддин-шаха.

Получившая начальное образование от отца и специальных учителей Первин Этесами в июне 1924 года окончила Американскую школу девочек в Тегеране, изумила всех в выпускной вечер своим прочитанным докладом «Женщина и история».

Эксперимент

Первин Этесами, какое-то время преподававшая в школе, которую окончила, в июне 1934 года создала семью с двоюродным братом отца, однако эта семья была непродолжительной.

Шесть месяцев спустя ушедшая от мужа и вернувшаяся в отчий дом поэтесса ни при ком не показывая недовольства личной судьбой, ограничилась лишь написанием следующих строк об этом браке:

Ey gül, bağ ara təhlükədən qeyri nə gördün?
Nəştar kimi sözdən, ləkədən qeyri nə gördün?
Bəsdir bu qədər parladın ulduz kimi, ey ləl,
Yoxdur olanın, səksəkədən qeyri nə gördün?
Düşdün çəmənə, leyk nəsibin qəfəs oldu,
Ey quş, burada mərəkədən qeyri nə gördün?
(Sbornik, 1973: 271)

О цветок, что кроме угроз видел ты?

Что видал ты кроме жалоподобных слов, клеветы?

Хватит столько блистать как звезда, о рубин,

Нет ничего у тебя, что кроме настороженности видел ты?

Оказался на лугу, но долей твоей клетка стала,

О птица, что кроме скандала видала ты здесь?

Первин Этесами, часто печатающаяся в газетах и журналах, по совету отца издает в 1935 году книгу стихов. Этот сборник стихов, названный им «Диваном», вскоре широко распространившись, обрел уважение литературной и научной общественности. В 1936 году Министерство Просвещения Ирана награждает её за стихи 3-ей научной степенью, однако Первин, сказав «есть более достойные, чем я», отказывается от награды (см. подробнее: Novruzova, 1972: 84-86).

«24 марта 1941 года внезапно залегшая в постель Первин 12 дней спустя, то есть 6 апреля, скончалась и была похоронена в городе Кум, в семейном склепе рядом с отцом» (Sbornik, 1973: 271)

Как отмечалось выше, сборник стихов Первин Этесами впервые был издан в 1935 году, при её жизни, и к этой книге подробное предисловие написала Меликушшуера (титул главы поэтов на Востоке) Бахар. И после смерти поэтессы «Диван» издавался несколько раз – в 1941, 1954 и 1962 годах.

В этом предисловии Меликушшуера Бахар, высоко оценивая творчество П. Этесами, проанализировав её произведения «Благодать Господа», «Кааба души», «Слезы», «Свободный дух», «Глаз и душа», «Пучина света», пишет: «Даже если бы от этой сладкоречивой поэтессы осталась бы лишь газель «Путешествие слезы», этого было достаточно, чтобы удостоиться самого высшего и ценного места во дворце поэзии и литературы» (Antologiya, 1983: 5).

Первин Этесами приступила к творчеству при получении образования в азербайджанской женской школе, «не сторонящаяся вести борьбу в тяжелых условиях во имя своего народа и родины молодая поэтесса» (Parvin, 1994:

Kimdir ki, düz danışmağna etsin iftixar!
(Huseynov, 1975: 66-67)

По улице величественно проходил правитель,
Шум-гам возрос, в тот день стало веселье явным.
Задал вопрос сиротка-горец попутчику своему,
Что это слепящее глаза в короне у шаха?
Ответил: – не знаю, но слышал,
Самая дорогая жемчужина, что на голову возложил
сей счастливчик.

Прошел вперед, старушка некая сказала так:
Слезы глаз, сердца кровь, если будешь разумен,
Этот волк, который был знаком нам всегда,
Всегда несчастью подвергал стадо,
Мудрец, что скопил богатство – разбойник,
Шаху, что имуществом торгует, не доверяй.
Внимательно рассмотри сирот кровавые слезы,
Сокровище цену блеском ее узнай.
Первин, терпи лжецов, какая от слов польза,
Есть ли кто искренней речью гордился бы!

В каждой, на первый взгляд, выглядящей
обычной, строке, наряду с явными выражениями,
есть глубокий сарказм, ирония, резкий протест
против эпохи.

Почему должно быть веселье при прохождении
шаха по улице? Самой важной, первой
обязанностью каждого правителя является
служение народу. В годы жизни Первин Эте-
сами Рза-шах Пехлеви Иран, особенно Азербай-
джан, не привел к таким счастливым дням,
чтобы народ праздновал его появление на ули-
цах. Следовательно, эта прогулка направлена
не на общение с народом, а для демонстрации
шахом своего могущества. И поскольку по-
этесса указывает на блистающую в его короне
жемчужину устами ребенка, первый понимае-
мый смысл заключается в том, что здесь раз-
говорам о справедливости, равенстве, свободе
речи быть не может. Интерес и вопрос ребен-
ка-сироты, на самом деле, является интересом
и вопросом народа, стонущим под гнетом и не
имеющего представления об истинной сущности
событий.

На вопрос ребенка-сироты о том, что в ко-
роне «самая драгоценная жемчужина» отвечает
его сверстник и хотя этот ответ ребенка удов-
летворяет, поэтессе он не удовлетворил. На этот
раз вопрос задается устами пожилого человека
– старухи. Старуха утверждает, что если будешь
умен, разумен, будешь знать, что виденное тобой
не алмаз, не драгоценность, а слезы сирот, кровь
сердечная. И этот видимый тобой нами правя-
щий, как пастух, в паре с волком, на самом деле
ведет стадо к катастрофе. Цель его не в правле-
нии государством, а в накоплении себе имуще-

ства. В таком случае он не правитель, а вор, раз-
бойник.

Поэтесса понимает и сама признает, что сре-
да, в которой она живет ложь вездесуща, на прав-
ду никто не обращает внимания, но все равно
хочет внушить читателю, что необходимо гово-
рить правду, быть справедливым и пригодным
обществу.

Образы, созданные Первин Этесами, «напи-
савшей десятки ценных произведений об иран-
ских крестьянах, раздавленных под грузом тяже-
лого гнета и несправедливости самодержавия»
(Parvin, 1994: 181), отношение к эпохе, событи-
ям, в таких произведениях, как «Соловей и мура-
вей», «Усилие и действие» и «Песня земледель-
ца», наряду с демонстрацией поэтической мощи
поэта, говорят также об обладании высокими и
нравственными качествами.

Важнейшим объектом обращения поэзии П.
Этесами была женская судьба. «Первин смогла
воспринять и отобразить тяжелую жизнь иран-
ских женщин не только как поэт, но и как чув-
ствительная, обладающая способностью глубоко
мыслить женщина» (Parvin, 1994: 189). Старав-
шаяся передать незаменимые заслуги женщины
в деле развития общества и счастья семьи в сво-
их стихотворениях «Пери общения», «Два обще-
ства» П. Этесами в стихотворении «Горе бед-
няка» с болью и мастерски изображает полную
тягот жизнь прядущих шерсть и хлопок женщин,
пожертвовавших всю молодость, лучистость
своего взгляда ради зарабатывания куска хле-
ба. Следующие строки, сказанные устами бед-
ной старухи, утратившей лучистость запавших
глаз, заработавшей из мирского имущества лишь
прялку, иголки и нитки, и разрушенную хибару,
представляют собой обобщенное художествен-
ное отображение образа жизни женщин Ирана и
Южного Азербайджана 30-ых годов XX века.

Рассмотрим некоторые фрагменты стихотво-
рения:

Bir qarı gecədən yun əyirirdi,
Giley-güzərim milə deyirdi:
-O qədər üstünəçöküb qalmışam,
Belim elə bil ki, əyri bitibdir.
O qədər mən sənə nəzər salmışam,
Çuxur gözlərimin nuru itibdir
(Sbornik, 1973: 276).

Некая старуха с ночи пряла шерсть,
Жалобами делилась со спицей:
Так много над тобой зависала,
Что спина будто криво приросла.
Так много я на тебя взор устремляла,
Что запавших глаз блеск исчез.

В описании поэтессы, вышеизложенными строками создающей портрет, у старухи, утрачивающей лучистость своих глаз и жалующейся спице, нет спокойной жизни, несмотря на подобные тяготы. Не имеющая нормального дома, чтобы укрыться от солнечной жары, льющихся на ее голову дождей, женщина говорит спице, что «только ты у меня в руках из мирского имущества». Птицы укрылись в своих гнездах, все живое сделало себе запасы. У меня кроме надежды нет ничего и надежды никогда не сбываются. Кто ласкает безрукого и безногого, чтобы нашелся и такой, который о такой старухе, как я заботился бы? Я в таком состоянии, что не могу купить и охапки дров для того, чтобы зажечь огонь в своем очаге. В хибарку, где я ючусь, даже свет нормально не падает. Далее старуха свое горестное положение так объясняет спице с откровенностью:

Axdı yamaq-yamaq əziyyətimdən,
 Ürəyimin qanı barmaqlarıma.
 Üzülüb köynəyim, corablarım, mən –
 Nə geyim əynimə, ayaqlarıma?
 İynəni saplamaq istədim, ancaq
 Nə gözlərim gördü, nə əlim tutdu
 (Sbornik, 1973: 277).

Из-за трудностей потекла
 Кровь сердечная на мои пальцы.
 Прохудились мои сорочка, носки,
 Что надеть мне на себя, на ноги?
 Хотела нитку в иголку продеть, да
 Ни глаза не увидели, ни руки не удержали.

Но это еще не все муки ее. У не могущей надеть что-то, не могущей продеть нитку в иглу, чтобы залатать рваную одежду, старухе нечего и поест. Старуха находится в таком положении, что хочет идущими от соседней ароматом еды утолить свой голод. Хотя и это горем она не считает, потому что кое-как держится. Самое ужасное в том, что:

Bulud göy üzünü sardığı zaman,
 Suvaq çəkmədiyim dam dərdim olur.
 Qorub neçə yerdən köhnə tavan da,
 Yağış döşəməyə tökülüb dolur.
 Hörimçək torudur dövrəmdə pərdə,
 Tanrıdan kim belə bir ömür dilər?
 (Sbornik, 1973: 277).

Когда облако покрывает небо,
 Необмазанная крыша становится бедой моей.
 Оторвалась в нескольких местах старая крыша тоже,
 Дождь, капая на пол, заливает.
 Занавесом вокруг меня служит паутина,
 Кто у Бога попросит жизни такой?.

Женщина с сердечной болью отмечает, что хотя многие и пользуются этим садом-миром, заложенным временем, эпохой, мне мир не улыбался. У других в руках сорванные в саду бутонны, а у меня воткнувшаяся в ногу колючка распускается.

Последние слова женщины подобны резкой пощечине, нанесенной по лицу эпохи:

... Yüz ölüm, faciə seli görmüşəm
 Odur ki, göz yaşım selə dönübdür.
 Əzab caynağında ömür sürmüşəm
 Varlığın kasıbdan üzü dönübdür
 (Sbornik, 1973: 277).

... Видала я сотни смертей, сель трагедии
 Потому слезы мои превратились в сель.
 В когтях страданиях жизнь прожила
 Богатый от бедного отвернулся.

Стихотворение поэтессы завершает очень назидательными и заставляющими задуматься строками, адресованными самому себе:

Pərvin, kimə lazım bu cığır-bağır?
 Harın hardan qanır nə çəkir fağır?
 (Sbornik, 1973: s.277)

Первин, кому нужен этот шум-гам?
 Откуда самодовольный знает, что испытывает бедняк?

Одна из особенностей поэзии Первин Этесами характеризуется предпочтением ею в своих стихотворениях символов, относящихся преимущественно к классической восточной поэзии и европейскому романтизму. Произведения поэта «Глаз и сердце», «Истина и иносказание», «Поездка слезы», «Сегодня и завтра», «Нужный и ненужный», «Знак свободы», «Неуместное приращение» и др. выделяются именно указанными поэтическими особенностями.

В стихотворении «Истина и иносказание» поэт противопоставляет соловья с розой. Соловей говорит цветку, что твое алое лицо является светильником, луга освещаются твоим светом. Цветок не соглашается с ним. Сообщает, что его красота однодневна, после увядания вся его красота исчезнет. И ты, уйдя, меня покинешь, будешь искать на других лугах другие цветы, свою любовь будешь показывать им.

Первин Этесами ответом цветка соловью хочет показать, что истинная любовь должна быть в сердце, любящие не должны быть пленниками красоты. Согласно П. Этесами:

Məhəbbətin yurd-yuvasürəkdir,
Sözlər isə nidasıdır dəhənin.
Əsl aşiq oda vurur özünü,
Nə faydası boş-boşuna ötənin.
Həqiqəti ayırırıq məcazdan,
Vəfası yox "mən aşiqəm" deyənin
(Sbornik, 1973: 274).

Гнездом любви является сердце,
Слова же восклицания уст.
Истинный влюбленный в огонь броситься готов,
Какая польза от попусту проходящего.
Истину отделяем от иносказания,
Верности нет у говорящего «я влюблен».

К числу самых прекрасных произведений Первин Этесами, несомненно, является высоко оцененное Меликюш-шюера Бахар сихотворение «Путешествие слезы». Рассмотрим некоторые фрагменты этого стихотворения (стихотворение на азербайджанский язык перевел Атиф Зейналлы):

...Fələyin cövründən ağlayanda mən,
Güldü bu halıma dodağı, getdi.
Mən ki bu qətrədən inçiməmişdim,
Vəs niyə gözümün qonağı getdi?
...Ağilla ürəyin söhbətlərinə,
Bir an tükənmədi marağı, getdi.
...Aşiqin üzündən öpüb, eşqindən
Yargılə bir qasid sayacağı getdi.
O düşdü qəzanın tərəzisinə,
Kaş gələ, vəzninin sorağı getdi
(Sbornik, 1973: 276)

...Когда плакал я от несправедливости судьбы,
Рассмеялся над этим моим состоянием, ушел.
Я же не обиделся на это,
Так почему ушел гость с глаз моих?
... Беседам разума с сердцем,
Ни на миг не исчерпался интерес, ушел.
...Поцеловав возлюбленного в щеку от любви.
Гонец к любимой пошел.
Он попал на колесо судьбы,
Хоть бы услышать его голос, ушел.

Результаты и обсуждения

Как и отмечалось выше, одной из, возможно, первой особенностью поэзии Первин Этесами является отдача ею предпочтения в стихотворениях общественного содержания в большей степени символам, аллегории и персонификации. Стихотворения поэта «Неуместное порицание» относится к её стихотворениям подобного рода. В стихотворении, построенном на диалоге чеснока с луком, читаем:

Sarımsaq danladı soğanı bir gün,
Ki, yazıq nə qədər pis iy salırsan.
Dedi: – Öz eybindən xəbərin yoxdur,
Odur ki, xəlqdən eyb axtarırsan.
Özünü səbəbsiz böyük sanma çox,
Sən də bu torpağın güllərindənsən.
Özünə yaxşıdır gözəlrəq baxıb,
Əvvəl öz eybini bəyan edərsən.
Biz alçaq, bir düşgün kifir paltarıq,
Sən nədən yumursan canının çirkin?
İradın anlayan öz eybin bilən,
Eyləyər danlağın, tənənin tərkin
(Huseynov, 1975: 68-69).

Чеснок отругал как-то лук,
Мол, насколько даешь неприятный запах.
Сказал: – О своем не знаешь недостатке,
Потому у народа ищешь изъяны.
Без причины не считай себя великим,
И ты тоже из цветов этой земли.
А зачем себя считаешь красавцем,
Сначала о своем заявишь недостатке.
Если мы такие некрасивые в ужасном одеянии,
А ты зачем не моешь грязь своей души?
Понимающий свои претензии, знающий свой недостаток,
Не будет другого упрекать.

Еще одним стихотворением Первин Этесами, производящим впечатление протеста против законов и правил эпохи, является произведение «Правоверный и выпивший». Это стихотворение, будучи переведено Атифом Зейналлы с рефреном «Не то», было включено во II том «Литературной антологии Южного Азербайджана» (Sbornik, 1973: 271). Но рассмотрим перевод видного южноазербайджанского ученого, поэта Яхьи Шейда. Этот перевод, по нашему мнению, более точен:

Möhtəsib bir kefli gördü, tez giribanın tutub,
Söylədi kefli ki, bu noxta deyil, paltardır.
Söylədi: – Çox keflisən, dingildəyirsən hey sağ-sola,
Söylədi: – Məndən deyil, yol çox nahamardır.
...Söylədi: – Pul ver özün qurtar əlimdən, rahat ol,
Söylədi: – Din işləriində yoxsa pul-mal vardır?
...Söylədi: -Mey çox içmişən, özlüyündən çıxmısan,
Söylədi: – Sarsaq, danışma, hövsələm çox dardır.
Söylədi: – Lazımdı hədd vursun ayıqlar kefliyə,
Söylədi: – Bu şəhrdə kim bir nəfər hüşyardır
(Antologiya, 1983: 68-69).

Правоверный увидел пьяного, сразу промолвил:
Пьяный сказал что, это не уда, а одежда.
Сказал: – Ты пьян, шатаешься направо – налево,
Сказал: – Это не моя вина, дорога неровная.
... Сказал: – Денег дай, избавься от меня, будь спокоен,
Сказал: – Разве в религиозных делах есть выгода?
... Сказал: – Выпил ты много вина, потерял себя,
Сказал: – Глупец, не разговаривай, терпения мало у меня.
Сказал: – Пускай установят предел трезвые выпившему,
Сказал: – Есть кто в этом городе разумный.

Заключение

Таким образом, сказанные о Первин Этесами слова, ее произведения, о которых мы рассказали, и названия стихов, которых мы упоминали, подтверждают, что поэтическое наследие этой поэтессы состоит из ценных образцов литерату-

ры, отражающих в себе глобальные и гуманистические вопросы. Считаем, что перевод дивана Первин Этесами с персидского на азербайджанский язык и издание целиком, написание о нем монографических исследований относится к актуальным вопросам Азербайджанского литературоведения.

Литература

- Сборник статей и стихотворений Парвин Эхтисами / Составитель Абульфат Эхтисами. – Табриз, 1973. – 76 с.
 Антология литературы Южного Азербайджана. – Том 2.– Баку: Наука, 1983. – 271 с.
 Парвин Этесами // газета «Эттелат». – 10 апреля. – 1994. – С. 3.
 Сардарниа С. Поэты Азербайджана. – Табриз: 1999. – С. 84-100.
 Гарибли И. Литература не знает границ. – Баку: Наука и образование, 2014. – 137 с.
 Гафари Р. Поэтессы Азербайджана. – Табриз: 2001. – С. 66-67.
 Гусейнов Б. Традиция и новаторство в персидской поэзии XX века. – Баку: Наука, 1975. – 181 с.
 Антология поэзии Азербайджанских поэтесс: классики и советский период. – Баку, 2014. – 245 с.
 Гаджиев М. О Парвин Эхтисами // журнал «Азербайджанская женщина». – 1980. – №9. – С. 14.
 Новрузова С. О творчестве Парвин Эхтисами // Известия Азербайджанской Академии Наук. – Серия литературы, языкознания и искусства. – 1972. – № 2. – С. 55-69.

References

- Antologiya (1983). literaturi yujnoqo Azerbaijan [Anthology of Literature of Southern Azerbaijan]. part 2. Baku: Nauka. 271 p. (in Azerbaijani)
 Antologiya (2014) poezii Azerbajjanskih poetess: klassiki i sovetskiy period [Anthology of poetry of the Azerbaijani poetesses: classics and Soviet period]. Baku. 245 p. (in Azerbaijani)
 Garibli I. (2014). Literatura ne znaet granits [Literature knows no boundaries]. Baku: nauka I obrazovaniya. 137 p. (in Azerbaijani)
 Gafari R. (2001). Poetessi Azerbaijan [Poetesses of Azerbaijan]. Tabriz. p.66-67 (in Persian)
 Huseynov B. (1975). Tradisiya i novatorstvo v persidskoy poezii XX veka [Tradition and innovation in 20th century Persian poetry]. Baku: Nauka. 181 p. (in Azerbaijani)
 Hajiyev M. (1980). O Parvin Ehtisami [About Parvin Etisami]. jurnal «Azerbajjanskaya jenshina». №9. p. 14 (in Azerbaijani)
 Novruzova S. (1972). O tvorchestve Parvin Ehtisami [About creativity of Parvin Etisami]. – Izvestiya Azerbajjanskoy Akademii Nauk. – seriya literaturi, yazikoznaniya i iskusstva. – № 2. – p.55-69 (in Azerbaijani)
 Parvin (1994) Ehtisami [Parvin Etesami]. gazeta «Ettelat». 10 aprel. p. 3 (in Persian)
 Sardarniya S. (1999). Poeti Azerbaijan [The poets of Azerbaijan]. Tabriz. p.84-100 (in Persian)
 Sbornik (1973). statey i stikhotvoreniy Parvin Ehtisami [Collection of articles and poems by Parvin Ehtisami]. Tavriz. 76 p. (in Persian)

Я.Х. Алекперов Бакинский евразийский университет,
Азербайджан, г. Баку, e-mail: yadullaekberov2@gmail.com

ТРАНСФОРМАЦИЯ МИФА В СКАЗКИ

У истоков культуры и мышления стоит мифология. Фольклор, в том числе сказки, представляют собой продолжение, производное от мифологии. Мифы придали большой толчок не только развитию фольклорных жанров, но и литературы. Считается, что фольклор произошел от мифа, а литература от фольклора, впоследствии в истории литературы повторно обратились к мифам. Среди сказок, наиболее связанных с мифами, это сказки о животных и волшебные сказки. Животные – самые древние и главные персонажи мифов. И переход мифов в другие фольклорные жанры, в том числе сказки, представляет собой длительный процесс. При трансформации мифов в фольклор происходит также наслаивание мифов и сказок друг на друга. Как волшебные сказки, или же сказки о животных, возникли непосредственно из мифов, так и слияние мифов и существующего ряда сказок произошло на основе общих мотивов. При трансформации мифов в сказки, и в том числе в другие фольклорные жанры, мифы, утрачивая эту свою функцию, превращаются в художественно-эстетические тексты. Повествующие об одном и том же мифическом образе, миф и сказка именно этой чертой отличаются друг от друга. Если образ в мифическом тексте принимается в качестве реального существа, тот же образ в сказке воспринимается уже в качестве нереального образа.

Ключевые слова: фольклор, миф, мифология, сказка, трансформация, волшебство, мотив, сюжет, персонаж.

Y.Kh. Alakbarov

Baku Eurasian University,
Azerbaijan, Baku, e-mail: yadullaekberov2@gmail.com

Transformation of the myth into the tales

One can see mythology at the beginning of culture and thought. Folklore, including fairy tales, is a continuation or reproduction of mythology. Myths have given the great incitements not only to folklore genres, but also to the development of literature. As folklore is derived from myths and literature is derived from folklore, later myths were re-applied in the history of literature. The tales about animals and magical images are more connected with myths among the tales. Animals are the oldest and main characters of myths. The transition of myths to other folklore genres, including fairy tales, has taken place in the form of a long-term process. While the myths were transformed into folklore, there was also the layering of myths and tales. As magical tales or the tales about the animals are directly derived from myths, tales that live along with myths have come together in common motives. When myths are transformed into the tales, as well as other folklore genres, they lose their function and become literary-aesthetic texts. Both myths and fairy tales that are about the same mythical characters differ from each other in this point. While a mythical image is perceived as a real being that same image in the tale is already perceived as a fictitious, unrealistic image.

Key words: folklore, myth, mythology, tale, transformation, magic, motif, plot, character.

Я.Х. Алекперов

Баку Евразия Университеті,
Әзірбайжан, Баку қ., e-mail: yadullaekberov2@gmail.com

Мифтің ертегіге трансформациясы

Мәдениет пен ойлаудың бастауында мифология түр. Фольклор, оның ішінде, ертегілер мифологияның жалғасы. Мифтер фольклор жанрларының дамуына ғана емес, әдебиеттің дамуына үлкен серпін берді. Фольклор мифтен шықса, ал фольклордан шыққан әдебиет кейіннен әдебиет тарихында қайта мифтерге жүгінген. Ертегілердің ішінде мифке ең жақыны – жануарлар туралы және қиял-ғажайып ертегілер. Жануарлар – мифтің ең ежелгі және негізгі кейіпкерлері. Мифтің басқа фольклор жанрларына, әсіресе, ертегілерге ауысуы ұзаққа созылған үдеріс болды. Мифтердің фольклорға айналуы барысында ертегілер мен мифтердің бір-біріне сіңісуі жүзеге

асады. Қиял-ғажайып ертегілер немесе жануарлар туралы ертегілердің қайсысын алсақ та, тікелей мифтен пайда болған, сол секілді мифтер мен ертегілердің сіңісуі ортақ сарындардың негізінде жүзеге асқан. Мифтердің ертегілерге, соның ішінде, басқа да фольклорлық жанрларға айналуы кезінде, мифтер өз қызметтерін жоғалта отырып, көркем-эстетикалық мәтіндерге айналады. Бір ғана мифтік бейнені баяндау кезінде аңыз бен ертегі бір-бірінен осы қырынан ерекшеленеді. Егер мифтік мәтіндегі сурет нақты адам ретінде қабылданса, ертегідегі сол бейне шынайы емес бейне ретінде қабылданады.

Түйін сөздер: фольклор, миф, мифология, ертегі, трансформация, сиқыр, сарын, сюжет, кейіпкер.

Введение

Говоря о мифических персонажах в сказках, естественно, нельзя не упомянуть связь сказки с мифом. В этом смысле второй основной вопрос прояснения отношений сказки и мифа заключается в том, как, в каких условиях миф трансформируется в сказку.

Трансформация мифов в сказки и вообще в другие в фольклорные жанры в целом представляет собой очень сложный и, даже можно сказать, очень запутанный вопрос. Так как этот процесс проходил в глубинах истории, в очень древние периоды. Даже в такие периоды, когда один и тот же текст считался и мифом, и сказкой. Из истории культуры известно, что один и то же рассказ в некоторых племенах принимался как миф, а в некоторых племенах – как обычное событие. Причина этого, разумеется, связана с верой. Вспомним мысли К. Леви-Стросса: «Пока миф воспринимается как миф, он остается мифом» (Levi-Stross, 1985: 194). Если в одно и то же событие верит одно племя, то оно является мифом, если относятся к нему лишь как развлекающему тексту, излагающему интересное событие, то это событие является уже не мифом, а другим жанром, например, легендой, преданием и т.д.

Эксперимент

Какими бы сложными ни были взаимоотношения мифа и сказки, исследователи внесли ясность в определенные стороны этих отношений. В исследованиях показывается, что сказки богаты мифическими взглядами и образами, отражающими эти взгляды. То есть отображающие в себе мировоззрение очень древних времен мифы в дальнейшем трансформировались в различные фольклорные жанры, в том числе сказки. Е.М. Мелетинский писал, что мифологические сюжеты сыграли большую роль в происхождении литературных сюжетов. Мифологические мотивы, образы, персонажи используются и за-

ново осмысливаются в течение, можно сказать, всей истории литературы. (Meletinskiy, 1999: 639). Из этой мысли ученого становится ясно, что мифы придали большой толчок развитию не только фольклорных жанров, но и литературы. В Европе в эпоху Ренессанса произошло возвращение к мифам в культуре, искусстве и литературе. Художники рисовали табло, отображающие мифологические сюжеты, скульпторы создали образы мифических персонажей. И в литературе шел идентичный процесс. Достаточно вспомнить «Божественную комедию» Данте Алигьери.

Далее Е. М. Мелетинский пишет о связи сказок с мифами: «Сказки о животных и волшебные сказки возникли непосредственно из мифов» (Meletinskiy, 1999: 639). Эта мысль выдающегося ученого-мифолога ярко освещает трансформацию мифов в сказки. Отсюда становится ясно, что среди сказок сказки о животных и волшебные сказки больше связаны с мифами. Согласно ученому, эти сказки произошли непосредственно из самих мифов. Разумеется, эта мысль заставляет задуматься: почему среди тематических типов сказок только сказки о животных и волшебные сказки произошли непосредственно от мифов?

Ответ на этот вопрос скрывается в самих мифах: исследователи подтверждают, что первичные мифы большей частью повествовали о животных. Н. В. Торопов писал, что в мифологии роль животного и животного элемента в целом в исключительной степени велика. Эта роль определяется значением животного на раннем этапе развития человечества. (Торопов, 1980: 440). В. В. Евсюков также пишет, что мифы, в которых земля изображается в образе животного относятся к самым древним и простым мифам (Yevsyukov, 1988: 71). Отождествление Вселенной с человеческим телом моложе зоомодели мира (Yevsyukov, 1988: 79).

Мы эту картину наблюдаем и в текстах, отражающих мифическое мировоззрение наших огузских предков. В уйгурской версии «Огузнаме» первый предок огузов Огуз-каган нарисован в образе быка (Sherbak, 1959: 22).

Как видно, животные самые древние и основные персонажи мифов. Близкое созвучие образов и тематики сказок о животных с образами и тематикой мифов о животных привели ученых к выводу о происхождении сказок о животных непосредственно от мифов. Что касается волшебных сказок, вопрос ясен сам по себе. Источниками фантастических персонажей сказок – дивов, пери, драконов и др. – конечно же, является мифология. Они вне зависимости от наличия в сказках, или каких-то фольклорных текстах, во всех случаях представляют собой образы, сохранившие мифические черты. Так что, возникновение волшебных сказок непосредственно из мифов не вызывает никаких сомнений.

М. Г. Тахмасиб в изданной в 1946 году статье «Образ дива в азербайджанской народной литературе», высказывая отношение к воззрениям появившейся в первой половине века в Европе школы «мифологов», (мифологическая школа), писал: «Вообще, видеть происхождение всего народного творчества или же отдельных видов в мифе было бы неправильно. Однако существование в его относящихся к древним временам видах, в том числе сказках, мифологических остатков представляет собой непреложной истиной» (Tahmasib, 2010: 126). Он, как можно заметить, хотя и отрицал связь многих жанров с мифом в фольклоре, связь жанра сказки с мифом однозначно подтвердил.

Связь сказок в мифом и волшебством подтверждают и энциклопедического характера сведения: «Этот жанр возник еще до классового общества. Первые образцы, повествующие о животных, связаны с тотемизмом. В волшебных сказках, связанных с анимизмом, мифические образы (див, дракон и др.) занимают важное место» (ASE, 1984: 105).

Как видно, и в этой информации подтверждается непосредственная связь с мифологией повествующих о животных и волшебных сказок.

Ученый-сказковед Р. Халилов, говоря о мотиве чудесного происхождения в азербайджанских и арабских сказках, пишет: «Наблюдения показывают, что в азербайджанских сказках есть два типа этого мотива, показывающего кровное родство героев с растительным (волшебное яблоко) и животным миром. Самым широко распространенным мотивом чудесного происхождения является рождение героя у родителей, съевших волшебное яблоко» (Khalilov, 1988: 15).

В этом высказывании Р. Халилова обращает на себя внимание, тем, что мифические пред-

меты придают герою волшебную силу. Также в сказках есть ряд волшебных предметов (ковер, меч, зеркало и др.), которые являются помощниками героя, обладающие мифической силой, вместе с тем они сами являются мифическими персонажами сказки. Так как эти предметы не безжизненны, они обладают волшебной силой.

Ф. Баят (Гёзалов) в своем исследовании «Структура азербайджанских волшебных сказок» указал на связь волшебных сказок с мифологией всеми своими структурными элементами (Gozalov, 1990: 10).

Профессор Р. Алиев в исследованиях о следах мифологических мотивов в азербайджанских сказках утверждал, что «сказительство как литературный процесс был обустроен на мифологической системе, то есть зародышем большинства сказок составляет мифический образ мышления. Из исследований можно прийти к выводу о том, что во всех азербайджанских сказках остаются следы присущих тюркской мифологической системе взглядов» (Aliyev, 1992: 136).

Р. Алиев, касаясь трансформации мифа в сказку, приходит к выводу о том, что это связано с необходимостью передачи мифологической памяти. Он пишет: «Для того, чтобы сохранить созданный его предками мифический мир, известные ему мифические события, увеличив дополнениями своего времени, пересказывал своим детям. А это означало начало процесса создания сказки. Отсюда становится ясно, что сказка превратилась в важное средство, создающее связь между эпохами» (Aliyev R, 1992: 114).

Являющийся автором двух книг о связи сказок с мифами (см: Gafarli, 1999; Gafarli, 2002) профессор Р. Гафарлы свои основные взгляды по этому вопросу изложил, повествуя о жанровых особенностях волшебных сказок.

Среди взглядов Р. Гафарлы обращает на себя внимание в первую очередь его отношение к вопросам вымысла и фантастики. Автор, придерживаясь взгляда о важности их различия, пишет: «Порой вымысел отождествляют с фантастикой. Вымысел проявляется во всех жанрах фольклора. Вымысел должен пониматься как отображение жизненных явлений посредством художественных образов. А фантастика представляет собой художественный приём, воплощающий в себе мечты и чаяния наших предков, присущий в фольклоре преимущественно мифам и волшебным сказкам признак» (Gafarli, 2002: 179).

Как видно, хотя Р. Гафарлы полагал вымысел

характерным для всего народного творчества признаком, фантастику связывал с мифами. Отсюда можно сделать вывод о том, что хотя все образы в сказках являются на самом деле вымыслом, несущие среди них фантастический характер представляют собой мифические образы.

Происхождение волшебных сказок и сказок о животных из мифов вызвано также первичностью мифа. То есть мифологический период, где мифы играли господствующую роль, является первичным этапом, а фольклорный, к которому относятся сказки, последующей стадией. Именно поэтому ученые историю человеческого сознания делят на 2 периода:

1. Период мифологического мышления;
2. Период исторического мышления.

Вне зависимости от того, как долго продлилось мифологическое мышление, оно в определенный период завершилось и уступило свое место историческому. То, как происходит данный процесс, не столь ясно. Исследователи высказали множество идей об этом. Среди этих взглядов обращает на себя внимание одна мысль выдающегося историка культуры С. С. Аверинцева. Он пишет: «Переход из одной эпохи в другую представляет собой не катаклизм могущий быть показанным в какой-либо год, а длящийся веками процесс» (Averinsev, 1976: 17).

Основываясь на этой идее можно сказать, что переход мифов в другие фольклорные жанры, в том числе сказки, произошел в виде долгосрочного процесса.

При рассматривании исследований на поверхность выходит еще одна черта перехода. Так, переход состоялся не в простой форме, мифы не просто преобразились в сказки. При этом наряду с переходом произошло и слияние. В. В. Иванов и В. Н. Торопов писали, что переход от мифологического сознания к историческому сознанию происходил также и в форме «креолизации» моделей мифологического и исторического мышления (Ivanov, 1965: 8).

Если рассматривать значение термина «креолизация», то увидим, что оно имеет смысл «наслаивания». То есть согласно авторам, при переходе от мифологического мышления к историческому мифологическое и историческое мышление наслаиваются друг на друга. Наслаивание имеет также смысл слияния. При применении этого момента к мифическо-сказочным мотивам становится ясно, что при трансформации мифов в фольклор произошло наслаивание мифов и сказок друг в друга. То есть как волшеб-

ные сказки, или же сказки о животных возникли непосредственно из мифов, так и слияние мифов и существующих рядом сказок произошло на основе общих мотивов.

Мы уже сказали, что основное различие между мифами и сказками связано с верой. А что происходит, когда мифы переходят в сказки, вернее, в какой форме миф, в истинность которого верится, превращается в вымышленный текст?

Ответ на этот вопрос находим в статье проф. С. Рзасой «Этапы развития мышления: мифологическое и историческое мышление». Он пишет: «Переход от мифологического мышления к историческому происходит не в форме механической замены, бесследного исчезновения. Историческое мышление эволюционирует на основе мифологического мышления. Этот процесс именуется демифологизацией. Демифологизация – в буквальном смысле «демифизация» – с точки зрения процесса означает лишение мифологического текста присущих мифу признаков. Так, мифологические представления испытывают демифологизацию и в качестве устоявшихся платформ составляют основу первичного материала последующих историко-динамических форм» (Rzasoy, 2013: 186).

Как видно, при трансформации мифов в сказки и в другие фольклорные жанры в целом, утрачивают основные свойства. А что является основным свойством мифа? Конечно же, вера. То есть мифы являются событиями, в реальность которых верится. При превращении мифа в сказку к нему уже не относятся как к реальному событию, его воспринимают лишь как интересный, развлекательный текст, то есть как художественно-эстетический текст.

Результаты и обсуждения

Утрата веры в мифы во время трансформации наблюдается при многих процессах. С.Рзасой в другом произведении пишет, что расщеплением мифологического сознания мифы теряют свои древние функции, в некотором роде, умирают в качестве мифов. Демифологизированные эти тексты продолжают жить. В этом процессе у текстов, утративших свою сакральность, ритуальность, функцию культовости, этиологическо-познавательную и санкционирующе-правовую функции, прежде существовавшая на заднем плане художественно-эстетическая функция ныне выходит на передний план (Rzasoy, 2003: 33).

В этом сообщении автора, как видно, пере-

числены ряд функций, утраченные мифами. Рассмотрим указанные функции:

а) *Сакральная функция мифа*. То есть мифы являются священными текстами, они распространяют в обществе святость, благодаря им люди уверовывают в священные ценности.

б) *Ритуальная функция мифа*. То есть мифы тесно связаны обрядами/ритуалами, играющими большую роль в жизни общества.

в) *Культовая функция мифа*. То есть мифы связаны с занявшими крепкое место в сознании общества природными и бытовыми культами, например, культом горы, культом воды, культом огня, культом земли, культом отца, культом матери и т.д.

г) *Этиологически-познавательная функция мифа*. То есть мифы объясняют мир.

е) *Санкционирующе-правовая функция мифа*. То есть мифы обладают правовой силой среди членов общества. Веление мифа принимается всеми как правовое указание.

Заключение

Таким образом, при трансформации мифов в сказки и, в том числе другие, фольклорные жанры, утрачивая эту свою функцию, превращаются в художественно-эстетические тексты. Повествующие об одном и том же мифическом образе миф и сказка именно этой чертой отличаются друг от друга. Если образ в мифическом тексте принимается в качестве реального существа, тот же образ в сказке воспринимается уже в качестве нереального образа.

Литература

- Леви-Строс К. Структурная антропология. – М.: Глав. Ред Вост. Лит., 1985. – 536 с.
- Мелетинский Е. М. Общее понятие мифа и мифологии / Мифологический словарь. Гл. ред. Е. М. Мелетинский. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 634-640
- Топоров В. Н. Животные / Мифы народов мира. – В 2-х томах. – Том 1. – М.: Советская энциклопедия, 1980. – С. 440-449.
- Евсюков В. В. Мифы о вселенной. – Новосибирск: Наука, 1988. – 177 с.
- Щербак А. М. Огуз-наме, Мухаббатнаме. Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности. – М.: Издательство Восточной Литературы, 1959. – 170 с.
- Тахмасиб М. Образ дива в азербайджанской народной литературе // Тахмасиб М. Избранные произведения: В 2-х томах. – Том I. – Баку: Мутарджим, 2010. – С. 124-142.
- Азербайджанская Советская энциклопедия: В 10 томах. – Том VIII. – Баку, 1984. – 608 с.
- Халилов Р. Образы героев Азербайджанских и арабских волшебных сказок: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Баку, 1988. – 153 с.
- Гезалов Ф. Структура азербайджанских волшебных сказок: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Ташкент, 1990. – 23 с.
- Алиев Р. Мифологические мотивы и их следы в Азербайджанских сказках: мифические воззрения. – Баку, 1992. – 152 с.
- Алиев Р. Мифические воззрения в азербайджанских сказках. – Баку: Наука, 1992. – 118 с.
- Кафарлы Р. Миф и сказка (Межжанровые связи в эпической традиции). – Баку: АГПУ, 1999. – 448 с.
- Кафарлы Р. Миф, легенда, сказка и эпос (межжанровые связи в устной эпической традиции). – Баку: АГПУ, 2002. – 758 с.
- Аверинцев С. С. Судьбы европейской культурной традиции в эпоху перехода от античности к средневековью // Из истории культуры средних веков и Возрождения. – М.: Наука, 1976. – С. 5-31.
- Иванов В. Вс., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы (древний период). – М.: Наука, 1965. – 246 с.
- Рзасой С. Этапы развития мышления: мифологическое и историческое мышление // Исследования по Азербайджанскому устному народному творчеству. – книга XLI. – Баку: Наука и образование, 2013. – С. 168-201.
- Рзасой С. Поэзия Низами: мифологический и исторический контекст. – Баку: Агрыдаг, 2003. – 212 с.

References

- Aliyev R. (1992). Mifologicheskiye motivi i ih sledi v azerbaijanskikh skazsah: mificheskiye vozreniya [Mythological motives and their traces in Azerbaijan fairy tales: mythical views]. Baku: 152 p. (in Azerbaijani)
- Aliyev R. (1992). Mificheskiye vozzreniya v azerbaijanskikh skazkah [Mythical views in Azerbaijani fairy tales]. Baku: Nauka, 118 p. (in Azerbaijani)
- Averinsev S. S. (1976). Sudbi evropeyskoy kulturnoy traditsii v epohu perexoda ot antichnosti k srednevekovyu [Slavic language modeling semiotic systems (ancient period)] // Iz istorii kulturi srednih vekov v vozrojdeniya. Moscow: Nauka, p. 5-31 (in Russian)
- Azerbaijanskaya (1984) Sovetskaya ensiklopediya [Azerbaijani Soviet encyclopedia]. v 10 tomah. tom VIII. Baku: 608 p. (in Azerbaijani)

- Gafarli R. (1999). Mif i skazka (Mejjanroviye svyazi v epicheskoy traditsii [Myth and fairy tale (Intergenerational connections in epic tradition)]. Baku: AGPU, 448 p. (in Azerbaijani)
- Gafarli R. (2002). Mif, legenda, skazka i epos (mejjanroviye svyazi v ustnoy epicheskoy traditsii) [Myth, legend, fairy tale and epic (intergenerational connections in oral epic tradition)]. Baku: AGPU, 758 p. (in Azerbaijani)
- Gozalov F. (1990). Structura azerbaijanskih volshebnihsказок [Structure of Azerbaijani magic fairy tales]. Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye ucheniy stepeni kandidata filologicheskikh nauk. Tashkent, 23 p. (in Azerbaijani)
- Ivanov V. Vs., Toporov V.N. (1965). Slavyanskiye yazikovkiye modeliruyushiye semioticheskiye sistemi (drevniy period) [Slavic language modeling semiotic systems (ancient period)]. Moscow: Nauka, 246 c. (in Russian)
- Khalilov R. (1988). Obrazi geroev Azerbajjanskih I arabskih volshebnihsказок [Images of heroes of Azerbaijani and Arab magic fairy tales]. Avtoreferat dissertatsii na osiskaniye uchenoy stepeni kandidata filologicheskikh nauk. Baku: 153 p. (in Azerbaijani)
- Levi-Stross K. (1985). Strukturnaya antropogiya [Structural anthropology]. Moscow: 536 p. (in Russian)
- Meletinskiy Y. M. (1990). Obshee ponyatiye mifa i mifologii [General concept of myth and mythology]. Mifologicheskii slovar. Moscow: Sovetskaya ensiklopediya. p. 634-640 (in Russian)
- Rzasoy S. (2013). Etapi razvitiya mishleniya: mifologicheskoe i istoricheskoe mishleniye [Stages of development of thinking: mythological and historical thinking] // Issledovaniya po Azerbajjanskomu po Azerbajjanskomu ustnomu narodnomu tvorchestvu. kniga XLI. Baku: Nauka i obrazovaniye. p. 168-201(in Azerbaijani)
- Rzasoy S. (2003). Poeziya Nizami: mifologicheskii i istoricheskii context [Poetry by Nizami: mythological and historical context]. Baku: Agridag, 212 p. (in Azerbaijani)
- Sherbak A. M. (1959). Oguzname. Muhabbatname. Pamyatniki drevneuygurskoy i starouzbekskoy posmennosti [Oguznama. Muhabbatnama. Monuments of Ancient Uighur and Old Ukrainian writing]. Moscow. 170 p. (in Russian)
- Tahmasib M. (2010). Obraz diva v azerbaycanskoy narodnoy literature [Image of dev in Azerbaijani folk literature] // Tahmasib M. Izbranniye proizvedeniya. v 2-h tomah. tom I. Baku: Mutarjim. p. 124-142 (in Azerbaijani)
- Toporov V. N. (1980). Jivotniye [Animals]. Mifi narodov mira. v 2-h tomah. tom 1. Moscow: Sovetskaya ensiklopediya. p. 440-449 (in Russian)
- Yevsyukov V. V. (1988). Mifi o vselennoy [Myths about the Universe]. Novosibirsk: Nauka. 177 p. (in Russian)

Ж. Әбдігаппарова

Назарбаев университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.,
e-mail: zhabdigapar@nu.edu.kz

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ШЫҢҒЫС ХАН БЕЙНЕСІ

Шыңғыс хан Екінші мыңжылдықта бүкіл Еуразияны өз билігімен жаңа арнаға бұрған тарихи тұлға. Мақалада автор Шыңғыс ханның әдеби көркем бейнесіне талдау жасауды мақсат етеді.

Талдау алгоритмі: Шыңғыс хан жайлы тек қазақ әдебиетінде ғана емес, соңғы үш ғасырда Батыс пен Шығыста көркем шығармалар жазылды. Қазақ әдебиетінде әр жылдарда жарық көрген Шыңғыс хан өмірінің әр кезеңіне арналған шығармаларды назарға ала отырып, қаған бейнесінің сомдалу ерекшелігіне тоқталады. Сондай-ақ, ХХ ғасыр басында жазылған, бізге қолжазба күйінде жеткен ақын Шәді Шәңгірұлының «Тарихнама» дастанындағы Шыңғыс хан бейнесінің сомдалу ерекшелігіне талдау жүргізеді. Тарихи шығарма – тарихтың өзі емес, көркемделіп берілген түрі. Тарихи тұлға да, дәуір де мүлде басқа бір кейіпте көрінуі мүмкін. Дегенмен қаламгер өзі өмір сүрген замандағы тарихи ұғым, әлеуметтік танымнан ұзап кете алмайды. Мақала авторы әр кезеңдегі жазылған Шыңғыс хан туралы көркем туындыларды осы тұрғыдан сараптайды.

Ерекшелігі. «Тарихнама» дастанында Шыңғыс ханның бүкіл өмірі қамтылады. Шәді ақын өзі де Шыңғыс ұрпағынан болғандықтан дастанда келтірген мәліметтерге сол кездегі тарихи шежірелерден сілтеме де беріп отырады. Дастанда жырланатын Шыңғыс ханның жасаған жорықтарының көркемдік шындығын тарихи деректерге сүйене отырып, тарихи шындықпен байланысын салыстыра отырып талдау жасайды. Соның ішінде Отырағарға жасаған жорығына аса назар аударылады. Шыңғыс ханның тұлғалық бейнесін жан-жақты ашуға талпынады. Сондай-ақ, мақала авторы дастанда кездесетін Шыңғыс ханның өміріне, жеке басына қатысты қызықты мәліметтерді сараптай отырып, өзіндік тұжырым жасайды.

Түйін сөздер: қазақ әдебиеті, Шыңғыс хан, тарихи тұлға, әдеби бейне, дастан.

Zh. Abdigapbarova

Nazarbayev University, Kazakhstan, Nur-Sultan,
e-mail: zhabdigapar@nu.edu.kz

The Image of Genghis Khan in Kazakh Literature

In the second millennium, a historical figure Genghis Khan has transformed all of Eurasia by his power. In this article the author aims to analyze literary artistic image of Genghis Khan.

Algorithm of analysis: In the last three centuries, literary works about Genghis Khan were written not only in Kazakh literature, but also in the West and East. This work discusses the specific features of kaghanimage by using Kazakh literary works, published at different time periods and devoted to Genghis Khan's life stages. Moreover, it analyzes the way Genghis Khan is featured in a poet Shadi Shangiruly's epos "Tarihname", a manuscript written in the early 20th century. Historical work is not a history itself, but its embellished form. Both of historical figure and epoch might be given in completely differentguise. However, the writer can not go far from the historical concept and social comprehension of the era he has lived. The author of this article analyzes this side of the literary works about Genghis Khan written in each period.

Specification. The poem «Tarihname» includes the whole life of Genghis Khan. Since Shadi himself was a descendant of Genghis Khan, for each information in the epos he gives the citations to historical chronicles of that time. The author of this article makes analysis of the interesting information in the epos about Genghis Khan's life, and compares it to the historical facts. Particular attention is paid to Genghis Khan's invasion of Otrar. The author tries to reveal the personality of Genghis Khan in detail. Also, after analyzing interesting facts about Genghis Khan's life and personality, he makes his individual inferences.

Key word: Kazakh literature, Genghis Khan, historical figure, literary image, epos.

Ж. Абдигаббарова

Назарбаев университет, Қазақстан, г. Нур-Сұлтан,
e-mail: zhabdigapar@nu.edu.kz

Образ Чингисхана в казахской литературе

Чингис хан – историческая личность, своим правлением во Втором тысячелетии повернувшая в новое русло всю Евразию. В настоящей статье автор ставит своей целью анализ литературно-художественного образа Чингис хана.

Алгоритм анализа: За последние три столетия о Чингис хане написаны художественные произведения не только в казахской литературе, но и на Западе и Востоке. В изданных в разное время произведениях казахской литературы, посвященных различным периодам жизни Чингисхана, внимание акцентируется на особенностях изображения образа кагана. Также в дастане акына Шади Жангирулы «Тарихнама», написанном в начале XX века и дошедшем до нас в рукописном виде, проводится анализ особенностей создания образа Чингис хана. Историческое произведение – это не сама история, это ее живописная версия. И историческая личность, и эпоха могут быть представлены в совершенно другом образе или виде. И все же писатель не может отстраниться от исторического восприятия и социального познания времени, в котором жил он сам. Автор статьи анализирует художественные произведения разного периода о Чингис хане с этой точки зрения.

Отличительные особенности. В дастане «Тарихнама» охвачена вся жизнь Чингис хана. Поскольку Шади акын и сам является потомком Чингис хана, в сведениях, которые приводятся в дастане, он ссылается и на исторические летописи того времени. Проведен сравнительный анализ художественной достоверности воспеваемых в дастане нашествий, совершенных Чингис ханом, с исторической правдой с опорой на исторические данные. Особое внимание в том числе уделяется набегу на Отрар. Автор стремится всесторонне раскрыть личностный образ Чингис хана. Также автор статьи после глубокого изучения интересных сведений, имеющих отношение к жизни Чингис хана и его персоне, приходит к собственным выводам.

Ключевые слова: казахская литература, Чингис хан, историческая личность, литературный образ, дастан.

Кіріспе

Бір ұлттың әдебиеті дегеніміз – сол ұлттың биік рухы. Тілі, сөз өнері, көркем әдебиеті сақталса ғана сол ұлттың сақталып қалатынын көзі ашық адамның бәрі біледі. XX ғасыр басында алаш арысы Жүсіпбек Аймауытов «Әдебиет – ұлттың жаны. Ұлттық сана, тағдыр, жан жүйесі – көркемөнердің басты тақырыбы» деп бекер айтпады. Көнермейтін осы бір даналық тәлімде ұлттың ұлылығын түсіну үшін әдебиеттің көтеретін жүгі ауыр деген салмақты да саналы ұғым жатыр. Сондықтан да болар рухын сақтауды мұрат тұтқан халық «тақыр жерден тамырын тіміскілеп жүріп» әдебиетін жасады.

Біздің мақаламызға арқау болатын мәселе, Шыңғыс ханның әдеби бейнесі. Қаламгер емес, ғалым емес, әдеби қайраткер де емес. Ұлы қаған. Екінші мыңжылдықта бүкіл Еуразияны өз билігімен, өз күшімен жаңа арнаға бұрған алып тұлға. 1996 жылы Бүкіләлемдік ақпарат орталығы Америкада шығатын әйгілі “Вашингтон пост” басылымы жүргізген сауалнама негізінде Шыңғыс ханды екінші мыңжылдықтың ең басты тұлғасы деп жариялаған.

Шыңғыс хан мен қазақ әдебиетінің арасында байланыс бар ма, болса қандай сабақтастық болуы мүмкін? Шыңғыс хан жайлы тек қазақ әдебиетінде ғана емес, соңғы үш ғасырда Батыс пен Шығыста жазылған шығармалар да жеткілікті. Өзіміз білетін Исай Калашниковтің «Жестокий век» романынан бастап соңғы жылдары жарық көрген американ жазушысы Памела Скардженттің «The Ruler of the Sky. A novel of Genghis Khan», (Повелитель вселенной. Роман о Чингисхане), Алексей Гатаповтың «Тэмуджин» атты романдары бұл сөзіміздің дәлелі. Әрине, тарихи шығарма – тарихтың өзі емес, көркемделіп берілген түрі. Тарихи тұлға да, дәуір де мүлде басқа бір кейіпте көрінуі мүмкін. Дегенмен қаламгер өзі өмір сүрген замандағы тарихи ұғым, әлеуметтік танымнан ұзап кете алмайды.

Қай халықтың әдебиеті немесе мәдениетін алсақ та тарихпен тікелей сабақтастықта дамытынына көз жеткіземіз. Ғылымдағы қай сала болмасын ол тарихпен тығыз байланысты, тарихтан тыс тіршілігі жоқ. Соның ішінде әдебиет. Қай дәуірде жазылмасын, сол кезеңнің, өзі өмір кешкен қоғамның тарихи оқиғалары мен құбылыстарына негізделеді. Бүгінгі қаламгер өткен тарихи оқиғаларды өз туындысына арқау

етсе де, ол негізінен бүгіннің жемісі. Өзі өмір сүріп отырған кезеңнен әлдеқайда ерте кезеңді тілге тиек етсе де, ол бүгінгі күннің көзқарасымен пайымдайды. Өткен күннің ескісін жаңартып, оқырманға бейтаныс боп келген тағы бір қырын, бір ақиқатын бүгінгі пікірмен жаңаша қырынан танытуға тырысады. Бұдан шығар қорытынды тамырын тереңге жайған тарих ешқашан сөнбейді де, ұмытылмайды.

Осыны ескерсек, Шыңғыс хан сияқты тұлғаның бейнесі әдебиеттен көрініс табуы заңдылық.

Тәжірибе

Тарихи дамудың жаңа арнасын салып кеткен ұлы қаған Шыңғыс хан жайлы әдеби туындылар сол заманда-ақ, өзінің көзі тірісінде де туғаны айқын. Өйткені, билеушілеріне Мадақ жыр арнау дәстүрі ежелден болған. Одан беріде, Шыңғыс хан өмірден өткеннен кейінгі туған шығармалар. Ауыз әдебиеті арқылы ықылым заманнан бүгінге жеткен қаған туралы қаншама аңыз, әңгіме, өлең-жырлар бар. «Халықтың жадынан артық қазына жоқ» деп түйсінген қазақ халқы үшін ел аузында сақталып келе жатқан аңыз, әңгімелер ұрпақтан-ұрпаққа әр дәуірде жаңа форма тауып, ауысып отырған. Халық өзі құрмет тұтқан, әрі ерлігіне сүйсінген адам туралы әр кезеңде сол қоғамда қалыптасқан сана тұрғысынан жаңа шығармалар жазып отырған. Әрине бір қоғамда тек қана бір көзқарас қалыптасуы мүмкін емес. Сондықтан тарихи оқиғаға, тарихи тұлғаға әртүрлі баға беріліп жатуы да әбден мүмкін. Біздің мақаламызға арқау болып отырған Шыңғыс хан феномені де солай. Қазақ әдебиетіндегі Шыңғыс хан бейнесі де бірдей емес. Шыңғыс хан туралы жазылып та, айтылып та жүр. Соңғы жылдарда әдеби бейнесін негіздеген ғылыми мақалалар да жазылып жүр. Бірақ бұл тақырып әлі де тереңдей зерттеуді қажет етеді. Кез келген тарихи тұлға туралы зерттеу жүргізгенде объективті көзқарас болуы керек. Ол тұлға қалай болғанда да тарихта орны бар. Елбасымыз өзінің «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында «Бүгінде төл тарихымызға оң көзқарас керек. Бірақ, қандай да бір тарихи оқиғаны таңдамалы және конъюнктуралық тұрғыдан ғана сипаттаумен шектелуге болмайды. Ақ пен қара – бір-бірінен ажырамайтын ұғымдар. Бұлар өзара бірлескенде жеке адамдардың да, тұтас халықтардың да өміріне қайталанбас реңк береді» – (Назарбаев, 21.11.2018) деген пікірі біздің ойымызды нақтылай түседі.

Қазақ ауыз әдебиеті арқылы бүгінге жеткен аңыз-әңгімелер мен жыр-дастандардан бөлек әр жылдарда жазылған көркем шығармаларда жазылды. Мысалы, Әбіш Кекілбаевтың Шыңғыс ханның өмірінің соңғы күндері мен өлімі жайлы халық аузында ежелден сақталып келе жатқан аңыз-әңгімелер негізінде жазылған «Ханшадария хикаясы» атты хикаяты, Тұрсынхан Зәкенұлының Шыңғыс дәуіріндегі Керей, Найман мемлекеттерінің жеңілісі жайындағы «Көк бөрілердің көз жасы» атты тарихи романы, Мұхтар Шахановтың Шыңғыс ханның Отырар қаласын алуы туралы жазылған «Жеңілген жеңімпаз хақындағы Отырар дастаны немесе Шыңғыс ханның қателігі» атты поэмасы, Мұхтар Мағауиннің «Шыңғыс хан және оның заманы» деректі тарихи хикаясы кітабы т.б. Қарап отырсақ, әр алуан көзқарасты ұстанған бұл шығармалар қазақ әдебиетінің алтын қорынан ойып тұрып орын алатын құнды мұралар десек қателеспейміз. Бұл шығармаларда қаған бейнесі әр қырынан көрінеді. Сондай-ақ, жоғарыда аталған үш шығарма қаған өмірінің белгілі бір кезеңдеріне арналған. Әр шығармада авторлардың тарихи тұлғаны сомдаудағы өзіндік ұстанымы көрініс табады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Біздің бүгінгі мақаламызға арқау болатын шығармамыз ХХ ғасырдың басында ғұмыр кешкен ақын Шәді Жәңгірұлының қаламынан туған Шыңғыс ханның толық өмірін суреттейтін «Тарихнама» атты дастаны. Бұл шығарманың ерекшелігі тұтас моңғол халқының тарихын баяндаумен қатар Шыңғыс қағанның толық өмірінен сыр шертеді. «...Қазақ эпосынан басталып тарихи шығармаларымызға ұласқан, сонан соң жазба әдебиетімізге көшкен осы көркемдік арна-күллі қазақ әдебиетінің ішкі рухани тұтастығын ұстап тұрған басты құндылығымыз», – деп жазады белгілі ғалым, профессор Қансейіт Әбдезұлы (Әбдезұлы, 2004:16). Осындай халқымыздың рухани құндылығы болып саналатын шығарманың бірі Шәді төренің «Тарихнама» дастаны деуге болады.

Бірнеше дәуірді суреттейтін Шәдінің «Тарихнама» дастаны екі үлкен тараудан тұрады. Бірінші тарау «Шыңғыс хан» тарихы деп аталса, екінші тарау «Абылай хан» тарихына арналады. Ақынның бұл шығармасы жеке кітап болып басылмаған, бізге автордың өз қолжазбасы күйінде жеткен. Дастанның жазылған уақыты көрсетілмеген. 1914 жылы Ташкентте басылған

«Хикаят халифа Гарон-ар Рашид» деген кітабының соңында Шәді баспаға әзірлеп қойған шығармаларының тізімін берген. Сол тізімнің ішінде «Тарихнама» поэмасы да бар.

Бүгінде бұл қолжазба Алматы қаласындағы М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында сақтаулы. Қолжазбаны институтқа ауыз әдебиеті үлгілерін мұқият жинаушы, қарт мұғалім Минат Қалдыбаев әкеп тапсырған. Минат Қалдыбаев Шәдінің шығармаларынан өзі көшірген екі қолжазба және Шәдінің бір қолжазбасын табыстаған.

Бұл шығарманың кітап болып басылып шықпағанына Кеңес кезеңіндегі саясат салқынының әсер ықпалы болуы да мүмкін. Өйткені Шәді ақынның көзі тірісінде көптеген шығармалары баспа жүзін көрген еді.

Ақынның бұл шығарманы жазарда қандай дерекке сүйенгені жайлы Шәдітанушы Немат Келімбетов былай дейді: «Мазмұнына, құрылысына қарағанда Шәді бұл дастанын Абулғазы Бахадурханның «Шежіре-й түрік» деген кітабының ықпалымен, соған еліктеп жазған сияқты. Сондай-ақ «Тарих-наманы» оқи отырып, Мұхаммед Юсуфтың «Тарихи Муқимханий» (XVIII ғ), алғашқы нұсқасын Нуриддин Ахунд Мулла Тархад Самарқанди жазған «Тарихи Рақимий», Мунис Хоразимий мен оның жиені Мухаммадриза Агахий жазған «Фирдавс-уа-иқбал» сияқты күрделі тарихи еңбектермен Ш. Жәңгіровтың жақсы таныс болғанын аңғару қиын емес» (Келімбетов, 1974:56).

Шыңғыс ханның өмірі мен ерлік істері баяндалатын «Тарихнама» дастанын жеке-дара қарастырудың мәні зор. Өйткені бұл шығарманың ақын шығармашылығы тұрғысынан қарағанда да, XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті тұрғысынан қарағанда да өзгешелігі мол. «Тарихнама» Шәдінің өзге туындыларының және өз дәуіріндегі шығармалардан тақырыптық және көркемдік жағынан ерекшеленеді. Шәді – көп жазған ақын. Өрі оның жазған шығармаларының басым бөлігі өзінің көзі тірісінде Орынбор, Қазан, Ташкент қалаларында жарық көріп отырған. Шәді дүниесін көп зерттеген ғалым Немат Келімбетов: «Оның жүз мың жолдай өлең-жыр жазып, соның жетпіс бес мыңдай жолының ақынның көзі тірісінде түрлі қалаларда басылып шыққан», – дейді Келімбетов (Келімбетов, 1974:86).

Ақынның баспа көрген бір қатар кітаптарымен әлі жарыққа шықпаған шығармалары Қазақстан Республикасы академиясының орталық ғылыми кітапханасы мен М.О. Әуезов атындағы әдебиет

және өнер институтының қолжазбалар қорында сақтаулы. Сондай қолжазбалардың бірінде Шәді төре Жәңгірұлының баспадан шыққан кітаптары мен баспаға берілген қолжазбаларының тізімі берілген. Баспадан шыққан еңбектерінің қатарында «Назым Сияр Шәриф», «Назым Чаһар дәруіш», «Шайхы Барсиса», «Беташар», «Қамарзаман», «Атымтай» сияқты жалпы саны он үш кітаптың аты көрсетілсе, «Хәзірет Ескендір», «Тарихнама», «Ибраһим Халиулла», «Мұса Перғауын хикаясы», «Әһуал қиямет» тәрізді тоғыз шығарманың баспаға берілгені айтылады (Әдебиет және өнер институты Қолжазба қоры. 888 бума. 1 – дәптер).

Шәді ақынның көптеген шығармалары діни тақырыпқа арналған. Ал тарихи тақырыпқа арнаған шығармасы осы «Тарихнама» дастаны. Дастанның тілі көне түркі яғни шағатай тіліне жақын. Ақын шығармаларының мұндай тілдік ерекшелігінің оқырманға қатысты болғанына профессор Немат Келімбетов те назар аударған болатын. «...Шәді өз шығармаларын жазғанда оны оқитын адамдардың көбірек болу жағын да сөзсіз есепке алды. Өйткені сауатты, түрлі медреселерде оқып білім алған адамдар қазақ даласынан гөрі, Орта Азияда көп болатын. Солардың бәріне азды-көпті түсінікті тілде жазу – кітаптарды көп тиражбен бастырып шығаруға мүмкіндік беретін болған, әрі ақынның атағын арттыра түсуге ықпал еткен» – дейді (Келімбетов, 1974: 81). Ғалым Шәді шығармаларының өзбекшеге бейімделген шағатай тілінде жазуының ең нанымды себебін дәл көрсеткен. Сондықтан шығарма ішінде түрік, араб, парсы сөздері жиі кездеседі. Өйткені Шәді ақын мұсылманша білім алғанын, діни сауатты болғанын, Шығыстың классикалық поэзиясымен сусындап өскенін жоғарыда айттық. Осы «Тарихнама» дастанында да Шығыстық поэзияның ықпалы байқалады. Шығыстың классикалық әдебиетінде шығарманың кіріспесі Жаратушы Құдайға мадақ айтумен басталады. Шәді осы заңдылықты «Тарихнама» дастанында да сақтаған.

Айтылған имандардан кітаптар көп,
Бәрінің басында бар бисмилласы, –

деп бастайды сөздің басын Шәді шайыр.

Ақынның өзі төрелер тұқымынан болғандықтан дастанда былай дейді:

...Һәм өзім хан әулеті болған үшін,
Айтпаққа көңілім кетті қылған ісін.

Мойнына баласының ләзім болар,
Істемек атасының әр жұмысын
(Жәңгірұлы, Қолжазба қоры: 31).

Бабаларының шежіре – тарихын жырлаған Шәді ақынның осындай батыл қадамға барып, хандардың тарихын жырға қосуы, оның шынайы таланттылығынан, өткенге деген жанашыр, қамқорлығынан болса керек.

Көпшілік жұртқа түсінікті болу үшін айта кетейік, «Төре – қазақ қоғамындағы әлеуметтік топ. Шыңғыс ханның ұрпақтары *төре* саналған. Олар қазақ руларына қосылмайтын өз алдына дербес қауым болып саналған. Төрелер өздерін “ақсүйек” қатарына жатқызған. Хандар тек төрелер арасынан сайланды» («Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия, 1998: 125).

«Тарих-намада» өзіндік бастауы мен аяқталуы бар оқиғалық кешендер бір-біріне тәуелсіз түрде, қатар өрнектеледі. Бірақ олар уақыттық ретпен берілген. Мұндай сюжет «хроникалды» деп аталады. Әр тарауда жеке-жеке оқиғалар баяндалады.

Дастан – «Ұлт халықтардың шығуы туралы», «Мағұлдардан хандықтың кетіп, Аркікүн тауына қашып барғаны», «Барша рулардың шыққандығы жайлы», «Қазақтың Үш жүзге бөлінуі», «Мағұл хандарының тарихы», «Шыңғыс ханның дүниеге келген тарихы», «Тамужиннің Керейт тайпасын Оң ханмен ұрысы», «Тамужиннің Оң ханға елші жібергені», «Тамужиннің хан болғаны», «Шыңғыс ханның наймандармен ұрысып жеңгені», «Жамұқаның өлгені», «Шыңғыстың Маркат елін алғаны», «Шыңғыс ханның қырғыздармен ел болғаны», «Күшлік пен Тоқта бегі артынан барғаны», «Шыңғыс ханның Қытай, Қарқытай шүршіттерді жеңгені», «Шыңғыс ханның қатындары мен балаларының есебі», «Шыңғыс ханның Мұхаммадилуажды Сұлтан Мұхаммад Хорезмге елші қылып жібергені», «Сұлтан Мұхаммадтың дәулетінің қайтқан себебі», «Шыңғыс ханның Бұхараға аттанғаны», «Үгдай хаһан, Шағатай ұрысып Отырарды алғаны», «Жошы ханның Жанд барғаны», «Алақ ноян Сақтабұқамен Панакент (Панжакент) және Хожантқа келгені», «Шыңғыс ханның Тахшаб, Терміз, Балх барғаны», «Шыңғыс ханның Сұлтан Мұхаммадтың артынан әскер жібергені», «Шыңғыс ханның Сұлтан Жалалдинмен ұрысқаны», «Шыңғыс ханның Толы ұғлын Хорасанға жібергені», «Толы ханның Нашабурға барғаны», «Шыңғыс ханның өз жұртына (еліне) қайтқаны», «Шыңғыстың мінезпейілдері», «Шыңғыс хан ұғлы Үгдай хаһанның

хан болғаны» деген сияқты тарауларға құрылған.

«Тарихнаманың» композициялық құрылымы да өзгеше. Мұны монтаждық композицияға жатқызуға болады. Мұндағы оқиғалық бөліктердің көбінің өзара себеп-салдарлық байланысы жоқ. Өзіндік дербестігі бар оқиғаларды бейнелеп, оларды монтаждық тәсілмен құрастыру арқылы автор бірнеше дәуір шындығын барынша мол қамтып бере алған.

Шәді поэманың «қазақтың үш жүзге бөлінгені» деген тарауында:

Ілгері рулардың хикаяты,
Шығарған Абулғазы тарих хаты, –
(Жәңгірұлы, Қолжазба қоры: 43).

деп, Абулғазының тарихымен таныс екенін аңғартады. Сондай-ақ ақын поэма ішінде аты белгісіз «Рузата Сафа» деген кітапқа да сілтеме жасайды. Бұдан ақынның осы еңбекті жазарда біраз кітапты қарап шыққанын байқауымызға болады.

Дастанда қазақ халқының үш жүзге қалай бөлінгені жайлы айтылады.

Жазылған нұсқаларын көріп түрін,
Айтуға мүмкін болмай бәрін мұның,
Үш жүзге қазақ халқы айрылуда,
Ыңғайлы білдірейін мен де бірін.
Жошы хан-Шыңғыс ханның үлкен ұлы,
Тұқымы қазақтарға хандық қылды.
Жошының хандық еткен әулетінен
Біріне Аланша деп ат қойылды.
Уақытында Аланшаның қазақ елі,
Алатау-Сарыарқада жүруші еді.

Әр жүз бозқасқадан мал сойып, ортаға бауыр қойып серттеседі. Аланша хан бәріне ортақ болғандықтан, ұрандары «Алаш» болып айтылды. Кейінірек бүкіл қазақтың елі «Алаштың баласы» деп аталды.

«Мағұл хандарының тарихы» деген тарауында Шәді ақын моңғол халқының тарихынан, оларды басқарған хандар тарихынан сыр шертеді.

Ал Шыңғысхан атақты Буденжырдың тікелей ұрпағы болып табылады.

Шыңғыс хан мәужуд болып дүниеге енді,
Оныншы Буденжырдың баласы еді.
Сол үшін халық аузында нақыл болып,
Сағымнан пайда болған Шыңғыс деді.
(Жәңгірұлы, Қолжазба қоры: 70).

Ақын өз шығармасында тарихи деректермен қатар, ел арасына кеңінен тараған аңыздарды

да орынды пайдалана білген. Шыңғыс ханның дүниеге келуі жайын ақын былай суреттейді:

Тамужин анасынан дүниеге енді,
Бір қолдың алақаны жұмулы еді.
Қатындар қызмет еткен қарағанда,
Ішінде ұйып қалған бір қан көрді
Көргендер тәһсін етіп қайран қалып,
Даналар бұл сөзді айтты аузына алып.
Бұл бала патша болып заманында,
Адамнан қан төгілер судай ағып.

Шыңғыстың дүниеге қолына қан ұстап келгенінен-ақ, оның әлемді жаулайтынынан хабар береді.

Айтқаны даналардың болды дұрыс,
Өмірінің барлығында қылды ұрыс.
Адамды қатал етіп қойдай қырып,
Уақытында неше түрлі болды жұмыс, –

деп жырлайды ақын (Жәңгірұлы, Қолжазба қоры: 71).

«Моңғолдың құпия шежіресінде»: «Сол кезде Есукей батыр татардың Темужін-үкі, Қорибұқа деген адамдарын ұстап әкелгенде, екіқабат Уәлін-үжіннен Онынның Делуін Бұлтық деген жерінде Шыңғыс қаған туады. Шыңғыс қаған туғанда, оң қолымен асықтай қан шеңгелдей туылыпты. Татардың Темужін – үкісін ұстап әкелген кезде туды деп ырымдап, атын Темужін қойыпты» (Моңғолдың құпия шежіресі, 2009: 34). Бұл пікірді ғалым Э.Хара-Даван өзінің «Чингис-хан как полководец и его наследие» атты еңбегінде моңғол-қытай жылнамасы Юаньши (Сокровенное сказание) еңбегіне сілтеме жасай отырып, растайды. «Исугей-богатуром был предпринят поход против племен та-та-эр (китайская транскрипция слова татар) причем взят в плен глава этого племени Те-му-чэн. Одновременно его жена родила «императора» (так называется летопись Чингис-хана во все периоды его жизни). У него в руке оказался крепко зажатым ком крови, подобный красному камню. В память одержанного успеха (совпавшего с днем его появления на свет) родившийся ребенок был назван именем взятого в плен Те-мучэна. (Хара-Даван, 1991: 23-24). Шәді ақын да ортағасырдағы тарихи еңбектерден таныс болғаны анық.

Шәді ақын дастанның «Тамужиннің хан болғаны» атты тарауында:

Өзінің заманында ұрысқанмен
Тең бола білмес деді ешкім оған.
Аздан соң Тамужиндік аты қалып,
Шыңғыс деп атап кетті барша халық .

Шәді ақын Темужинді халқы хан көтергенін, Шыңғыс хан деген ат бергенін осылай баяндайды.

Ал басты тарихи дереккөзі болып табылатын «Моңғолдың құпия шежіресі» еңбегінде 123-үзік: Алдан, Құзар, Сәжібек бірқаншасы алдын ала ақылдасып алып, Темежәнге келіп:

Сені Қаған сайлаймыз, – десті.Егер, сен Қаған болсаң, қалың жауыңа алғыншы болып шабар едік. Олардың Қара-Ордасын, қарайған қарашысын, қас сұлу қатұнын, қас жүйрік қазанатын олжалап құзырына қаратар едік. Егер, сен Қаған болсаң, қалың аңды абалап, ұтылап алдыңа әкелер едік.Қиырсыз қырдың кигін келелеп әкелер едік. Құла дүздің құланын құралап әкелер едік. Жаугершілікте бұйрығыңнан бас тартсақ, бейбіт күнде ісінді ластасақ, қатын-бала, мал-мүлкімізден айырып, қара басымызды елсіз иенге жер аударып жібер. Осындай сертпен Темежәнді Қаған көтерді. Шыңғыс-Қаған деген ұлық мәртебе берді», – деп жазылған (Әбенайұлы, 2016: 493).

Бұл деректі ғалым Э.Хара-Даванның «Чингис-хан как полководец и его наследие» атты еңбегінен де кездестіреміз.Қарап отырсақ, Шәдінің «Тарихнама» дастаны тарихи деректі шығарма. Ақын дастанда келтірілген әрбір тарихи маңызы зор оқиғалардынақты деректерге сүйеніп отырып жазғаны анық көрініп тұр.Осы жерде әлемдегі әйгілі аттардың біріне айналған «Шыңғыс» деген қандай ұғымды білдіреді деген ой қызықтыратыны да рас. Шыңғыс хан туралы қаншама зерттеулер жасалғанымен «Шыңғыс» сөзінің этимологиясы туралы әлі күнге дейін анықталған жоқ. Алайда осы ұғымның астарына үңілген біршама пікірлерді келтіре кеткеніміз де жөн болар.

Э. Хара-Даван «Шыңғыс» сөзінің этимологиясы туралыбылай деп жазған: «Мы нигде не встречаем удовлетворительного объяснения названия «Чингис». На языке западных монголов, ойратов, калмыков в буквальном значении это слова значит «крепкий», «сильный». Но эти определения довольно отнести не столько понятно физическому, как духовному; К уму, характеру и т.п.» дейді. (Хара Даван, 1991: 33). Ғалым өзінің бұл пікірін ХХ ғасырдың бас кезінде жазған болатын. Келтірілген «мықты», «күшті» деген сөздер тек моңғол, қалмақ тілдерінде ғана емес, түркі тілінде бар. Зерттеушілердің пікірінше ұйғыр тілінде де «Чиң» сөзі «мықты, бекем, күшті» деген мәнді білдіреді. Бірақ бұл мағынадағы сөздер адамның мінез-құлқына, қасиеттеріне байланысты айтылса керек. Ал біз айтып отырған «Шыңғыс» – сөзі Қағанға беріліп

отырған лауазым яғни титул. Мұны шатастырмауымыз керек.

Белгілі тарихшы ғалым Джон Мэн осы мәселе жайында өзінің «Шыңғыс ханның көшбасшылық құпиясы» атты еңбегінде: «Ғалымдар бұл атақтың түп негізі жөнінде күні бүгінге дейін пікір таластыруда. Түркінің немесе қытайдың бірде-бір патшалық атағы оған тең келмес еді, өйткені бірде-бір әмірші бұрын-соңды мұндай билікке көтерілмеген. «Шыңғыс хан» Тэмужиннен бұрын да, одан кейін де ешкімге берілмеген, арнайы ойлап табылған атақ болды. Оның қайдан шыққаны туралы да дау-дамай, талас-тартыс көп. Бір кездері ол «теңізді» білдіретін «тенгиз» деген түркі сөзінен шыққан деген тұжырым кеңінен таралды, ал теңіз расында да тамсануға лайық болуы мүмкін. Тағы бір нұсқа – бұл атау «жұмақ» немесе «аспан» сөздерінің бұрмаланған түрі дегенді алға тартады, ал атақтың иесін «Көктің әмірімен» билік еткен қытай императорларымен бір дәрежеге қоятын «Тәңірі» деген сөз дейді. Соңғы пайымдама тоғызыншы немесе оныншы ғасырлардың руналық жазбаларынан табылған «Шыңғыс» сөзі түркі-моңғолша аралас «қатігез, берік, айбарлы» дегенді білдіреді, бұл оның иесіне әбден лайық. Содан кейін бұл сөз қолданыста қалды деседі. Ең сенімді дерек көзі де осы» (Мэн, 2010: 52). Ғалым бұл жерде әртүрлі пікірлерді сарапқа салады. Әлемге кең таралып кеткен «теңіз, мұхит» баламаларының да шындықтан алыс екені рас. Бұл сөз жоғарыда айтқанымыздай Шыңғыс ханға мінездеме берумен шектеледі, лауазымды ұғымды білдіре алмайды.

Жоғарыда аталған Джон Мэннің еңбегінде «Шыңғыс» сөзіне нұсқа ретінде «Тәңірі» терминін де алға тартып, «Шыңғыс» сөзі оның бұрмаланған түрі деген пікір жазған.

Осы жерде Шәді ақын өзінің дастанында Темужинді «Шыңғыс» деген атау Жаратушыдан келген аян еді, деп көрсетеді. Дастанда Көкше есімді болашақты болжайтын, Тәңірімен тілдесетін кейіпкер суреттеледі.

Бір күні халық алдына Көкше келді
Аузымен бұл сөзді айтып хабар берді.
Ортадан Тамужинді хан қылыңыз,
Шыңғыс деп мұнан кейін айтыңыз Сіз.
Халықтың баршасына хабар беріп,
Алладан мәлім болды маған бұл сөз.
Дүниенің шаһлығының бәрін қәма,
Шыңғыстың әулетіне берді жана
Өзінің заманында ұрысқанмен
Тең бола білмес деді ешкім аңа.

Бұл жерде Шәді өзі діншіл ақын болғандықтан Тәңірі ұғымын Алла деп беріп отырған болуы керек. Осы жырда бейнеленген Көкше есімді кейіпкер туралы қазақ ғалымы У.Шәлекеновтің мына пікірі көңілге қонады: «Осы құрметті атақты Темужинге беру үшін оның төңірегіндегі ақыл айтатын зиялылар арнайы пікірлесіп, кеңесіп, ой елегінен өткеріп, онан кейін Темужиннің алдынан өтіп, оның ризалығын алғаннан кейін, Ұлы Құрылтайда Моңғолдың сол кездегі ұлы шаманы Теб-Тенгриге (Кэччу) Құдайының атынан жарияландырған», – деп жазады. Ғалым У.Шәлекеновтің келтіріп отырған дерегіндегі Кэччу шаманы Шәдінің дастанындағы Көкше болса керек. Джон Мэннің біз жоғарыда келтірген «Тағы бір нұсқа – бұл атау «жұмақ» немесе «аспан» сөздерінің бұрмаланған түрі деген пікірдікелтіреді, ал атақтың иесін «Көктің әмірімен» билік еткен қытай императорларымен бір дәрежеге қоятын «Тәңірі» деген сөз» деген көзқарасына Шәдінің ойы да жақындайды.

Ал тарихшы ғалым У.Шәлекенов «Шыңғыс» сөзінің баламасы «Шығыс» деген түрік сөзінен шыққан. Ол сөз «Шығыстың ханы» (властелин Востока) деген мағына береді. Бұл кейін хатқа түсірерде «шығыс» сөзіндегі «ғ» әрпі «ң» әрпімен алмасып кетудің нәтижесінде алғашқы сөздің мәні өзгеріп кеткен. Олай болса, Темужинге берген лауазымды атақ сөзі «Шығыстың ханы» деген. Оның этимологиясы Шығысты билеуші (властелин Востока) деген мағынаға саяды. «Шыңғыс ханның» өзі де бұл атауды мойындаған» деп жазады (Шәлекенов, 2013). «Шыңғыс» атауы жайында жазушы Мұхтар Мағауин өзінің еңбегінде Рәшид-әд-Динге сілтеме жасай отырып, «Қазіргі қазақ тілінде «шың» – таудың ұшар басы, биік сеңгір. («Шың» сөзінің Рәшид-әл-Дин келтірген «берік, күшті» мағынасы «шындалу» етістігінің түбірінде сақталған: беркіну, күшею, шынығу). Сонымен қатар, «шың» – байырғы қазақ тілінде «темір», жай ғана емес, айрықша сапалы темір. Ескерусіз қалмас тағы бір жағдаят, дыбысталуы үйлес «шаң» – ең биік меже: шаңқан, шаңырақ, шаңқай түс; Ежелгі Ғұн патшалары «шаңғұй» (жаңғұй) атанған. Сонда жинақтап келгенде «Шыңғыс» атауының мағынасы – биік, берік, асқаралы, ұлуғ болып шығады». (Мағауин, 2013). «Шыңғыс» атауы қағанға берілген мәртебе емес, есім деп ұйғарсақ, онда жоғарыда келтірілген берік, биік, ұлық дегеннің барлығы да қисынға келеді. Әрине бұл мәселе төңірегінде түрлі пікірлерді сарапқа салдық, алайда нақты тұжырымды дәл айта ал-

маймыз. Бұл мәселе әлі де зерттеуді қажет етеді.

Шәдінің дастанындағы Шыңғыс кейде әлемді жаулаушы диктатор ретінде берілсе, кейде әділдік жолымен де көзге түседі.

Шыңғыс хан өз күшімен шахлық еткен,
Уақытында онша түрлі іс көрсеткен.
Хорасан, Иран, Тұран, Дешті қыпшақ,
Үндістан, Қытайға шейін үкімі жеткен
(Жәңгірұлы, Қолжазба қоры: 75).

Дастанның «Шыңғыс ханның Мұхаммедил-уажды сұлтан Мұхаммад Хорезмға елші қылып жібергені» атты тарауда екі ел арасындағы қарым-қатынастың тарихын баяндайды. Ақын шығармада Сұлтан Мұхаммад Хорезм шахтың билік жүргізген аймағын былай суреттейді:

Айтылған Хорезм деп Хиуа ханы,
Айтылған Сұлтан Мұхаммад ердің нәмі (нәмі – есімі, аты)
Үкіміне бағын болып қарап тұрған,
Түркістан, Бұхара, Қоқан тамам бәрі.
Үндістан, Мәлақ, Иран, Бағдатқаша
Шаһарлар мемлекеттер бар дүр онша.
Патшаның Сұлтан Мұхаммад үкіміне еніп,
Тұрарды бағын болып тамам барша

Ал дәл осы кезде Шыңғыс ханның қарамағына енген аймақтар жайлы былай дейді:

Шыңғыс хан Қытай, Мағұл бәрін алып,
Үкіміне татарлар һәм ырзаланып.
Патшасы Хорезмнің Мұхаммедке,
Ойланды сөйлеспекке елші салып
(Жәңгірұлы, Қолжазба қоры: 134).

Бұдан кейін екі мемлекет арасында достық қарым-қатынас орнату үшін Шыңғыс хан Хорезм шахқа елші жібергенін баяндайды. Жіберген елшіні Сұлтан Мұхаммед жақсы қарсы алып, халқының қамын ойлап ынтымақта болуды көздеп, елшіні құрметтеп шығарып салады. Осыдан бастап екі ел арасында сауда-саттық жақсы дамиды. Екі елдің арасындағы келісімге байланысты сауда жасау үшін Хорезм, Қоқан, Бұхара саудагерлері Шыңғыс ханның еліне келіп сауда жасап, жұмыстарын жүргізеді. Екі елдің сауда-саттық қарым-қатынасының жақсарғанына қуанған Шыңғыс хан енді өз халқынан да сауда керуенін жіберуді ойлайды.

Бір бөлек әскер менен саудагерді,
Жолдас қып керуендермен жіберді оны.
Отырар деп ат қойылған бір шаһарға,
Мағұлдың адамының барды бәрі
(Жәңгірұлы, Қолжазба қоры: 137).

Ол шаһарды басқаратын Қайырхан екенін, ол сұлтан Мұхаммедтің нағашы ағасы екені айтылады. Көптеген тарихи деректерде Шыңғыс ханның Отырарға шабуылды ұйымдастыруына себеп сол шаһардың ханы – Қайыр хан деп көрсетеді.

Дастанның желісі бойынша Қайырханның қабылдауында болған Шыңғыс ханның саудагерлерінің бірі Отырар ханның жасырын атын біліп, оны сол атымен шақырады. Осы жайға қаһарланған хан олардың бәрін қырып салады. Дастанда бұл оқиға былай беріледі:

Патшаның Қайыр біліп хабарын,
Керуеннің адамының қырды бәрін.
Бір барған сардарында өлтірісті,
Қазынаға алып келген салды малын.

Осы шараға қапаланған Шыңғыс хан Отырар деген әйгілі жорығын бастайды. Ежелден өзгермейтін заң, бұлжымайтын дәстүр болған, бір мемлекеттен келген елшіге зәбір көрсетпеу, өлтірмеу. Ал Сұлтан Мұхаммед Шыңғыс қағанның үшінші рет Отырардың билеушісі Қайырханды ұстап бер деген сөзіне қырын қарап, жіберген елшілерін өлім жазасына бұйырады. Осы жағдай Шыңғыс ханның Хорезмшахқа деген өшпенділігін күшейтіп, соғыс ашуға себепкер болды. Бұл пікірімізді ғалым В.В. Бартольд растайды: «Жойқын соғысқа дем берген Мұхаммед Сұлтанның байыбына бармай асығыс жасаған іс-әрекеті» – деп жазады ол өзінің еңбегінде (Бартольд, 1963: 476).

«... Что касается числа погибших, то по Джу-вейни, погиб весь караван (т.е. 450 человек), кроме одного человека (по Джузджани, он был погонщиком верблюдов), которому удалось спастись бегством и принести страшную весть Чингиз-хану. Чингиз-хан и тут обнаружил свою всегдашнюю сдержанность и самообладание (Бартольд, 1963: 466-467).

Ғалым В.В. Бартольд бұл пікірді бірнеше орта ғасырда өмір сүрген тарихшылардың пікіріне сүйене отырып растайды. Демек, Шәді ақын да осы деректерге сүйеніп отырған.

Дастанның «Үгдай хаһан, Шағатай ұрысып Отырарды алғаны» атты тарауында Шыңғыс ханның әскері Отырарды қалай жаулап алғаны туралы толық баяндалады. Шыңғыс хан өзінің ұлдары Үгедей мен Шағатайды әскерімен Отырарға аттандырады. Бірақ Сұлтан Мұхаммад Шыңғыс хан әскерінің келе жатқанын есітіп, Отырарды қорғау үшін елу мың әскерін жібереді. Қараша Һажаб есімді саркар өзінің

он мың әскерімен Қайырханға келіп қосылады. Отырардың бекінісі мықты еді. Шағатайдың әскері бес айға дейін қалаға кіре алмай әуре болады.

Отырарға шаһзадалар келіп қонды,
Шаһарды алу үшін қадам қойды.
Қайырхан іште тұрып ұрыс қылды,
Ақыры бес айғаша амал қылды.

Бір күні Қараша һажаб Қайырханға бұлай қамалып отырғанымыз жарамайды. Халыққа қиын болды. Шаһзадалармен бітімге келіп, келісейік, – деп ұсыныс айтады. Қайырхан мұның ойын құптамайды, келіспейді. Мұны естіген Қара һажаб бітімгершілік жасауды ойлап, өзінің әскерімен Шағатайларға өзі келеді.

Шаһзаттар һажабқа айтты ойлап ізһар,
Өзіңе тұзын берген патшаһын бар.
Тұз-дәмін ішіп жүрген патшаһына,
Бұл түрлі бейофалық ойладың кәр.

Содан қаланың дарбазасын ашып, шаһардың халқын аяусыз қырады. Қайырханның әскерінің бәрі қырылып, ал өзін қолға түсіріп, шаһзадалардың алдына алып келіп,

«Көксарай» деген жерге алып барып,
Өлтірді қылышпенен басын алып, –
(Жәңгірұлы, Қолжазба қоры: 154).

деп жырлайды. Шәді ақын осы тарихи оқиғаны жазу барысында көптеген тарихи деректерді қарағаны аңғарылып тұр. Осы оқиғаны баяндау барысында ақын осы бейкүнә халықтың қанының төгілуіне Отырар билеушісі Қайырханның ойланбай жасаған әрекеті түрткі болды деген ойға жетелейді. Осы оқиғаға байланысты тарихшылардың пікірі де екіге жарылады. Біз тарихшы емеспіз, біздің мақсат әдебиеттегі Шыңғыс хан бейнесін ашу. Бірақ көркем әдебиетте де осы қарама-қайшылықты көзқарасты білдіретін шығармалар бар және ол шығарма халықтың арасына кең тараған.

Мәселен Шыңғыс ханның Отырарға жорығы жайлы баяндалатын Мұхтар Шахановтың «Жеңілген жеңімпаз хақындағы Отырар дастаны немесе Шыңғысханның қателігі» поэмасында оқиға басқа қырынан сипатталады. (Шаханов, 2003).

Тарихи деректерге сүйенсек, бес ай бойы Шағатай әскері Отырарға кіре алмайды. Бұл жайында В.В. Бартольд: «По Джувейни, Отрар

защищался пять месяцев, цитадель – еще один месяц», – деп жазады (Бартольд, 1963: 466-467).

Шәдінің «Тарихнама» дастанында да да бес ай бойы әскердің қамалдан кіре алмағаны айтылады. Сондай-ақ, моңғолдар Отырардың халқын жауыздықпен қырғанын суреттейді. Шығармада осы соғыстан қарапайым халық көп зардеп шеккенін, аяусыз қырылғаны баяндалады. Шәдінің «Тарихама» дастанында осы соғыстың тууына бірден-бір себепкер Отырардың басшысы Қайырханның ашкөздігі және істің ақ-қарасын ажыратпай Қайырханға қолдау көрсеткен Сұлтан Мұхаммадтың ойсыз жасаған әрекеті деген ойды аңғартады. XX ғасыр басында дүниеге келген бұл шығармада Шәді ақын Отырардың күйреуінің түпкі себебі туралы өзіндік ойын анық көрсетеді.

Кез келген ақын – жазушы өткен тарихи оқиғаларды өз шығармасына арқау етсе де, ол негізінен сол қаламгер өмір сүрген кезеңдегі танымның жемісі. Өзі өмір сүріп отырған кезеңнен әлдеқайда ерте кезеңді тілге тиек етсе де, ол автор өмір сүрген күннің көзқарасымен пайымдайды. Өткен күннің ескісін жаңартып, оқырманға бейтаныс боп келген тағы бір қырын, бір ақиқатын бүгінгі пікірмен жаңаша қырынан танытуға тырысатынын біз жоғарыда айтқанбыз. Сондықтан М.Шаханов өзінің шығармасында Шыңғыс ханның тарихи бейнесін бейнелеу үшін қазақ жеріне, тарихына қатысты кезеңіне ғана тоқталып, өзінше байлам жасаған және өзінің авторлық ұстанымын ашық көрсете білген. М.Шахановтың ақын болып қалыптасқан кезі Кеңесодағы дәуіріне тура келді. Кеңес кезеңіндегі жазылған тарихи еңбектерде Шыңғыс хан тек негативті тұлға ретінде танылғаны бүгінгі күні баршаға аян. Шәді Жәңгірұлының «Тарихнама» дастанында Шыңғыс ханмен оның ұлдарының әйгілі ірі-ірі жорықтары өз кезегімен суреттеледі. Сонымен бірге Шыңғыс қағанның өзінің жаулап алған жерлердегі халықтардың дініне, дәстүріне тимегені айтылады. Әсіресе ислам дінін қатты құрметтегені байқалады.

Шыңғыс қағанның ел қамын ойлап, өзі құрған патшалықтың іргесі шайқалмауы үшін балаларына әрқашанда бірлікте болындар, – дейді.

Менен соң біреуіңізді патша қылып,
Үкіміне тұрсаңыздар мойын ұсынып.
Сіздерге ешкім дұшпан бола алмағай,
Тұрады қол астыңа бәрі кіріп,
(Жәңгірұлы, Қолжазба қоры, 131).

Шәді бұл поэманы ұзақ уақытүлкен ізденіспен жазған. Ол әрбір тарихи оқиғаларға ерекше мән беріп, мұқият қарап, содан өзінше түйін шығарып отырады. Ақын поэмада тек тарихи деректерді ғана емес, халық арасында кең тараған аңыз-әңгімелерді де өз ретімен қолдана білген деп жоғарыда айттық. Ақын шығармада Шыңғыс ханның тұңғышы Жошының қайғылы өлімін ханға естіртуі жайлы аңыз әңгімелерді асқан шеберлікпен жырлайды.

Шыңғыс хан өзінің дүниеден өтетінін түсінде көріп біледі. Өзінің артына мұрагері ретінде таққа үшінші ұлы Үгдай қағанды хан сайлайды. Шыңғыстанушы З. Қинаятұлы өзінің еңбегінде: «Шыңғыс хан демі үзілер шағында қасына ұлдары Өгедей мен Тулуй екеуін шақыртып: «Менің өлетін шағым болды. Тәңірдің қуатымен сендерге ұлы мемлекет құрып бердім, Мемлекеттің бір шетінен екінші шетіне дейін бір жылдық жол. Сендер құрып берген елімді бытыратпау үшін жауларыңа бір кісідей бірлесе жүріп соққы беріп, достарыңа рақымшылықпен қараңдар. Ұлы тақты біреуің ғана жалғандар. Бұрын айтқанымыздай, ол мұрагер Өгедей», (Қинаятұлы, 2008: 372) – деп жазады.

Отырған үшбу ұғлым Үгдай қаһан,
Хан қылып отырғыздым орныма мен.
Жан-ділмен өзгелерің тілін алып,
Тұрыңыз айтқан әмірі бірлән.

Осылай адамзат тарихындағы аса ірі тұлғаның бірі Есукейұлы Темужин өмірден өтеді.

Дастанда Шәді Шыңғыс ханның портретін былай береді:

Таза еді денесінің тамам бәрі,
Өзгеден көкірегі кең, зор кеудесі.
Жүзінде айбаты бар, маңдайы кең,
Көрмекке ұзын болған сақалдары.

Ақын оның өте қайратты, жігерлі болғандығын, ұрыс алаңында өзі алдыңғы сапта тұратынын, өзінің көңілі сенбей біреудің дегеніне ермейтінін, ашуының қайтымы тез екенін, барған жерінде әуелі бітімге келуді сұрайтынын, оған көнбегенді шауып алатынын, ғалым мен өнерліні өлтірмейтінін, оларды өз халқына апарып өнерін үйренетінін жырға қосады.

Өзгеден артық болып сақылғы,
Алдынан кетпес еді ешкім құры,
деп, оның мәрттігін жырласа,
Өз дінін өзгертпестен тұтып жүрді,
Артықша ислам дінін құрмет қылды.
Жанында жақын болған адамдардың,
Көбісі мұсылман деп айтып жүрді
(Жәңгірұлы, Қолжазба қоры: 249)

деп, оның ислам дініне сенгенін айтады.

Қорытынды

«Тарих-нама» ішіндегі тарихи деректері тұрғысынан да, мазмұны мен көркемдігі жағынан да құнды шығарма. Поэмада ақын өзінің бұл еңбекті жазудағы негізгі мақсаты-өшіп бара жатқан хан тарихын қайта жаңғырту, өткен тарихпен оқырманды таныстыру. Өзі де төре ұрпағы болғандықтан ақын бабаларының ұмыт болып бара жатқан тарихын өзі жырламағанда кім жырламақ деп, мұны жырлау өзіне перзенттік парыз деп біліп, өзін-өзі қайрап, содан күш қуат алғандай болады.

Қорыта айтқанда, қазақ әдебиетінің қай жанрында болмасын Шыңғыс хан жайлы, оның бейнесі туралы кездестірмей қалмайсыз. Бұл, біздің әдебиет пен тарихтың тығыз байланысты екенін және бірге жасай беретіндігін дәлелдесе керек.

Әдебиеттер

- Назарбаев Н.Ә. Ұлы даланың жеті қыры // Егемен Қазақстан. 21.11.2018
- Әбдәзұлы Қ. Тарих және тағдыр. – Алматы: Қазығұрт, 2004. – 208 б.
- Келімбетов Н. Шәді ақын. – Алматы: Жазушы, 1974. – 96 б.
- Әдебиет және өнер институты Қолжазба қоры. 888 бума. 1 – дәптер.
- Жәңгірұлы Шәді. Тарих-нама. Әдебиет және өнер институты. Қолжазба қоры. 888 бума.
- Қазақстан: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы, 1998, VIII том.
- Моңғолдың құпия шежіресі: XII-XIII ғасырлардағы көшпелілер шежіресі. – Алматы: Өнер, 2009. – 216 б.
- Хара-Даван Э. Чингис-хан как полководец и его наследие. Культурно-исторический очерк Монгольской империи XII-XIV века. – Элиста, Калмыцкое книжное издательство. 1991.
- Өбенайұлы Т. «Құпия шежіренің құпиясы». – Алматы: Нұрлы әлем, 2016. – 576 б.
- Мән Д. Шыңғыс ханның көшбасшылық құпиясы, – Алматы: Аспандау, 2010. – 216 б.
- Шәлекенов У. «Шыңғыс» сөзі қайдан шыққан?, Ана тілі газеті. 6 маусым, 2013. <http://anatili.kazgazeta.kz/?p=14412>

- Мағауин М. Шыңғыс ханжәне оның заманы. Алматы, Дәуір. 2013. – 580 б.
Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – М., 1963. – Т. 1. – С. 760.
Шаханов М. Эверестке шығу. – Алматы: Атамұра, 2003. – 272 б.
Қинаятұлы З. Шыңғыс хан // Бірінші кітап. – Алматы: Арда, 2008. – 432 б.

References

- Ábdezuly Q. (2004). Tarihjánetágydyr. [History and Fate]. Almaty, Qazyǵurt, 208 b. (In Kazakh)
Ábenaulý T. (2016). Qurıashejirenińqurıasy. [The secrets of the secret chronicles]. Almaty, Nurly álem, 576 b. (In Kazakh)
Ádebiet jáne óner institúty Qoljazba qory. [Institute of Art and Literature. Manuscript. 888 papers]. 888 býma. 1 – dápter.
Bartold V.V. (1963). Týrkestan v epohýmongolskogonashestvııa. [Turkestan during the Mongol Conquests], Moskva, T. 1. 760 s. (In Russian)
Hara-Davan E. (1991). Chingis-hankakpolkovodetsı ego nasledie. Kúlytırno-istoricheskiıocherkMongolskoıımperıı XII-XIV veka. [Chinggis Khan as military leader and his legacy. Culture – historical essay on the Mongol Empire of the 12th-14th cc.]. Elista, Kalmytskoeknijnaıazdatelstvo, 196 s. (In Russian)
Kelimbetov N. (1974). Shádiaqyn. [The poet Shadi]. Almaty, Jazýshy. 1974. 96 b. (In Kazakh)
Jáńgiruly Shádi. Tarih-nama. Ádebietjáneónerinstitúty. Qoljazbaqory. 888býma.
Man J. (2010). Shyńǵyshannyńkóshbasshylyqqurıasy, [The Leadership secrets of Genghis Khan]. Aspandaý, 216 b. (In Kazakh)
Maǵaýın M. (2013). Shyńǵys Khan jáne onyń zamany. [Genghis Khan and his era]. Almaty, Dáýir. -580 b. (In Kazakh)
Mońǵoldyńqurıashejiresi: XII-XIII ǵasyrlardaǵykóshpelilershejiresi. (2009). [The Secret History of the Mongols]. Almaty: Óner, 216 b. (In Kazakh)
Nazarbayev N. (21.11.2018). Ulydalanyńjetyqyry. [“Seven Facets of the Great Steppe”] EgemenQazaqstan.
Qazaqstan: Ultyq entsiklopedııa (1998), [Kazakhstan: National Encyclopedia], Almaty, VIII tom. (In Kazakh)
Qinayatuly Z. (2008). Shyńǵys Khan. [Chinggis Khan]. Almaty: Arda. 372b. (In Kazakh)
Shálekenov Ý. (2013). «Shyńǵys» sóziqaidanshyqqan?, [What is the origin of the word “Chingiz”?] Ana tiligazeti. 6maýsym, <http://anatili.kazgazeta.kz/?p=14412> (In Kazakh)
Shahanov M. (2003). Everestkeshyǵy. [Climbing Everest]. Almaty, Atamura. 2003. 272 b. (In Kazakh)

Ибрагимова Вюсала Ильгар гызы ,

Гянджинский государственный университет,
Азербайджан, г. Гянджа, e-mail: ivusala@hotmail.com

АНТИВОЕННЫЙ И АНТИМИЛИТАРИСТИЧЕСКИЙ РОМАН США

В статье рассматриваются наиболее значимые произведения о войне американских писателей XX-го века. Проблемы войны и мира, затронутые в произведениях выдающихся американских писателей, исследуются в статье. Здесь анализируются также такие стилистические аспекты, как композиция и стиль антимилитаристской прозы. В исследовании рассматриваются основные направления эволюции американской литературы XX века, предпосылки создания и пути развития антимилитаристского романа.

Здесь также исследуются результаты воплощения войны в американской литературе. Американский роман после Второй мировой войны, в основном радикально настроенный, выделялся примерами реализма. В послевоенный период американская литература выдвинула плеяду талантливых прозаиков. Стиль и сюжет этих произведений формировался благодаря роману Синклера Льюиса «У нас это невозможно». Роман стал бестселлером, особенно популярным среди гражданского населения. Он подвергает анализу ценности жизни, не приветствуя юношеский бунтаризм, обвиняет поджигателей войны, с которыми он боролся всю жизнь. Во время выборов 1936 года, когда реакционеры проиграли и Рузвельт был вновь переизбран, одним из важнейших факторов этой победы был объявлен роман С. Льюиса. Политические изменения в жизни вдохновили писателей, которые боролись за справедливое общество, а в международном аспекте – это была борьба против фашизма. С конца войны социалисты получили большую поддержку народа. В первой же послевоенной декаде многие писатели на какое-то время стали членами социалистических партий.

Борьба против фашизма после 1941 года стала главной темой американской литературы в середине XX века и к 60-ым гг. около 600 антивоенных книг было опубликовано. Писатели, которые воевали и которым повезло выжить, возвращались к ней в своей памяти и воображении. Одним из первых был и Ирвин Шоу, который служил военным корреспондентом. Его большой роман «Молодые львы» является одним из лучших воплощений войны в американской литературе.

Ключевые слова: антивоенный, антимилитаристический, литература США, тема войны, жанры.

Ibrahimova Vusala Ilgar

Ganja State University,
Azerbaijan, Ganja, e-mail: ivusala@hotmail.com

Antimilitarist and Anti-War Novel USA

The most notable works about war of famous American writers of the 20th century are analysed in this article. The article deals with the problem of peace and war in the works written by the outstanding American writers.

The analysis concerns such stylistic aspects as composition and style of the novels. The study views the issues of creation and ways of development of antiwar novels main directions of the XX c American Literature evolution. The issues of war embodiment in American literature are considered here too.

After the world war II American novel mostly radically affected were distinguished examples of the realism. In the post-war period USA fostered a great deal of talent, especially in its prose.

The style and subject –matter own much to Sinclair Lewis in “It is not possible” The novel became best-seller, especially for the civilian stay-at-homes, by and large. He undertakes a difficult revision but judging the warmongers, whom he fought alongside his life. At the 1936 elections, when reactionists defeated and Ruzvelt was reelected as one of the most important factors of his victory was declared the novel by S.L.Lewis.

Political changes in life fascinated writers who wanted to make struggle for a juster society, and in its international aspect it was a fight against Fascism since the end of the war quest for public support.

Throughout the decade the Communist Party proselytized in the name of international socialism with success and many of the writers of the decade joined the Party for a while.

The article emphasizes that, fight against Fascism since 1941 became the main theme of the mid – 20th century literature in America and to 60-s about 600 books about war were published. Those writers who had fought in the war and been fortunate enough to survive were going back to it in memory and imagination. One of the first to do so was Irvin Show, who had served as a military correspondent. His long novel “The Young Lions” is the finest fictional recreation of the war by American writer.

Key words: Anti-War, Antimilitarist, Literature USA, war theme, Genres.

Ибрагимова Вюсала Ильгар гызы

Гянджин Мемлекеттік университеті,
Әзірбайжан, Гяндж қ., e-mail: ivusala@hotmail.com

АҚШ-тың соғысқа және милитарлыққа қарсы романы

Мақалада соғысқа қатысты 20 ғасырдағы америкалық жазушылардың көрнекті шығармалары қарастырылады. Соғыс және бейбітшілік мәселесі қозғалған белгілі америкалық жазушылар шығармалары мақалада зерттеледі. Әсіресе милитарлыққа қарсы прозалардың стилі және композициясы сынды стилистикалық аспектілері талданады. Зерттеу барысында 20 ғасырдағы америкалық әдебиеттің дамуы мен милитарлыққа қарсы романдардың пайда болуы зерттеледі.

Және де америкалық әдебиеттегі соғыстың салдары қаралады. Екінші дүниежүзілік соғыстан соң америкалық роман реализммен көзге түседі. Соғыстан кейінгі кезеңдерде америкалық әдебиет төрінде көптеген талантты проза жазушылары пайда болды. Ол шығармалардың сюжеті мен стилі Синклер Льюистің «Бізде бұл мүмкін емес» туындысы арқасында қалыптасқан. Роман бестселлер қатарына еніп, қарапайым тұрғындар арасында ерекше танылды. Бұл туынды өмір құндылығын алға тартып, соғысты бастаушыларды сынға алып, олармен өмір бойы күрескендігін сипаттайды. 1936 жылғы сайлауда Рузвельт қайта сайланып С. Льюистің романы жеңіске жетудің бірден бір факторына айналады. Саяси өзгерістер жазушылардың шабытын оятты. Олар әділеттікті аңсап, фашизмге қарсы күрескен. Соғыс аяғында социалистер халықтың қолдауында болып, соғыстан кейін көптеген жазушылар социалистік партиялар құрамына мүше болды.

Фашизмге қарсы күрес 1941 жылдардан соң америкалық әдебиеттің басты тақырыбына айналып, 20 ғасырдың 60-жылдарына дейін 600 соғысқа қарсы кітап жарияланды. Соғысқа қатысып аман қайтқан жазушылар өз естеліктерін қағазға түсірді. Солардың бірі әскери корреспондент болып қызмет еткен Ирвин Шоу. Оның ең үлкен романы «Жас арыстандар» америкалық әдебиеттегі бірден бір үздік соғыс туралы роман болып саналады.

Түйін сөздер: соғысқа қарсы, милитарлыққа қарсы, АҚШ әдебиеті, соғыс тақырыбы, жанрлар.

Американские писатели, сами участвовавшие в боевых действиях II Мировой войны, выступили против новых войн. След, оставленный II Мировой войной множество книг, отразивших военный опыт их авторов, отношение писателей к тому, что принесла человечеству эта жестокая, захватническая война за передел мира способствовал появлению таких романов, как «Прощай, оружие». Э.Хемингуэя, «Смерть героя» Р.Олдингтона в Англии, «На западном фронте без перемен». Э.Ремарка в Германии. Писатели различных стран выразили общию идею протеста милитаризму. Один из крупнейших писателей США, лауреат Нобелевской премии 1950 года, посвятил свой первый роман «Солдатская награда» (Soldiers Pay, 1926) судьбе вернувшегося с войны ветерана. Наиболее интересными были произведения авторов-фронтовиков, где были описаны реалистично и ярко сцены битв, раскрыты характеры героев на войне, психологические моменты одинокого героя, презревшего и проклявшего кровопролитие. Именно эти писа-

тели в своих произведениях основное внимание уделяли судьбе человека, участвовавшего на войне и потерявшего свое место в мирной жизни. А это было целое поколение. Первый американский Нобелевский лауреат 1930 г. Синклер Льюис своим романом «У нас это невозможно» заявил о себе как пионер антифашистской темы в литературе США. В преддверии президентских выборов 1936 года, когда в стране обострилась политическая борьба Реакция не желала мириться с новым курсом Рузвельта, активизировались крайне правые профашистские силы и организации. Это были подретушированные на американский манер теории фюрера и дуче. «Коричневая» опасность сделалась реальностью и в Америке.

Льюис в своем романе рисует смешные и одновременно зловещие фигуры Бэза Уиндрипа, Сарасона, Пола, Питера Прэнг и их присных. Сфокусировав внимание на типичном провинциальном городке Форте Бьюла, этом микрокосмосе, американского общества, автор исследует

механизм того, как действуют политические силы, поддерживающие фашистов. С болью и гневом демонстрирует он применяемую фашистами технику оболванивания масс с помощью «патриотической» и даже «революционной» фразеологии и беспардонных посулов «забытым людям» (Гиленсон, 1987 : 355-357).

Когда на выборах 1936 года реакция потерпела поражение и был переизбран Рузвельт, в числе факторов сыгравших здесь свою роль называли роман Синклера Льюиса (Гиленсон, 1987: 358).

Еще в 1927 г. В.Л.Паррингтон назвал Синклера Льюиса «шалуном американской литературы, чьи мысли заняты проказами, пока его наставник творит молитвы» (Паррингтон, 1963 : 432). “Sinclair Lewis Is the bad boy of American letters whose thoughts are on bent-pins while the deacon is laboring in prayer” (Parrington, 1987 : 360).

В Америке за этот период вышло в свет множество литературных шедевров, но именно военные романы своей яркой выразительностью выгодно выделялись среди литературных дебютов нового писательского поколения.

Автор монографии “Писатели в пору кризиса. Американский роман между двух войн” (Writers in Crisis. The American Novel between two wars, 1942), известный американский критик Максуэлл Гейсмар, ссылаясь на произведения С.Беллоу, Дж.Апдайка, Н.Мейлера и многих других, писал, что в целом американская литература данного периода заполнилась однообразными действующими лицами, выступающими в образах “эро-маниакальных детей”, отчужденных от истории, общества и культуры, неспособных на семейную жизнь и дружбу. Будучи убежденным в том, что самой надежной и плодородной почвой американской литературы должен быть критический реализм, Гейсмар неукоснительно порицал теоретические концепции, которые под эгидой “новой критики” выдвигались против возрождения социальной ответственности подлинно демократической и гуманистической литературы (Землянова, 1990 : 173-176).

Однако относительно реалистического военного романа американской литературы, развивающегося в промежутке между двумя мировыми войнами, высказаться так категорически нельзя. Этот раздел литературы США сам по себе постепенно стал плацдармом непрекращающейся идеологической борьбы прозаиков второй половины XX века. Политическая ориентация, проблематика, жанровые особенности художествен-

ных произведений, так или иначе связанных с войной, оказались обусловлены раскаленным климатом послевоенных десятилетий. Позднее, войны в Корее и во Вьетнаме, неоднократное участие американской армии в региональных столкновениях постоянно находится в поле зрения американских писателей. И все-таки основное внимание “военной прозы” США продолжают приковывать к себе события второй мировой войны.

Анализ литературоведческих источников советского периода показывает, что отношение русских (советских) ученых к американской литературе, в частности к американской военной прозе, было сильно идеологизировано. Идя на поводу у политиков режима, советские исследователи, занимающиеся анализом американской литературы, часто относились к объекту изучения с позиций родного “социалистического реализма”. И.С.Цимбал писал: “Прогрессивная американская литература с ее пристальным и углубленным интересом к проблемам бытия и одновременно со стремлением отразить движение человеческой души, не могла пройти мимо тех вселенских потрясений и катаклизмов, которые принесли с собой мировые войны, тем более что Америка все-таки принимала в них участие” (Цимбал, 1985 : 3).

Выходит, “Америка все-таки воевала”, а литература США только использовала “вселенские потрясения и катаклизмы” для решения своего “интереса к проблемам бытия и для отражения движения человеческой души”. Подобное заключение перекликается с известным советским постулатом о позднем подключении Соединенных Штатов в военные действия и о задержании открытия второго фронта до конца второй мировой войны. На самом деле в 1939 г. после нападения Германии на Польшу и начала второй мировой войны США объявили о своем нейтралитете, однако после фашистской агрессии в июне 1941 г. президент Франклин Рузвельт огласил Заявление правительства США о поддержке Советского Союза в войне против гитлеровской Германии. В том же году в Москве состоялось трехстороннее совещание государств СССР, СИТА и Англии. А после нападения Японии в том же году на Перл-Харбор Америка вступила в войну. Германия и Италия объявили войну США (Маликов, 1963 : 576). Так что, американцы начали воевать с фашизмом уже с 1941 года.

Другой известный советский специалист по американской литературе Я.Н.Засурский отмечал: “В американском военном романе на первое

место выдвигается идея бессмысленной жестокости войны. Для читателя европейского, пережившего ужасы фашистского нашествия, концлагерей и гестаповских застенков, акцент этот может показаться несколько странным, даже шокирующим. Однако надо помнить, что хотя она, эта война и называлась точно так же, второй мировой, – у них в Америке, эта была совсем иная война” (Засурский, 1984 : 25).

Такая обобщающая оценка американского военного романа целиком никак себя не оправдывает. Разумеется, не во всех военных романах американских писателей идея бессмысленности войны против фашизма занимает главное место. Американские романисты, особенно те, кому пришлось стать непосредственными участниками войны с фашизмом, глубоко возненавидели коричневую чуму XX века, успешно отразили в своих произведениях ужасы кровавых битв, описали роль народов мира в противостоянии с фашизмом и его разгроме, воспели героизм простого солдата. Не только европейцы, но и американцы, канадцы, австралийцы, африканцы пережили ужасы фашистских концлагерей. В Америку немецкие бомбы не падали, но американцы под этими бомбами воевали против гитлеризма на других точках земного шара. Все это в немалой степени нашло свое отражение в американском военном романе.

В этом аспекте для нас более точным и интересным представляется мнение Р.П.Уоррена, который пишет: “Когда мы переходим к писателям, чье творчество сложилось после второй мировой войны, то встречаемся со старой темой в сочетании с другой – противопоставлением человека искалеченному и жестокому обществу – и обнаруживаем чувство всеобщего протеста, отчаяния, бесцельности жизни, ожесточения и аморальности на всех уровнях” (Уоррен, 1988 : 302). Так, чтобы глубже понять элементы пацифизма в американской военной прозе, представляется прежде всего целесообразным обратить внимание на то, что литература эта, например, в отличие от бывшей советской, всегда стремилась правдиво отразить проблемы общественной жизни своего народа, передать антагонистические отношения между различными слоями общества: первым делом человек, а не “трудовые коллективы”, “трудящиеся массы”, чаяния и надежды не каких-то классов, а отдельного человека в ней занимали главенствующую позицию.

И поныне в Америке с каждым годом растет число произведений, для которых центром внимания, отправной точкой, материалом повество-

вания служит война. Как сообщает в своей книге “Американский роман о второй войне” (1969) Джозеф Уолдмейер, уже к концу 60-х годов в США вышло около 600 романов, посвященных одной только этой войне. Именно с темой войны связан ряд крупнейших достижений послевоенной американской прозы (Коренева, 1978 : 215).

Н.Мейлер, Дж.Джонс, Дж.Херси, К. Воннегут, С. Гейм, И. Шоу, если назвать только крупнейших, считали для себя непреложной необходимостью сказать о войне всю правду. Продолжая традиции Дос Пассоса и Хемингуэя, они изображают войну как безжалостную бойню, несущую человечеству неисчислимы физические и нравственные страдания, сопровождающиеся деградацией человека, который превращается в изувера, садиста, зверя. И вместе с тем там, где это касается второй мировой войны, утверждают ее необходимость, ибо речь в ней шла о сокрушении зла, еще большего по сравнению с войной. Об уничтожении фашизма (Коренева, 1978:217).

Одним из первых прозаиков, откликнувшихся на войну, был Ирвин Шоу.

Шоу, Ирвин – родился 27 февраля 1913 года в Нью-Йорке, умер 17 мая 1984 г. в Швейцарии. Приобрел литературную известность еще до войны, в особенности как автор антивоенной пьесы “Предайте мертвых земле” (1936), навеянной событиями в Испании. Наследие Шоу велико и неравноценно. В юности он испытал сильное воздействие духовного климата произведений Б.Брехта, Ф.Лорки, Э.Хемингуэя. Уроки последнего оказались наиболее прочно усвоенными. Они чувствуются во всех книгах Шоу, определяя доминирующий тип героя.

На фронт Шоу отправился добровольцем, несколько лет был военным корреспондентом; пережитое в ту пору он выразил в романе “Молодые Львы” (The Young Lions, 1948) (Писатели США, 1990 : 596-597).

Роман “Молодые Львы” стал заметным явлением военной прозы своего времени. С него начинается настоящий “бум” литературы о войне.

Роман Шоу заведомо “беллетризован”, отмечен печатью некоей вневременной традиционности. В отличие от романов, авторы которых стремились к максимальной концентрированности материала, Шоу размыкает границы повествования. Срез войны проходит у него через европейские, американские и африканские страны, через судьбы людей разных наций, убеждений, сословий, воинских званий. Среди этого множества персонажей, от обитателей австрий-

ского горнолыжного курорта и призывников в штате Нью-Джерси до посетителей ресторана в Беверли-Хиллзе и штабных офицеров Берлина и Лондона, автор отбирает троих: американцев Майкла Уайтэкра и Ноя Аккермана и нациста Христиана Дистля. Несомненна заслуга писателя в создании образа ординарного маленького человека, инструктора-горнолыжника, на примере которого Шоу скрупулезно исследует процесс фашизации личности.

Этих троих писатель проводит дорогами тяжелых испытаний, им перепоручает смотреть на войну глазами своей страны, армии и правительства. В результате они сходятся вместе в самые последние дни войны в Баварии, чтобы одичавший Дистль, “специалист по тактике одиночного отступления”, как он сам себя именуется, убил из засады своего американского сверстника Ноя. Он убивает его не только из страха быть обнаруженным, но и еще потому, что его раздражали возбужденные слова молодого американца о мире после войны, который будет полон людей. Дистль же был глубоко убежден, что человек, который научился так искусно убивать, “обязательно пригодится через пять лет” своей собственной стране. Но убив Ноя, он как бы сам себе выносит смертный приговор: ему уже не уйти от расплаты Майкла Уайтэкра (Цимбал, 1985 : 5).

Сразу же после войны к горячей теме обратился и другой американский писатель Норман Мейлер.

Мейлер, Норман (Кингсли) – родился 31 января 1923 г. в Лонг-Бранче (Нью-Джерси), получил образование в Гарвардском университете.

Мейлер тоже принадлежит к “воевавшему” поколению, для него события военных лет – его биография, а роман “Нагие и мертвые” (The Naked and the Dead, 1948) – начало профессиональной литературной деятельности. Написанный по горячим следам войны, роман этот стал незаурядным событием в американской культурной жизни. Это – произведение сложное и по замыслу и по композиции. Архитектоника романа во многом обязана традиции, идущей от Фолкнера, Хемингуэя, Фаррела и больше всего от Дос Пассоса, у которого и был заимствован литературный прием монтажа во времени, – заключает Н.Овчаренко (Олдридж, 1981 : 48).

“Нагие и мертвые” были написаны новобранцем в литературе, но рукой уверенной и твердой. В романе немало примеров прямой переключки с предшественниками, и в то же время личная заслуга Мейлера-прозаика, несомненно, велика. Эта книга не могла бы появиться на свет без той

громальной массы образных впечатлений и художественных открытий, что были зафиксированы и переданы во всеобщее пользование писателями, выдвинувшимися между двумя войнами. Но главным побудительным толчком к созданию романа явился, конечно же, собственный опыт будущего писателя, который еще студентом жадно следил за борьбой идей в наколенной обстановке конца 30-х годов, а затем в качестве солдата морской пехоты прошел путь от первых десантов, выброшенных на безымянные атоллы, до высадки на Филиппинах и капитуляции Японии (Мулярчик, 1988 : 33-34).

Мейлер продолжает традиции американской радикальной мысли: «Бросается в глаза, что в нем почти вовсе не чувствуется симпатия автора к своим персонажам; книга эта – продукт трезвого интеллекта» (Засурский, 1984 : 381) “What the novel conspicuously lacks is the sense of sympathy, of fellow-feeling, except in the most abstract theoretical way. It is very much an intellectual’s novel.”

Неслучайно Мейлер писал об этом своем романе: «Я хотел показать в нем в иносказательной форме взаимоотношение человека и истории. Я попытался выяснить, каким образом в большом обществе нарушаются пропорции между причиной и следствием, приложенным усилием и полученным вознаграждением. Люди в моей книге развращены, сбиты с толку, доведены до беспомощного состояния, но в ней определен также и рубеж, дальше которого нельзя заходить в угнетении человека» (Засурский, 1984 : 381-382): “I intended it to be a parable about the movement of man through history. I tried to explore the outrageous propositions of cause and effect, of effort and recompense, in a sick society. The book finds man corrupted, confused to the point of helplessness, but it also finds there are limits beyond which he cannot be pushed, and it finds that even in his corruption and sickness there are yearnings for a better world”

Взвод разведчиков, заброшенный в тыл к японцам, вынужден заниматься изнурительным, тягостным трудом – строительством дороги. Почти на протяжении всего действия романа идет тропический дождь, солдаты задыхаются от зловонных испарений, ночью они дрожат от сырости, а днем снова мокнут под дождем. Климат острова тоже становится своеобразной развернутой метафорой – природа превращается в невольную союзницу войны.

На затерянном в океане островке, ставшем военным объектом, собрались люди, исторгну-

тые, по словам автора “из развороченного черева Америки”. Десять рядовых взвода разведки представляют собой Америку в миниатюре, символизируют общество США.

Во взводе под командованием сержанта Крофт читатель встречает бродягу-ирландца Реда Вольсена, мексиканского юношу Джулио Мартинеса, бессловесного крестьянина Риджеса, весельчака и богохульника Вудро Уилсона, благоразумного и исполнительного Джо Гольдстайна, жителя Техаса Роя Галлахера, поляка Казимира Женвича и других. Все они являют собой не коллектив людей, объединенных общей целью, а “толпу одиноких, одетую в солдатские мундиры”. У каждого за плечами нелегкий выстраданный жизненный опыт. Каждый пришел в армию сложившимся человеком и принадлежит к той жизни, перенестись в которую ему дано лишь с помощью “машины времени”. Впрочем, это вовсе не означает, что жизнь, оставленная за океаном, была намного лучше, просто она была более привычной и менее опасной. Для многих она была соткана из иллюзий и надежд, была верой в американскую мечту I “земное святилище для человека-одиночки”, как определил ее Фолкнер.

С помощью “машины времени” Мейлер “укрупняет” своих героев, совмещает временные пласты – прошлое и настоящее, создавая тем самым ретроспективу жизни каждого из них.

Несомненная склонность писателя к социальному детерминизму заставляет его искать истоки формирования своих героев в той “закадровой” мирной жизни. “Машина времени” открывает перед нами широкую панораму жизни конца 30-х годов, исполненной неразрешимых противоречий, острейших социальных конфликтов, неустроенности и нищеты. Мейлер называет своих героев “сосудами, до конца наполненными страданием”, а страдание, обостряющее восприятие мира, в свою очередь, влечет за собой интенсивность внутренней жизни. Эта напряженная внутренняя жизнь солдат почти не отражалась в их внешнем бытии – они больше думали про себя, нежели говорили вслух. Они были не только толпой одиноких отчужденных людей, но к тому же еще и толпой беззащитных, как ни парадоксально это звучит применительно к солдату на войне. Они были еще и беззащитны перед жестокостью начальства, перед пулями японцев, перед собственным будущим.

У этой всеобщей беззащитности есть свое объяснение: никто или почти никто из сражающихся на тропическом острове не представляют

себе, ради чего он ежечасно подвергает опасности свою жизнь, терпит мучения, испытывает постоянный страх. Несмотря на абсолютную реальность происходящего, разрывы снарядов, вид раненных и убитых, солдаты Мейлера воспринимают войну чуть ли не умозрительно. Они воюют с противником и должны непременно одержать победу.

В отдельных произведениях американских писателей с 60-70-х годов война и милитаризм рассматриваются уже с иных точек зрения. К этому времени, по расчетам ученых, ядерные арсеналы, нагроможденные в распоряжении сверхдержав, достигали таких масштабов, что их хватило бы на то, чтобы уничтожить все живое на Земле по крайней мере двадцать раз.

Это было такое время, что миллионы людей жили в тревоге – удастся ли избежать ядерной войны? Сможет ли человечество выбрать разумный путь, обеспечить мир нашему и грядущему поколениям? Широкие круги общественности Запада протестовали против гонки ядерных вооружений, настаивали на прекращении испытаний атомных и водородных бомб. Уже нельзя было бороться за мир только показом того, сколь страшна и отвратительна современная война. “Мы не можем отвечать на угрозу ядерной войны лишь размышлениями о ее аморальности, опустошительности и ужасах, – писал в своем романе “Вместо безумия” (In Place of Folly, 1961) представитель новой волны Норман Казенс. – Большинство людей уже не приходится убеждать в зловещем и тотальном характере такой войны. Они хотят знать, как ее предупредить. Весь поэтический пыл мира, если его направить против милитаризма, не уничтожит войну, пока люди не поймут, как возникают войны и как сохранить мир” (Писатели США, 1990 : 240).

В таких условиях отдельные литераторы обращают свои взоры не на человека на войне, а на круги, организующие эту войну, отправляющие этого человека на войну. Уже произошли две мировые войны, человечество потеряло десятки миллионов людей, продолжаются локальные столкновения, в Индокитае, в Африке, на Востоке. Но что же дальше. Человечество ожидало от великих держав – США и СССР – перемирия, прекращения столкновений, разоружения и глобального согласия. Ждали и другого – новую мировую войну. Мир катился к атомной войне. Кто же остановит это нелюдское безумие? Ясно было одно: уже не человек на войне решает судьбу земного шара – это уже решается в кабинетах генералов и руководителей великих дер-

жав. И именно туда надо было заглянуть, чтобы проанализировать позиции военной верхушки, наконец, руководств стран. Однако туда писателей не впускали. Вот и пришлось фантазировать, предлагать идеи, идеи разоружения и отклонения войны, чтобы избежать мировой катастрофы. Для этого писатели начали создавать образ президента, стремящегося к восстановлению мира во всем мире, способного найти общий язык с “империей зла”, который осмелится взять на себя смелость начать и завершить процесс разоружения ради жизни на земле. Ведь имела же практика: был же Карибский кризис, когда удалось-таки предотвратить начало очередной войны с помощью отдельных кабинетных людей доброй воли с обеих сторон.

Эта идея, идея взаимодействия сторонников мира в окружении руководителей великих держав и легла в основу романа Флетчера Нибела “Исчезнувший” (Vanished), впервые появившегося в свет в 1968 году в канун потепления американо-советских отношений.

Литературное творчество (романы “Семь дней в мае”, “Ночь в Кемп-Дэвиде”) Флетчера Нибела, при всей фантастичности его сюжетов, несомненно, внесло свой, пусть и скромный, вклад в осознание общественностью необходимости предотвратить мировую термоядерную войну, положить конец гонке вооружений, угрожающей гибелью цивилизации и даже жизни на Земле.

Флетчер Нибел родился 1918 году в городке Дальтон в штате Огайо. Свыше 20 лет работал журналистом в Вашингтоне. За эти годы он проник глубоко за кулисы политической жизни столицы США, установил тесные контакты в самых различных сферах официальных учреждений. Именно этим обстоятельством объясняется доскональное знакомство автора как с явными, так и скрытыми механизмами политической власти в США.

Первый роман Нибела, написанный им в соавторстве с Ч.Бейли и опубликованный в 1960 году, посвящен атомной бомбардировке Хиросимы. Но этот роман не имел большого успеха у читателей. Настоящий успех пришел к нему после публикации очередного романа “Ночь в Кэмп-Дэвиде” (1965), после чего каждые два-три года выпускал в свет свой очередной роман в жанре политической фантастики – “Исчезнувший” (1968), “Правонарушение” (1969), “Темная лошадка” (1972), “Осенний старт” (1974) и др. В своих статьях он постоянно выступал против холодной войны и гонки вооружений, предосте-

регал об опасности термоядерной войны, отстаивал права американского народа от посягательства на них со стороны авторитарных тенденций исполнительной власти (Мулярчик, 1988 : 8-9).

Жанр романа Ф.Нибела можно было бы определить как политический детектив, однако за его сюжетом стоит идея политического урегулирования взаимоотношений между странами, имеющими на вооружении атомную бомбу, идея прекращения гонки вооружения, поиска путей сближения правителей с целью отпора натиска ястребов войны в административных и военных кругах.

В ходе предвыборной компании при загадочных обстоятельствах исчезает близкий друг президента Роудбуша (Роудбуша!) Стив Грир. Вскоре обнаруживается исчезновение двух виднейших ученых-физиков. Начинаются поиски исчезнувших, разворачиваются детективные события. Все страницы романа читаются с большим интересом. В операцию поиска подключаются ФБР и ЦРУ. Читатель знакомится с деятельностью их агентуры, которая широко использует в своей работе шантаж и подкуп. Но к концу произведения выясняется, что исчезнувшие герои с согласия президента организовали на острове Тристан тайный съезд ведущих физиков-атомщиков многих стран мира с целью ликвидации угрозы термоядерной войны. Таким образом, становится очевидной антимилитаристская направленность романа. Его герои, близкое окружение президента стремятся к тому, чтобы в завтрашнем мире конфликты между государствами разрешали международные конвенции, а не грубая военная сила.

Действия в романе разворачиваются в 70-х годах, но это произведение не принадлежит к фантастическому жанру. Герой романа, президент Роудбуш – идеальный президент США, придерживается прогрессивных взглядов и выступает против войны. “Мы торгуемся, разглагольствуем и спорим о бомбе, словно это какое-то языческое божество, которое надо умиротворить. Еще ни один лидер, включая и меня, не набрался мужества сказать: “С бомбой пора кончать”, – говорит Роудбуш.

Президент не выступает открыто. Он боится оппозиции, знает силу генералитета и ЦРУ, которое иногда проводит операции без его ведома. Поэтому свои планы Пол Роудбуш осуществляет тайно. Он – ловкий политик, убедившийся на своем опыте, что руководители государства редко внимают голосу разума или моральным доводам.

Автор заставляет читателя задуматься над тем, что побудило президента пойти на такой благородный поступок – стать на путь борьбы за атомное разоружение: гуманистические убеждения или стремление выиграть в предстоящей избирательной компании? Но автор еще и предлагает идею реальному президенту США – идею взять на себя смелость и самому решать проблемы мира.

Друзья президента Роудбуша, осуждая его поступки, пытаются решить, чем он лучше своего антипода, директора ЦРУ Ингрема. Ведь мог бы обратиться он к народу с призывом запретить атомную бомбу, но вместо этого придумал секретную операцию. Почему же он избрал этот путь? Дело в том, что таким организациям, как ЦРУ во главе с таким ястребом, как Ингрем, вполне под силу помешать даже президенту Со-

единенных Штатов, если его действия не устроят милитаристические планы “национальной безопасности США”. Роудбуш после раскрытия тайной операции ЦРУ спрашивает директора: “Артур, вы действительно считаете махинации с молодыми учеными-атомниками мелочью вашей повседневной работы?”, на что Ингрем признается: “Пожалуй, да, только я бы не стал употреблять слово “махинации”, господин президент...”

Друзья называют президента честным рыцарем без страха и упрека, и в то же время ловким политиком. Разумеется, Роудбуш мог бы выступить перед народом, но тогда он бы не смог достичь своей цели: ведь не народ запрещает бомбу! Если бы герой Нибела поступил так, то он бы не отличился от других.

Литература

- Гиленсон Б. Пророчества сатирика. Синклера Льюиса. У нас это невозможно. Рассказы. – М.: Худ. литература, 1987. – С. 355-358.
- Засурский Я. Литература США XX века. – М.: Изд-во Московского Университета, 1984. – 504 с.
- Землянова Л.М. Современное литературоведение США. – М.: МГУ, 1990.
- Коренева М.М. Литература и война. Литература США XX века. Опыт типического исследования (авторская позиция, конфликт, герой). – М.: Наука, 1978. – С. 209-238
- Маликов В.И. Хронологическая литературно-историческая таблица. В.Л. Паррингтон. Основные течения американской мысли. – Том III. – М., 1963. – С. 527-590
- Мулярчик А. Послевоенные реалистический роман США. 1945-1980. – М.: Высшая школа, 1988.
- Олдридж Н. Современный антимилитаристский роман США. – Киев: Наукова думка, 1981.
- Паррингтон В.Л. Основные течения американской мысли. Том III. Возникновение критического реализма в Америке (1860-1920). – М.: Иностр. Литература, 1963.
- Писатели США. Краткие творческие биографии. – М.: Радуга, 1990.
- Уоррен Р.П. Как работает поэт. Статьи, интервью. – М.: Радуга, 1988.
- Цимбал И.С. Проблемы войны и мира в современном американском романе. – Л.: Знание, 1985.
- Parrington V.L. Main Currents in American Thought. Vol. III. The beginning of Critical Realism in America? 1860-1920? – University of Oklahoma Press, 1987.
- Hansen. A. The celebration of solipsism a new trend in American fiction. // Modern fiction studies, – Vol.19, 1973. No. 1, Pp. 5-15
- Howe I.A. World more attractive. A view of modern literature and politics. – New-York: Horison Press, 1963.
- Santayana G. War. The United States in Literature. – Chicago: Chicago University Press, 1963.
- References
- Cimbal I.S. (1985). Problemy vojny i mira v sovremennom amerikanskom romane. [Problems of war and peace in a modern American novel]. L.: Znanie. (In Russian)
- Gilenson B. (1987). Prorochestva satirika. Sinklera L'yuisa. U nas eto nevozmozhno. Rasskazy. [Prophecies of a satirist. Sinclair Lewis. This is impossible with us. The stories]. M.: Hud. Literatura, Pp. 355-358 (In Russian)
- Hansen. A. (1973). The celebration of solipsism a new trend in American fiction. Modern fiction studies, Vol.19, No. 1, Pp. 5-15 (In English)
- Howe I.A. (1963). World more attractive. A view of modern literature and politics. New-York: Horison Press. (In English)
- Koreneva M.M. (1978). Literatura i vojna. Literatura SSHA HKH veka. Opyt tipicheskogo issledovaniya (avtorskaya poziciya, konflikt, geroy). [Literature and war. US literature of the twentieth century. Typical research experience (author's position, conflict, hero)]. M.:Nauka, Pp. 209-238. (In Russian)
- Malikov V.I. (1963). Hronologicheskaya literaturno-istoricheskaya tablica. [Chronological literary and historical table]. V.L.Parrington. Osnovnye techeniya amerikanskoj mysli. Tom 3, M., Pp. 527-590. (In Russian)
- Mulyarchik A. (1988). Poslevoennye realisticheskij roman SSHA. 1945-1980. [USA post-war realistic novel. 1945-1980]. M.: Vysshaya shkola. (In Russian)

Oldridzh N. (1981). *Sovremennyj antimilitaristskij roman SSHA*. [The modern anti-militarist novel of the USA]. Kiev: Naukova dumka. (In Russian)

Parrington V.L. (1987). *Main Currents in American Thought*. Vol. 3. *The beginning of Critical Realism in America? 1860-1920?* University of Oklahoma Press. (In English)

Parrington V.L. (1963). *Osnovnye techeniya amerikanskoj mysli*. [The main currents of American thought. Volume 3 *The emergence of critical realism in America*]. Tom 3. *Vozniknovenie kriticheskogo realizma v Amerike (1860-1920)*. M.: Inostr. Literatura. (In Russian)

Pisateli SSHA. (1990). *Kratkie tvorcheskie biografii*. [US writers. *Brief Creative Biographies*]. M.: Raduga. (In Russian)

Santayana G. (1963). *War. The United States in Literature*. Chicago: Chicago University Press. (In English)

Uorren R.P. (1988). *Kak rabotaet poet. Stat'i, interv'yu*. [How does a poet work? *Articles, interviews*]. M.: Raduga. (In Russian)

Zasurskij YA. (1984). *Literatura SSHA XX veka*. [US Literature of the 20th Century]. M.: Izd-vo Moskovskogo Universiteta, 504 p. (In Russian)

Zemlyanova L.M. (1990). *Sovremennoe literaturovedenie SSHA*. [Modern literary criticism of the USA]. M.: MGU. (In Russian)

N.T. Kakisheva Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: nurzada1307@rambler.ru**OLZHAS SULEIMENOV – SCIENTIST-TURKOLOGIST**

The article is about Olzhas Suleimenov's book "Code of the word", which was published in 2014. This book is perceived as an introduction to the universal etymological dictionary "a Thousand and one words", the creation of which the author devoted many years. Olzhas Suleimenov proves that the study of Slavic – Turkic languages has in the historical past the path of bilingualism. The article analyzes the genre originality of the book "Code of the word", consisting of 47 "sketches" and "sketches", each of which has a figurative, metamorphic unexpected title. It is known that the title always contains in a collapsed form full information about the text, images, semantics. And in this book we are once again convinced of the uniqueness of O. Suleimenov's knowledge in the field of Turkology and turkoslavistics. Olzhas Suleimenov said that there are many Turkic words not only in Persian, there are quite a lot of them in Latin, all Western and Eastern languages. These are traces of contacts over possibly ten millennia. In the scientist's last monographs, patterns of word formation developed dozens of millennia ago are studied, and an attempt is made to formulate general word formation rules giving birth to the word and language.

Key words: Turkic and Slavic languages, etymological dictionary, sign, plot, sketch, lyrical hero, language of poetry.

Н.Т. Какишева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: nurzada1307@rambler.ru**Олжас Сүлейменов – тюрколог-ғалым**

Мақалада Олжас Сүлейменовтің 2014 жылы шыққан «Сөз коды» кітабы туралы айтылады. Бұл кітап «мың және бір сөз» атты әмбебап этимологиялық сөздікке кіріспе ретінде қабылданады. Олжас Сүлейменов славян түркі тілдерін оқып-үйренудің тарихи өткен кезеңінде екі тілділік жолы бар екенін дәлелдейді. Мақалада 47 «нобайдан» мен «эскиздерден» тұратын «Сөз коды» кітабының жанрлық ерекшелігі талданады. Атау әрқашан бүктелген түрде мәтін, образдар, семантика туралы толық ақпаратты қамтитындығы белгілі. Бұл кітапта біз О. Сүлейменовтің тюркология және түркі-славистикасы саласындағы білімінің бірегейлігіне тағы да көз жеткіземіз. Олжас Сүлейменов түркі сөздері парсы тілінде ғана емес, латын тілінде де, Батыс және шығыс тілдерінде де көп екендігін айтты. Мұның бәрі – он мың жыл бойы болған байланыстардың іздері. Ғалымның соңғы монографияларында ондаған мыңжылдықтар бұрын жасалған сөздердің пайда болу сұлбалары зерттеледі, сөз жасамның жалпы ережелерін тұжырымдауға әрекет жасалады, соның арқасында сөз мен тіл пайда болды. Елу жылдан астам уақыт бойы Олжас Сүлейменов этимологиямен айналысты – сөздер мен жазба белгілердің шығу тегі. «1001 сөз» этимологиялық сөздігінде қазақ тілінде сақталған таңғажайып жәдігерлер бейнеленген – алғашқы сөздер ғана емес, сонымен бірге адам сөйлеуінің алғашқы дыбыстары.

Түйін сөздер: түркі және славян тілдері, этимологиялық сөздік, белгі, сюжет, лирикалық кейіпкер, поэзия тілі.

Н.Т. Какишева

Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: nurzada1307@rambler.ru**Олжас Сүлейменов – ученый-тюрколог**

В статье речь идет о книге Олжаса Сүлейменова «Код слова», которая вышла в 2014 году. Эта книга воспринимается как введение к универсальному этимологическому словарю «Тысяча и одно слово», созданию которого автор посвятил многие годы. Олжас Сүлейменов доказывает, что изучение славянских тюркских языков имеет в историческом прошлом путь двуязычия. В статье анализируется жанровое своеобразие книги «Код слова», состоящее из 47 «набросков» и «эскизов», каждый из которых имеет образное, метаморфически неожиданное заглавие.

Известно, что заглавие всегда содержит в свернутом виде полную информацию о тексте, образах, семантике. И в этой книге мы лишний раз убеждаемся в уникальности знаний О. Сулейменова в области тюркологии и тюрко-славистики. Олжас Сулейменов говорил, что тюркских слов много не только в персидском, их достаточно много и в латинском, и во всех западных и восточных языках. Это все – следы тех контактов, которые происходили на протяжении, может быть, десяти тысячелетий. В последних монографиях ученого исследуются схемы образования слов, выработанные десятки тысячелетий назад, делается попытка сформулировать общие правила словообразования, благодаря которым рождались слово и язык.

Ключевые слова: тюркские и славянские языки, этимологический словарь, знак, сюжет, набросок, лирический герой, язык поэзии.

Introduction

For fifty years, Olzhas Suleimenov has been proving that studying Slavic and Turkic languages isolated from each other contradicts the nature of these ethnic groups' development, which had a long period of bilingualism in the historical past. Therefore, one of his goals is to create a new discipline – Turkic-Slavic studies, which, in his opinion, should eliminate the contradictions of separate studying. Olzhas Omarovich devoted many articles and serious monographic studies to the history and etymology of Turkic and Slavic languages. His first articles “Nomads and Russia” and “Dark Fragments of The Tale of Igor’s Campaign” were published in 1962, and “Book of a Well-intentioned Reader” “Az and I” in 1975; monographs “Language of Writing” and “God’s Smile” appeared in Rome in 1998, and the book “Intersecting Parallels” in 2001; “Turks in the Prehistory” (on the origin of ancient Turkic languages and scripts) was published in 2002, and the “Code Of The Word” was presented in May 2014.

Everyone perceives this book as an introduction to the universal etymological dictionary “One Thousand and One Words”; the author has devoted a significant part of his life to its creation. The poet calls the “Code Of The Word” an outlined poem about the Word. He refers to oriental poetics: Japanese tanka or four-line Persian rubaica contain more than some multi-volume books. He derives his methodology and technology recalling his university past and his love of history, “I am a geologist by first education, a searcher. My job is to go across mountains and steppes with a hammer finding minerals coming out to the surface break off samples and subject them to primary analysis. I believe that I have completed an important part of the search work. Now we need to attract readers who love the chemistry of the word to collaboration on a universal etymological dictionary. The new etymology can become a provider of historical information” (Suleimenov, 2013: 7).

Experiment

“Code Of The Word” is a scientific work set forth in the language of poetry; therefore, it gives rise to various associations making it possible to compare or correlate Olzhas Suleimenov with M. V. Lomonosov – “the first Russian university” according to A. S. Pushkin’s figurative expression, encyclopedic philosophers Diderot, Montesquieu, Voltaire and others. Lomonosov considered ability to express this or that scientific information figuratively and expressively as the poet’s primary task. As a confirmation, let us cite his unique poetic work about glass. There are almost 3 thousand words in this poem, and its title is in purely enlightening pattern: “A Letter about the Use of Glass to Highly-Superior Mr. Lieutenant-General, Her Imperial Majesty’s Chamberlain, Curator of the Moscow University, Holder of the White Eagle, Saint Alexander and Saint Anna Orders Ivan Ivanovich Shuvalov Written in 1752”.

It’s wrong to think about things, Shuvalov,
When Glass is venerated below Minerals
Alluringly sparkling in the eyes -
It’s no less useful, no less beautiful
(Lomonosov, 1986: 7).

It can be said without exaggeration that the work conceived by Olzhas Suleimenov the Universal Etymological Dictionary is akin to Lomonosov’s achievements in particular fields of knowledge by its scientific and social significance and uniqueness. And what Olzhas Suleimenov has been doing for 50 years in the field of Turkology and his achievements in Turkic-Slavic studies are no less significant than reforms by Peter the Great in the field of education (Seytakhmetova, 2014: 3)

The genre originality of the “Code Of The Word” and other scientific studies is due to fruitful attempts by the poet and Turkologist to create a multinational universal etymological dictionary as a lyrical text. The “Code Of The Word” consists of 47 “sketches”, each of which has a figurative, metaphorically unexpected title. It is known that the title always

contains full minimized information about the text, and the images created in them are polysemantic. From these positions, let us consider their semantics and functions in this text. The first title “We Are Leaving to Search for Ancient Signs, We Will Meet Them on Different Roads...” refers to early Olzhas Suleimenov’s lyrics. The poet-researcher says that mankind has not escaped from what it fought and spoke against; defending objectivity in the assessment of Time, it exaggerated the Moment. According to Suleimenov, every artificially created thing is a recycled symbol. The thing’s name is the name of a hieroglyph. To consider any sign, a linguist needs to be a wide-profile paleographer and art historian, only in this case he will come close to the word:

We are leaving to search for ancient signs,
We will meet them on different roads
Dissolved in the forms of water and plasma,
Mountain shapes and magicians’ eyes,
Imprinted in human faces and fingers,
Statues of Egypt, Indian dances...
Outlines of the symbols are revealed in the word.
I ask you people worship the Cow
(Suleimenov, 2011: 8).

The bull will also become an object of attention by Suleimenov-paleographer, but the poet considers it in parallel with the sign of the moon in the second title “God’s Smile”. Here, by the title, you can understand that Olzhas Suleimenov describes the young moon, because it is perceived as “God’s Smile” at the equator. And the Bull, as the earthly hypostasis of the Moon, was considered a sacred animal. In Sumerian mythology, for example, it is an earthly embodiment of the lunar deity, its complete identity; in Iranian mythology, the moon was regarded as “having the Bull’s semen”. (Recall Suleimenov’s interpretation of this tradition in lyrics, *I ask you, lovers, worship the Bosom* (Suleimenov, 2011: 10).

“Code Of The Word” continues to explore this theme offering a version, *The moon for the first believers is golden horns of the black heavenly Bull* (Suleimenov, 2013: 10).

The title of the next “sketch” is no less polysemantic and immersed in the intertext, “We Roam towards Ourselves, Recognizing Us in Others”. Long ago, the humans found a way to name all the representatives of the animal world. Based on his main version about nature and its content “naming” themselves and the humans only “listening” to this speech, Olzhas Suleimenov suggests his interpretation of the origin of the words “slave and man” making the following scheme:

the first man initially named all the animals, then a forced slave, and finally himself – a free man (Suleimenov, 2013: 43). A situation arises when Olzhas Suleimenov, solving one secret, finds answers to a thousand others. At the same time, the poet and researcher uses his creative, metaphorical way of comprehending the world to easily and often paradoxically link together the incompatible, incongruous, oxymoronic, not amenable to human logic. And this title is a new way of “recognizing oneself in another person”, a path to the world as to oneself; it proves the unity of peoples’ consciousness at all times. (Suleimenov, 1998: 12)

“Code Of The Word” is presented as a set of basic rules to create the first words, and these rules were fixed by subsequent practice as languages developed. The rules of the word-work were in force, they were actively used when priests interpreted sacred signs of their communities, “*These signs were emblems-charms determining the fate of the tribe, they were kept for a long time. Their contents were interpreted if the original meanings had been already lost*” (Suleimenov, 2013: 77).

Results and discussion

Olzhas Suleimenov said that there are many Turkic words not only in Persian, there are quite a lot of them in Latin, all Western and Eastern languages. These are traces of contacts over possibly ten millennia, “We find out a lot when we touch the Word and see this Word, for example, in English. But its true meaning is explained due to the Turkic words” (Zulfikarov, 2006: 7). All the studies are headed by the idea that the dictionary is a real archive of historical information, “because the original information is stored in the Word much better than in writings, written sources, because such sources can be rewritten, forgotten, burnt, while the Word cannot be changed. The Word is eternal, and the Word preserves history and deep meanings contained in ancient cultures lost over time” (Suleimenov, 2013: 10).

For more than fifty years, Olzhas Suleimenov has been engaged in etymology – the origin of words and written signs. The etymological dictionary “1001 words” reflects striking relics preserved in the Kazakh language – not only the first words, but also the first sounds of human speech. He suggests his version of how certain sounds have appeared; for example, interpretation of the nasolabial sound *n* in the Turkic languages: Kaz. *myg*, Uzb. *ming* – “1000”, Turk. *bin* – “1000”, “Exploring the first digit and variations of its name, I gathered dozens

of words from many languages of the world into one lexical nest denoting the concepts of “multitude”. In this series, the Kazakh numeral *myg* is the closest to the preform **mu*. Its age is tens of thousands years. Paleolithic, ancient Stone Age” (Suleimenov, 2013: 16).

According to O. Suleimenov, an important point of the dictionary is indication of each word’s use frequency. He assumes that the total volume of the texts (in 9 volumes) will approach 89,343 words, and the vocabulary will consist of at least 11,605 words. In order to understand the word’s deep meaning, you need to know its origin; existing etymological dictionaries suggest interpretations only within one, two or three languages. According to Suleimenov-Turkologist and etymologist – the phonetic correspondence method, which is still used today, helps to study only the highest layers of the word’s history. (Suleimenov, 1998-2004: 28) Therefore, in his “Code Of The Word”, he offers a new theory of interdependence between the word’s origin and the figurative written sign (first hieroglyph), which shows how to comprehend the genesis of any ancient harmony.

Some scholars who consider the Suleimenov’s version condescendingly and with a certain degree of sound skepticism have called his ideas about the origin of languages “legends”. Based on the second meaning of this word (legend as symbolic signs placed under a geographical map to make its reading easier), let us try to formulate the main legends:

- graphic signs accompanied the formation and development of languages at all times; primitive humanity was a relatively small group; it was formed in the tropical equatorial zone; at first, people worshiped the Moon, then the Sun;

- these deities were associated with a huge animal with horns, a cow or a bull; sounds made by them designated them giving the first names;

- then, the humans associated them with simple graphic signs; a circle, a pierced circle (star), a semicircle or a quarter circle, a crossed out circle, an arrow appeared;

- Sun worshipers wandering east searching for the land of the rising sun spread these signs throughout Europe.

Summary

As we see, Olzhas Suleimenov believes in the power and abilities of 1001 words as a formula

for endless creativity in the name of life. It is no coincidence that Timur Zulfikarov in his article “Olzhas’ Pyramid in the Desert of Barbarism” admits that “...the book “Language of Writing” was created by a whole research institute with many painstaking departments... <...>here, the cold, mathematical mind of linguistic scientist merges with insights of prophetic poet” (6, 340). Prof. V. V. Badikov believed that “Olzhas’ idea to create a new discipline – Turkic-Slavic studies- is relevant and fruitful. We must proceed from the theory to testing it...” (Badikov, 2003: 135).

In the scientist’s last monographs, patterns of word formation developed dozens of millennia ago are studied, and an attempt is made to formulate general word formation rules giving birth to the word and language. The study of the Sumerian, Ancient Egyptian, Ancient Chinese hieroglyphs origin allowed the researcher to see the relationship between the name of the figurative written sign and its form, discern the systematic nature of such transformations for the sign and name. As recognized by O. O. Suleimenov, the first grammar rules were restored due to this discovery; according to them, the first words in the first language were created, and for several tens of millennia grammars of hundreds ethnic groups’ languages developed on the basis of these rules. (Suleimenov, 2002, 121) The researcher’s hypotheses still require deep reflection and serious evidence, and he repeatedly warned the society about this. For example, his reasoning about the origin of Sanskrit (Old Indian language) considered by the traditional Indo-European science as the proto-language of the Indo-European family and other ones. Olzhas Suleimenov suggests the etymology of this waordin “Code Of The Word” restoring the original source of the term “Sanskrit”: *sanct-scriptum* – “holy scripture” (lat.) > *Sanscritto* – “holy scripture” (Ital.). To prove it, he turns to the history of the Roman Empire, which reached India in the 1st millennium BC and brought its polytheism in pre-Christian scriptures to there, so its language was called Sanskrit. The form of this word and other ones proves that the Italians’ ancestors were missionaries. (Ananyeva, 2014: 448) So, according to Suleimenov, the ancient Indian language is more related to the Roman language group. This “discovery” by the scientist has not yet found either support or serious objections from scientists.

References

- Ananyeva S.V. Kazakh Russian-language literature. Modern literature of the people of Kazakhstan. Almaty: Evo Press, 2014.
- Badikov V.V. Searching for the event language. Niva-2003. September 23. No. 6. Pp. 134-136.
- Lomonosov M.V. Letter on the Benefits of Glass
http://www.peoples.ru/science/founder/lomonosov/poetry_pismo_o_polze_stekla
- Seytakhmetova N., Review of the book by OlzhasSuleimenov "Code of the word. Introduction to the universal etymological dictionary "1001 words" – Almaty: "Thought" magazine, 2014.
- Suleimenov O. Code Of The Word. Asia. Almaty: Literary Alliance OF, 2013. 88 p.
- Suleimenov O. We are leaving to search for signs... Suleimenov O. God smiled in every word... Selected poems. Almaty: Olzhas Library Publishing House, 2011. Pp. 8-10.
- Suleimenov O.O. The language of writing. Almaty; Rome: San Paolo, 1998.
- Suleimenov O.O. Intersecting parallels. Almaty; Rome, 1998-2004.
- Suleimenov O.O. Türks in prehistory. Almaty: Atamura, 2002.
- Zulfikarov T. Olzhas' Pyramid in the Desert of Barbarism. Prostor. 2006. No. 5. Pp. 8-10.

Литература

- Сулейменов О. (2013) Код Слова. Азия. – Алматы: ОФ Литературный Альянс. – 88 с.
- Ломоносов М.В. (1986) Письмо о пользе стекла. http://www.peoples.ru/science/founder/lomonosov/poetry_pismo_o_polze_stekla
- Сейтахметова Н., (2014) Рецензия на книгу Олжаса Сулейменова «Код слова. Введение в Универсальный этимологический словарь «1001 слово». // Журнал "Мысль". – Алматы.
- Сулейменов О. (2011) Мы уходим на поиски знаков... – Сулейменов О. И в каждом слове улыбался бог... Избранные стихотворения. – Алматы: Издательский дом Библиотека Олжаса. – С. 8-10.
- Сулейменов О.О. (1998) Язык письма. – Алматы; Рим: San Paolo.
- Зульфикаров Т. (2006) Пирамида Олжаса в пустыне варварства // Простор. – № 5. –С. 8-10.
- Сулейменов О.О. (1998-2004) Пересекающиеся параллели. – Алматы; Рим.
- Бадиков В.В. (2003) В поисках языка события // Нива. – 23 сентября. – № 6. – С. 134-136.
- Сулейменов О.О. (2002) Тюрки в доистории. – Алматы: Атамура.
- Ананьева С.В. (2014) Казахская русскоязычная литература // Современная литература народа Казахстана. – Алматы: EvoPress.

G.F. Shehriyar (Guliyeva)

Azerbaijan National Academy of Science of Institute of Folklor,
Azerbaijan, Baku, e-mail: nevayi-qumru@rambler.ru

THE CONTINUOUS EPOSES (The series created by the epos “Edigu”)

The series of the epos is called “циклизация эпосов” (“The cyclization of the eposes”) by the Russians, but the Turks call it as “destanlar dairesi” (“The circle of the eposes”). The epic series of “Girkh-Batyr” (“Forty heroes”) epics is widespread among the Turkish folks living alongside the Volga, in Siberia, Kazakhstan, Uzbekistan, and the North Caucasus and are known as the “Nogayin girkh batyri” (“Nogay’s forty heroes”), “Krimin girkh batyri” (“Forty heroes of Crimea”) or “Nogay jirlari” (“Nogay zhysrs”). The epic series of “Nogayin girkh batiri” is divided into three parts with the names such as “Anshibay batir ve onun nesli” (“Hero Anshibay and his generation”), “Karadon batir ve onun nesli” (“Hero Karadon and his generation”) and “Mukhtalif batirlarla bagli mustegil jirlar” (“The independent zhysrs about the different heroes”). In the article it will be said about the eposes belonging to the series.

Including the Edige epic, the cyclization of the epics has been structured based on the Kazakh variant. The first phase of cyclization is the “Anshibay Batyr” epic, the second phase is “Parpariya” and the third is the “Kuttikiya” epic. The fourth phase of cyclization is the “Edige” epic, the fifth is the “Nuradin” epic. The sixth is the “Musakhan”, the seventh is the “Orak and Mamay” epic. The eighth phase of the cyclization takes the epic “Ismayil”. This is the only epic within the cyclization where the son treats his generation with ruthlessness and cruelty. The ninth phase is occupied by the epic “Karasay and Kazi” and the tenth phase takes the epic “Tel Agis”.

Although the sources and variants we appeal to are different, we consider the Murin Sengirbekuli’s variant as the main chain in the cyclization. All variants we have mentioned the epic’s cyclization isn’t as cyclical as it is in Murin Sengirbekuli.

Key words: the cyclization, the Edige epic, forty heroes, nogay’s forty heroes, forty heroes of crimea, variants.

К.Ф. Шахрияр (Кулиева)

Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы Фольклор институты,
Әзірбайжан, Баку қ., e-mail: nevayi-qumru@rambler.ru

Эпикалардың тұтастануы («Едіге» эпосынан жасалған)

Орыстардың «эпостардың тұтастануы» дегенін түріктер «дастандар айналымы» деп атайды. «Қырық батыр» дастандарының эпикалық тұтастануы Еділ бойында, Сібірде, Қазақстанда, Өзбекстанда, Солтүстік Кавказда тұратын түркі халықтары арасында кең таралған және «Ноғайдың қырық батыры», «Қырымның қырық батыры» немесе «Ноғайлы жыры» деп аталады.

«Ноғайдың қырық батыры» дастаны үш бөлімге бөлінеді: «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары», «Қарадөң батыр және оның ұрпақтары» және «Әр түрлі батырларға байланысты жекелеген жырлар». Бұл мақалада осы кезеңге енгізілген дастандар туралы айтылады.

Эпостардың кезеңдері қазақ тіліндегі нұсқасы бойынша құрылған. Бірінші кезең – «Аңшыбай батыр», екінші – «Парпария», үшінші «Құттықия» эпосының тұтастануы. «Едіге» эпосы – төртінші тұтастануы, бесінші – «Нұрадин» эпосы, алтыншы – «Мұсахан», жетінші «Орақ пен Мамай» эпосы. Сегізінші тұтастануға «Исмайл» эпосы жатады. Бұл ұлы өзінің ұрпағына қатыгездікпен және аяусыздықпен қарайтын тұтастанудағы жалғыз эпос. Тоғызыншы тұтастануды «Қарасай мен Қазы» эпосы, ал оныншыны «Телағыс» эпосы алады.

Біз қарастыратын ақпарат көздері мен нұсқалары әртүрлі болғанымен, біз Мұрын Сеңгірбекұлының нұсқасын тұтастанудың негізгі тізбегі ретінде қарастырамыз. Біз айтқан эпикалық тұтастанудың барлық нұсқалары Мұрын Сеңгірбекұлындағыдай тұтастанбаған.

Түйін сөздер: тұтастану, Едіге эпосы, Қырық батыр, Ноғайдың қырық батыры, Қырымның қырық батыры, нұсқалар.

К.Ф. Шахрияр (Кулиева)

Азербайджанская Национальная Академия наук, Институт фольклора,
Азербайджан, Г. Баку, e-mail: neyayi-qumru@rambler.ru

Циклизация эпосов (по эпосу «Эдигу»)

То, что русские называют «циклизация эпосов», тюрки называют «оборот дастанов». Эпический цикл дастанов «Сорок батыров» широко распространён среди тюркских народов, проживающих в Поволжье, Сибири, Казахстане, Узбекистане, на Северном Кавказе, и известен как «Сорок батыров Ногая», «Сорок батыров Крыма» или как «Джиры Ногая».

Циклизация дастанов «Сорок батыров Ногая» подразделен на три названия: «Батыр Аншыбай и его род», «Батыр Карадон и его род» и «Независимые джиры, связанные с различными батырами». В данной статье повествуется о дастанах, входящих в этот цикл.

Циклизация эпосов была структурирована на основе казахского варианта. Первая фаза циклизации на основе эпоса «Аншыбай батыр», вторая – «Парпария», а третья – «Куттикия», четвертая фаза циклизации – эпоса «Эдигей», пятая – эпоса «Нурадин», шестая – «Мусахан», седьмая – «Орак и Мамай». Восьмой этап циклизации принимает эпос «Исмаил». Это единственный эпос в циклизации, где сын относится к своему поколению с безжалостностью и жестокостью. Девятую фазу занимает эпопея «Карасай и Кази», а десятую – эпос «Тель-Агис».

Хотя источники и варианты, к которым мы обращаемся, различны, мы рассматриваем вариант Мурина Сенгирбекули в качестве главной цепи циклизации. Все упомянутые нами варианты циклизации эпопеи не так цикличны, как в Мурине Сенгирбекули.

Ключевые слова: циклизация, эпос Эдигея, Сорок батыров, Сорок героев Ногая, Сорок героев Крыма, варианты.

Entering

The series of the epos is called “циклизация эпосов” (“The cyclization of the eposes”) by the Russians, but the Turks call it as “destanlar daire-si” (“The circle of the eposes”). The epic series of “Girkh-Batyr” (“Forty heroes”) epics is widespread among the Turkish folks living alongside the Volga, in Siberia, Kazakhstan, Uzbekistan, and the North Caucasus and are known as the “Nogayin girkh batyri” (“Nogay’s forty heroes”), “Krimin girkh batyri” (“Forty heroes of Crimea”) or “Nogay jir-lari” (“Nogay zhyrs”).

Some parts of the eposes included into the series “Forty batyr” were first published in 1964 in the collection of “Batirlar zhyry”, then in 1977 in the anthology named “Aksavit”. In 1989 in the collection “Batyrlar zhyry” the epos series named “Anshibay batyr ve onun nesli” (“Hero Anshybay and his generation”) and “Karadon batyr ve onun nesli” (“Hero Karadon and his generation”) were published. The epos “Kazakh eposes” which was published in the Turkish language in 2007 by the head of the project, Kazakh folklorist Sh. Ibrayev, F. Turkman and M. Arikan, was dedicated to the epos “Krimin girkh batyri” (“Forty heroes of Crimea”). Though all series of the eposes have not been given completely, here one can see a great part of them.

Experiment

Before talking about the series of the epos, let’s mention about the role of Edigu and his genealogy which take part in the genealogy of Kazakhs and Nogais. It is known that there was a khan named Nogay in history. Some myths sometimes emphasize that “Edige is Nogai Khan” (Akbaba, 2013: 236-237) does not even coincide with the information provided by the saga and chronicles. There are also chronological or numerological facts that deny those sources.

In almost all versions of the episode, Edige’s grandfather Baba Tuklas Shashly Aziz is shown. Even in one of the Kazakh options, he is portrayed as Bul Baba Takti Shaqi Tejin (Мәүлімнияз – Едіге, 2006). Some of the Tatar versions say that his ancestor was Baba Tökles Hoca Ahmed. R. Sulti writes in translation of one of the Tatar versions of the saga into Turkish: “According to the genealogical legend, the ancestor of Edige is sometimes referred to as Baba Tokles. In some legends, he is identified with Sufi poet Hodja Ahmed Yasawi” (Edigey Destanı, 1998: 183).

The image of Baba Tuklas Shashly Aziz appears in many medieval epics. He is portrayed here as a child, a saint, a forerunner, a forerunner. The unfortunate version of the saga is that Baba Tuk-

las Shashli Aziz is Barkaya – Parparia: "Barkaya's whole body was hairy, her hair was loose, and her beard was to her knees. He was strong and handsome. Barkaya was called "Baba Tuklas Shashli Aziz" (Qahramanliq salnamesi, 2017: 162).

Baba Tuklas Shashli Aziz is the figure who was spreading Islam among the Mangits. English researcher D. Devis says, "the famous bey of Mangits Edigey's father played an indispensable role in the acceptance of Islam by Mangits" (DeWeese, 1994: 104, 227). Here, he presents Baba Tuklas Shashli Aziz as the father of Edigey. In one of the Nogai versions of the story, this fact has also been confirmed by Edigey:

Кепеек кимсинь? – дегенде
Курайышпан дегенмен.
Аьизден тувган шок ялгыз.
Бала ьзиммен дегенмен.

Who are you poor? – when he says
I say the Quraysh.
Born of Aziz, very lonely.
My child I tell myself
(Qahramanliq salnamesi, 2017: 177).

Tatar folklorist M. Ahmadjanov showed his father as "Kotli-Kiya Kochek" (Akhmetjanov, 2009: 60) in the family genealogy, including Edigu's children. The Hungarian turkologist S. Kara David has introduced the genealogy in the Gazakh and Nogai variants of the epos as the following form in Gazakh variants:

Angsibay=Baba Tukti-sasti aziz –
Par-Pariya –
Kutti-Kiya –
Edige (Devid, 2009: 24).

We also agree with the author's this thought. Anshibay's son is Baba Tuklas Shashli Aziz, his son is Parpariya, Parpariya's son is Kuttu Kiya. Kuttu Kiya's two sons are also known – Isa and Edigu. At the same time S. Kara David basing on A. Sikaliyev shows (Nogaydin kirk batiri, 1991: 18-19, 21) in the Nogai variant as the following:

Bar-Kaya=Baba Tukles –
Kutli-Kaya-Edige (Devid, 2009: 24).

Providing information on the genealogy of Edigey's generation M. Ahmedjanov writes: "The narration about Idik bey's (talks about Edigey – Q.Q.) outfall (Family – Q.Q.) is as follows: Keab bin Gasim bin Mohammed bin Abubakr As-Siddiq narrated the Rasulullah (Messenger of Allah) is com-

ing up. Historic universe.... is this year. Kutlukaya had been Tokhtamish Khan's bird bey was said. Chindan (a girl jinnee – Q.Q) maiden was engaged. Edigey was born of her. Was nourished (fed – Q.Q.) by milk strength (Ahmedjanov, 2009: 61). This text is written in Ancient Tatar and shows the date of Edigey's birth as we count it (əcdəbhesabı) in the eternal account. Here the phrase "Rasulullah is growing" also draws attention. As we have mentioned, Edigey was sometimes called "Rasulullah" among the people (Ahmedjanov, 2009: 60). We think that the expression "nourished by milk strength" refers to the fact that in many versions of the epic the dog was breastfeeding Edigey. In some versions of the epic, Edigey was breastfed by a dog: "Kutlukaya took her son. The boy couldn't stop crying. Kutlukaya had a dog with poppies beside. When he saw that the wasn't able to calm down a child, he had a dog to feed a baby. For a while, the child lived sucking the dog. Then the dog stopped feeding the child" (Qahramanliq salnamesi, 2017: 166).

Edigu's most famous sons are Mansur, Gazi, Nauruz, Nuradin, Key Kavad, Mubarak shah, Sultan Mahmud. Though in the sources it is shown that Mansur had two sons as Teymur and Din Sufi, one can not get information in details about Edigu's grandchildren and great-grandchildren, except his sons' Mansur and Nuradin.

Though Nuradin had two sons as Abbas and Vakkas, his great-grandchildren and grandchildren had been seen more in the history. M. Mechovski informs about 30 sons of Vakkas the son of Nuraddin (Mechovski, 1936: 92-93). We suppose this is a folklore exaggeration in the epic memory, because as the legend says, "Vakkas has 3 sons: Musa, Yamgurchi, Aslan" (Zhirmunsky, 1974: 436) and as well as in Nogai Horde's later fate three names are often mentioned in the history scene.

In Kazakh epic genealogy Vakkas's name is not mentioned, but his son Musa khan is described as Nuradin's son. According to the Sources "Musa and Yamgurchi are Vakkas's sons from the same woman" (Zhirmunsky, 1974: 436). Although their names are often mentioned together, they are close friends in the N. Vasilyev version of the "Musakhan" epic, moreover where Yamgurchi-Zhanbyrshi Turkmen. Yamgurchi also has 4 sons: Urasla, Agish, Kugush, Alach. Even though the name of Alach is seen "in Diplomacy negotiations historical document related to 1489-1508 years", Agish appears as Tel Agis – son of Zhanbyrshi in "Musakhan" epic. V. Jirmunski says that the word "tel" refers to the meaning of "madman" – brave, hero in Oguz" (Zhirmunsky, 1974: 436). For example, in "Dede Korkut" book,

Mad Domrul, Mad Hasan in “Koroglu”, and others. In the Kazakh version of the “Nuradin” epic, when Nuradin asked permission to travel, his father advised him to take Tel Shubar horse.

In addition, Musa’s son Aljagir appears in the historical scene with his three sons, Kelmambet, Urak and Ghazi, though the name of Urak is more mentioned, and there are tales and legends related to it. Urak, often mentioned in diplomatic talks and written sources, haven’t been met in post-1538-1540 writings. Although there is no information about Urak’s death, the German traveler A. O’Leary says about the legend that reflects his death collected from locals in 1636: “On September 3, on the left of Eruslan River (the river from Saratov and the Volgograd region, the left arm of the Volga – Q.Q.), and on the right, 150 meters away we saw the front side of round-shaped Mountain Uakov. Local residents said that the mountain took its name from Urak, the Tartar ruler, who was killed on the battlefield and buried here on the battlefield” (O’Leary, 2003: 336). In folklore texts, the assassination of Urak is related to Kalu’s name, which V. Jirmunski describes as “similar to the name of his brother Kelmambet” (Zhirmunsky, 1974: 448-449). The epic texts about batyrs, which belong to the “Girikh batyr” series and Edigu, according to V. Zhirmunsky are “the tragedy of a family” (Zhirmunsky, 1974: 449).

The included “Nogay’s forty heroes” epic series are as follows:

- Anshibay batir (1; “Hero Anshibay and his generation”), his son Parpariya (2), his son Kuttikiya (3), his son Edigu (4), his son Nuradyn (5), his son Musakhan (6), his son’s Orak and Mamay (7-8), Orak’s son Karasay and Kazı (9-10), Zhanbirshi batyr (11), Tel Agıs (12);
- Er Kokshe (13) and his son Er Kosay (14);
- Karadon batyr (15; Karadon batyr and his generation), his son Zhubanish (16), onun oğlu Suynish (17), his son Er Begus (18), his son Kogis (19), his son Tama batyr (20), his son Tana batyr (21), his son Narik khan (22), his son Shora batyr (23);
- Agh Zhonas batyr (24), his son Kenes (25), his son Zhanbay biy (26);
- Shinbas batyr (27), his son Tirakhan batyr (28), Kargaboylu Karzıgan batyr (29);
- Manashi batyr (30), his son Tuyakbay batyr (31);
- Aysa batyr (32), his son Ahmed batyr (33);
- Er Alau (34), Togan batyr (35), Temirkhan batyr (36), Adil Sultan (37), Sultan Kerim (38), his son Shimon batyr (39), Koblandı batyr (40).

Twenty nine of these eposes have been told by jyrav Murin Sengirbekuli in different times. “In the regions of Atirav, Garagalpag, Turkman some jyravs such as Musa, Sugir, Omir, Aytkul, Otkelbay, Duysenbay who had lived in the same period with jurav Murin also told some of the eposes belonging to the epos series of “Krimin girikh batiri” (“Forty heroes of Crimea”). They have also learnt those eposes from Nurim and Kashagan as jyrav Murin” (Arikan, 2003: 100; Abdulgaziyeva, 2011: 238).

The eposes told as “Krimin girikh batiri” (“Forty heroes of Crimea”) by Murin Sengirbekulin consists of three parts.

1. Añşıbay Batır Jène Onıñ Urpaqtarı (Hero Anshybay and his generation);
2. Ҷарадон Batır Jène Onıñ Urpaqtarı (Hero Karadon and his generation);
3. Jeke Batırlar Jayındağı Jırlar (The independent zhyrs about the different heroes).

In some sources these epics are divided into four parts:

1. Hero Anshybay and his generation – Anshybay batyr, Baba Tukty Shashtı Aziz, Parpariya, Kuttikiya, Edigu, Nuradyn, Musakhan, Orak, Mamay, Karasay, Kazı;
2. Hero Karadon and his generation – Karadon batyr, Zhubanish, Suynish, Er Begus, Kogis, Tama batyr, Tana batyr, Narik khan, Shora batyr, Kulınshak batyr;
3. Kıdırbay and his generation – Koblandı batyr, Shıntasulı Torehan, Emet batyr, Alav batyr, Kokshe batyr – Kosay batyr;
4. The independent zhyrs about the different heroes. – Asan Kaygı, Abat batyr, Togan batyr, Kargaboylu Karzıgan batyr, Akjanasulı er Kenes, Manashi batyr, Manashiulı Tuyakbay batyr, Aysaulı Ahmet, Zhanbirshulı Telagıs and ets. (Kazak Destanlari, 2007: 17).

Results and discussion

The series of eposes included in the epic “Edigu” was built on the basis of the Kazakh variant. We have identified ten epics that relate to this epic cyclization.

1. “Anshibay batyr” epic – The epos forming the first period of the series is “Anshibay batyr” (Anshibay batyr, 2007). The epos is about the unification of the Nogai tribe under one flag and the Nogai-Kalmyk Wars. In the epos gathering the Nogai people together Anshibay built a very high tower which towered above. In all fights his horse Tulpar helped Anshibay. In the epos Anshibay is named as the son of the sacred person.

The epos "Anshibay" is rich with the motifs belonging to the archaic eposes. For example, the hero living alone for a long time and after marrying fairy girls, expanding the lands under his rule making obedient the Kalmyks and Indis, "it has a completely archaic epos feature and such events about his children and grandchildren are not met in other eposes" (Arıkan, 2003: 100).

2. "*Parpariya*" epic – The second period of the series forms the epos "Parpariya". In fact, Anshibay's son is Baba Tuklas Shashti Aziz, though there are many different legends and rumors about him in Kazakh literature, but one can not meet any epos. That is why the series continues with the epos "Parpariya".

Let's note that in some writings about the genealogy of Edigu it is shown that Baba Tuklas Shashti Aziz is the same person with either Anshibay or Parpariya (Devid, 2009: 24). In some variants of the epos Parpariya (Parpariya, 2007) is introduced as in the form of Barkaya. In the epos "Parpariya" it is shown that Baba Tukti Shashti Aziz exhorts his son Parpariya not to be defeated to Kalmyks and to revenge from them as his grandfather Anshibay. In the fights Parpariya is helped by his horse Kula Shubar.

3. "*Kuttikiya*" epic – The third period of the series is formed with the epos "Kuttikiya" (Kuttikiya, 2007). The epos is about the fight among Kuttikaya and the Kalmyks. Here the name of Parpariya is also mentioned. In the epos Kuttikiya joins battle with the Kalmyks for many times and he wins. Every time when he goes to the battle his wife complains about not having a child and her suffer from loneliness. This epos shows its continuation in the epos "Edigu".

4. "*Edigu*" epic – The fourth period of the series is formed with the epos "Edigu" (Edigei, 2007). Here Kuttikiya is met as a poor person. In the epos Edigu goes to the mountains and struggles with the Kalmyks for the freedom of the Nogai people. In these fights Edigu's friends Angis, Er Ahmet and his horse Alaja help him.

5. "*Nuradin*" epic – The fifth period of the series is formed with the epos "Nuradin". Firstly, let's mention that the epos "Nuradin" is an epos as "Edigu" which has different variant in some Turkic peoples. In the epos "Nuradin" (Nuradin, 2007) which is in the epos series in order to broaden the living areas the hero wages war with the Kalmyks, Kizilbashes and other nations. It is the manifestation of the epic memorization in folklore which has no historical roots. The events happening in the epos are typical for the Kazakh epic tradition and are completely anachronism in the historical aspect.

6. "*Musakhan*" epic – The sixth period of the series is formed with the epos "Musakhan" (Musakhan, 2007). Here there are variants with two different plot lines – the variant of N.Vasilyev and the variant of Murin Sengirbekuli.

V.Zhirmunsky considers the variant of N.Vasilyev as "more interesting in content, real, rich in small household issues and the traditional elements based on the history" (Zhirmunsky, 1974: 398). But in the variant of Murin Sengirbekuli V.Zhirmunsky writes that "it is banal and the traditional elements are few" (Zhirmunsky, 1974: 397).

7. "*Orak with Mamay*" epic – The seventh period of the series is formed with the epos "Orak ile Mamay" ("Orak with Mamay") (Orak ile Mamay, 2007). "After the death of Orak, Mamay, Ismayil and their father Musakhan the bloody family conflict in Nogai Ordasin takes an important part in the series of Nogai" (Zhirmunsky, 1974: 400). There are some variants of the epos "Orak ile Mamay" which enters this series and the variants attracting the more attention are the followings:

1. The variant of Nurtugan – the size of this variant is very big and it reflects the interfamilial conflicts very much.

2. The variant of Zhumagazin – (Zhumagazin Emiresh) – this variant gives the different version about Orak's death: It is said that in Orak's death his brother Ismayil had a role together with Mamay's wife Ak-bishek who was the daughter of Kizilbash king.

3. The variant of Nurpeyis Baygan – this variant was published in 1945 in Alma-Ata in the poem book by Gazakh akin Nurpeyi. Here the epic text "On the Nogay Name and the Origin of the Noghais" ("Mamayın olumune anasi Kara-ulokun agisi") is also concerned to the epos "Orak ile Mamay".

4. The variant collected from the anonymous narrator – this epos is called "Orak ve Tagay batyr" ("Orak and hero Tagay"). In the epos it is shown that Orak goes to the battle to the Kalmyk king Kobikti together with hero Tagay. The characters such as Tagay and Kobikti mentioned here are also met in the epos "Kolbandi batyr" entering the series "Girkh batyr" ("Forty heroes") as the enemy characters to each other.

5. The variant of Murin Sengirbekuli – this variant has an independent plot line.

8. "*Ismayil*" epic – The eighth period of the series is formed with the epos "Ismayil" (Zhirmunsky, 1974: 405). The epos is about Musakhan's son Ismayil who killed all his brothers, their sons and then came to the throne. This is the only epos among the series that the son approaches his generation with

the special cruelty and despotism. At the end of the epos it is shown that Ismayil being the only alive man in the kin of Musakhan became the king of the throne.

9. “*Karasay ve Kazi*” epic – The ninth period of the series is formed with the epos “*Karasay ve Kazi*” (Karasay ve Kazi, 2007) (“*Karasay and Kazi*”). Here one can meet some different variants of the epos:

1. The variant of Aysa Baytabinov;
2. The variant of Murat Munkiyev;
3. The variant of Murin Sengirbekuli.

10. “*Tel Agis*” epic – The epos “*Tel Agis*” (Zhirmunsky, 1974: 405) forms the tenth period of the series. The character Tel Agis is firstly met in the epos “*Musakhan*”. This image characterized with the special heroism and love of the country acts as one of the central figures of the family conflict in the epos “*Ismayil*”. The epos “*Tel Agis*” differs seriously from the previous ones with the independence of its subject among the eposes included in the series. Though the epos is rich with the battle scenes, the plot line is formed mostly on the theme of love. The epos has two variants:

1. The variant of Aysa Baytabinov;
2. The variant of Murin Sengirbekuli.

Though the sources (Kazak Destanlari; Zhirmunsky, 1974: 405) and variants we refer to are different, we consider the variant of Murin Sengir-

bekuli as the main continuous chain. In all variants we are talking about, the succession of the epos is not as complete and chain as in the variant of Murin Sengirbekuli.

Extraction

So, we can say that though the epos “*Edigu*” has been investigated quite a lot in post-Soviet countries, according to the ideological reasons the history and epic essence of the epos have not been fully revealed. Even it is mentioned before, the variants collected from the narrators differ from one another fundamentally. Here the dictation of the period and regime shows itself. The researchers, publishers and others who wanted to get rid of it every time was in search of a closer variant to the archetype of the epos of the text told by the narrators, because some variants have been undergone the serious distortions and interventions. That is why it is impossible to define the exact number of the variants of the epos series. If we consider that more than 20 variants of the epos among the Bashkirs, more than 30 variants of the epos among the Nogais, more than 20 variants of the epos among the Garagalpags and more than 25 variants of the epos among the Kazakhs have been collected, then this number is more than 80. Let’s note that some of these variants are differed from one another very little.

Литература

- Akbaba D.E. Nogay Adı ve Nogayların Kökeni Üzerine // Tehlikedeki Diller Dergisi, TDD, – 2013, Yaz. – s. 233-242.
- Мәүлімнияз – Едиге // Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», – Т. 39: Батырлар жыры. – 2006. – 160-306 б.
- Edigey Destanı / haz. R. Sulti. – Ankara: Türksoy yayınları No.10, – 1998. – 190 s.
- Qahramanlıq salnamesi “Edigey” dastanı (noqay variantı) – I / noqaycadan tәrc. ed., Q.Şehriyar. – Bakı: “Dede Qorqud” elmi-edebi toplusu, 2017. №1, – S. 158-179.
- DeWeese D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and conversion to Islam in historical and epic tradition / University Park. – Pennsylvania: State Univ. Press, 1994. – 638 p.
- Qahramanlıq salnamesi “Edigey” dastanı (noqay variantı) – I / noqaycadan tәrc. ed., Q.Şehriyar. – Bakı: “Dede Qorqud” elmi-edebi toplusu, 2017. №1, – s. 158-179.
- Әхмәтжанов М. Нугай Урдасы: татар халкынын тарихи мирасы. – Казан: Татар китап нәшрийяты, 2009. – 351 б.
- Dèvid S.K. Baba Tükli ès a Hattyúlány. Legitimizációs elemek az Edige című hőseposzban, Keletkutatás // A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata, Szerkeszti Dávid Gèza ès Fodor Pál Birtalan Ágnes, Iványi Tamás ès Sudár Balázs közreműködésével, 2009. – ő. 23-36.
- Ногайдынъ кырк баптири. Эдиге / Сборник ногайских народных Дастанов / Записи, подготовка текстов, составитель, предисловие и словарь А.Сикалиева. – Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1991. – С. 17-52.
- Dèvid S.K. Baba Tükli ès a Hattyúlány. Legitimizációs elemek az Edige című hőseposzban, Keletkutatás // A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata, Szerkeszti Dávid Gèza ès Fodor Pál Birtalan Ágnes, Iványi Tamás ès Sudár Balázs közreműködésével, – 2009. – ő. 23-36.
- Әхмәтжанов М. Нугай Урдасы: татар халкынын тарихи мирасы. – Казан: Татар китап нәшрийяты, 2009. – 351 б.
- Әхмәтжанов М. Нугай Урдасы: татар халкынын тарихи мирасы. – Казан: Татар китап нәшрийяты, 2009. – 351 б.
- Qahramanlıq salnamesi – “Edigey” dastanı (noqay variantı) – I / noqaycadan tәrc. ed., Q.Şehriyar // – Bakı: “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, 2017. №1. – S. 158-179.
- Меховский М. Трактат о двух Сарматиях / пер. Аннинского С.А. – Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1936. – 288 с.

- Жирмунский В. Тюркский героический эпос. – Ленинград: Издательство «Наука» Ленинградское отделение, 1974. – 728 с.
- Жирмунский В. Тюркский героический эпос. – Ленинград: Издательство «Наука» Ленинградское отделение, 1974. – 728 с.
- Жирмунский В. Тюркский героический эпос. – Ленинград: Издательство «Наука» Ленинградское отделение, 1974. – 728 с.
- Олеарий А. Описание путешествия в Московию / Перевод с немецкого А.Ловягина. – Смоленск: Русич, 2003. – 480 с.
- Жирмунский В. Тюркский героический эпос. – Ленинград: Издательство «Наука» Ленинградское отделение, 1974. – 728 с.
- Жирмунский В. Тюркский героический эпос. – Ленинград: Издательство «Наука» Ленинградское отделение, 1974. – 728 с.
- Arıkan M. Kazak Sözlü Geleneğinde Arkaik Destanların Tipolojik Özellikleri / Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. – İzmir, 2003.
- Абдулгазиева Б. «Қырымның қырық батыры» жырының әдеби маңызы мен зерттелу тарихнамасы // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы, – 2011. №2 (132). – б. 237-239.
- Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı. / çev. F.Türkmen, M.Ekici. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 2007. – 1048 s.
- Anşıbay Batır // Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı. / çev. F.Türkmen, M.Ekici. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 2007. – S.22-85
- Arıkan M. Kazak Sözlü Geleneğinde Arkaik Destanların Tipolojik Özellikleri / Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. – İzmir, 2003.
- Dévid S.K. Baba Tükli és a Hattyúlány. Legitimizációs elemek az Edige című hőseposzban, Keletkutatás // A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata, Szerkeszti Dévid Géza és Fodor Pál Birtalan Ágnes, Iványi Tamás és Sudár Balázs közreműködésével, – 2009. – ö. 23-36.
- Parpariya // Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı. / çev. F.Türkmen, M.Ekici. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 2007. – S.86-121
- Kuttıkıya // Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı. / çev. F.Türkmen, M.Ekici. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 2007. – S.122-133
- Edige // Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı. / çev. F.Türkmen, M.Ekici. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 2007. – S.134-183
- Nuradin // Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı. / çev. F.Türkmen, M.Ekici. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 2007. – S.184-227
- Musahan // Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı. / çev. F.Türkmen, M.Ekici. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 2007. – S. 228-255
- Жирмунский В. Тюркский героический эпос. – Ленинград: Издательство «Наука» Ленинградское отделение, 1974. – 728 с.
- Жирмунский В. Тюркский героический эпос. – Ленинград: Издательство «Наука» Ленинградское отделение, 1974. – 728 с.
- Orak ile Mamay // Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı. / çev. F.Türkmen, M.Ekici. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – S.255-291
- Жирмунский В. Тюркский героический эпос. – Ленинград: Издательство «Наука» Ленинградское отделение, 1974. – 728 с.
- Жирмунский В. Тюркский героический эпос. – Ленинград: Издательство «Наука» Ленинградское отделение, 1974. – 728 с.
- Karaday ve Kazı // Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı. / çev. F.Türkmen, M.Ekici. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – S.292-345
- Жирмунский В. Тюркский героический эпос. – Ленинград: Издательство «Наука» Ленинградское отделение, 1974. – 728 с.
- Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı. / çev. F.Türkmen, M.Ekici. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 1048 s.
- Жирмунский В. Тюркский героический эпос. – Ленинград: Издательство «Наука» Ленинградское отделение, 1974. – 728 с.

References

- Abdulğazyeva B. (2011). «Kırımın kırk batırı» jırının edebi manızı men zerttelu tarıxnaması. [The literary meaning of the poem «The forty heroes of Crimea» and the historiography of the research]. QazYU xabarşısı. Filoloqiya seriyası, №2 (132), 6.237-239 (in Kazakh)
- Akbaba D.E. (2013). Nogay Adı ve Nogayların Kökeni Üzerine. [Anşıbay Batır (2007). [Anshıbay Batır]. Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı. Ankara, s.22-85 (in Turkish)]
- Arıkan M. (2003). Kazak Sözlü Geleneğinde Arkaik Destanların Tipolojik Özellikleri [Typological Features of Archaic Epics in Kazakh Oral Tradition] (Unpublished PhD Thesis). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir (in Turkish)

- Dèvid S.K. (2009). Baba Tükli ès a Hattýúlány. [Baby Tukli And The Swan Girl]. Legitimizációs elemek az Edige című hőseposzban, Keletkutatás, A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata, Szerkeszti Dávid Géza és Fodor Pál Birtalan Ágnes, Iványi Tamás és Sudár Balázs közreműködésével, ősz.23-36 (in Hungary)
- Edigey Destanı. (1998). [Edigey. (2007). [Edigu]. Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı. Ankara, s.134-183 (in Turkish)
- Exmetjanov M. (2009). Nuqay Yrdası: tatar xalkının tarixi mirası [Nogay`'s Orda: The historical past of the Tatar people]. Kazan, Tatar kitap neşriyyatı, 351 b. (in Tatar)
- Jirmunskiy V. (1974). Tyurkskiy qeroiceskiy epos. [Turkic heroic epic]. Leninqrad, İzdatelstvo «Nauka» Leninqradskoe otdelenie, 728 crp. (in Russian)
- Karasay ve Kazı. (2007). [Karasay and Kazi]. Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı. Ankara, s.292-345 (in Turkish)
- Kazak Destanları – IV. (2007). [Kazakh Epics]. Kırım`ın Kırk Batırı. Ankara, 1048 s. (in Turkish)
- Kuttikiya. (2007). [Kuttikiya]. Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı. Ankara, s.122-133 (in Turkish)
- Mexovskiy M. (1936). Traktat o dvux Sarmatiyax. [Meulimniyaz – Edige. (2006). [Meulimniyaz – Edige]. Babalar sözi: Jüz tomдық. Astana, «Foliant», T. 39: Batırlar jırı. B. 160-306. (in Kazakh)
- Musahan. (2007). [Musakhan]. Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı. Ankara, s. 228-255 (in Turkish)
- Noqaydın kırk batır. Ediqe. (1991). [Nogaydın forty batiri. Edigu] / Sbornik noqayskix narodnıx Dastanov / Zapisi, podqotovka teksta, sostovitel, predisloviye i slovar A.Sikalıyeva. Maxaçkala: Daqestanskıe knijnıe izdatelstbo, str.17-52 (in Kazakh)
- Nuradin. (2007). [Nuradin]. Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı. Ankara, s.184-227 (in Turkish)
- Oleariy A. (2003). Opisanıye puteşectviya v Moskovıyu. [Description of the trip to Muscovy]. / Perevod s nemetskoqo A.Lovyaqına. Smolensk: Rusıç, 480 str. (in Russian)
- Orak ile Mamay. (2007). [Orak with Mamay] Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı. Ankara, s.255-291 (in Turkish)
- Parpariya. (2007). [Parpariya]. Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı. Ankara, s.86-121 (in Turkish)
- Qahramanlıq salnamesi – “Edigey” dastanı (noqay variantı) – I. (2017) [

Г.Н. Мамедова

Институт фольклора Национальной Академии наук Азербайджана,
Азербайджан, г. Баку, e-mail: gulnarm89@mail.ru

РОЛЬ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ФОРМИРОВАНИИ СТРУКТУРЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

В статье рассмотрены проблемы использования паремиологических единиц в детской литературе и анализируются образцы детской литературы Азербайджана, созданные в начале XX века. Понятие паремиологической единицы обладает широкой сферой охвата и объединяет ряд жанров, обладающих способностью выражать мысли на уровне произведений, вмещающихся в большие тома малочисленными словами. Отображение в письменной литературе обобщенных, испытанных идей-паремий, являясь выражением пришедшей из фольклора традиции, способа, содержит свои следы в литературно-художественных текстах. Хранение в художественных образцах следов народного духа определяет позиции и мастера, и художественного образца в истории культуры. Различной формы связи пословиц и поговорок с литературно-художественными текстами наблюдаются во все периоды литературной истории Азербайджана. Однако литературный процесс начала XX века характеризуется рядом отличительных особенностей использования паремиологических единиц. Поэтическая структура ряда произведений развилась, будучи построена на одной фразе, поговорке. И в создании образцов детской литературы паремиологические единицы играли важную роль и эти нововведения, естественно, нашли свое отражение и в образцах детской литературы. Возможности формы и содержания фраз выполняют основную функцию в непосредственном объявлении мастерами своих взглядов, а также играли важную роль в формировании структуры художественного произведения. И с этой точки зрения в статье была разъяснена структурообразовательная функция и роль паремиологических единиц в образцах детской литературы.

Ключевые слова: паремиологические единицы, детская литература, фольклорная поэтика, сюжетный элемент и др.

G.N. Mammadova

Institute of Folklore of National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Azerbaijan, Baku, e-mail: gulnarm89@mail.ru

The Role Of The Paremiological Units in the Formation of The Structure Of The Art Work

In the article it is said about the problem of the usage of paremiological units in child's literature and the samples of child's literature created at the beginning of the 20th century are involved in the investigation. The concept of paremiological unit has a wide scope and covers a number of genres, with the ability to express ideas at the level of works that fit large volumes with a few words. Paremiological units – the generalized, tested ideas immortalize own traces in the written literature as the expression of tradition, style coming from the ancient folklore in the literary-artistic texts. Immortalizing the traces of the folk spirit in the artistic sample determines the position of both the artist and the artistic sample in the history of culture. The different forms of relationship of proverbs and sayings with the literary and artistic texts have been observed in all periods of our literary history. But the literary process of the beginning of the 20th century is characterized by a number of different features of the usage of the paremiological units. The poetic structure of a number of works has been developed by formation of an idiom or a saying. In the creation of examples of children's literature the paremiological units also played an important role and these innovations, of course, have been reflected in the examples of children's literature. The form and content capabilities of the idioms are the main function of the artists to express their ideas directly and also played an important role in the formation of the structure of the art work. In this regard, in the article the structural creative function of the paremiological units and the role they play in children's literature examples are clarified.

Key words: paremiological units, children literature, folklore poetics, plot element, etc.

Г.Н. Мамедова

Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы Фольклор институты,
Әзірбайжан, Баку қ., e-mail: gulnarm89@mail.ru

Көркем шығарманың құрылымын қалыптастырудағы паремиологиялық бірліктердің рөлі

Мақалада балалар әдебиетінде паремиологиялық бірліктерді пайдалану мәселелері қарастырылған және ХХ ғасырдың басында жазылған Әзірбайжан балалар әдебиетінің үлгілері талданады. Паремиологиялық бірліктер туралы түсінік кең таралған және үлкен томдарда ойды көркемдік шығарма деңгейінде аз сөзбен жеткізе алатын жанрларды біріктіреді. Жазба әдебиетте бейнеленетін, фольклордан келген дәстүрлердің көрінісі болып табылатын идея-парамиалар әдеби көркем шығармаларда өз іздерін қалдырып отырады. Көркем үлгілерде халықтық рухтың іздерінің сақталуы көркемдік тәсілдің мәдениет тарихындағы жазушының ұстанымы мен шеберлігін айқындайды. Әдеби-көркем мәтіндер мен мақал-мәтелдердің әртүрлі байланыс формалары Әзірбайжан әдебиет тарихының барлық кезеңдерінде байқалады. Алайда, ХХ ғасырдың басындағы әдеби процесс паремиологиялық бірліктерді пайдаланудың бірқатар ерекшеліктерімен сипатталады. Бірнеше шығармалардың поэтикалық құрылымы бір фразада, мақалда құрылған. Балалар әдебиетінің үлгілерін жасауда паремиологиялық бірліктер маңызды рөл атқарды, сонымен қатар, осы жаңашылдықтар, балалар әдебиетінің үлгілерінде де өз көрінісін тапты. Фразалардың түрі мен мазмұнының мүмкіндіктері шеберлердің өз көзқарастарын беруінде негізгі қызмет атқарып, сондай-ақ көркем шығарманың құрылымын қалыптастыруда маңызды рөл ойнайды. Осы тұрғыдан алғанда мақалада балалар әдебиетінің үлгілеріндегі паремиологиялық бірліктердің құрылымдық-құраушы функциясы мен рөлі түсіндірілді.

Түйін сөздер: паремиологиялық бірліктер, балалар әдебиеті, фольклорлық поэтика, сюжеттік элемент және т. б.

Введение

Используемая в фольклористике в качестве международного термина **паремия** соответствует единице выражения. Под паремиями подразумеваются пословицы, поговорки, притчи, загадки, благопожелания и проклятия, поверья и пр., каждый из указанных фольклорных образцов, будучи в качестве фразеологических оборотов готовой формой, в сжатой, лаконичной форме выражает характерные черты этнопсихологии. Эти фольклорные единицы, являющиеся художественно-поэтическим отражением жизненных реалий человека, пройдя испытание веками, дошли до наших дней. Каждый фольклорный образец является выражением модели мира в рамках своеобразного способа изображения, формы отражения, идейных и содержательных возможностей. Преобладающее положение составляет не величина фольклорного текста, а семантика, носимая семантическая нагрузка. Такая специфика, как глубина семантической нагрузки, лаконизм обуславливают постоянную востребованность фразеологизмов как жанра. Нет ни одной стороны человеческой жизни, которая не нашла бы своего отображения в пословицах и поговорках, составляющих большую часть паремиологического фонда. У каждого из паремиологических единиц есть способ, форма хранения, передачи пришедших из коллектива

знаний, информации, что определяет жанровые критерии указанных образцов. Если информацию в памяти запреты передают в форме табу, загадки выражают в эмпирической манере, то пословицы и поговорки представляют собой носителей знаний в форме повеления. Полученные в результате основательного опыта знания, следы этнического сознания после испытания веками, нашли свое художественное выражение в форме повеления. «Отметим, что общее означение и с «Книгой моего деда Коркута», и с другими пословицами показывает, что функциональная сущность пословиц связана с повелением-императивом. В этом контексте функция всех пословиц в «Книге моего деда Коркута» направлена на производство этого «повеления». То есть вся функциональная продукция этого типа идиоматических выражений в качестве поэтического жанра заключается в получении поэтического веления- императива» (Rzasoy, 2002: 106).

Эксперимент

Поскольку трансформация каждого из паремиологических единиц в письменную литературу и взаимная связь требует обширного исследования по отдельности, в данной статье расскажем об использовании пословиц и поговорок в детской литературе. Выделяющиеся своей динамичностью и многофункциональностью эти

жанры, как и другие фольклорные жанры, были главным источником, местом ссылок индивидуального творчества. Вообще, будучи художественно-поэтическим средством пословицы и поговорки, являясь неотъемлемой частью как письменной литературы, так и устных текстов, отражением специфики эпохи дошло до наших дней. Так как эти образцы, заключая в себе функцию носителя народного духа, сопровождают в системном виде жизненный путь сообщества, индивидуума от рождения и до смерти. Пословицы и поговорки проявили себя в качестве придающих стилистический оттенок любому письменному литературному тексту. Отражение обобщенных, испытанных мыслей-паремий в письменной литературе, будучи выражением пришедшей из фольклора традиции, манеры, определяет степень мощи литературно-художественного текста. Сохранение в художественном образце следов народного духа определяет место, положение и мастера, и художественного образца в истории культуры. Творцы для ясного выражения своей идеи, раскрытия характера образа, отображения национального колорита и в прочих схожих ситуациях ссылались на более понятный народу язык, то есть идиоматические выражения. Как и во все периоды истории нашей литературы, пословицы и поговорки, в начале XX века тоже использовались в качестве основного средства художественного изображения и выражения, были основным средством отображения фольклорной манеры в письменной литературе. В выражении действительности исторической среды творец для еще большего усиления замысла художественной точки зрения опирался на идиомы, создавал мудрые выражения, афоризмы, соответствующие семантической нагрузке этой идиомы. В целом, различной формы связи пословиц и поговорок с литературно-художественными текстами наблюдаются во все периоды нашей литературной истории. Однако литературный процесс начала XX века характеризуется рядом отличительных особенностей использования паремиологических единиц. «Поэтическая структура ряда произведений развилась, будучи построена на одной фразе, поговорке, произведение целиком была предназначено для раскрытия народного афоризма. Подобное использование фольклорных жанров связано преимущественно с именами писателей XX века. Начиная с Низами, азербайджанские классические поэты пользовались пословицами, идиомами, поговорками, однако эти фольклорные элементы в произведениях были привнесе-

ны лишь в качестве художественного метода. В XX столетии же идиомы, поговорки выступают в роли внутреннего содержания, идеи, функции прозаических произведений (Bayat, 2013: 67). Сопровождение формы использования идиом новшеством, будучи закономерным явлением, вытекало из литературного процесса эпохи, и было связано с движением просвещения. Общая картина эпохи характеризовалась актуальностью открытия новых светских школ, создания первых органов детской печати, существованием потребности в учебниках, малочисленностью материалов для чтения и др. вопросами. Решение этих перечисленных вопросов возлагалось на педагогов-просветителей, и первые образцы детской прозы тоже являются продуктом их пера. Детские писатели, изобразив в созданных образцах прозы цели, которые хотят выразить, в достаточно ясной форме напрямую декларировали свои цели. «Сказитель не знакомит со своей формулой того, кто перед ним, не раскрывает своей цели, не делает непосредственных выводов. Понимание сути оставлял на усмотрение самого читателя. Детский писатель свою цель, пропаганду, формулу очень часто объявлял напрямую» (Mammadov, 1992: 83). Возможности формы и содержания фраз выполняют основную функцию в непосредственном объявлении мастерами своих взглядов, а также играли важную роль в формировании структуры художественного произведения. Например, сюжет рассказа С. С. Ахундова «Нураддин» выстроен на поговорках «Сделай доброе дело, брось рыбу в пучину, если рыба и не оценит, творец узнает», «Добром на добро ответить каждому мужчине подвластно, добром на зло ответить свойственно лишь настоящему мужчине», рассказ «Чернушка» – поговорке «Смотри не на мясо, не на наряд, а смотри душу внутри». И череда событий в сюжете рассказов Абдуллы Шаика «Облагородить сердце или же праздник Курбан», А. Диванбекоглу «Змея» направлена на объяснение, раскрытие, комментарий идиоматических выражений. Пользование фольклорными формами в подобном виде было вызвано не только литературными течениями и методами, опиралась и на фольклорную поэтику. И поэтому обращение особого внимания при использовании фольклорных образцов в художественной литературе на способ связи фольклорных текстов друг с другом является важной особенностью, обуславливающей обретение писателем и произведением определенной позиции в нашей истории. В этом контексте для прояснения функции пословиц

и поговорок в детской литературе необходимо рассмотреть фольклорную поэтику.

Известно наличие определенной связи поговорок, сказанных из уст Отца Коркута в «Предисловии» эпоса «Книги моего деда Коркута» со сказаниями. Проглядываются определенные переклички между пословицами и поговорками в «Предисловии» эпоса и содержанием песен. Например, поговорка «Хоть наряди ты служанку в платье, женщиной не станет» в «Предисловии» эпоса указывает некий эпизод в песне «О сыне Байбёрена Бамсы Бейреке». Так, в представленном эпизоде служанка Богазча Фатима одевает дорогой кафтан, как невеста, но Бейрек не воспринимает её как госпожу. Значит, между пословицей в «Предисловии» и эпизодом выше есть логическая, внутренняя связь. В «Предисловии»

«Старый хлопок бязью не станет.
Злобный враг другом не будет»

Предложение «Старый хлопок бязью не станет» использовано для усиления силы воздействия второго предложения» (Tanrıverdi, 2006: 26). Напомним, что подобного рода связь наблюдается в нескольких частях. Сгруппировавший идиоматические выражения в «Предисловии» по их семантике Эльмеддин Алибекзаде выдвинул интересные мысли о связях идиом с частями. Показал указание идиомы «Сын продолжение отца, один из его глаз» на «Сказание о пленении сына Казан-хана Уруз-бека»: «Отец Коркут в начале использовал поговорку тезисного содержания: «Сын продолжение отца, один из его глаз». Если сказание об Урузе будет издано отдельно, эта поговорка может быть взята его эпиграфом» (Alibeuzade, 1999: 298). На основании примеров можно сказать, что способ связи идиоматических выражений с фольклорными текстами представляет собой один из первичных основ для поэтики прозаических произведений. Фразы выступают в роли первичной информации, в информативной функции. Данная первичная информация отмечает события, эпизоды в тексте, закладывает основы, и к тому же показывает результат («Оденешь на служанку платье, все равно «госпожой» не станет»). Применение идиом, являющихся универсальными законами коллектива, возможно и в конкретной ситуации, и в общем виде на схожие ситуации. Анализ любого прозаического произведения невозможен без ссылок на фольклор. Эпос с точки зрения отображения реальной жизни, борьбы, быта общества в качестве первичного источника

занимает важное место в формировании и развитии прозы.

Наряду с эпосами, являющимися самым большим жанром фольклора, даже самые маленькие жанры устроены на основе данного принципа. Поэтика словесного искусства, прошедшая испытание временем, была выгодным средством для выражения намерений просветителей. Обращение к фольклору бывает разного рода в зависимости от манеры творца, контактов с фольклором, литературной школы и художественного метода. «Использование пословиц в художественной литературе, применение их в определенные моменты для каждого мастера носит специфический характер. Эта индивидуальность, зависящая от цели и намерений писателя, тесно связана также с методом художественного отображения, характером образов, идей, которую хочет выразить автор. Дополним, что художественный метод, литературное течение, к которым относятся мастера, также могут сыграть различную роль при использовании фольклора» (Aliyev, 2017: 6). Пословицы и поговорки представляли собой основной тематический и идейный источник мастеров. Глубина семантики этих жанров давала возможность мастерам создавать художественные образцы дидактического содержания согласно духу народа и возрастным особенностям детей, генной памяти народа. Обращающей на себя внимание первой особенностью каждого фольклорного образца, а также пословиц и поговорок является предоставление информации, информативность. Данная информативная функция составляет не только тему художественного образца. Кроме того, фольклорный образец участвует в формировании структуры литературного образца, структура носит созидательный характер и активно участвует в процессе формирования сюжета. Например, рассказ «Нураддин» входящий в цикл «Страшные сказки» С. С. Ахундова рассказывается устами образа-рассказчика – Гаджи Салаха – выполняющим школьные задания своим детям – Махаммаду и Фатиме.

«– Отец, по велению учителя я должен до завтрашнего дня написать сказку, из которого выходил бы смысл: «Сделай добро, брось в пучину, если рыба не поймет, творец узнает»..

– Отец, и мне наш учитель поручил написать рассказ соответствующий пословице «Добром на добро ответить каждому мужчине подвластно, добром на зло ответить свойственно лишь настоящему мужчине»...

– Дочка, позволь и мне сказать, потом посмотрим, у кого лучше, – ответил Гаджи Салах» [журнал «Школа»]. После этого сюжетное действие повествуется устами образа-рассказчика – Гаджи Салаха.

Сюжет рассказа начинается с рождения сына у богатого купца Гаджи Насира, тоскующего по рождению ребенка. Однажды Гаджи Насир, возвращаясь с ярмарки, сталкивается лицом к лицу с плачущим человеком. Узнавший причину его плача – кражу всей собранной им суммы для приобретения товара – щедрый купец Гаджи Насир отдает эту сумму денег человеку по имени Рахим. На следующий день этот человек, придя в место проживания Гаджи Насира, приносит подарок его любимому сыну Нураддину. Маленькую книжку – Коран (в последующем издании – книгу «Гюлистан») – подаренный Рагимом, которому помог Гаджи Насир, мать Нураддина, завернув в шелковую ткань, повесила на шею сына.

Однажды беспризорный нищий мальчик, оставшись под колесами кареты проезжающего богатого купца Гаджи Рагима, получает тяжелые увечья. Гаджи Рагим приводит ребенка домой и благодаря знаку на шее узнает и усыновляет оставшегося без отца и матери Нураддина. И этим «формула» в поговорке «Сделай доброе дело, брось рыбу в пучину, если рыба и не оценит, творец узнает» и первый компонент поговорки «Добром на добро ответить каждому мужчине подвластно, добром на зло ответить свойственно лишь настоящему мужчине», то есть «Добром на добро ответить каждому мужчине подвластно» в сюжете произведения завершает свою функцию, а второй компонент поговорки еще не завершен. Мачеха Нураддина, уже получив свое за недобрые дела от судьбы, полностью обнищала. С. С. Ахундов, соответственно сказочной манере, показал получение Гюльпери своего наказания и для сильного выражения идеи воспользовался такими идиоматическими выражениями, как «Чаша для воды в воде треснет». Однако завершение сюжета ожидает события, указанного вторым компонентом. В финале рассказа Нураддин, несмотря на все злодеяния мачехи Гюльпери, простив её, приводит к себе домой.

« – Сынок, сейчас я могу спокойно умереть. Так как сегодня я увидел плоды данного мной тебе воспитания! Для твоего усыновления мне не пришлось продемонстрировать какой-то большой героизм. Так как я лишь ответил добром на добро. А это долг каждого мужчины, ты же ответил добром на зло. А это дело лишь тако-

го храброго мужчины, как ты! Сказав это, Гаджи Рагим обнял и поцеловал Нураддина» (журнал «Школа»).

Отметим, что роль пословиц и поговорок как в формировании структуры художественного произведения, так и в поэтике эпоса связано с понятием сюжета. Но в пословицах и поговорках сюжет находится не в понимаемом нами в буквальном значении развитии событий по определенной линии, а в другом плане и будучи трансформирована, проявляется в виде сюжетного следа: «Как бы не одевал служанку, так служанкой и останется, в госпожу не превратится. Как видно, все взгляды выражены сюжетом. Сюжет есть и его наличие является фактом. Однако наглядны и формирование сюжета, несение внешнего эффекта, «исчезновение» событийных границ сюжетных элементов. Последний фактор особенно характерен» (Rzasoy, 2002: 104). Следовательно, функции отчисления событий пословицами и поговорками как в эпических текстах, так и в письменной литературе, как и трансформация сюжета, вытекает из фольклорных явлений.

Напечатанный после рассказа С.С.Ахундова «Нураддин» рассказ «Чернушка» также построен на основе пословицы. Когда образ-рассказчик – Гаджи Самед – как и каждый день, и в этот день спросил у своих детей, как они провели день в школе, Фатима рассказывает о проведенном в школе дне: «Так как Набат была очень уродливой и косоглазой, никто с ней не дружил. Особенно Гёвхар её недолго любила. Набат, стоя в сторонке, смотрела на нас жалобно. Вдруг нога у Гёвхар поскользнулась, она упала на землю, головой стукнулась о камень и пошла кровь. Набат, быстро обняв её, сказала: – Не плачь сестрица, не бойся, это пройдет» (журнал «Школа»). После этого события Гёвхар, увидев степень чистоты души Набат, пожалела о своих действиях, и тотчас согласилась к её присоединению в свои ряды. После истории, рассказанной Фатимой, Гаджи Самед, сказав: – У тюрков есть одна поговорка, «Смотри не на мясо, не на наряд, а смотри на душу внутри» начинает рассказывать рассказ «Чернушка». И этим формируется первое представление о содержании рассказа, определяется структура общего процесса художественного образа.

Результаты и обсуждение

Идиомы в речи повествующего образа не входят в непосредственной связи с основным

сюжетом, определяют в общем виде сюжетные события рассказа и события в сюжете, настраиваются на претворение в жизнь этого веления. Понимающий большое значение подобных методов в художественном творчестве С. С. Ахундов считал их нужными для школьной учебной программы. М. Тахмасиб об этих рассказах С. С. Ахундова пишет: «Как видно, оба ребенка сказки написали на основе пословиц. Это очень интересно само по себе. Значит, С. С. Ахундов подобные понятия считал важными и необходимыми для детей. Однако эти темы дети нашли не сами. Преподаватель поручил детям написать произведение на основе пословиц. Следо-

вательно, С. С. Ахундов считал важным включение подобных понятий в учебную программу» (Tahmasib, 2010: 468).

Заключение

Таким образом, фольклорная поэтика, составляющая основу художественного сознания, может трансформироваться в той или иной форме в письменное литературное сознание. И в этом контексте в ранний период формирования детской литературы паремии, будучи готовыми материалами, выступают важными структурными элементами художественных текстов.

Литература

- Алибейзаде Э. Книга моего деда Коркута. – Баку: Азербайджанский центр перевода, 1999. – 332 с.
 Алиев К. Пословицы и афоризмы // Фольклор и письменная литература, II книга. – Баку: Нурлан, 2017. – 224 с.
 Баят Ф., Беширли Х. Азербайджанский фольклор и письменная литература. – Баку: Наука и образование, 2013. – 200 с.
 Джалал М., Гусейнов Ф. Азербайджанская литература XX века. – Баку: Просвещение, 1969. – 323 с.
 Джафарли М. Поэтика Азербайджанских любовных дастанов. – Баку: Наука, 2000. – 264 с.
 Ибрагимов И. Пословицы и поговорки // Исследования по Азербайджанской устной народной литературе, книга I. – Баку: Издательство АН Аз.ССР, 1961. – 234 с.
 Мамедов М., Бабаев Я., Джавадов Г. Педагогическая среда и детская литература. – Баку: Просвещение, 1992. – 288 с.
 Намазов Г. Азербайджанская детская литература. – Баку: Просвещение, 1984. – 331 с.
 Рзасой С. Мифологическо-функциональная семантика огузских паремиологических единиц // Сборник структурно-семiotических исследований. № 2. – Баку: Седра, 2002. – 179 с.
 Танрыверди Э. Образный язык «Книги моего деда Коркута». – Баку: Нурлан, 2006. – 146 с.
 Тахмасиб М. Избранные произведения: В 2-х томах. – Баку: Мутаржим, 2010. – Том I. – 488 с.

References

- Alibeyzade G. (1999). *Kniga moego deda Korkuta* [The book of Dede Gorgud]. Baku: Azerbaijanian translate center, 332 p. (in Azerbaijani)
 Aliyev K. (2017). *Poslovitsi i aforizmi* [Proverbs and aphorisms] // *Folklore and written literature*, II book. Baku: Nurlan, 224 p. (in Azerbaijani)
 Bayat F., Bashirli Kh. (2013). *Azerbajjanskiy folklor i pismennaya literatura* [Azerbaijani folklore and written literature]. Baku: Science and education, 200 p. (in Azerbaijani)
 Jalal M., Huseynov F. (1969) *Azerbajjanskaya literatura XX veka* [Azerbaijan literature of the 20th century]. Baku: Enlightenment, 323 p. (in Azerbaijani)
 Jafarli M. (2000) *Poetika Azerbajjanskih lyubovnih dastanov* [Poetics of Azerbaijani love eposes]. Baku: Science, 264 p. (in Azerbaijani)
 İbrahimov İ. (1961) *Poslovitsi i pogovorki* [Proverbs] // *Research on the Azerbaijan oral folk literature*, book I. Baku: The Publishing House of the Academy of Sciences of Az.SSR, 234 p. (In Azerbaijani)
 Mammadov M., Babayev A., Javadov G. (1992) *Pedagogicheskaya sreda i detskaya literatura* [Pedagogical environment and children 's literature]. Baku: Enlightenment, 288 p. (in Azerbaijani)
 Namazov G. (1984) *Azerbajjanskaya detskaya literatura* [Azerbaijan children 's literature]. Baku: Enlightenment, 331 p. (in Azerbaijani)
 Rzasoy S. (2002) *Mifologicheskio-funksionalnaya semantika oguzskih paremiologicheskikh edinitis* [Mythological-functional semantics of Oguz proverbs] // *Collection of structural-semiotic research*. No. 2. Baku: Seda, 179 p. (in Azerbaijani)
 Tanriverdi A. (2006) *Obraznyy yazık «Knigi moego deda Korkuta»* [Figurative Language of “The book of dede Gorgud”]. Baku: Nurlan, 146 p. (in Azerbaijani)
 Tahmasib M. (2010) *İzbranniye proizvedeniya: v 2-h tomah* [Selected works: in 2 volumes]. Baku: Mutarjim, Tom I. 488 p. (in Azerbaijani)

Э. Сулейменова , А.Ж. Жаксылыков

Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: elya_aman@mail.ru; aslanj54@mail.ru

ФУНКЦИИ ОБРАЗА ДОМА В РОМАНЕ Г. БЕЛЬГЕРА «ТУЮК СУ»

В настоящей статье изучается образ дома в романе Г. Бельгера «Туюк су», раскрываются различные художественные функции этого важного архетипического образа. В статье показывается эстетическое значение данного образа. Во-первых, образ дома помогает писателю более полноценно и достоверно обрисовать образ персонажа, раскрыть тонкости его внутреннего духовного мира, показать его связи с национальными традициями, подсознательные аспекты его внутренней жизни, например, базовую роль образа дома в предметных атрибутах национальной ментальной картины мира для немцев. Добротность дома, его бытовая, функциональная устроенность, удобство для разносторонней и полноценной жизни, чистота и порядок в доме и надворных постройках, даже определенный комфорт – это веками заведенный стереотип в материально-бытовой культуре немцев, подсознательно обуславливающий психологическое ощущение самодостаточности и надежности бытия. Через этот стереотип, отношение к своему дому писатель характеризует своего героя, Эдмунда Ворма, показывает его внутреннее состояние в разных ситуациях жизни, в том числе – эмиграцию, возвращение в Казахстан через много лет, реакцию на запущенное состояние дома в ауле периода перестройки. Особенно важен образ дома для писателя для разносторонней характеристики и других персонажей, например, старого Жаймурзы, раскрытия особенностей его внутреннего мира, изучения им и «большого» мира во время поездки в город с целью поиска «потерянных» детей. Цель данной статьи – определить роль образа дома и других предметных образов в романе Г. Бельгера «Туюк су». Задачи исследования: определить и проанализировать предметные образы, окружающие героев; выявить их функции; установить значение образа дома в романе «Туюк су».

Ключевые слова: образ, предметный мир, авторская концепция, роман, стереотип, герой, семиотика, картина мира, психология, функция.

E. Suleimenova, A.Zh. Zhaksylykov

Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: elya_aman@mail.ru; aslanj54@mail.ru

The functions of the image of the house in G. Belger's novel "Tuyuksu"

This article contains the image of the house in the novel by G. Belger "Tuyuksu", opens various artistic functions of this important archetypal image. The article shows the aesthetic value of this image. Firstly, the image of the house helps the writer to show more fully and truly the character, to reveal the nuances of his inner spiritual world, to show his connections with national traditions, the subconscious aspects of his inner life, for example, the basic role of the image of the house in the subject attributes of the national mental picture of the world Germans. The quality factor of a house, its everyday, functional arrangement, convenience for a versatile and fulfilling life, cleanliness and kilter in a house and outbuildings, even a certain comfort, is a centuries-old stereotype in material and everyday culture that subconsciously conditions the psychological feeling of self-sufficiency and reliability of life. Through this stereotype, the attitude to his home, the writer characterizes his hero, Edmund Worm, shows his inner state in various situations of life, including emigration, return to Kazakhstan after many years, reaction to the neglected house in perestroika period. The house's image is very important for the writer and other characterization of other characters, for example, the old Jaimurza, revealing the features of his inner world, his studying the "big" world during a trip to city searching for "lost" children. The purpose of this article is to determine the role the house's image and other subject images in G. Belger's novel Tuyuksu. The objectives of the study: to identify and analyze the subject images surrounding the heroes; identify their functions; establish the meaning house's image in the novel "Tuyuksu".

Key words: Image, objective world, author's concept, novel, stereotype, hero, semiotics, picture of the world, psychology, function.

Э. Сулейменова, А.Ж. Жақсылықов

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: elya_aman@mail.ru; aslanj54@mail.ru

Г. Бельгердің «Тұйық су» романындағы үй образының функциялары

Бұл мақалада Г. Бельгердің «Тұйық су» романындағы үй образы зерттелген, бұл маңызды архетиптік образдың түрлі көркемдік қызметтері ашылған. Мақалада бұл образдың эстетикалық мағынасы көрсетілген. Біріншіден, үй образы жазушыға кейіпкер бейнесін толыққанды және шынайы суреттеуге, оның рухани әлемінің нәзіктігін ашуға, ұлттық салт-дәстүрмен байланысын, ішкі өмірінің түпсаналы қырларын, мысалы немістер үшін әлемнің ұлттық менталдық бейнесінің заттай ерекшеліктеріндегі үй образының негізгі рөлін көрсетуге көмектеседі. Үйдің сапалылығы, тұрмыстық, атқарымдық жайғастырылымы, толық және жан-жақты тұрмысқа арналған қолайлылық, үйдегі, ауладағы тазалық пен реттілік, белгілі жайлылық та – бұлар немістердің материалдық-тұрмыстық мәдениетіндегі ғасырлар бойы қалыптасқан стереотип, тұрмыстың жеткілікті және сенімділігі түпсаналы қамтамасыз ететінін психологиялық сезіну. Бұл стереотиппен жазушы өз үйіне деген қатынасын кейіпкері Эдмунд Ворм арқылы сипаттайды. Оның өмірдің әртүрлі жағдайындағы ішкі күйін – эмиграция, көп жылдан кейін Қазақстанға келуі, қайта құру кезеңіндегі ауылдағы қараусыз қалған үйлердің жағдайына әсерін көрсетеді. Жазушыға жан-жақты сипаттама және басқа кейіпкерлер, мысалы кәрі қазақ Жаймырзаның ішкі әлемі ерекшеліктерінің, «жоғалған» балаларын іздеу мақсатында қалаға барған сапары кезінде «үлкен» өмірдің және оны танып-білуінің ашылуы үшін де үй образы өте маңызды. Мақаланың мақсаты – Г. Бельгердің «Тұйық су» романындағы үй образының рөлін және басқа да заттық образдарды анықтау. Зерттеу тапсырмалары: кейіпкер айналасындағы заттық образдарды айқындау және сараптау; олардың қызметтерін табу; «Тұйық су» романындағы үй образының мағынасын анықтау.

Түйін сөздер: образ, заттық әлем, авторлық концепция, роман, стереотип, кейіпкер, семиотика, әлем бейнесі, психология, функция.

Введение

В литературном энциклопедическом словаре художественный образ представлен как «любое явление, творчески воссозданное в художественном произведении» (Literary Encyclopedic Dictionary, 1987: 252). В других источниках образ рассматривается как «конкретная и в то же время обобщенная картина, созданная человеком с помощью вымысла и имеющая эстетическое значение» (Ozhegov S.I. Shvedova N.Yu., 1996: 435). Одним из видов художественного образа является предметный образ.

Предметные образы – это очень важные аспекты воссоздания художественного мира в литературном произведении. Они позволяют достоверно и убедительно осваивать реальность и дают возможность создавать широкие, яркие, живые картины мира. По словам В.Г. Белинского, ученый «доказывает», а поэт «показывает»: «Наука апеллирует к объективным закономерностям, искусство – к мироощущению человека, его настроению, жизненному опыту, расширяя и обогащая его, стимулируя деятельность сознания, утоляя многие желания, погружая его в жизнь других людей, общества, природы» (Belinsky V.G.: <http://az.lib.ru/b/>

belinskij_w_g/text_0970.shtml). Под такими образами мы понимаем реалии материальной и ритуальной культуры народа, его быт и уклады как часть национальной картины мира. Такие живописные образы воплощены в жизненном укладке людей из маленького казахстанского аула в период 1940-х–1990-х гг. в романе Бельгера «Туюк су».

В произведении описывается период с начала Великой Отечественной войны и до середины 90-х годов. Жителями аула являются люди разных национальностей: здесь и коренные жители – казахи, и татары, и переселенные чеченцы, корейцы, и депортированные в период войны немцы Поволжья. Все они живут в мире и согласии, уважая друг друга и принимая тот факт, что каждый народ имеет свою уникальную культуру, язык, быт, веру, свои традиции, которые отображаются в предметах духовной и материальной культуры. Эти предметы создают уникальный художественный образ, представленный автором, но который в дальнейшем может быть интерпретирован иначе, по-своему. Художественный образ создается фантазией автора, но он объективно существует «как воплощенная в художественном произведении писательская конструкция, как "вещь в себе"».

По А.П. Чудакову, вещный мир (предметный мир) – это реалии материальной культуры, окружающие жизнь человека. Понятие художественная вещь (художественный предмет) им и другими учеными трактуется, как те «мыслимые реалии, из которых состоит изображённый мир литературного произведения и которые располагаются в художественном пространстве и существуют в художественном времени» (Chudakov A., 1992: 54).

Когда мы эстетически осваиваем предмет, прикасаемся к нему своим сознанием, читая произведение, художественный образ у нас может приобретать новые черты, новые краски, новые смыслы, создавать другое семантическое поле, выходящее за рамки авторского замысла.

Чудаков придает чрезвычайную важность предметным образам в творчестве писателя. Так мы понимаем индивидуальность каждого автора, особенности его художественного мировидения: «Список предметов уже может служить первоначальным индикатором при анализе произведения. Каждый предмет определенным образом изображается – в него вкладывается авторское мироощущение, рождаемое ситуацией, фабулой, личностью героя, и, главное, авторское видение предмета» (Chudakov A., 1992: 54).

В романе «Туюк су» Г. Бельгер так описывает одинокую жизнь постаревшего Жаймурзы и его жены: «Остались старики Жаймурза и Кумис на склоне лет одни-одинёшеньки в пустой плоскокрышей мазанке в форме переметной сумки. Два высохших дерева. Две неприкаянные тени. И говорить не о чем стало. И все заботы разом улетучились» (Belger G.K., 2004: 33). В данной сцене мы можем выделить несколько предметных образов, используемых автором для описания грустного и беспросветного одиночества этих героев. «Высохшее дерево» – символ бесплодного, не способного к продолжению жизни существа. Также растение здесь означает безмолвный, бессильный организм, которое не может противостоять внешнему воздействию. Старики Жаймурза и Кумис остались одни на старости лет. Нагрянувшая перестройка уничтожила все надежды супругов на своих детей, счастливую жизнь и старость. Аул опустел, хозяйство развалилось, дети разъехались и не являются больше в отчем доме.

Жаймурза и Кумис теперь как «две неприкаянные тени» не могут найти успокоения, но и свое положение изменить никак не могут. Неприкаянность значит беспокойность, неустроенность, забитость. Супруги старые, у них

теперь нет никакой надежды на лучшую жизнь. Тень – это образ пустоты, которая не уходит, но ощущение ее неотступного присутствия есть. Архетип тени был описан швейцарским психиатром Карлом Юнгом. Он считал, что «это общечеловеческие образы, наделённые свойством вездесущности. Они передают бессознательное из поколения в поколение, пронизывают всю человеческую культуру от мифов к современности» (Jung K.: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Тень_\(архетип\)#cite_note-2](https://ru.wikipedia.org/wiki/Тень_(архетип)#cite_note-2)). Также архетип тени может представлять подавленное сознание личности: «Тень содержит в себе все негативные тенденции, которые человек хочет отвергнуть» (<https://www.facebook.com/Jung.Analysis/photos/архетип-тени-тьень-архетип-тьень-тёмный-попутчик-архетипическая-форма-состоящая-из-/714452908666853/>).

Эксперимент

Предметные образы организуют художественное пространство романа, конкретизируют смысловое и материальное существование его персонажей. Наверное, мы не ошибемся, если скажем, что самым главным пространством для человека является его дом и все вещи, которые находятся в нем. Дом, с точки зрения семиотики, – это лицо человека, знаковое отражение его сути. Представляя, что дом Жаймурзы имеет вид переметной сумки (коржун-уй), мы получаем, согласно толковому словарю Ожегова, образ непостоянства, неустроенности. А, к примеру, выражение «с сумой пустить» (Ozhegov S.I., Shvedova N.Yu., 1996: 632) означает заставить нищенствовать; также это выражение имеет переносный смысл: довести до разорения (Ozhegov S.I., Shvedova N.Yu., 1996: 170).

Важнейшая функция предметного образа состоит в максимальной репрезентативности художественного содержания в контексте. Художественное сознание, охватывая человеческое бытие и явление действительности, выражает это в рамках авторской концепции в предметной форме. Художественный образ, если перефразировать Шеллинга, есть способ выражения бесконечного через конечное, необъятное в конкретном (Schelling F.V.J., 1999: 185). Таким образом, с помощью определенных характерных предметов вокруг человека мы составляем художественный образ героя и всего произведения.

Суть эстетического переживания такова, что воспринимая и оценивая художественный образ, мы видим его целостно, хотя, возможно, автор

хотел использовать его лишь частично, набросками, небольшими штрихами. Здесь важная-мысловая нагрузка ложится на отдельную деталь. Художественное воплощение в конкретном предмете принимает различные формы. К примеру, предметный образ может иметь типизирующий характер (Н.В. Гоголь «Мертвые души»), когда выделяются, «заостряются» какие-то черты реального предмета, или быть символом в рамках соответствующего метода (символизма).

Эдмунд Ворм, возвращаясь спустя много лет в родной аул, с нетерпением ждал встречи со своим родным домом – двухэтажным особняком, построенным когда-то собственными руками. Он потратил на его строительство тринадцать лет! Постройка дома своей мечты занимала все его мысли в те годы: «В какой-то книге ему приглянулся импозантный особняк, построенный немецким архитектором 18 века. Особенно его поразила высокая покатая черепичная крыша с флюгером-петушком. Этот старинный особняк на картинке свел Эдмунда с ума. Он только и грезил им. Он снился ему» (Belger G.K., 2004: 197). Этот дом стал для Эдмунда символом счастья, ведь образ – это, что создает наше сознание, осваивая окружающую действительность. И Эдмунд Ворм таким способом свою фантазию о счастье в идеальном доме хотел воплотить в живую реальность.

Обретя свой дом, человек такой мечтательно-бредает свое счастье, состоящее теперь из комфорта, ощущения душевного спокойствия, благополучия, определенного чувства уверенности вследствие обладания своим собственным имуществом, своим гнездышком. Образ дома, противостоящего бурям мира, содержит в себе душевные и духовные характеристики личности ищущего человека. «Образы дома как феномены души и духа едины тем, что благодаря воображению создают внутренние пространства человека: поэтика дома связана с проблемой внутреннего бытия человека» (Vykovskaya T.V., 2013: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=9819>).

Так представленный дом Ворма стал полным отражением его немецкой сущности. Практичные и трудолюбивые немцы могут достичь любой цели – они не боятся работы, не размениваются на ненужные эмоции, не тратят время на лишние разговоры. Для них дело – прежде всего. Национальный характер позволил Эдмунду воплотить свою мечту. Он нашел архитектора, поделился с ним своей идеей, ради которой был готов на все: «Может, это главный смысл моей

жизни? Мое предназначение... Мы с женой Валентиной договорились: ни перед чем не оставимся... Но сделаем, сотворим чудо-терем на радость себе, детям и всем аульчанам! Пусть все видят, как может и должен жить человек» (Belger G.K., 2004: 198).

Результаты и обсуждение

Ю.М. Лотман считает, что образ дома, прежде всего, характеризуется миром знаковых вещей: «При этом быт включает не только жизнь вещей, но и обычаи, ритуал ежедневного поведения, строй жизни, распорядок дня, время различных занятий, характер труда и досуга, формы отдыха» (Lotman Yu. M., 1994: 10-12), то есть то, что во многом определяет культурное своеобразие нации. Образы предметов при этом прочно входят в жизнь героев произведения и выполняют определённые творческие задачи и реализуют художественный замысел автора, концептуально, философски осваивающего мир.

Г. Бельгер, представляя нам дома главных героев, описывает внутренний мир человека, выдавая тем самым характеристику внутреннему миру каждого персонажа романа «Туюк су». Предметно-бытовой мир изображенной в произведении действительности представлен в образе дома. И каждый герой имеет уникальный внутренний мир, представленный в предметном образе его дома. У меннонита Франца Фризен дома была большая библиотека: «Главным достоянием его жилья были книги, которые он выписывал отовсюду» (Belger G.K., 2004: 232). Он был лишен почти всего в жизни – родных, близких, хозяйства, отчего дома, отправлен в ссылку, но, тем не менее, главным интересом его было не стремление обрести потерянное, а знания. Согласитесь, таких людей и сегодня, в век повсеместного материализма, господства атрибутов науки и техники, не так уж много.

Особая духовная вера Франца сформировала его характер: он не сопротивлялся гонениям советских властей, не пошел против них воевать. Он предпочел поглощать знания и делиться ими с другими. Показывая Эдмунду свой кабинет, он говорит: «Моя келья. Приют отдохновения». Почти все стены в ней были от пола до потолка заставлены стеллажами с книгами и журналами. Если меннониты (протестантское пацифистское движение) чаще всего в качестве сопротивления властям выбирали массовую эмиграцию, то Франц Фризен перемещался сначала вынужденно – в годы коллективизации его семью выслали

в Сибирь, а потом он мигрировал сознательно – с головой ушел в чтение книг, преподавание и написание истории российских немцев. У него был свой способ борьбы с социальной несправедливостью – писать и говорить правду о жизни людей.

Как показано в романе, маленький мир главных героев «Туюк су» гармонично вписывается в большой мир окружающей действительности, не нарушая, а дополняя и обогащая его образ. Главные персонажи произведения вписаны в свои образные вещные поля. К примеру, у семьи Ворма – это специальные погреб, коровник, свинарник, курятник, летняя кухня, т.е. все необходимое для сытного благополучного существования. Для немцев ведение домашнего хозяйства является одним из самых серьезных аспектов земной жизни.

Будущий дом Карла Ворма представлен в тексте подробном описании, со множеством живописных деталей: «В этом особняке все будет необыкновенно. И овальные окна, и дубовые двери с медными ручками, и паркетный пол, и парадные лестницы, и витые перила, и железные ворота с фонарями, с плафонами, а за чугунной оградой – цветник, клумбы, дорожки, выложенные плитками, беседки, сад, виноградник...» (Belger G.K., 2004: 197), и как представлен в контрасте с этим дом-хоржун Жуматая, где изображен лишь скудный дастархан (Belger G.K., 2004:32).

Есть явная повествовательная параллель между взаимодействием героев друг с другом в сюжете и связями между предметными спутниками персонажей – образами вещей – эти линии коррелируются, поройсемантически тесно переплетаются. Меняющийся образ дома Ворма послевоенных лет и после приезда Эдмунда в аул спустя десять лет в предметном контексте художественного мира романа «Туюк су» передает те перемены и сложности, которые произошли со страной и людьми, драматические последствия социально-исторического катаклизма – распада советской державы.

Вид бывшего прекрасного двухэтажного дома Ворма спустя десяток лет уже иначе воздействует на восприятие читателя. На кровле дома уже нет того флюгера-петуха. Сама крыша вся в дырах, устроенных будто нарочно: «Кое-где вместо тщательно прилаженных черепиц темнели заплатки из крошившегося по краям, тляп-ляп приколоченного шифера. Штукатурка верхнего этажа обнажилась. Вместо стекол в окнах бросались в глаза выщербленные дождями, ветрами и

солнцем фанера и картон. Изгородь шла вкривь и вкось. Ворота скособочились, словно старый инвалид...» (Belger G.K., 2004: 3).

Названная сестра Эдмунда, казашка, несмотря на такую разруху в бывшем роскошном особняке, который ей оставил брат, бесконечно рада видеть его спустя долгие годы. Она гостеприимно принимает его, накрывает стол. Для казахов очень важно встретить гостя радушно, поставить на стол все самое лучшее кушанье, что есть в доме, и для них уже нетакважно, какие стены у дома, и какая кровля его накрывает.

Автор романа «Туюк су» Г. Бельгер вырос в обычном казахском ауле, прекрасно знал быт, язык, культуру и национальные традиции казахов. Он сам до конца своей жизни являлся органичной частью казахского национального мира, он знал его изнутри и мог передать его описание так, что человеку любой национальности такой образ стал бы понятен. Создавая национальную картину мира казахов и немцев в романе, он использовал архетипический образ дома для яркой и глубокой характеристики ментальных, духовно-психологических устоев людей оседлой европейской культуры, немцев, и представителей бывшей кочевой культуры (казахов). Поэтому образ дома с яркими и выразительными деталями не только представляет психологию, стереотипы, установки людей разных культур, но и их отношение к действительности, их нравственное состояние, мировоззрение. По Г. Гегелю, образ стоит «...посредине между непосредственной чувственностью и принадлежащей области идеального мыслью» и представляет в «одной и той же целостности как понятие предмета, так и его внешнее бытие» (Hegel G.V.F., 1971: 84). Предметы вокруг человека, а в нашем случае – вокруг героя, формируют конкретный мир, воплощенный в художественных образах дома, интерьера и других вещей. «Дом для нас – источник разрозненных образов и вместе с тем некое образное целое» (Bashlyar G., 2004: 26).

Заключение

Образы домов героев – жителей аула «Туюк су» – создают целую вселенную, космос, который содержит историю каждого персонажа. Художественные образы, хотя и тяготеют к типичности, тем не менее, ясно выражают идейно-эмоциональное отношение автора к изображаемому объекту. Тем самым Г. Бельгер раскрывает предметный образный мир перед своим читателем. Он погружает нас в свой роман как в про-

изведение искусства, в то «время, пространство, социальную и материальную среду», в котором живут его герои, чтобы мы могли понять, как «все эти отдельные элементы связываются в единое художественное целое» (Likhachev D., 1968: 74-87).

Литература

- Литературный энциклопедический словарь // Под общ. ред. В.М. Кожевникова, П.А. Николаева. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 752 с.
- Толковый словарь русского языка С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведова. – М.: Азбуковник, 1996. – 946 с.
- Белинский В.Г. Собрание сочинений в трех томах. Т. II //ОГИЗ, ГИХЛ. – М., 1948. http://az.lib.ru/b/belinskij_w_g/text_0970.shtml
- А. Чудаков. Слово-вещь-мир. От Пушкина до Толстого: очерки поэтики русских классиков. – М.: Современный писатель, 1992. – 320 с.
- Бельгер Г.К. Туюк су: роман. – Алматы: Дайк-пресс, 2004. – 246 с.
[https://ru.wikipedia.org/wiki/Тень_\(архетип\)#cite_note-2](https://ru.wikipedia.org/wiki/Тень_(архетип)#cite_note-2)
<https://www.facebook.com/Jung.Analysis/photos/архетип-тенить-архетип-тень-тёмный-попутчик-архетипическая-форма-состоящая-из-/714452908666853/>
- Шеллинг Ф.В.Й. Философия искусства / под общ ред. М.Ф. Овсянникова. – М.: Мысль, 1999. – 608 с.
- Быковская Т.В. Поэтика дома: образы внутреннего пространства человека // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 4. <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=9819>
- Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – н. XIX вв.). – СПб.: Искусство, 1994. – 484 с.
- Гегель Г. В. Ф. Эстетика. Т. 3. – М., 1971. – 602с.
- Башляр Г. Избранное: Поэтика пространства: пер. с франц. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (Серия «Книга света»), 2004. – 376 с.
- Лихачев Д. Внутренний мир художественного произведения // Вопросы литературы, № 8, 1968. – С. 74-87.

References

- Bashlyar G. (2004). Izbrannoe. [Favorites: Poetics of space: Per. with French] M.: “Russian Political Encyclopedia” (Series “Book of Light”). 376 p. (In Russian)
- Belger G.K. (2004). Tyuksy. [Tuyuksu: a novel] Almaty: Dyke-press. 246 p. (In Russian)
- Belinsky V.G. (1948). Sobraniesozhinenii v trehtomah. [Collected works in threevolumes.T.II//OGIZ,GIHL] M.: http://az.lib.ru/b/belinskij_w_g/text_0970.shtml (In Russian)
- Bykovskaya T.V. (2013). Poetikadoma: obrazuvnytrennegoprostranstvadoma. [Home Poetics: Images of the Human Internal Space // Modern problems of science and education] No. 4 <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=9819> (In Russian)
- Chudakov A. (1992) Slovo-vezh-mir. OtPyzhkinadoTolstogo: ozherkipoetikirysskih klassikov. [Word-thing-world. From Pushkin to Tolstoy: Essays on the Poetics of Russian Classics] M.: Modern writer. 320 p. (In Russian)
[https://en.wikipedia.org/wiki/Shadow\(archetype\)#cite_note-2](https://en.wikipedia.org/wiki/Shadow(archetype)#cite_note-2) (In Russian)
- Hegel G.V.F. (1971). Estetika. [Aesthetics] M.: T. 3. 602 p. (In Russia)
- Kozhevnikov V.M. Nikolaev P.A. (1987). Literaturniienziklopedizheskiislovar. [Literary Encyclopedic Dictionary // under the general. ed. V.M. Kozhevnikova, P.A. Nikolaev] M.: Soviet Encyclopedia. 752 p. (In Russian)
- Likhachev D. (1968). Vnytrenniimirhudozhestvennogoproizvedenia. [The inner world of a work of art // Questions of literature] No. 8. 74-87 p. (In Russian)
- LotmanYu.M. (1994). Besedu o rysskoikultyre: but itradiziiirysskogodvoranstva. [Conversations about Russian culture: Life and traditions of the Russian nobility (XVIII – n. XIX centuries)] St. Petersburg: Art. 484 p. (In Russian)
- Ozhegov S.I.ShvedovaN.Yu (1996). Tolkovuislovarrysskogoiazuka [Explanatory dictionary of the Russian language and] M.: Azbukovnik. 946 p. (In Russian)
<https://www.facebook.com/Jung.Analysis/photos/archetype-shade-archetype-shadow-dark-traveler-archetypal-form-consisting-of-/714452908666853/> (In Russian)
- Schelling F.V.J. (1999). Filosofiaiisysstvo. [Philosophy of Art / Ed. M.F. Ovsyannikov] M.: Thought. 608 p. (In Russian)

L.Ch. Sharifova

Western Caspian University, Azerbaijan, Baku,
e-mail: leylasharifova@yahoo.com

THE ROLE OF ZOROASTRIANISM IN AZERBAIJANI LITERARY-ETHNOGRAPHIC TERRITORY (Based on research by Alexander Chodzko)

The article presents the role of Zoroastrianism in the Azerbaijani literary and ethnographic area based on the material of the research of Alexander Chodzko. One of the prophets of the Ancient World is Zoroaster, his personality and activity rouses much interest for science. Many Western European orientalists, including a scholar and translator Alexander Chodzko of Polish origin, talks about various aspects of the personality of Zoroaster, as well as literary and ethnographic facts and materials related to the Azerbaijani region.

The first acquaintance, as well as the study of "Avesta", is associated with the name of the ancient philosopher Plato. Henry Lord and French travelers Jean Chardin and Gabriel Louis Simon.

The role of Zoroastrianism in the Azerbaijani literary and ethnographic area is of particular importance in the study of cardinal issues related to the holy book "Avesta", which for many years has been under the scrutiny of many scholars around the world.

The article presents facts and evidence not only of a descriptive nature, but also of those that may be of interest for a comprehensive study of issues related to the Avesta. The focus of this study was on highlighting specific issues of the holy book.

At the present stage of the development of new domestic Azerbaijani studies, much attention is paid to the issues of Avesta's connection with Azerbaijani history, territory, traditions, which are very important now and are of burning interest to new generation researchers.

Facts and scientific assumptions in the context of different understanding and socio-political conditions in Iran have always limited the issue of the Avesta.

Many literary scholars have made a great contribution to the specifically historical development of the questions studied on the basis of the Avesta.

Another criterion for research directly follows from the materials of the holy book, and it is associated with Azerbaijani literary and ethnographic elements, which are analyzed in the presented work.

The article reflects the facts and conclusions obtained in the course of his scientific research, which can be very useful for modern comparative studies.

Key words: Cultural contribution, Zoroastrian influence, Zoroaster's own view, major universal and personal religions, ethical content.

Л.Ч. Шарифова

Батыс-Каспий университеті, Әзірбайжан, Баку қ.,
e-mail: leylasharifova@yahoo.com

Әзірбайжан әдеби-этнография ареалындағы зороастризм рөлі (Александр Ходзько (Чодзько) зерттеуі бойынша)

Мақалада Александр Ходзько (Чодзько) зерттеуі негізіндегі материал бойынша Әзірбайжан әдеби-этнография ареалындағы зороастризм рөлі қарастырылады.

Ежелгі әлем пайғамбарының бірі Зороастр және оның өмірі мен қызметі қазіргі уақытқа дейін ғылымда қызығушылық танытып отыр. Көптеген батыс еуропа шығыстанушылары, солардың ішінде ғалым әрі аудармашы поляк Александр Ходзько өз зерттеулерінде Зороастр тұлғасының аспектісін жан-жақты ашады. Сонымен қатар әзірбайжан аймағымен байланысты әдеби-этнографиялық фактілері мен материалдарын айқындайды.

«Авестамен» алғаш таныстырған және зерттеуге жол ашқан ежелгі философ Платон есімімен байланысты. Алайда еуропалықтар Зороастрдың «Авестасын» ағылшын діндары Генри Лорд пен француз саяхатшысы Жан Шарден мен Габриель Луи Симонның арқасында таныған.

Әзірбайжан әдеби-этнография ареалындағы зороастризмнің рөлі қасиетті «Авеста» кітабымен байланысты өзекті сұрақтарды зерттеуде маңызы зор. Ол кітап ұзақ жылдар бойы әлем ғалымдарының айрықша назарына ие.

Мақалада «Авеста» кітабымен байланысты түрлі фактілер мен дәлелдер ғана емес жан-жақты қызығушылық тудыратын ақпараттар да айтылады. Аталған зерттеуде қасиетті кітапты насихаттау сұрақтарына да көңіл бөлінген.

Әзірбайжантанудың қазіргі жаңа кезеңінде «Авестаның» әзірбайжан тарихы, аумағы, дәстүрімен байланыстыра зерттеу өскелең ұрпақтың қызығушылығын тудырып отыр және де аса маңызды.

Ирандағы әлеуметтік-саяси жағдайлар мен ғылыми фактілер мен болжамдар «Авестаға» қатысты мәселелерді әрқашан шектеп отырды.

«Авеста» негізінде көптеген зерттеуші-әдебиеттанушылар тарихта үлкен үлестерін қосты.

Мақалада басқа да шарттар негізінде жүргізілген зерттеулер әзірбайжан әдеби-этнографиялық элементтерімен байланысты және оларға анализ жасалады.

Мақала негізінен Александр Ходзько жасаған зерттеулерге талдау жасауға бағытталады, қазіргі жаңа зерттеулерге өзіндік үлесі тиеді деген ой айтылады.

Түйін сөздер: мәдени үлес, зороастризм әсері, Зороастрдың өзіндік көзқарасы, негізгі әлемдік және жеке діндер, этикалық мазмұн.

Л.Ч. Шарифова

Западно-Каспийский университет, Азербайджан, г. Баку,
e-mail: leylasharifova@yahoo.com

Роль зороастризма в азербайджанском литературно-этнографическом ареале (на базе исследований Александра Ходзько (Чодзко))

В статье рассматривается роль зороастризма в азербайджанском литературно-этнографическом ареале на материале исследований Александра Ходзько (Чодзко).

Один из пророков Древнего мира – Зороастр, его личность и деятельность по сей день вызывают жгучий интерес науки. Многие западноевропейские востоковеды, в том числе ученый и переводчик польского происхождения Александр Ходзько, в своих исследованиях освещали различные аспекты личности Зороастра, а также литературно-этнографические факты и материалы, связанные с азербайджанским регионом.

Первое знакомство, а также исследование «Авесты» связано с именем древнего философа Платона. Но европейцы познакомились с древним религиозным трудом Зороастра «Авестой» благодаря английскому пастору Генри Лорду и французским путешественникам Жану Шардену и Габриелю Луи Симону.

Роль зороастризма в азербайджанском литературно-этнографическом ареале имеет особое значение в исследовании кардинальных вопросов, связанных со священной книгой «Авеста», которая долгие годы находилась под пристальным вниманием многих ученых во всем мире.

В статье представлены факты и доказательства не только описательного характера, но и такие, которые могут представлять интерес для всестороннего изучения вопросов, связанных с «Авестой». Основное внимание в данном исследовании уделялось освещению отдельных вопросов священной книги.

На современном этапе развития нового отечественного азербайджановедения большое внимание уделяется вопросам связи «Авесты» с азербайджанской историей, территорией, традициями, которые сейчас очень важны и представляют большой интерес для исследователей нового поколения.

Факты и научные предположения в условиях различного понимания и социально-политических условий в Иране всегда ограничивали проблематику «Авесты».

Многие исследователи-литературоведы внесли большой вклад в конкретно историческую разработку изучаемых вопросов на базе «Авесты».

Другой критерий исследований прямо вытекает из материалов священной книги, и он связан с азербайджанскими литературно-этнографическими элементами, которые анализируются в представленной работе.

В статье, главным образом, анализируются факты и выводы, полученные Александром Ходзько в процессе его научных изысканий, которые могут быть весьма полезны для современных компаративистских исследований.

Ключевые слова: культурный вклад, влияние зороастризма, свойственный взгляд Зороастра, основные всемирные и персональные религии, этическое содержание.

Introduction

In the annotation titled “Zoroastrianism” in the “Dictionary of Religious Terms”, we read: “Zoroastrians are also called mazdeists, because they call the god they worship Ahura-Mazda (Ormuzd-God of Light). In later times, they were also known as the Magus. The god Ahura-Mazda is the creator of the heavens, earth, material and spiritual things. The opposite of Ahura-Mazda is Angra-Mainyu (Ahriman), the god of evil. The world is driven by the struggle between these two opposing forces. The Zoroastrian holy book is Zand Avesta. Avesta in Pahlavi language consists of three parts.

Even today Zoroastrianism is removed from the history scene, but traces of it can be found in various religions and cultures.” (Dini terminlər lüğəti, 2010: 395).

At the beginning of the annotation, while talking about the identity of the Prophet Zoroaster (551-479), the founder of the Zoroastrian faith, religious, it was stated that he was Iranian. However, it would be more accurate to present him as Iranian Azerbaijani.

Experiment

Avestan scientist, prof. Baloghlan Shafizadeh presented the following judgment in the concept of ideas of Zoroaster and Avesta, or of mythology about the system of images and plot line in the creativity of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi: “As for the birth effect, we see Nizami being a Turkic son benefited honesty of his own predecessor. And for the tendency effect is that of Nizami’s propaganda and praise of Zoroastrian ideas... But there is a precautionary and consistent stubbornness to it all. Precautionary forces him (Nizami Ganjavi) to account for the demands of the leading religion of his time (Islam) and not to exaggerate Zoroastrian ideas. And his stubbornness is that he is unable to withstand the valuable accomplishments of this belief and sect” (Şəfizadə, 1996 : 80).

The cities and villages of the modern Republic of Iran, especially those where the majority of Azerbaijanis settled, have kept their names safe called by fire worshippers or Zoroastrians from time to time. From this point of view, comments and explanations by Alexander Chodzko on the names of certain toponyms are of particular interest. The translator – author seems convincing to say relating to the change of the word “Mazandaran” to “Mazdaran”, in particular, that the word “maz” in Sanskrit means

“great”, and the word “daran” is a plural form of “dar” (“tree”).

Thus, the meaning of Mazandaran’s being “the place of great trees” notes argues its being one of the oldest places of Zoroastrianism. Alexander Chodzko says, “... this place, covered with endless forest, surrounded by wilderness, deserts and barren hills, had been called “a country of great trees” ever since” (Chodzko, 1842 : 460).

The name of Qazvin, one of the ancient settlements of the Azerbaijani Turks, was derived from the name of Aswini of the Brahman nymph (a goddess representing one of the various forces of nature) presented by the research scientist and translator can be considered one of the correct versions.

The Savalan Mountain, which gives a magnificent view to Ardabil, is reminded to call after the name of the giant “Savel” in the tenth part of the Avesta – in the tenth fargard of the Vendidad. Thus, the word “ard” in the first syllable of the city of Ardabil, in Sanskrit, means “to kill, to destroy, to uproot” (Şəfizadə, 1996 : 460).

Alexander Chodzko, noting the widespread of the Zand language in Shirvan, Gilan and Azerbaijan, and wholly in Persia in the work mentioned above, said that the Zand or Sanskrit language had a strong influence on the languages and cultures of the peoples living in these areas and gave a mutual comparison of words and phrases in everyday life as a number of Western scholars, including Von Hammer, Rask, Erskine.

Let’s look through some of those examples. For example, the word “hadha” in Zand or Sanskrit which means “here” remained as “hata” in the Gilaki dialect. Again, the word “azem” in the Zand language which means “I”, personal pronoun, is still used in the Talysh language as “azem”. Or “maogho” in the Zand language which means “moon” is used as “maunghe” in the Gilaki dialect. It is also interesting that the Gilaki people say this word only in spite of the word “moon” in the sky.

However, as for the months of the year, they adopted the word “mahyo” in the Zand language shortly as “mah”. Alexander Chodzko, noting that even in the early nineteenth century, the Zand language was spoken in Iran, especially in a number of provinces and cities: “The destructive influence of Islam has not yet fulfilled its business. We were told that the Zand language is spoken in Garadagh, on the bank of the river Araz and in all its villages. Astarabad goudars (the author notes that the people of goudars approximately consists of three-four thousand families, and they mainly settled in the area between Ashraf and Astarabad), adhere to their

religion (Zoroastrianism) and they speak with their Muslim compatriots in a language (the Zand language), which has nothing in common with them" (Chodzko, 1842 : 465-466).

The thoughts, facts, and judgments that the author-writer has written on behalf of the people closely related in a number of provinces, cities, and villages of Iran are of particular interest to the modern reader. Although he didn't have a vocabulary in his hand, he took also care of certain references to the works of Western scholars and writers he is familiar with, as well as his ideas and judgments being honest and convincing upon the events and conversations he had seen and heard. His becoming a collector of oral folk literature and songs in this region was undoubtedly caused by the desire of his being more closely acquainted with the ancient history, languages, and most importantly, the culture of the people living in Iran.

A short dictionary of Arabic and Persian origin words used in Azerbaijani literary language shows that the word "chashm" is of Persian origin (*Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti*, 1960 : 203). Alexander Chodzko notes that this word ("chashm") was first used in the Zand language as "teshsh" and then transmitted into many languages of the neighboring peoples (Chodzko, 1842 : 458).

In the philological study of the translator-author, the use of the word "des" used in the Zand as "dest" in the content vocabulary of the Persian language, without doubt, is regarded as an effect of the first (the Zand language) over the second (the Persian language). The word "des" used in the Talysh language preserves the meaning of "death". In our opinion, although it is a hypothesis that the word "death" in the English vocabulary forms similarity, but its being transmitted or borrowed from the Zand language attracts attention.

Alexander Chodzko noticing that the first variant of the word "markha" in the Zand language is also used in the meaning of "death", emphasized the use of that word in the Persian language as "merg" and as "merghe" in the Gilaki dialect (Chodzko, 1842 : 458). But it must also be added that it is not difficult to see that the English word "morgue" [mo: g] and the word "mopr" in Russian are borrowed from the Zand language. That word in the mentioned language means "morgue" rather than "dead".

Alexander Chodzko pointing out that the Zand language influences the language of Talysh more than the nations inhabiting the southern coast of the Caspian Sea also used original texts (in the Zand language) based on his collected songs. Thus, the

translator-author determined that 14 diphthongs and 3 triphthongs were derived from the Zand to the Talysh language. On the basis of philological analysis, he defines that the letter "L" is contrary to the nature of the Zand language, and the words with the letter "L" are mostly derived from Turkish or Persian (Chodzko, 1842 : 457).

Result and discussions

All the aforementioned dictate that each of the peoples on the southern coast of the Caspian Sea has its own place and language. However, it makes possible to say that peoples speaking in Turkic, Persian, and especially the Zand language lived in close proximity to one another, borrowed words from each other, influenced each other, and derived benefit from each other. However, basing on the discourses of Alexander Chodzko, such a hypothesis can be presented that the similarity of the Zand language with the Turkish language gives the opportunity to say that the two peoples have close relationships with each other.

Alexander Chodzko, speaking of the principle of "the similarity of language and the people", is convincing to say that the southern coast of the Caspian Sea has a special role to justify the isolation of the people lived there from the influence of more the Persian as well as the Arab invasion. The translator-author wrote: "The inhabitants of the forests of the southern tip of the Caspian Sea are protected by the stormy sea (Caspian Sea) on the one hand and the Elbrus Mountains on the other. From this point of view, difficult access to these areas, swamps and extremely dangerous climate have freed it from external interference and influence for centuries. They embraced Islam at a very late date than it had established in other Persian provinces" (Chodzko, 1842 : 458). One of the highlights of Alexander Chodzko's research is his hypothesis about the Zand language and its dialects. However, the translator-author confesses that he is incapable to express his scientific ideas and thoughts about it, as he has never learned this language (the Zand language), even known the grammar or vocabulary of this language (Chodzko, 1842 : 466). He emphasized that he tried to summarize his views on Zand and Avesta with essays and interpretations from Orientalist Burnouf's book "Commentary on the Yasna", as well as some fragments from other works and facts and commentaries from dissertations

The translator-author felt obliged to express his gratitude to Mr. Norris, Assistant Secretary of the Royal Society of Great Britain and Ireland, for as-

sisting him in answering his questions about these issues.

Conclusion

It is a historical fact that the Zoroastrian sect was one of the three major religions of the ancient world before Islam and Christianity. Western scholars, noting that this religion had a certain influence on the Jewish religion called Judaism, and on the Hellenistic (Greek) world, and especially the influence of West Asia on the Greek invaders, inspired these nations to think more seriously on Zoroastrianism which differs with its power in universal and personal relationships (Lerner, 1988 : 149).

It is also worth to noting that it is written in many historical sources that Zoroastrianism also has a definite effect on the formation of the Jewish sect system or belief during the reign of Cyrus and Darius over Asian world, Persian kings accepting the Zoroastrian doctrine and feeling confidence in it. It has been said that the Day of Judgment, later embedded in Jewish beliefs with the influence of Zoroastrianism was also transformed or influenced on Christian doctrine (Lerner, 1988 : 149).

One of the highlights of Western scholars' book titled "Western Civilizations" is that the ruling power of Persia (Iran) in the period of Zoroastrianism was "a tolerant world" policy.

If in Mesopotamia the idea of the "True King" (The famous and wise warrior, who united the

Akkadian and Sumerians under one rule, was called the Sargon the Great, in fact this title and the word Sargon means "True King") was considered the leading and authoritative title in the management of the country, in the Persian Empire, the title of "King of the Kings" regulated the preservation of the rights and sovereignty of various peoples in different satraps under their control. The deceased literary scholar, prof. Azada Rustamova's book "Ways of Development of Azerbaijani Epic Poetry. XII-XVII Centuries" is of great scientific interest from this point of view that Zoroastrianism is linked to Azerbaijan, especially the traditions of the Azerbaijani epic poem Avesta. He wrote in reference to the scientific works of Russian scholars A.O.Mackovelski and I.S. Braginski: "The first traces of the Middle East, as well as the epic poem of Azerbaijan, are found in Avesta, a sacred book of ancient medieval men, founded in the ninth century BC. Avesta, in turn, did not come into existence at once, and is based on the primitive tribal religions, beliefs, primitive myths and mythical images existing before Zoroastrianism" (Azadə, 1975 : 16).

In addition to all of the above mentioned, based on Alexander Chodzko's research, we can conclude that the sacred book "Avesta", one of the ancient monuments of Azerbaijani culture (and literature), is based on the ancient history, customs and traditions of the peoples of the East, Iran, and especially the Turks of Azerbaijan. It is a monument of rich art that needs to be thoroughly explored.

Литература

- Dini terminlər lüğəti. – Bakı: İpək yolu Nəşriyyatı, 2010. – 398 s.
Şəfizadə Baloğlan. Zərdüş, Avesta, Azərbaycan... (Maq sivilizasiyası). – Bakı: Elm, 1996. – 324 s.
Chodzko Alexander. Specimens of the Popular Poetry of Persia as Found in the Adventures and Improvisations of Kurroglou, the Bandit-Minstrel of Northern Persia, and in the Songs of the People Inhabiting the Shores of the Caspian Sea. – London: Harrison and Co., Printers, St. Martin's Lane, 1842. – 592 p.
Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti. Tərtib edənlər: S.A.Cəfərov, İ.Ə.Hacıyev, H.İ.Mirzəzadə, C.F.Bağirov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, 1960. – 211 s.
Lerner E. Robert, Meacham Standish, Burns NeNall Edward. Western Civilizations. Their History and their Culture. Vol. I. Eleventh Edition. – Printed in the United States of America: W.W. Norton Company, INC., 1988. – 654 p.
Azadə R. Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları. XII-XVII əsrlər. – Bakı: Elm, 1975. – 286 s.
Ağayev Bağır. Qədim Azərbaycana səyahət. – "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1984, 10 avqust
Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. – Bakı: Elm, c.I, 2004.
Gözəlov Əziz. Zərdüş, "Avesta", onun vətəni. – "Poliqlot" qəz., Bakı, 2001, 31 may; 2001, 17 iyun.
Qurbansoy Firudin. Azərbaycana göndərilən peyğəmbərlər. – "Bizim əsr" qəz., Bakı, 2003, 23 fevral.
Nağıyev C. Qədim Şərqi Ədəbiyyatı tarixi. – Bakı: Asiya, 2009. – 559 s.
Square Charles. Celtic Myths and Legends. – Printed in the EC: Lomond Books, 2000. – 450 p.
Авеста. – Энциклопедия / Литература. /https://www.bakupages.com/enc-show.php?cmm_id=0&id=433&c=930
Гасанов Г. Зороастризм. Часть IV. /[gasan-gasanov-zoroastrizm/](https://www.bakupages.com/enc-show.php?cmm_id=0&id=433&c=930)
https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycanda_z%C9%99rd%C3%BC%C5%9Ftilik

References

- Azərbaycan edebi dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti. (1960). [A short dictionary of Arabic and Persian words in Azerbaijani literary language]. Composed by S.A.Jafarov, I.A.Hajiyev, H.I.Mirzazade, C.F.Bagirov. Baku: AUL Publishing House. (In Azerbaijani)
- Agayev Bagir. (1984). Qədim Azərbaycana səyahət [Travel to ancient Azerbaijan]. "Literature and Art" news., August 10 (In Azerbaijani)
- Azadə R. (1975). Azərbaycan epik şeirinin inkişaf istiqamətləri. [Ways of Development of Azerbaijani Epic Poetry]. 12-17th Centuries, – Baku: Science. (In Azerbaijani)
- Chodzko Alexander. (1842). Specimens of the Popular Poetry of Persia as Found in the Adventures and Improvisations of Kurroglou, the Bandit-Minstrel of Northern Persia, and in the Songs of the People Inhabiting the Shores of the Caspian Sea. London: Harrison and Co., Printers, St. Martin's Lane, 592 p. (In English)
- Dini terminlər lüğəti.(2010). [Dictionary of religious terms]. Baku: Silk Road Publishing, 398 p. (In Azerbaijani)
- Gozalov Aziz.(2001). Zerdusht, "Avesta", onun vətəni. [Zoroaster, "Avesta", his homeland]. Polyglot Newspaper, Baku, May 31; June 17 (In Azerbaijani)
- Gurbansoy Firudin. (2003) Azərbaycana göndərilən peyğəmbərlər. [Prophets sent to Azerbaijan]. "Our Century", Baku, February 23 (In Azerbaijani)
- Lerner E. Robert, Meacham Standish, Burns McNall Edward. (1988). Western Civilizations. Their History and their Culture. Vol. 1. Eleventh Edition. Printed in the United States of America: W.W. Norton Company, INC., 654 p. (In English)
- Nəgıyev J. (2009). Qədim Şərg edəbiyyatı tarixi. [The history of Ancient Oriental literature]. Baku: Asia, 559 p. (In Azerbaijani)
- Şafizadə Baloglan. (1996). Zerdusht, Avesta, Azərbaycan... (Məq sivilizasiyası) [Zoroaster, Avesta, Azerbaijan ... (Mag civilization)]. Baku: Science, 324 p. (In Azerbaijani)
- Square Charles. (2000). Celtic Myths and Legends. Printed in the EC: Lomond Books, 450 p.
- Azərbaycan edəbiyyatı tarixi. (2004) [The history of Azerbaijan literature]. Baku: Elm. (In Azerbaijani)
- Авеста. –Энциклопедия/Литература./https://www.bakupages.com/enc-show.php?emm_id=0&id=433&c=930
- <https://1news.az/news/gasan-gasanov-zoroastrizm-ispol-zovalsya-sovetskoy-vlast-yu-v-azerbaydzhane-kak-sredstvo-bor-by-s-tyurkskim-samosoznaniem---chast-iv>
- https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycanda_z%C9%99rd%C3%BC%C5%9Ftilik

2-бөлім
ТІЛ БІЛІМІ

Section 2
LINGUISTICS

Раздел 2
ЯЗЫКОЗНАНИЕ

G.B. Madiyeva¹ , E. Hoffmann² , A.T. Aliakbarova³

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

²Vienna University of Business and Economics, Austria, Vienna,

³Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

e-mail: gbmadiyeva.kz@gmail.com; Edgar.Hoffmann@wu.ac.at; aliakbarova2014@gmail.com

LINGUISTIC ATTRIBUTION OF MODERN KAZAKH ANTHROPONYMS

This article offers the stratigraphic analysis of modern Kazakh personal names. The data necessary to complete this study was collected from the birth records at the Departments of Civil Status Registration Offices (Almaly, Alatau, Auezov, Bostandyk, Zhetisu, Medeu, Nauryzbai, Turksib regions) of Almaty city. More than five thousand personal names of newborns born in 2010 are subjected to this analysis. Modern Kazakh personal names are classified according to ethno-linguistic groups and subgroups. The ethnolinguistic aspect of the research allowed to reveal features of formation and development of modern Kazakh anthroponymy. The results of the study indicate that the Kazakh people were able to preserve the historical memory of culture and develop national traditions of naming through historical periods. The results of the research indicate that the national code of culture is preserved in Kazakh naming system as a fact of historical memory, the national traditions of naming are maintained accordingly. However, it should be noted that currently Kazakh anthroponymy is developing in four directions. Firstly, the Turkic-Kazakh traditions of naming are preserved, which are fundamental in the development of Kazakh anthroponymy. Secondly, there is an increase of Arabic names, which is associated with the growth of religious sentiment in society. Thirdly, penetration of Russian and European traditions of naming into Kazakh naming system. Fourthly, the occurrence of a new trend of naming: the formation of double names through a hyphen, double names that are written separately or together.

Key words: onomastics, anthroponymics, personal names, ethnolinguistic aspect, Kazakh anthroponymy

Г.Б. Мәдиева¹, Э. Хоффманн², А.Т. Әлиакбарова³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

²Вена экономика және бизнес университеті, Австрия, Вена қ.,

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

e-mail: gbmadiyeva.kz@gmail.com; Edgar.Hoffmann@wu.ac.at; aliakbarova2014@gmail.com

Қазіргі қазақ антропонимдерінің тілдік айрықша белгілері

Мақалада қазіргі қазақ кісі есімдеріне стратиграфиялық талдау жасалады. Зерттеудің дереккөзіне Алматы қаласы (Алмалы, Алатау, Әуезов, Бостандық, Жетісу, Медеу, Наурызбай, Түркісіб аудандары) Азаматтық хал актілерін тіркеу (АХАТ) бөлімдерінен алынған туу туралы акт жазбалары жатады. 2010 жылы туылған 5000-нан астам жас нәрестенің есімдеріне талдау жасалды. Заманауи қазақ есімдері этнолингвистикалық топтарға және топшаларға бөліп қарастырылады. Зерттеудің этнолингвистикалық аспектісі қазақ антропонимиясының даму және қалыптасу ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік туғызды. Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, сәбиге есім беруде ұлттық мәдени код тарихи естеліктер ретінде мәңгі сақталып, нәтижесінде есім қоюға қатысты ұлттық дәстүр өз жалғасын табуда. Дегенмен, қазіргі таңда қазақ антропонимиясы төрт бағытта даму жолында екендігін атап өтуге болады. Біріншіден, есім беруде қазақ антропонимиясы дамуына негіз болған түркі-қазақ дәстүрі сақталып отыр. Екіншіден, қоғамдағы діни көзқарастың өсуімен байланысты араб тіліндегі есімдердің артуы байқалады. Үшіншіден, қазақ есімдері қорына орыс және еуропа тілдері есім беру дәстүрінің енуі. Төртіншіден, есім берудің жаңа үрдісі туындап отыр: екі есімнен бірігіп жасалып, дефис арқылы жазылатын есімдер, екі есімнен жасалып, бірге немесе бөлек жазылатын есімдер.

Түйін сөздер: ономастика, антропонимика, кісі есімі, этнолингвистикалық аспект, қазақ антропонимиясы.

Г.Б. Мадиева¹, Э. Хоффманн², А.Т. Алиакбарова³¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,²Венский университет экономики и бизнеса, Австрия, г. Вена,³Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: gbmadiyeva.kz@gmail.com; Edgar.Hoffmann@wu.ac.at; aliakbarova2014@gmail.com**Языковая атрибуция современной казахской антропонимии**

В настоящей статье представлен стратиграфический анализ современных казахских личных имен. Источниками исследования послужили актывые записи отделов регистрации актов гражданского состояния (РАГС) города Алматы: Алмалинского, Алатауского, Ауэзовского, Бостандыкского, Жетысуского, Медеуского, Наурызбайского, Турксибского районов. Антропонимы развиваются в соответствии с различными ситуациями в обществе, подвергаются изменению по значению, форме, структуре. Анализу подверглось более пяти тысяч имен новорожденных 2010 года. Современные казахские личные имена классифицируются по этноязыковым группам и подгруппам. Этнолингвистический аспект исследования позволил выявить особенности формирования и становления современной казахской антропонимии. Результаты исследования показывают, что в казахском именнике сохраняется национальный код культуры как факт исторической памяти, следовательно, сохраняются национальные традиции имянаречения. Тем не менее, следует отметить, что в настоящее время казахская антропонимия развивается в четырех направлениях. Во-первых, сохраняются тюркско-казахские традиции имянаречения, которые являются основополагающими в развитии казахской антропонимии. Во-вторых, наблюдается увеличение арабских имен, что связано с ростом религиозных настроений в обществе. В-третьих, проникновение в казахский именник русской и европейской традиций имянаречения. В-четвертых, возникла новая тенденция имятворчества: образование двойных имен через дефис, двойных имен, которые пишутся раздельно или слитно.

Ключевые слова: ономастика, антропонимика, личное имя, этнолингвистический аспект, казахская антропонимия

*'The name of a thing is its soul'**F.M. Cornford from Religion to Philosophy***Introduction**

Naming system of any language is distinguished by their peculiar national characteristics. However, due to various cultural and historical events, anthroponyms of different linguistic cultures have affected and influenced on each other.

It is known that proper names are borrowed more often and more easily than appellatives by virtue of their lexical values. (Superanskaya A.V. & et.al., 1986: 132).

According to Kazakh academician A. Kaidar, before the spread of Islam, in accordance with Old Turkic tradition, Kazakh tribes took personal names from Orkhon, Yenisei and Talas inscriptions (the most ancient writings on the surface of stones). In old days the following names as *Dala*, *Bukha*, *Tuman*, *Temir*, *Tuglyk*, *Kutlu*, *Toka*, *Buga*, *Togrul*, *Monke*, *Kaban*, *Alptekin*, *Ertolywere* given to newborns. From the beginning of the IXth century Islam started to develop intensively in Turkic world, there was a huge influence of Arabic tradition on Turkic personal names (Kaidar A., 2005: 56).

In another study, Kerimbaev studied proper nouns in Kazakh folklore and emphasized the impact

of Eastern folklore and culture on anthroponyms in fairy tales. According to Kerimbaev, in Eastern fairy tales the following Eastern names as *Eskendir*, *Rustem*, *Farhad*, *Shyryn*, *Seiful-Malik*, *Irangaiyp shah Gabbas*, *Atymtai*, *Nashavan*, *Suleimenare* widely used. Arabic-Iranian (Persian) anthroponyms are also met in Kazakh epos and epic poems (Kerimbaev D., 2004: 27)

According to scientist K. M. Musaev in order to conduct systematic investigation of anthroponyms in Turkic languages, it is necessary to develop integrated classification of anthroponymic system. One of the basic realization principles is the classification of anthroponyms according to layers. While analyzing the Kazakh lexicon he considered the following layers on the basis of lexical nomination and word formative affixes (Musaev K., 1984: 206):

1) original Turkic layer

2) borrowed layer – reflection of the historical, cultural, social and economic contacts of the Kazakh people with neighboring nations (Turkic, Iranian, Slavic and etc.).

Experiment

This study aims at analyzing modern Kazakh personal names on the basis of above mentioned

classification. The data (birth records) collected from the Civil Status Registration Departments of Almaty city. All registered personal names are categorized and analyzed using T. Zhanuzakov's Kazakh-Russian dictionary of names "*Esiminiz kim? Vashe Imya*" (Vocabulary "What's your name?").

The data necessary for the analysis were categorized into seven main ethnolinguistic layers.

Ancient Turkic personal names:

Male names: *Adai* – youngling, in an extended sense means baby, child, infant; *Alpamys* – alp (hero, strongman) + mamysh (hero-knight); *Edige* – good-natured, big-hearted; *Darkhan* (tarkhan) – plural form *tarkhat*, in ancient Turkic written monuments means fame, rank; *Edil* – the name of the river Volga; *Ertis* – this name is given to the baby born on the banks of the Irtysh river; *Oraz* – happiness, luck; *Ruslan* – in old Turkic *arслан* means lion; *Syrym* – tolerance, persistence, forbearing;

Female names: *Bayan* (ancient Turkic, Mongolian) – strong, powerful, wealthy; *Orazgul* – *oraz* in old Turkic means happiness, luck, *gul* from Persian translated as flower, in other words *flower of happiness*; *Sandugash* (Sanduvach) – nightingale; *Ruslana* – female form of the male name Ruslan with ending "a".

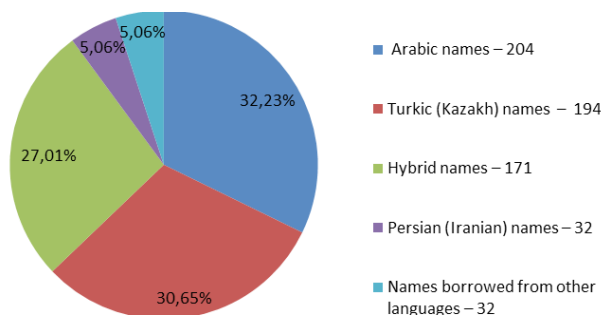

Diagram 1 – The percentage of native and borrowed Kazakh anthroponyms in 2010 (male names)

The percentage of native and borrowed names is indicated in diagram 1. The number of male names given to newborns in 2010 was about 633. The percentage of Kazakh (Turkic) names is about 30,65%. The names of Arabic origin is around 32,23%, whereas from Persian is 5,06%. The rate of hybrids is 27%. The rest of male names are borrowed from Hebrew, Germanic, Latin, Greek, Mongolian, Slavic, English, Spanish and Celtic.

The number of female names given to newborns in 2010 was about 482. The percentage of Kazakh

(Turkic) names is around 31,74%. Names of Arabic origin comprises 26,52%, whereas from Persian is 9,35%. Hybrids in Kazakh naming system constituted 21,38%. The rest of female names are borrowed from Hebrew, Latin, Greek, Mongolian, Slavic, English, Spanish and other languages.

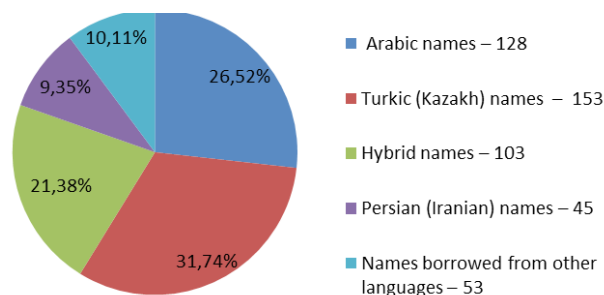

Diagram 2 – The percentage of native and borrowed Kazakh anthroponyms in 2010 (female names)

Kazakh (Turkic) personal names:

Male names: *Abai* – elder brother. But this meaning has the following options as: 1) writer M. Auezov interprets Abai as "observant, forethoughtful, thinker"; 2) in Kazakh Soviet Encyclopaedia reveals the meaning of this name is explained as the real name of *Abai Kunanbayev* – Ibragim. Abai is a diminutive form of the name given by his mother – older brother; *Aibar* – magnificent, high-spirited, courageous; *Ansagan* – waiting, longing for the child; *Bauyrzhan* – *bauyr* in Kazakh means blood relative, *zhan* in Persian is interpreted as soul, in general associated with the meaning as philanthropic; *Eldar* – patriot who loves his Motherland, nation; *Erasyl* – real hero; *Erlan* – growing up brave; *Zan-gar* – huge, high, magnificent;

Female names: *Azhar* – beautiful appearance, pretty face; *Akzhan* – honest, impeccable; *Ademi* – beautiful, lovely, gorgeous; *Nurai* – nur + ai (moonlight), in Arabic *nur* means ray of light, in Kazakh *ai* translated as moon; *Saule* – gleam, shine; *Symbat* – gracefulness, elegance, loftiness; *Togzhan* – affluent, substantial; *Shattyk* – merriment, joy;

Most of the widely spread Arabic personal names were of appellatives. The representatives of the ruling class in society used Arabic titles, ranks in addition to their personal names in order to show their nobility. For instance: *Baraksultan*, *Kunanbai kazhy*. These titles sometimes were given as names to children of the ruling class. For instance: *Sultan*, *Amir*, *Malik* and etc. (Ondasynov, 2011: 5-7).

Agabekova examined personal names borrowed from Arabic, divided them into thematic groups taking into regard their historical-ethnographic significance. She emphasized the personal names as the most beloved names to Allah and the names of Prophets: *Abdirahman, Abdirashit, Abduali, Abdirahim, Abdimalik, Abdizhappar, Abdikappar, Alla-berdi, Zhapparkul, Rahmankul, Muhammed, Ahmet, Isa, Musa, Ibrahim (Abraham), Zhusip (Joseph), Zhunis (John), Dauit (David), Ahmetzhan, Kulahmet* and etc (Agabekova Zh, 2005: 4-7).

After accepting Islam Kazakh families took note of names from Kuran and Bible connected with holiness and shrine. Linguistic forms as “*olla/ulla*” – *Allah*; “*abd/abdi*» – slave are widely used in Arabic personal names (Smagulov, 2006: 7).

Telkozha Zhanuzakov noted that the impact of the Arabic language varied, it had not affected on all Turkic languages the same way. The number of Arabic names is greater in the Azerbaijan, Uzbek, Tatar languages than the Kazakh and Kyrgyz languages in Eastern regions. Because Islam penetrated first to the Turkic people living in Front and Central Asia and developed rapidly (Zhanuzakov T., 1971: 106).

Personal names derived from Arabic:

Male names: *Abzal* – respected, dearest, noble; *Abylai* – (abyl // abil) grandfather, father; *Azamat* – 1) majesty, honour, nobility; 2) a real gentleman, 3) conscientious man; *Bayazit* – a name transferred from Abuyazid, Abuyazid is explained as Yazid’s father, Yazid means superior; distinctive; *Daulet* – 1) affluence, wealth, happiness; 2) state, empire; *Di-yar* – country, region, province; *Medet* – assistance, help, favor; *Miras* – inheritance, heritage, descendant; *Rasul* – messenger, representative, ambassador; *Samat* – permanent, constant, everlasting;

Female names: *Asyl* – 1) basis, root, 2) original, authentic, genuine, 3) valuable, precious; *Alima* – literate, erudite; *Әмина* – honest, reliable, honorable; *Gaini* – most demanded; *Zhamal* – beauty; *Malika* – empress, mistress, queen, 2) wife of a king, monarch; *Umit* – 1) hope, 2) wish, desire; *Farida* – 1) pearl; 2) incomparable, infrequent, unique;

According to scholars’ scientific research due to the spread of Islam in Kazakh land Arabic culture influenced on all areas of socio-cultural life. As a result Kazakh name stock extended with the help of thousands of words and personal names derived from Arabic.

Musabaev investigated linguistic-cultural contacts between nomadic Turkic tribes and Persian tribes that followed settled way of life. According to Musabaev the above mentioned contact lead to the

penetration of loanwords into the Kazakh lexicon (Musabaev, 2004: 13).

Personal names derived from Persian (Iranian)

Male names: *Azat* – unrestricted, independent, freeman; *Arman* – desire, cherished dream, goal; *Darmen* – strength, power, energy; *Didar* – appearance, look, face, vision; *Eskendir* – transformed version of the name Alexander. All the peoples of Asia and Arabia called *Alexander the great* (Alexander of Macedon) as *Eskendir*; *Zhandos* – zhon (soul) + dos (friend), friend of all people; *Zhangir* – (zhahan + gir) patron of the world, conqueror of the world;

Female names: *Anar* – pomegranate; *Bibigul* – bibi (mistress) + gul (flower), full-blossomed mistress; *Gulzada* – gul (flower) + zada < zade < zaidan (baby, child), pretty babygirl; *Gulnaz* – gul (flower) + noz (affected manners, primness, coquettishness; graceful, charming, beautiful as flower; *Dariga* – exclamation expressing surprise, emotional feeling. Oh, beautiful, pretty, wonderful; *Dariya* – sea, stream; *Meruert* – pearl, mother of pearl;

Tsydenbaev studied Mongolian personal names which were derived from the Manchu-Tungus languages. He states that the number of proper names borrowed from the Tungus-Manchu languages is not too much. For example, *Saya* (Tibetan, ‘sa-ya’, ‘zau-a’) – “million”; *Mynbai* (Tibetan ‘vim-bum’) – “hundred thousand”; *Tana* (Manchu ‘tana’) “mother of pearl”; *Kalden* (Tibetan ‘galden-dgalden’) – “happy”; surname *Dabaev* (Tibetan ‘dava-ila-va’) – “moon”, *Shoibek* (Tibetan ‘choi’) – “king”; *Beisebai* (Manchu ‘beise-beise’) – “the title of the Mongol knyaz”/; *Turkebai* (Manchu ‘turke-turka’) “mountain river”; *Kuralai* (Manchu ‘guran’, ‘djeiran’) – “goat” (Tsydenbaev, 1972: 498-524).

Personal names derived from Mongolian:

Male names: *Altai* – altan (gold) + tai-tag (mountain); *Barlas* – strongman, noble, brave man; *Erden* (Erdene) – precious thing, in other words ‘dear hero’; *Zhambyl* – fortress;

Female name: *Bayan* – strong, powerful, wealthy.

According to Boranbaeva, personal names derived from foreign languages being at the disposal of the percipient language undergo more or less significant transformations in comparison with their previous appearance and linguistic status inherent in the source language (Boranbaeva, 1989: 26-33)

Mahpirov states that “anthroponyms as *Muhammed, Ibrahim, Ishak, Nuhand* others, these names are not originally Arabic, and in turn, borrowed from the Hebrew by Islam. The borrowed names were adapted on the Arabic language (for example: *Abraham – Ibragim, Jesus – Isa, Isaac –*

Ishak, and etc.) and these forms were assimilated by the Turks, which gives reason to consider them as Arabic borrowings” (Mahpirov, 1979: 23-29). According to the scientist above mentioned anthroponyms are derived from Hebrew through Arabic.

Zakiryaynov explained the reason of widely spread Western European in connection with the process of interrelated names given to family members. She investigated Bashkir names borrowed from foreign languages and gave examples of such name combinations as: *Charles Darwinovich*, *Albina Rimovna*, *Florida Marselevna* (Zakiryaynov, 1970: 154-157).

Results and Discussion

Personal names borrowed from other foreign languages:

Male names: *Arthur* (Celtic) – strong, powerful; *Denis* (in Greek Dionysus) – (God of wine, wine-making, grape cultivation, fertility); *Dias* (Spanish Diaz) – day, day time, this name was given in honor of Spanish communist leader, politician Jose Diaz; *Ibragim* (Hebrew) – transformed from the name Abraham; *Ilyas* (Hebrew) – power, strength;

Female names: *Bella* (Latin) – pretty, beautiful, gorgeous; *Venera* (Latin Venus) – God of love and beauty; *Diana* (Latin) – the name of the goddess of the hunt and the moon; *Zhanna* (Hebrew) – pigeon; *Klara* (Latin) – light faced, clear, bright; *Tamara* (Hebrew) – date palm; *Elvira* (Spanish) – protected; *Emma* (ancient German) – precious, affectionate, friendly; *Elena* (Greek) – sunshine, light;

According to Smagulov, the combination of lexical and morphological elements of two or more foreign languages appeared in any language is called hybrids or hybrid names (Smagulov, 2006: 7).

Musabaev studied the history and the periods transformation of personal names derived from Arabic and Persian into Kazakh. In his research he stated that derived words from Arabic and Persian came through the Tatar language in the west, the Uzbek and Tadjik languages in the east (Musabaev, 1959: 55).

Doszhanov considers the interrelation of Turkic and borrowed personal names as indication of unity (Doszhanov, 2001: 20).

Arabic-Kazakh hybrids

Male names: *Akylbek* – arab. akyl (intelligence) + kaz. bek (representative of feudal society); *Asylkhan* – arab. asyl (dearest, precious) + kaz. khan; *Alikhan* – arab. gali (highest, high-minded, great) + kaz. khan; *Amirkhan* – arab. amir (ruler, governor, decree) + kaz. khan; *Imanzhol* – arab. iman (religious

faith, belief) + kaz. zhol (way); *Nurzigit* – arab. nur (light) + kaz. zhigit (man, male); *Nurtilek* – arab. nur (light) + kaz. tilek (wish); *Ualikhan* – arab. uali (ruler, principal, relative) + kaz. khan;

Female names: *Asylai* – arab. asyl (dearest, precious) + kaz. ai (moon); *Asylarai* – arab. asyl (dearest, precious) + kaz. arai (dawn, sunrise); *Nursulu* – arab. nur (light) + kaz. sulu (beautiful, pretty); *Nurhanym* – arab. nur (light) + kaz. hanym (mistress, madam); *Nursezim* – arab. nur (light) + kaz. sezim (feeling); *Nurshuak* – arab. nur (light) + kaz. shuak (beam);

Kazakh-Arabic hybrids

Male names: *Aisultan* – kaz. ai (moon) + arab. sultan (ruler of administrative and territorial districts in the Kazakh steppe), *Akadil* – kaz. ak (white) + arab. adil (honest); *Bekaidar* – kaz. bek (representative of feudal society) + arab. haidar (strong, powerful); *Erdaulet* – kaz. er (man, male) + arab. daulet (affluence, wealth); *Ermadi* – kaz. er (man, male) + arab. madi (substantial, material); *Ermuhammed* – kaz. er (man) + arab. Mohammad; *Kuanadil* – kaz. kuan (look forward, be glad) + arab. adil (honest); *Khandiyar* – kaz. khan + arab. diyar (country, region, province);

Female names: *Aizhamal* – kaz. ai (moon) + arab. zhamal (beauty, prettiness, charm, attraction); *Ainur* – kaz. ai (moon) + arab. nur (light); *Akziya* – kaz. ak (white) + arab. ziya (glitter, shine, light); *Balhadisha* – kaz. bal (honey) + arab. Hadisha (prematurely-born); *Zhasnur* – kaz. zhas (young) + arab. nur (light); *Erkenur* – kaz. erke (naughty, spoilt) + arab. nur (light);

Shaihulov studied Kazakh and Bashkir personal names derived from Arabic and Iranian. He states that the common name stock of the Kazakh and Bashkir peoples were increased by many Arab-Persian names. Today they are perceived as Kazakh and Bashkir names. First of all, these are the names that by their phonetic and morphological features could easily be assimilated with local names: *Dilbere* (bashk.) – *Dilbara* (kaz.) – “sweetheart, beloved”; *Para* (bashk.) – *Sara* (kaz.) – «mistress, lady»; *Ielile* (bashk.) – *Zhalila* (kaz.) – “majestic, gorgeous” and so on” (Shaihulov, 1984: 88).

Rustemov in his research “Arab-Iranian borrowed words in the Kazakh language” contends that there are about 15% (percent) of Arab-Iranian loanwords in the Kazakh language word stock (Rustemov, 1963: 4)

Arabic-Iranian hybrids

Male names: *Alizhan* – arab. gali (highest, high-minded, great) + iran. zhon (soul); *Kasymzhan* – arab. kasyim (handsome, good-looking, gallant)

+ iran. zhon (soul); *Nurzhan* – arab. nur (light) + iran. zhon (soul); *Nurbolat* – arab. nur (light) + iran. bolat (steel); *Rakymzhan* – arab. rakym (merciful, charitable) + iran. zhan (soul); *Omirezhan* – arab. omir (life) + iran. zhon (soul);

Female names: *Aishabibi* – arab. gaisha (cheerful, hedonistic) + iran. bibi (mistress); *Akylzhan* – arab. ahl (intelligence, mind) + iran. zhon (soul); *Asylzere* – arab. asyl (dearest, precious) + iran. zere < zer (gold); *Nurzada* – arab. nur (light) + iran. zada (baby, child); *Nurbibi* – arab. nur (light) + iran. bibi (mistress); *Nurdana* – arab. nur (light) + iran. dana (sagacious);

Iranian-Arabic hybrids

Male names: *Armanali* – iran. arman (dream) + arab. gali (highest, high-minded, great); *Zhanasyl* – zhon (soul) + arab. asyl (dearest, precious); *Dosmuhammad* – iran. dos (friend) + arab. Mohammad; *Zhanaidar* – iran. zhon (soul) + arab. haidar (strong, powerful);

Female names: *Zhannur* – iran. zhon (soul) + arab. nur (light); *Bibisharipa* – iran. bibi (mistress) + arab. tarip (noble minded, heavenly minded); *Bibiaisha* – iran. bibi (mistress) + arab. gaisha (cheerful, hedonistic); *Gulnur* – iran. gul (flower) + arab. nur (light);

Iranian-Kazakh hybrids

Male names: *Zhanarys* – iran. zhon(soul) + kaz. arys (formed from the name of the river Arys); *Zhangeldi* – iran. zhon (soul) + kaz. keldi (come into the world, see the light); *Danabek* – iran. dana (sagacious) + kaz. bek (representative of feudal society); *Doskhan* – iran. dos (friend) + kaz. хан;

Female names: *Gulaiym* – iran. gul (flower) + kaz. aiym (my moon, my happiness, my beauty, like the moon); *Zhansulu* – iran. zhon (soul) + kaz. azhar (beautiful appearance, pretty face); *Bibiazhar* – iran. bibi (mistress) + kaz. azhar (beautiful appearance, pretty face); *Bibikhan* – iran. bibi(mistress) + kaz. khan;

Kazakh-Iranian hybrids

Male names: *Aidos* – kaz. ai (moon) + iran. dos (friend); *Bekmyrza* – kaz. bek (representative of feudal society) + iran. myrza (ruler, a man who has power over those who depend on him); *Bekzat* – kaz. bek (representative of feudal society) + iran. zada < zade < zaidan (baby, child); *Bekzhan* – kaz. bek (representative of feudal society) + iran. zhan (soul); *Elzhan* – kaz. el (country) + iran. zhon (soul); *Eldos* – kaz. el (country) + iran. dos (friend);

Female names: *Aibibi* – kaz. ai (moon) + iran. bibi (mistress); *Aizada* – kaz. ai (moon) + iran. zada < zade < zaidan (baby, child); *Aidana* – kaz. ai (moon)

+ iran. dana (sagacious); *Aizhan* – kaz. ai(moon) + iran. zhon (soul); *Aizere* – kaz. ai (moon) + iran. zere < zer (gold); *Akzer* – kaz. ak (white) + iran. zer (gold); *Bekzada* – kaz. bek (representative of feudal society) + iran. zada < zade < zaidan (baby, child);

Arabic-Hebrew hybrids

Male names: *Imanzhusip* – arab. iman (religious faith, belief) + heb. *Joseph*; *Sultansuleimen* – arab. sultan (ruler of administrative and territorial districts in the Kazakh steppe) + heb. Solomon; *Nursuleimen* – arab. nur (light) + heb. Solomon;

Interestingly, while analyzing the data, there were not Arabic-Hebrew hybrids among female personal names.

Professor Zhanuzakov states that before October Revolution the number of anthroponyms derived from Russian was not so much. According to Zhanuzakov, personal names, geographical names borrowed from Russian into Kazakhin historical sources and in spoken language were penetrated in the XVII-XVIII centuries. At that time Russian personal names were in small quantity, for example, *Andre* from *Andrew*, *Mechael* from *Michael*, *Matbi* from *Matthew*, *Mariam* from *Mary*, *Anna*, *Zhagor* from *Egor* and so on (Zhanuzakov T., 1976: 41-44).

Personal names which can characterize social changes taken place in Kazakh society after October Revolution is called as neologisms by Zhanuzakov (Zhanuzakov T., 1982: 26).

Personal names derived from Russian

Male names: *Zamir* (for peace) – for the sake of peace in the world; *Marlen* – this name is a combination of the first syllables of the following surnames as Marks and Lenin, *Renat* – combination of abbreviated Russian words as Revolution, Nauka (science), Trud (labour);

Female names: *Damira* – da zdravstvuet mir (long live the world); *Mira* – mir (peace, peaceful life); *Roza* – personal name created from the name of the flower “rose”.

Modern Kazakh names:

Male names: *Armil*, *Adzhen*, *Ratmir*, *Samit* (*Summit*), *Samitkhan* (*Summit* + *khan*);

Female names: *Aidina*, *Ainel*, *Aisel*, *Dinel*, *Diya*, *Aruna*, *Ayana*, *Gulfar*, *Darina*, *Darisha*, *Ranya*, *Ramina*, *Sandina*, *Sarina*;

Conclusion

The naming of persons is an integral part of the language picture of the world, moreover, anthroponyms directly reflect the historical course of socio-cultural events. Thereby, anthroponyms as

a model of interaction of cultures are considered to be invaluable historical sources. Intercultural communications contribute to enrich anthroponymic fund of each nation. The study of ethnolinguistic aspects of anthroponyms allows to provide insight into the main stages of the historical development of the targeted people.

The results of study lead to the conclusion that modern Kazakh anthroponymy is developing in three directions:

- first of all, the Turkic-Kazakh tradition of naming which is fundamental in the development of the anthroponymic system continues to evolve being filled with new personal names.

- secondly, the eastern tradition that came into the Kazakh national space with the adoption of Islam, is developing intensively.

- thirdly, in recent years Russian and European traditions have been penetrated into Kazakh national traditions of naming.

References

- Agabekova Zh. A. (2005). Kazakh tilindegi arab tekti kisi attarynyñ takyryptyk toptary [Thematic groups of personal names in Kazakh]. *KazNU Herald. Phil. series. № 6(88)*. Almaty, 4-7 pp. (in Kazakh)
- Boranbaeva D.K. (1989). Lichnye imena zapadnoevropeiskogo proishozhdeniya u kazakhov, motivy ih vybora i praktika funkcionirovaniya v rechi [Personal names of Western European origin in the Kazakh language, the motives of their choice and the practice of functioning in speech]. *Problems of onomastics and semasiology. Collection of proceedings. Alma-Ata: KazNU*, p. 129. (in Russian)
- Dzhanuzakov T.Dzh. (1976). Osnovnye problemy onomastiki kazakhskogo yazyka [Main issues of onomastics in the Kazakh language]. *Abstract of doc. diss. of phil.sci. Alma-Ata*. 129 p. (in Russian)
- Doszhanov B.A. (2001). Kazakh tilindegi kone tulgaly antropomimder [Ancient anthroponyms in the Kazakh language]. *cand. diss. of phil.sci. Astana*. 148 p. (in Kazakh)
- Zakiryanov K.Z. (1970). Lichnye imena u bashkir, i voznikshie v sovetskoe vremya. Lichnye imena v proshlom, nastoyashem, budushem [Bashkir personal names appeared in Soviet times. Personal names in the past, at present and in future]. *Moscow*. 154-157 pp. (in Russian)
- Kerimbaev D.M. (2004). Kazakh folklorindagy zhalky esimderdin kuramy men etnolingvistikalık sipaty [Ethnolinguistic characteristics and composition of personal names in Kazakh folklore]. *cand. diss. of phil.sci. Almaty*. 122 p. (in Kazakh)
- Kaidar A.T. (2005). Abaidan "Shygaiga" deingi zhumbak esimder (Setet names from Abai to Shygai). *Tiltanym. № 1*. 56 p. (in Kazakh)
- Mahpirov V.U. (1979). Antropomimy v "Divani lugat at-turk" i "Kudatgu bilik" [Anthroponyms in "Divani lugat at-turk and Kudatgu bilik"]. *Soviet Turkology. №4*. 23-29 pp. (in Russian)
- Musabaev K. (2004). Turksko-iranskije kulturno-yazykovye kontakty [Turkic-Iranian cultural-linguistic contacts]. *Turkology. №5 (13)*. 10-22 pp. (in Russian)
- Musaev K.M. (1984). *Leksikologiya turkskih yazykov [Lexicology of Turkic languages]*. M.: Nauka. (in Russian)
- Ondasynov N.D. (2011). Arab tekti Kazakh esimderi [Kazakh names of Arabic origin]. *Almaty: Bilim*. 224 p. (in Kazakh)
- Rustemov L. (1963). Arabsko-iranskije zaimstvovaniya v kazakhskom yazyke [Arab-Iranian borrowings in the Kazakh]. *cand. diss. abstract. Alma-Ata*. 20 p. (in Russian)
- Smagulov A. (2006). *Kazakh esimderi (Kazakh names). Encyclopedic reference. Almaty: Atamura*. 432 p. (in Kazakh)
- Superanskaya A.V., Stalmane V.E., Podolskaya N.V., Sultanov A.H. (1986). *Teoriya i metodika onomasticheskikh issledovanii [Theory and methodology of onomastic studies]*. M.: Nauka. 366 p. (in Russian)
- Tsydenbaev Ts. V. (1972). Buryatskie istoricheskie hroniki i rodoslovnye [Buryat historical chronicles and genealogies]. *Ulan-Ude*, 1972. 498-524 pp. (in Russian)
- Shaihulov A. (1984). *Leksiko-semanticheskaya obshnost' bashkirskoi i kazakhskoi antropomimii [Lexico-semantic commonality of Bashkir and Kazakh anthroponyms]*. Ethnic onomastics. M.: Nauka. 81-86 pp. (in Russian)
- Zhanuzakov T. (1982). *Ocherk kazakhskoi onomastiki. [Essay on Kazakh onomastics]*. Alma-Ata: Nauka. 176 p. (in Russian)
- Zhanuzakov T. (2008). *Esiminiz kim? Vashe imja? [What is your name?]-Kazakh-Russian dictionary of names. Almaty: Ana tili*. 176 p. (in Kazakh-Russian)

Литература

- Ағабекова Ж. Қазақ тіліндегі араб кісі аттарының тақырыптық топтары // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – Алматы, 2005. – № 6 (88). – 4-7 бб.
- Боранбаева Д.К. Личные имена западноевропейского происхождения у казахов, мотивы их выбора и практика функционирования в речи // Проблемы ономастики и семасиологии. Сборник научных трудов. – Алма-Ата: изд. КазГУ, 1989. – С. 26-33.
- Джанузаканов Т.Дж. Основные проблемы ономастики казахского языка: Автореф. дис. ... док.филол. наук. – Досжанов Б.Ө. Қазақ тіліндегі көне тұлғалы антропонимдер. фил. ғыл. канд. ... дисс. – Астана, 2001. – 148 б.
- Закирьянов К.З. Личные имена у башкир, возникшие в советское время. Личные имена в прошлом, настоящем, будущем.

- Керимбаев Д.М. Қазақ фольклорындағы жалқы есімдердің құрамы мен этнолингвистикалық сипаты: филол. ғ. к. ... дис.
- ҚайдарӘ.Т. «Абайдан «Шығайға» дейінгі жұмбақ есімдер» // Тілтаным. -Махпиров В.У. Древнетюркская ономастика (Имена собственные в «Дивану лугат-ит турк» Махмуда Кашгарского). – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 159 с .
- Мусабаев К. Тюркско-иранские культурно-языковые контакты // Түркология. – №5 (13). -Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. М.: Наука, 1984.
- Ондасынов Н.Д. Араб текті қазақ есімдері. – Алматы: Білім, 2011. – 224 б.
- Рустемов Л. Арабско-иранские заимствования в казахском языке: Автореф. канд. дисс. – Алма-Ата, 1963. – 20 с.
- Смағұлов А. Қазақ есімдері. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Атамұра, 2006. – 432 б.
- Суперанская А.В., Сталтмане В.Э., Подольская Н.В., Султанов А.Х. Теория и методика ономастических исследований. – Изд. 2-е. – М.: ЛКИ, 2007. – 256 с.
- Цыдендамбаев Ц.Б. Бурятские исторические хроники и родословные. – Улан-Удэ, 1972. – С. 498-524.
- Шайхулов А. Лексико-семантическая общность башкирской и казахской антропонимии // Этническая ономастика. – М.: Наука, 1984. – С. 81-86.
- Жанұзақов Т. Очерк казахской ономастики. – Алма-Ата: Наука, 1982. – 176 с.
- Жанұзақов Т. Есіміңіз кім? Ваше имя? – Казахско-русский толковый словарь имен. – Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖШС, 2008. – 176 б.

Д.А. Алкебаева¹ , Л.Ж. Заурбекова² , Абдуришид Якуп³

^{1,2} Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

³Минзу университеті, Қытай, Пекин қ.,

e-mail: alkebaeva@mail.ru, liza91_1604@mail.ru, yakup@bbaw.de

ФУНКЦИОНАЛДЫ ПРАГМАТИКА ТЕОРИЯЛАРЫ

Мақалада тіл біліміндегі жаңа бағыттардың бірі саналатын функционалды прагматика туралы баяндалады. Функционалды прагматика сөйлеу әрекетінің негізінде қалыптасып, Еуропа елінде кеңінен зерттеліп жатыр. Алғаш рет герман лингвистикасында сөз болған бұл теория қазіргі таңда кез келген тілді зерттеуге теориялары мен эмперикалық әдістерін ұсынып отыр.

Функционалды прагматиканың өзіне тән категориялары мен өрістері бар. Мақалада әр категория мен өріс түрлеріне жеке-жеке тоқталады. Сонымен қатар функционалды прагматика теориялары коммуникация барысында туындаған дискурс пен мәтіндерді анализдеуде таптырмайтын тіл білімінің бағыты.

Функционалды прагматиканың базалық категориясы сөйлеу әрекеті болып саналады. Сөйлеу әрекетінің ең кіші бөлшегі – процедура. Процедура термині осыған дейін медицина саласында жиі кездесетін. Қазіргі таңда тіл білімінде де өзіндік сипатын қалыптастырып отыр. Және де сөйлеу әрекетінің ішкі құрылымдары сөйлеу актілеріне тоқталады. Әсіресе иллокутивті акті түрлері ерекше сипатталады. Сөйлеу әрекеті ретінде дискурс пен мәтін қарастырылды. Әр тілдік өріс түрлерін сипаттағанда көркем мәтіннен үзінді алынып, мысалдармен бекітіледі.

Функционалды прагматика эмперикалық зерттеу әдістеріне ие. Ол HIAT бағдарламасы арқылы жүзеге асады. Болашақта осындай тілдің корпусы негізінде жасалған бағдарламалар арқылы жасанды интеллект жасауда немесе тілдерді тереңірек зерттеуге таптырмас теориялар мен әдістері бар жаңашыл бағыт деуге негіз бар.

Түйін сөздер: прагматика, функция, сөйлеу әрекеті, коммуникация, тілдік тұлға, функционалды прагматика, тілдік өріс.

D.A. Alkebaeva¹, L.Zh. Zaurbekova², Abdurishid Yakup³,

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

³Minzu University, China, Beijing,

e-mail: alkebaeva@mail.ru, liza91_1604@mail.ru, yakup@bbaw.de

Theories of Functional Pragmatics

The article considers a new direction in linguistics functional pragmatics. Functional pragmatics is an integrated theory of language that considers the language of a person in society.

In the theory of functional pragmatics its speech fields and categories are being pooled. This article discusses their types and describes the characteristics of them. Functional pragmatics as a new direction in linguistics analyzes discourses and texts. Today, the analysis of texts and discourse on this theory makes it possible to explore any language. Empirical methods and theoretical materials of functional pragmatics are very relevant.

The basic category of functional pragmatics are speech actions. The article discusses the term procedure, which is the minimum unit of speech action. Until now, this term has been used frequently in medical science. Despite this procedure, how the term has its own characteristic in linguistics. The rest of the article describes the internal structures of speech action as a speech act, illocutionary act and etc. The illocutionary act and its types are especially described. Since discourses and texts are speech acts, examples from literary texts are given during the analysis of speech fields. That will allow us to understand the types of speech fields of functional pragmatics.

Functional pragmatics has imperial research methods that are conducted through the HIAT program. Such future research will help develop artificial intelligence and deeply understand, explore any languages.

Key words: pragmatics, function, speech behavior, communication, language personality, functional pragmatics, speech field.

Д.А. Алкебаева¹, Л.Ж. Заурбекова², Абдуришид Якуп³

^{1,2} Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

³ Университет Минзу, Китай, г. Пекин,

e-mail: alkebaeva@mail.ru, liza91_1604@mail.ru, yakup@bbaw.de

Теории функциональной прагматики

В статье рассматривается новое направление в языкознании – функциональная прагматика. Функциональная прагматика является интегральной теорией языка, которая рассматривает языковые поступки человека в обществе. В теории функциональной прагматики встречаются свои речевые поля и категории. В данной статье рассматриваются их виды и описываются характеристики к ним. Функциональная прагматика как новое направление в языкознании анализирует дискурсы и тексты. На сегодняшний день анализ текстов и дискурса по данной теории дает возможность исследовать любые языки. Эмпирические методы и теоретические материалы функциональной прагматики очень актуальны.

Базовой категорией функциональной прагматики являются речевые действия. В статье рассматривается термин «процедура», который является минимальной единицей речевых действий. До настоящего дня этот термин часто использовался в медицинской науке. Несмотря на это, процедура как термин имеет свою характеристику и в языкознании. Далее в статье описывается внутренняя структура речевых действий как речевой акт, иллокутивный акт и т.д. Особенно описывается иллокутивный акт и его виды. Так как дискурсы и тексты являются речевыми действиями, во время разбора речевых полей приводятся примеры из художественных текстов, что позволит понять виды речевых полей функциональной прагматики.

Функциональная прагматика имеет имперические методы исследования, которые проводятся через программу НИАТ. Такие исследования в будущем помогут разработать искусственный интеллект и глубоко понять, исследовать любые языки.

Ключевые слова: прагматика, функция, речевое поведение, коммуникация, языковая личность, функциональная прагматика, речевое поле.

Кіріспе

Тіл – таңбалардан тұратын тұтас бір жүйе. Ол жүйе мағыналардың таңбасынан құралады. Сонымен қатар тіл тек мағыналық таңбалар жүйесі ғана емес, адам тіршілігінің маңызды құралы. Тілдің бізге белгілі негізгі мынадай қызметтері бар: коммуникативтік, когнитивтік (танымдық), номинативтік және аккумулятивтік. Осы аталғандардан басқа тілдің өзге 25 қызметі анықталған. Ең негізгілерінің бірі саналатын коммуникативтік қызметі арқылы адам қоршаған ортасының сыртқы тұстарын бейнелеп қана қоймай, әлеуметтік шындықтың негізін қалыптастырады. Және де сөйлеуші мен тыңдаушы арасында өзара ақпарат алмасуына жауап береді.

Тіл – тыңдаушы мен сөйлеушінің арасында ақыл-ой процестерін жүзеге асыратын қарым-қатынас құралы. Коммуникация барысында сөйлеуші мен тыңдаушының ойы, мақсаты және ары қарай жасалатын іс-әрекеттері де өзгеріп отырады. Тілдің ең негізгі коммуникативтік қызметі барысында туындаған тыңдаушы мен сөйлеуші арасындағы мәселелер әр кез өзекті. Қазіргі тіл білімінде сол мәселерді зерттейін жаңа бағыттардың бірі – функционалды прагматика (ары қарай ФП).

ФП – соңғы 35 жыл ішінде пайда болған тіл білімінің теориясы. 1970 жылдары бұл теория Еуропада кеңінен тарайды. Осы орайда Джон Л.Аустин және Карл Бюлер, Конрад Элих пен Йохан Ребайн лингвистикалық іс-қимыл теориясын қалыптастырды. Лингвистикалық іс-қимыл шындық категориясының 3 өлшемін қамтиды: экстралингвистикалық шындық, менталды шындық, тілдік шындық. Бұл теория әлеумет тәжірибесінің көрінісі ретінде тілді форма – функция – байланыс құралы етіп кешенді қарастырды.

ФП тілді адам тіршілігінің айнымас бөлшегі деп танып, оның пайда болуын адам қоғамындағы коммуникацияның дамуымен ұштастырады. Яғни, ФП тілдің даму формаларына (эволюциясына) бағытталмаған, тілдің қоғамдағы тарихи-әлеуметтік әрекетін айқындауда пайдаланған. ФП теориясы дискурс анализіне ұқсас болғанмен, тілді қоғамның айнымас бөлшегі етіп зерттейді және тіл формалары мен идеологиялық функцияларын бірге қамтуға тырысады. Функционалды прагматика өзінің аты айтып тұрғандай автордың мақсатқа жету жолында қолданылған амал-әрекеттері мен тілдік бірліктерінің жиынтығын зерттейтін прагматиканың функциясын қарастырады деген сөз. Әр ұғымды жеке қарастыратын болсақ,

төменде келтірілетін теориялар функционалды прагматиканы жете түсінуге ықпал етеді.

Прагматика автор мен оқырманның арасындағы байланысты қарастырады, сөйлеу актісі кезінде жүзеге асады. Прагматика – коммуникаттардың бір-біріне және мәтіннің мазмұнына (ауызша және жазбаша түрде) олардың коммуникативтік пиғылымен және сұхбаттасу мәнжайымен санасқан жеке қарым-қатынасы (Alkebaeva, 2014: 24).

Ал «функция» терминінің тіл білімінде үш түрлі мағыналық топтары кездеседі:

1. «Референциалды» функция – сөйлем айналасындағы абстрактілі дистрибуция.

2. «Прагматикалық функция-1» – әлеуметтік нәтижеге жету барсында сигналдарды мақсатты түрде қолдану.

3. «Прагматикалық функция-2» – дискурсты байланыстыру мақсатында формаларды пайдалану (Qaliev, 2005: 61-63). Демек, функционалды прагматика осы аталған үш түрлі мағыналық топтарды қамтиды.

ФП тіл білімінің бір бағыты ретінде психолог әрі тілші К.Бюлердің идеяларының негізінде туындаған деп те саналады. Әсіресе дейксис, референция және сөйлеу жағдаятының анализі туралы көзқарастары соған дәлел. Және де Д.Л. Остиннің сөйлеу әрекетінің маңызды категория екендігі жайлы пікірлерінің де маңызы зор. Осындай пікірлер арқылы функционалды прагматиканы дискурс анализіне ұқсастырып жатады. Оның себебі екеуі де сөйлеу әрекетінің мотивін, мақсаты мен ниетін секілді ортақ мәселелерді қарастырады.

Эксперимент

Функционалды прагматиканың базалық категориясы ретінде сөйлеу әрекеті алынып отыр. Яғни, тіл формасы ретінде қарастырылады. Коммуникация ол әрекет етудің спецификалық формаларын, сайып келгенде сөйлеу жағдаяты (речевая ситуация), тілдік белгілерден (языковые знаки), бір немесе бірнеше сөйлеуші мен жазушы, бір немесе бірнеше тыңдаушы я оқырман секілді бір-біріне әсер ететін төрт компоненттен құралады. Тілші, ғалым Д. Алкебаеваның еңбегінде коммуникация вербалды және вербалды емес тәсілдер қолдану арқылы екі немесе одан да көп тұлғалардың ақпарат алмасуы немесе баяндау түріндегі байланысы прагматиканың тікелей қатысы арқылы өтетіндігін алға тартады (Alkebaeva, 2008: 30).

Коммуникацияға түсушілер бірнеше процедурадан тұратын тілдік әрекеттерді қолданады. Процедура – сөйлеу әрекетінің ең кіші бірлігі, ол эллипсте, дейксис пен экспедицияларда қалыптасады. Ауызекі коммуникация барысында дискурстуындайды да, ал мәтін өткен жағдаяттың әрекетінен пайда болады. Мәтін де, дискурс та сөйлеу әрекеттері (Protasova, 2015:62). Сонымен қатар коммуникацияның негізгі формасы – дискурс пен мәтін. Дискурс – көп мағыналы термин. Ол қарым-қатынас құралы ретіндегі сөздің тіл әлеміндегі жаңаша мағыналық-ақпараттық туындысы. Дискурста пресуппозиция, интенция, коммуниканттардың стратегиясы мен тактикасы, т.б. айтылым ерекшеліктері прагматикалық мақсатқа сай құрыла отырып, стилистикалық амал-тәсілдерді таңдайды. Ал мәтін-когнитивті-функционалды сөз әрекетінің жазбаша түрдегі көрінісі. Мұнда хабардың орны ғана көрсетіледі, бірақ дискурстағыдай хабар алмасу жүрмейді. Сонымен дискурс коммуникацияның толық көлемін, адамдық интерактта ой бөлісуді, сол мезгілінде мәтінді және біржақты дискурсты (монологтық сөз) ұзартылған сөйлеу әрекеті ретінде қарастыруға болады.

Сөйлеу әрекетінің ішкі құрылымы 3 актіден тұрады: сөйлеу акті, иллокутивті, пропозициялық акт. Ал, А.Линке төртке жіктейді: сөйлеу акті, иллокутивті, перлокутивті, пропозициялық акт (Bratshikova, 2008: 14).

Сөйлеу актілері – тілдің әдеттегі философиялық түсінігі. Коммуникативтік акт терминімен сөз тіркесі, сөйлеу актілері мәні жағынан бір-біріне сәйкес келеді. Бірақ қазіргі зерттеулерде сөйлеу актісі терминдік атаумен жиі қолданылады.

Сөйлеу акті дегеніміз – белгілі бір қоғамда қалыптасқан сөйлеу әрекеттерінің негізгі қағида-татары мен ережелеріне сәйкес пайда болатын мақсатты сөйлеу. Сөйлеу актілерінің негізгі белгілері ретінде зерттеушілер ниет (интенционалдылық), мақсаттылық және конвенционалдылықты атайды (Rapisheva, 2013: 19)

Иллокутивті акт дегеніміз – сөйлеу актісінің мақсаты мен оны жүзеге асыру жағдайларына қатысы, перлокутивті акт – сол сөйлеу актісінің нәтижеге қатысы. (Rapisheva, 2013: 20)

Пропозициялық акт дегеніміз – жалған я ақиқаттан құралған әлем туралы көзқарастар мен ойлар.

Д. Сэрла иллокутивті актіні 5 класқа жіктейді: репрезентивтер, директивтер, коммисивтер, экспрессивтер, декларативтер (Serl, 1999: 132).

1. Репрезентативтер дүниежүзінде болып жатқан жағдайлардан хабар береді. Оған *жаңалықтар, болжамдар, сипаттамалар* жатады.

2. Директивтер адресатты іс-әрекетке жұмылдырады. Оларға *өтініш, тілек, тыйым, бұйрық, шақыртулар* жатады.

3. Комиссивтер сөйлеуші өзін міндеттемелермен байлағанда көрінеді. Мәселен, *ант, сөз беру, кепіл ету комиссивтер* болады.

4. Экспрессивтер белгілі бір жағдайларға жауап ретінде байқалады. Мысалы, *рахмет айту, өкіну, қуану* тағысын тағы.

5. Декларативтер жоғардағы төрт кластан ерекшеленеді. Мысал ретінде адамды *белгілі бір қызметке тағайындау, партияға қабылдау, белгілі бір атақ беру* сияқты жағдайларда айтылатын сөздер алынады.

ФП – тіл жүйесінің барлық өлшемдерін айқындайтын интегралды тіл теориясы. ФП теориясы концептісінің негізін амал, әрекет (action) құрап отыр. ФП экстралингвистикалық және лингвистикалық амалдарды да қамтиды. ФП тек мәтін, дискурс анализін ғана қамтымай, сонымен бірге функционалды прагматикалық грамматика (Реддер және Ребейн, 1999) синтаксисті (Матрас, 1994, Хоффман, 2003), семантика (Элих және Ребейн, 1972, Тильман, 1999; Элих, 2001; Игз 2006; Форшэр, 2006), фонология (Элих, 1986) және жазуды (Элих, 1983) да зерделейді. ФП үшін қоғам тәжірибесіндегі тіл негіз болса да, тіл тарихы, мәтін формаларының шығу тарихы сынды мәселелері де маңызға ие. Функционалды прагматикалық теориялары әлеуметтану мен тіл психологиясы салаларында үлесі зор.

Функционалды прагматиканың өзіне тән категориялары мен тілдік өрістері, зерттеу әдістері бар. ФП категорияларына қоғам мен тілдік тұлға жатады. Бұл теория ең алғашымен қоғам – тарихи-әлеуметтік категориясы, ал одан тұлға категориясы туындайды деп түсіндіреді. Сонымен қатар тыңдаушы мен сөйлеуші арасында туындаған жүйелілік категориясы туралы да сипатталады (Redder, 2008: 135).

ФП-ның 5 түрлі өрісі бар:

Қозғаушы өріс (Лидке 1990, Раселоссон 1994) – сөйлеуші тыңдаушыны іс-әрекетке бірден жұмылдырады. Ол одағай сөздер, тон, егістіктерге түскен интонация арқылы жүзеге асады. Мысалы, «– *Әжеңе бар, әнеки!*» – деп, *үлкен үйдің алдына қарай бұрып жіберді. Кәрі әжесі Зере бәйбішеге таяғына сүйеніп, ұрсып тұр екен*» (Auezov, 2007:11).

Дейктикалық өріс (Элих, 1979, 1982) – дейктикалық сөздерді қолдану арқылы сөйлеуші

тыңдаушы ойының өзгеруіне ықпал етеді. Дейктикалық сөздерге есімдіктер, үстеу, егіс, шылаулар жатады. Олар сілтеу я байланыстырушы қызметте жұмсалады. Және де нақты референтке (сөз болып тұрған затқа) қайта бағыттап айтады. Мысалы, «*Жиренше таңертеңгі қоян қуғаннан бастап Жексен аулында көргенін де, жолшыбай не болғанын да тегіс айтып болып:*

– Абай қайда өзі? – деп еді, Ұлжан Абайдың жатып қалғанын айтып Жиреншеге біраз наразы салқын жүзбен қарады.

– Шырағым, сен бала емессің, естиярсың. Өзің барсаң бір сәрі. Ондай жаман, сұмдық жерге Абайды несіне апардың? – деп, «жаман», «сұмдық» дегенді шынымен баса айтып. – Бала емес пе? Шошынар деп ойласаң нетті? – деді.

Жиренше сөз таба алмай ұялып, қысылып қалды:

– *Ұят болды. Өзім де өкіндім. Бірақ құдай ақына, өлігін көреміз деп ойлаған жоқ ем!*» (Auezov, 2007: 44-45)

Сонымен қатар *дейктикалық өріс* уақыт, адам, кеңістікте қалыптасады. Яғни, уақыт дейксисі, адам, тұлға дейксистері деп ажыратылады. Ағылшын тіліндегі дейктикалық өрісті *here, now, then* сөздері айналасында қалыптасады. Олар кез келген сөйлеушінің сөзінде қолданылады екен. Қазақ тілінде *кейін, қазір, осында, мұнда, анда, ана жақта, мына жерде* тағы басқа да уақыт пен кеңістіктік категорияларды көрсететін сөздер бар. Мәселен,

«– *Жөніңді айтшы, қарағым, не болды? Әкең ұрды ма?*

– *Жоқ, ешкім ұрған жоқ, кейін айтам... Ана, төсек сап берші, жатқызышы!* – деп, *Абай шешесін құшақтап қысқан бойда, үйге қарай аяндады*» (Auezov, 2007: 44).

Таңбалар өрісі белгілі бір сөз таптары арқылы туындайды. Заттарды, іс-әрекет пен сипаттамаларды атап көрсетеді. Бұл өрісте сөйлеуші тыңдаушыны сөзге шақырып, білімін айқындайды. Мысал, «*Осыдан осылай толып жатқан күйеу дәстүрі басталатынын мойынға алып Абай Ерболға:*

– *Осы үйлену деген ата-анаға да, жастардың өзіне де қуаныш қой. Солай емес пе? Ал ендеше, сол қызығына жеткенше күйеу мен қалыңдықтың жолына ырым-жырым, әдет-дәстүр деп неше алуан құбыжықтар қоятыны несі?* – деді. Ербол бұған күлді.

– *Рас, айтасың, құбыжық екені рас. Дәл осы қазір кім келеді? Қандай асау жеңгелер екен, не бұйырар екен деп, мен де үркектем тұрмын!*» (М. Әуезов «Абай жолы», 232 бет).

Оперативті өріс (Элих, 2000, Реддер, 1990) коммуникация барысында қызметіне қарай есімдіктер, үстеу, шылаулар сұрыпталып алынады. Және де соған қарай интонация, сөздің орын тәртібі қалыптасады.

Экспрессивті өріс – тыңдаушы мен сөйлеуші арасындағы эмоционалды байланысты реттейді. Бұл өрісте коммуниканттар арасында эмоция, көңіл-күй аңғарылады. Мысалы, «– *Ендеше, өлімнен ұят күшті. Ел көрмеген сұмдыққа, ел көрмеген жаза керек! – деп Құнанбай байлауын айтты. Қайта босар түрі жоқ. Тас түйін боп бекініп, түйіліп алған көрінді.*

Бірақ Құнанбайдың мына сөзі үндемеске де қоймайды, үндеуге де жібермейді. Дел-сал етті. Үй іші бірталай уақыт жым-жырт отырды» (Auezov, 2007: 19).

Педагогика ғылымдарының докторы Е.Ю. Протасованың еңбегінде функционалды прагматиканың өрістері төмендегідей сипатталады: «Бастапқыда жағдаят (дейкис) анықталып, кейіннен таңбалық өрісте белгілі бір сөз таптары арқылы заттың, істің атауы пайда болады. Бұл процесс менталдылықтың жемісі. Яғни сөйлеуші тыңдаушыға өзінің бар білімін көрсетуші таңбаларды (сөз, қимылы мен қызметтік жағынан дұрыс топтасқан етістіктерді) қолдана отырып әсер ете алады. Осы тұста бірнеше өрістер пайда болады. Оперативті өрісте адамның өне бойына жиылған білімінің сұрыпталуы жүреді, сөйлеуге қажетті есімдіктер, үстеулер, интонация, сөздердің орналасу тәртібі секілді біршама дүниелер сараланып, коммуникативтік қызметке жарамдылары таңдалады» (Protasova, 2015: 62-63).

Функционалды прагматиканың теориялық базасымен қатар практикалық базасы қалыптасқан. Функционалды прагматиканың эмпирикалық зерттеу әдістері корпус негізінде жасалған. Мақсаты сөйлеу тілінің аутентикалық күйін жазып алу. ФП-да НИАТ бағдарламасы қолданылады. Бұл бағдарлама жазылған тілді анализдеуге лайықтап дайындап береді. ФП-ның эмпирикалық әдісі бірнеше кезеңнен тұрады. Біріншіден, ауызекі тіл дыбыстық я бейне жазбаға жазылады содан кейін транскрипцияланады. НИАТ бағдарламасы арқылы бірнеше сөйлеу формалары, интонацияны белгілейді және екпін мен бейвербалды амалдарды да айқындайды. Ал транскрипция бағдарламасы EXMARALDA6 белгілі бір параметрлерді іздеуге арналған мәліметтер базасымен байланысқан (Redder, 2008: 142-143).

Функционалды прагматиканың эмпирикалық мәліметтерді талдаудың негізгі кезеңдері мыналар болып табылады:

1. ауызша немесе дыбыстық жазбаны жазу немесе жазбаша мәліметтерді таңдау;
2. жазбаша мәліметтерді НИАТ бойынша компьютерлік транскрипциялау;
3. транскрипцияның мұқабалық парағын толтыру (актанттар туралы ақпарат);
4. дискурс немесе мәтін түріне сәйкес дискурстың немесе мәтіннің «фазасы», яғни макроқұрылымдық бірліктерді анықтайды;
5. процедуралық бағалауға сәйкес айтылған ойларды «бөлу»
6. дискурстың парафразы
7. бөлшектердің интерпретациялық талдауы, мысалы:

- лингвистикалық іс-әрекет үлгілерін қайта құру; бастапқы мәтін мен дискурс формалары
- сөйлеу әрекеттерінің тарихқа дейінгі және кейінгі тарихын қайта құру және олардың дискурсивті немесе мәтіндік функционалдығы
- негізгі, туынды, тірек және екінші реттік сөйлемдерді саралау
- әрекеттер (яғни сөйлеу әрекеттері, мысалы, дәлелдеу сияқты)
- белгілі бір сөйлеу әрекеттерін олардың үш өлшемі бойынша талдау
- іс-қимыл үлгілерін қайта құру (мысалы, себебі, институционалдық іс-қимыл шарттары туралы); тактиканы анықтау;
- білім түрлерін саралау (кәсіптік және жартылай кәсіби немесе жалпы білім) және білімді сәйкестендіру
- вербальды, пара-вербальды және вербалды емес қарым-қатынастың байланысын зерттеу
- байланыс құралдарын зерттеу (танымы, стилі)

Нәтиже мен талқы

Эксперимент нәтижесінде функционалды прагматика теориясының категориялары, тілдік өрістері мен зерттеу әдістері анықталды. Аталған теорияның базалық (негізгі) категориясы болып сөйлеу әрекеті табылады. Бұл, яғни, тіл – іс-әрекет формасы, ол белгілі бір топ я ортада жеке мақсатқа жету барысындағы негізгі құрал болып қарастырылады. Коммуникация – қарым-қатынас жасаудың айрықша формасы. Оған төрт компонент бір-біріне әсер етеді. Олар: сөйлеу ситуациясы, тілдік таңбалар, бір немесе бірнеше сөйлеуші мен жазып алушы, бір немесе бірнеше тыңдаушы мен оқырман.

Функционалды прагматиканың дискурстің анализіне ұқсас белгілері айқындалды. Оның себебі екеуі де сөйлеу әрекетінің мотиві мен ниетін анықтауға бағытталады. Функционалды прагматика лингвистиканың ішкі я сыртқы салаларын қатар қамтиды. Оларды бірбүтін санайды. Сонымен қатар функционалды прагматика категориялары қоғам мен тұлға және сөйлеу әрекеті деп таниды. Яғни, тұлға қоғам ішінен қалыптасып, тіршілікке бейімделу мақсатында тілді пайдаланады, амал-әрекет жасайды деп есептейді. Және де кез келген тұлғаның қоршаған ортаны тануда өзіне тән шындық өлшемдері бар делінеді. Ол философиядағы шындық категорияларынан бастау алғанмен, функционалды прагматикада экстралингвистикалық, менталды, тілдік шындық деп айтылады. Демек, функционалды прагматикада сөйлеуші мен тыңдаушының сөйлеу әрекеті барысындағы тілдік формаларды дұрыс пайдалануымен қатар ниеті, пиғылы, ойы, стилі, тактикасы да маңызды. Бұл жаңа бағыт тілді зерттеудің аясын кеңейтеді деген сөз.

Функционалды прагматиканың бес тілдік өрісін герман ғалымдары анықтаған. Олар: қозғаушы өрісі, дейктикалық өріс таңбалар өрісі, оперативті өріс, экспрессивті өріс. Аталған өрістер негізінде коммуникацияда қолданылып жүрген тілдік формалар мен амалдардың қызметі мен мағынасы ашылады. Ол адресат пен адресанттың ой-пікір алмасуына қаншалықты маңызды әрі қайталамалы екендігін анықтайды. Уақыт, адам, кеңістік категориялары дейктикалық өрісте аңғарылады. Дискурсты талдау теорияларында да уақыт категориялары бар екені белгілі (Sadirova, 2012: 53). Яғни екі теорияға ортақ екені байқалды. Және де әр тілдік өріске келтірілген мысалдар арқылы қазақ тілінде жазылған көркем мәтінде де осы аталған бес өрістің барлығы дерлік кездеседі. Сонымен қатар жазушы мен оқырман арасындағы байланыс, мәтін ішіндегі кейіпкерлердің бір-біріне әсер етуі тілдік формалар мен стилистикалық амалдар арқылы жақсы берілген. «Абай жолындағы» Қамқа мен Қодар оқиғасы айналасында болған эллипстер, сөйлемдер мысалға алынды. Сөйлем мен үзінділерді шартты түрде бес өріске бөліп көрсеттік. Негізінде «Қамқа мен Қодар» дейкисі аясында бес өріс жүйелі түрде бірінен соң бірі туындап отыратындығын аңғаруға болады.

Келешекте жасанды интеллект қалыптастыру жолындағы зерттеу жұмыстарына функционалды прагматикадағы эмперикалық зерттеу әдісі таптырмас өнім. Оның себебі функционал-

ды прагматиканың мақсаты аутентикалық тілді транскрипциялау болып отыр. Қазіргі таңда хабарлама, қоңырауға жауап беруші боттардың (робот) көбеюі осындай әдістердің жемісі. Компьютерлік бағдарлама негізінде дискурс пен мәтін талданып, ішінен дайын клишелер сұрыптанып алынады. Қандай дейкисисте қандай интонация, сөз я сөйлемдер қолданылатындығын дәл осы эмперикалық зерттеу әдісі талдап беруге қарқынды болып отыр.

Қорытынды

Прагматика адамды қоршаған орта тілдік құбылыстар мен сөйлеудің жаңа мүмкіндіктерін танытуға қабілетті екенін дәлелдеп отыр. Сөз тек қана мағыналық формалар жиынтығы болып қана қоймай, адамдардың түрлі ақпараттар мен хабарларға көзқарасын танытатын құрал ретінде екенін, мақсатына жетуде қолданылатын бірден – бір тәсіл.

Прагматикалық зерттеулер ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап қарқынды жүргізіліп, күні бүгінге дейін жалғасып келе жатыр. Ал прагматиканың ерекше дамуы, түрлі көзқарастар мен тілдік бағыттардың қалыптасуына ықпал етті. Сол бағыттың бірі – функционалды прагматика.

Функционалды прагматика герман тіл біліміндегі ерекше орны бар бағыт. Жаңашыл бағыттың герман тіл білімінде дамуына Еуропа тіл білімінде прагматиканың дамуы мен зерттеушілердің етене назарға ілігуінен деп қорытады. Оның пайда болуын К.Элих пен Й.Ребайн есімдерімен байланыстыратынын жоғарыда айттық. Осы бағыт бойынша А.Реддер, Л.Грисхабер және К.Бюриг т.с.с. шәкірттерінің де орны зор болды. Сонымен қатар функционалды прагматика тек теориялық жағымен емес, эмперикалық зерттеу әдістерімен де ерекшеленіп отыр.

Қоғам әр кез шынайы сөзді, нақты іске жұмылған ортаны қалыптастыратын тұлғаны қажет етеді. Ал тілдік тұлғаның мақсаты, ниеті, пиғылы ісіменен сөзінен (ауызша я жазбаша формада) аңғарылып отырады. Оларды ұғынып, түсіну прагматикалық талдауларға алып келеді. Прагматикалық, соның ішінде функционалды прагматикалық (амал-әрекеттерге баса назар аударады) талдаулар кез келген тілді кеңінен зерттеуге, сөздің аутентикалық күйіне анализ жасау арқылы әр тілге тән прагматикалық клишелер, стереотип сөздерді анықтауда, келешекте жасанды интеллект құрастыруда да маңызы зор болмақ.

Әдебиеттер

- Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагмастилистикасы: оқулық. – Қазақстан: Алматы, 2014. – 245 б.
- Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі / Құраст.: Ф.Қалиев. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 358 б.
- Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагмастилистикасы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 258 б.
- Протасова Е. Функциональная прагматика в XXI веке: статья // Вестн. Волгогр. гос. ун-та. – Сер. 2, Языкозн. – 2015. – № 1 (25). – С. 61-71.
- Братчикова Е. А. Основные аспекты прагматической лингвистики при переводе рекламных текстов: статья // Альманах современной науки и образования. – Тамбов: Грамота. – 2008. – № 8 (15). – С. 14-16.
- Рапишева Ж.Д., Тұрлыбекова Ж.А. Сөйлемнің коммуникативтік типтері жөнінде // Вестн. Караганд. ун-та. Серия «Филология». – 2013. – № 1(69). – 18-22 б.
- Сёрль Дж. Р. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике 2. – М.: Прогресс, 1999. – С. 229-254.
- Реддер А. Функционалды прагматика: Справочник. – Берлин: Мутон де Грюйтер, 2008. – 133-178 б.
- Әуезов М. Абай жолы: РОман-эпопея. Бірінші кітап. – Алматы: Жазушы, 2007. – 368 б.
- Садирова К.Қ. Дискурс талдау теориясы: Оқу құралы. – Ақтөбе: Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университеті, 2012. – 90 б.
- Әлкебаева Д. Сөз мәдениеті: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 214 б.
- Тұңғышбаева Г.Ж. Прагматика ұғымының мағынасы мен қолдану аясы: мақала. – ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2013. – №6 (130).
- Тарасова Е. Б. Функциональная прагматика воспроизведения совета от первого лица в немецких художественных текстах: статья // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2015. – № 11(53). – С. 182-184.
- Тахтарова С.С. Функциональная прагматика средств выражения «смягчения»: статья // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2008. – С. 284-289.
- Кант И. Антропология с прагматической точки зрения. – СПб.: Наука, 1999. – 471 с.

References

- Alkebaeva D. (2014) Qazaq tilinin pragmastilistikasi: oqylyq [Pragmastilistic of the Kazakh language]. Qazaqstan: Almaty, 245 p. (in Kazakh)
- Alkebaeva D. (2014) Soz madeniety: oku kyraly [Culture of speech]. Almaty: Kazakh Universiteti, 214 p. (In Kazakh)
- Alkebaeva D. (2008) Qazaq tilinin pragmastilistikasi: oqylyq [Pragmastilistic of the Kazakh language]. Qazaqstan: Almaty, 258 p. (in Kazakh)
- Auezov M. (2007) Abay joli: roman-epopeya [Abay way]. Birinshi kitap. Almaty, 368 p. (in Kazakh)
- Bratchikova E. A. (2008) Osnovnyye aspekty pragmaticheskoy lingvistiki pri perevode reklamnykh tekstov: stat'ya [The main aspects of pragmatic linguistics in the translation of advertising texts]. Almanakh sovremennoy nauki i obrazovaniya Tambov: Gramota, № 8 (15). 14-16 p. (in Russia)
- Kant I. (1999) Antropologiya s pragmaticheskoy tochki zreniya [Anthropology from a pragmatic point of view]. SPb.: Nauka, 471 p. (in Russia)
- Qaliev G. (2005) Til bilimi terminderinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of terms of linguistics]. Almaty: Sozdik-Slovar. 358 p. (in Kazakh)
- Protasova E. (2015) Funktsionalnaya pragmatika v XXI veke: statya [Functional Pragmatics in the 21st Century]. Vestn. Volgogr. gos. Un-ta. Ser. 2, YAzykoz. № 1 (25). 61-71 p. (in Russia)
- Redder A. (2008) Funkcionalnaya pragmatika: Spravoshnik [Functional pragmatics]. Berlin: Mwton de Gryuyter, 133-178 p. (in English)
- Rapisheva J.D., Turlybekova J.A. (2013) Soilemnin kommunikativtik tipteri joninde: maqala [On the communicative types of the phrase]. Vestn. Karagand. Un-ta. Seriya «Filologiya». № 1(69) (in Kazakh)
- Sadirova K.Q. (2012) Diskurs tal daw teoriyasy: Oqu quraly [Discourse analysis theory]. Aqtobe: Q.Jubanov atındagy Aqtobe memlekettik universiteti, 90 p.(in Kazakh)
- Serl Dzh. R. (1999) Klassifikatsiya illokutivnykh aktov. Novoye v zarubezhnoy lingvistike [classification of illocutionary acts]. M.: Progress, 1999. 229-254 p.(inRussia)
- Tarasova E. B. (2015) Funktsionalnaya pragmatika vosproizvedeniya soveta ot pervogo litsa v nemetski khudozhestvennykh tekstakh: statya [Functional pragmatics of reproduction of the first-person advice in German literary texts]. Filologicheskiye nauki. Voprosy teorii i praktiki. Tambov: Gramota, № 11 (53). 182-184 p.(inRussia)
- Takhtarova S.S. (2008) Funktsionalnaya pragmatika sredstv vyrazheniya «smyagcheniya»: statya [Functional pragmatics of the means of expression mitigation]. Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiyskoy akademii nauk. 284-289 p. (inRussia)
- Tungyshbaeva G.J.(2010) Pragmatika ugymynyn magynasy men qoldanu ayasy: maqala [The meaning and scope of the concept of pragmatism]. QazUU qabarshysy. Filologiya seriyasy, №6(130). (in Kazakh)

S.Sh. Akymbek¹ , A.N. Akhmet² , A.S. Nurmukhan³

¹ Central university of nationalities, Beijing, China,

^{2,3} Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

e-mail: akimbek_sezd@mail.ru, akbope.akhmet@kaznu.kz, assem.nurmukhan@kaznu.kz

WAYS OF DEVELOPMENT OF INTONATIONAL FEATURES OF CHILDREN OF PRESCHOOL AGE

This article is devoted the intonation role in communication with the child Development of the speech of children of preschool age by means of intonation are closely connected with features of development of thinking, psychological state of the child. The children's preschool age is one of the most important stages of development of his lexicon. At this time the child begins to study language units from separate words to phrases. At the same time the intonation as nonverbal means of language influences development of oral speech of children. Moreover it is impossible to deny that here a major factor is the social circle of the child. The result of social interaction of the child with others is reflected in his language. The speech of the child also begins with intonation. During the before verbal period which is considered preparatory to speech activity for the child initially the floor isn't given to the semantic importance, and the carrier of "sense" is the intonation, speed, a voice timbre, a melodics.

In the development of intonation aspects of the child's speech, it is envisaged to independently improve the child's ability to manage the logical emphasis, delay, speed and rhythm of speech and to express his thoughts and sentiments, feelings, depending on the content of the speech and the change in the volume of the child.

Results of a research show that intonational features of the speech of parents exert a great influence on intonational aspect of children's language and play an important role in ability to communicate with other people and to control the emotions.

Key words: intonation, intonational features of language of children, communication, ontogenesis, preschool age.

С.Ш. Ақымбек¹, А.Н. Ахмет², Ә.С. Нұрмұхан³

¹Орталық ұлттар университеті, Қытай, Бейжің қ.

^{2,3}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

e-mail: akimbek_sezd@mail.ru, akbope.akhmet@kaznu.kz, assem.nurmukhan@kaznu.kz

Мектеп жасына дейінгі балалардың интонациялық ерекшеліктерін дамытудың жолдары

Мақалада баламен қарым-қатынас жасаудағы интонацияның маңызы талданған. Мектеп жасына дейінгі балалардың анық сөйлеуін интонация арқылы дамыту баланың ойлау қабілетінің даму ерекшелігімен, психологиялық күйімен тығыз байланысты.

Баланың мектеп жасына дейінгі кезеңі оның сөздік қорының кең көлемде дамуына себеп болатын маңызды кезеңдердің бірі. Бұл уақытта бала жеке сөздерден бастап сөйлемге дейінгі тілдік бірліктерді меңгере бастайды. Дәл осы уақытта баланың ауызекі сөйлеу тілінің дамуына интонация бейвербалды амал ретінде ықпал етеді. Сонымен қатар, мұндағы негізгі фактор баланың әлеуметтік ортасы екенін де жоққа шығаруға болмайды. Баланың өзгелермен әлеуметтік қарым-қатынасының нәтижесі оның тілінде де көрініс тауып отырады. Бала тілінің дамуы интонациядан бастау алады. Баланың сөздік қоры қалыптасқанға дейінгі кезеңде ол сөздің мағынасын түсінбегенімен, оның интонациялық жағын қабылдай алады. Ондағы «мағынаның өзегін» интонация, темп, дауыс тембрі, мелодика атқарады.

Бала тілінің интонациялық қырын дамытуда баланың дауыс ырғағын жоғары не төмен алу арқылы өзгерту мен сөйлеудің мазмұнына байланысты логикалық екпінді, кідірісті, сөйлеудің шапшаңдығы мен ырғағын басқару және өзінің ойы мен көңіл-күйін, сезімін білдіре алу қабілетін өздігінен жетілдіруі көзделеді.

Зерттеу нәтижелері ата-ананың сөйлеудегі интонациялық ерекшеліктері бала тілінің интонациялық қырын дұрыс жетілдіруде және болашақта оның өзгелермен қарым-қатынасының дұрыс болуына, өз эмоциясын басқара алуына зор ықпал ететінін көрсетті.

Түйін сөздер: интонация, бала тілінің интонациялық ерекшеліктері, қарым-қатынас, онтогенез, мектеп жасына дейінгі кезең.

С.Ш. Акымбек¹, А.Н. Ахмет², Ә.С. Нұрмұхан³

¹Центральный университет национальностей, Китай, г. Пекин,

^{2,3}Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: akimbek_sezd@mail.ru, akbope.akhmet@kaznu.kz, assem.nurmukhan@kaznu.kz

Пути развития интонационных особенностей детей дошкольного возраста

В статье анализируется роль интонации в общении с ребенком. Развитие речи детей дошкольного возраста с помощью интонации тесно связано с особенностями развития мышления, психологическим состоянием ребенка. Детский дошкольный возраст является одним из важнейших этапов развития его словарного запаса. В это время ребенок начинает изучать языковые единицы от отдельных слов до фраз. В то же время интонация как невербальное средство языка влияет на развитие устной речи детей. Более того нельзя отрицать, что здесь основным фактором является социальная среда ребенка. Результат социального взаимодействия ребенка с другими отражается на его языке. С интонации начинается и речь ребенка. В дословесный период, который считается подготовительным к речевой деятельности, для ребенка изначально слово не представляет смысловой значимости, а носителем «смысла» является интонация, тембр голоса, мелодика.

В развитии интонационных аспектов речи ребенка предусматривается самостоятельное совершенствование способности ребенка управлять логическим акцентом, задержкой, быстротой и ритмом речи и выражать свои мысли и настроения, чувства, в зависимости от содержания речи и изменения громкости ребенка.

Результаты исследования показывают, что интонационные особенности речи родителей оказывают большое влияние на интонационный аспект детского языка и играют важную роль в способности общаться с другими людьми и контролировать свои эмоции.

Ключевые слова: интонация, интонационные особенности языка детей, коммуникация, онтогенез, дошкольный возраст.

Introduction

Intonation is a paralinguistic approach that ensures the organization and integrity of the speech process. The intonation is a summary of the speech elements (melody, rhythms, tempo, timbre, intensity, etc.). Clarity of intonation is an important indicator of human verbal culture in verbal communication.

The peculiarity of colloquial speech is determined as a result of the interaction of verbal and non-verbal actions in the communicative actions of a person. The harmonious functioning of the reporting the information represents the semantic background of the word and text. The study of the combination of verbal and non-verbal actions showed first the breadth of the functional possibilities of intonation as a linguistic phenomenon, and on the other hand, showed intonation as the prosodic structure of non-verbal action.

Despite his age, person can develop his intonational abilities. The development of this ability, especially in childhood, is one of the most important stages. Even in the development of the language of preschoolers, intonation plays an important role as non-verbal action.

The development of a clear speech of preschool children due to intonation is closely related to the

development of the child's mental abilities and his psychological state.

Preschool age is an important stage in the development and realization of intonation abilities of a child. Intonational clarity of the child's language is fully reflected when the child turns five. And when he turns six or seven, he can control the intonation by raising or lowering his voice. (Gordeeva, 2011: 24).

The development of the intonational feature of a child's language is intended by raising and lowering the voice, to control the logical stress, delay, speed and rhythm of speech depending on the content of speech, improving the ability to express his thoughts and feelings.

In order that your child understood you from the first, his speech was rich and expressive, the great value is played by intonation of a voice in communication with it. And in order that communication with the child for you and for it was comfortable, the adult has to own intonational wealth, and then the child will learn to communicate with other people. The intonation of a voice is a tool which the parent in communication with the child has to be able to use. The attention and goodwill of parents cause bright joyful experiences in the child, and positive emotions increase vitality of the child, intensify all his functions, including development of the speech.

The moment of familiarizing with the world at the child begins till the birth. The child hears gentle singing of mother, her tender voice, fine, quiet music.

The speech of the child also begins with intonation. During the word period which is considered preparatory to speech activity for the child initially the floor is not given to the semantic importance, and the carrier of "sense" is the intonation, speed, a voice timbre, a melodic. Scientists proved, small children understand that they are said by mothers though they also do not know language. It appeared, children perceive tone of a voice, but not words. The experiment showed: children equally reacted to mother's voice irrespective of whether she spoke on Greek or English. Maintaining identical intonation was the only condition.

By 5-6 years preschool children completely seize the intonational system of the native language, but only at rather developed hearing.

It is important for a child to develop intonational skills in the development of a child's language through intonation. At first glance, this trend refers to a natural phenomenon that shows itself in relationships. For example, intonation is the direct reason that a preschool child who can't speak clearly understands the language of others. However, intonation is a complex system as an important element of speech.

The study of intonation is one of the aspects of studying the sound edge of the language. When considering the development of the intonational features of speech, it is necessary to analyze the degree of intonation of children. One of the most controversial issues in this regard is the time when a child gets prosodic opportunities. The results of ontogenetic researches show that intonational instruments of children appear before their linguistic speech is formed.

Intonation plays an important role in communicating with the child. Parents also play an important role in the development of children's intonation. The correct development of the child's speech also affects his emotional formation.

The development of the child's speech begins with intonation. Even though the child can't understand the meaning of the word before the child's vocabulary is formed, he can perceive its intonational feature. "The basis of the meaning" includes the intonation, tempo, tone of voice, melody. The following words of T. Bever can serve as proof of this opinion: «It is widely accepted that the child effectively masters the intonation pattern of his language before he has learnt any words at all» (Bever, Fodor, Weksel, 1965: 465).

Scientists say that a child understands an adult's speech through the pronunciation of a word, before a child understands the meaning of a word. As a result of the experiment, it was established that a child understands the voice of the mother, regardless of what language she speaks. The main condition here is to maintain the uniform rhythm of the word.

Preschool children can learn the intonational system of their native language only when their sense of hearing is fully formed. Using intonation as a non-verbal method, you can monitor the emotional state of the child and improve his speech. And the transfer of mood and feelings through the components of intonation continues throughout life.

When communicating with a child, any person should pay attention to the intonational side of the word. Because the child first pays attention to intonation when he is talking to adults. For example, the word "Well done!" can be pronounced in two different intonations. One of them is "well done" when they praise the child for his achievement, and the second "well done" is used to explain his mistake or misconduct.

This means that when communicating with a child in everyday life, the intonation of expression should be taken into account.

The homogeneity view of intonation also produces an oversimplified account of the function of this feature of language. It is possible to distinguish at least four roles for intonation in Kazakh.

Grammatical. In the grammatical role, pitch is being used to signal a contrast, the terms of which would be conventionally recognized as morphological or syntactic in the rest of a grammar.

Semantic. The semantic role subsumes both the organization of meaning in a discourse, and the reflection of the speaker's presuppositions about subject-matter or context. Under the first heading, the highlighting of certain parts of an utterance is often carried out by intonational means.

Attitudinal. The attitudinal role is the traditionally recognized function of intonation, whereby personal emotions are signaled concerning the subject matter or context of an utterance, e.g., anger, sarcasm, puzzlement, emphasis.

Social In the social function, intonation signals information about the sociolinguistic characteristics of the speaker, such as his sex, class, professional status, and so on.

Experiment

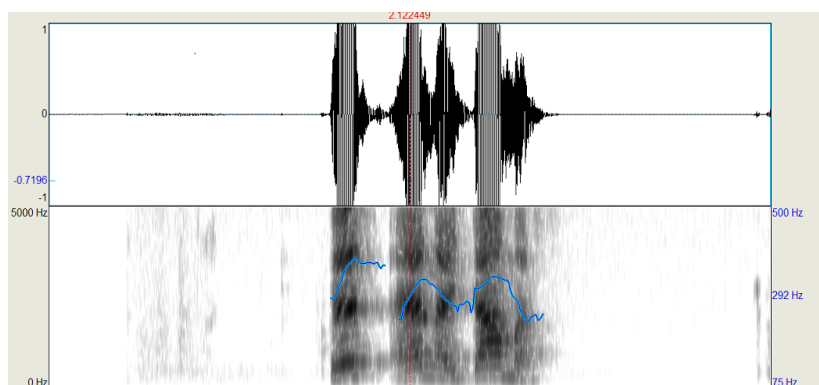
Research №1. Goal of the research: Determination of peculiarities of perception and the abil-

ity to distinguish the difference in intonational structures in impressional speech by children (5-6 years old)

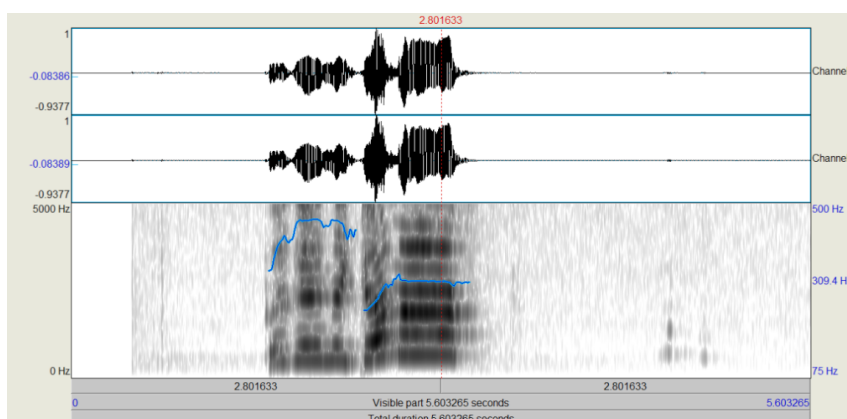
Materials of the research: Intonational features and graphic representation of declarative, interrogative, exclamative sentences

Realization of the research: Children are given several sentences (declarative, interrogative, exclamative) with different intonations, but sounding the same. Before completing the assignment, they are talked about the peculiarities of the pronunciation of sentences.

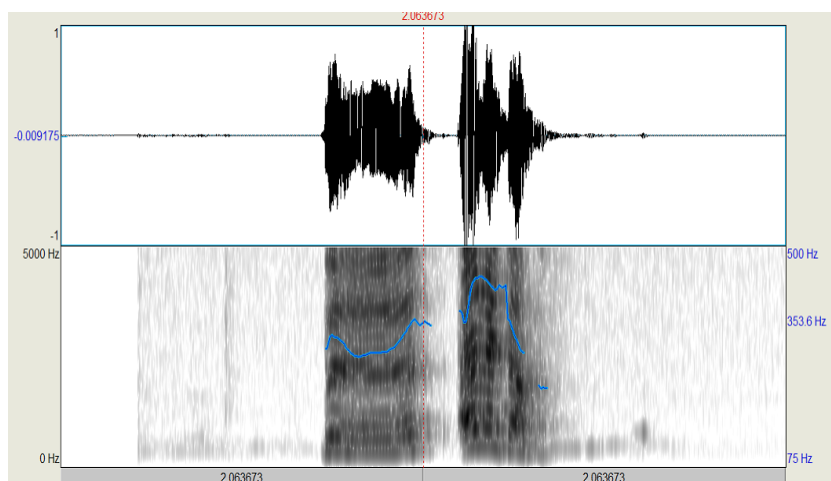
The intonation of declarative sentence. (Biz bugin an aytamyz) (*Today we will sing*)

The intonation of interrogative sentence. (Biz bugin an aytamyz? (ba)) (*Will we sing today?*)

The intonation of exclamative sentence. (Biz bugin an aytamyz!) (*Today we will sing!*)

Result of the research. 2 boys and 2 girls who participated in the experiment were able to correctly determine the intonation of the declarative and exclamative sentences. And the perception of intonational features of interrogative sentences turned out to be different for these children. In Kazakh language interrogative sentences are formed by using interrogative linking words. For example, «Tamaqtanyp boldyn **ba?**», «Dalaga shygamyz **ba?**», etc.. And in our research, children answered to interrogative sentences with a nod or by dropping interrogative linking words. This is especially noticeable when a child answers to parent's question with a question by dropping the linking word. Let's explain this. To the simple interrogative sentences that cause no emotion in a child, he usually responds with a nod. And the interrogative sentences, which caused some kind of emotions (surprise, joy), the child repeats by dropping interrogative linking words. Only after that he can answer "yes" or "no".

Research №2. Goal of the research. If we consider the intonation of the oral speech of children of preschool age, we can determine who influenced to it in the family (mother, father, grandmother, etc.). This is the purpose of our research.

Materials of the research: special questions to the parents of the child

Research method: observation

Realization of the research: observation of speech and intonation during the game of a 5-year-old child, who goes to kindergarten.

Name of child: Bauyrzhan.

Gender: male.

Age: five years old

Researches have shown that during the game the child talked to their peers in a commanding tone and more often succumbed to emotions (anger). To clarify the reasons for this phenomenon, an interview was conducted with his parents. When talking with parents, it turned out that in the family the father of the child addressed to family members in a commanding tone.

The research results. We usually take into account the intonation of speech when talking to each other and often ignore it when talking to children. For this reason, it is best for each parent to pay attention to their manner of speaking. Because the intonation features of the parent's speech influence the development of the intonational feature of the child's language, and in the future this may have a positive effect on relationships with others and controlling over emotions.

Result and discussion

The main analysis of the first study is a spectrogram, where you can see speech resonance and other acoustic components.

Thus, intonation is reflected in its information structure, highlighting the key elements of speech (Cruttenden, 2008: 221-231).

Analyzing the results of the experiment, we can draw the following conclusions:

1) preschool children can distinguish between communicative forms of sentences by intonation (there is a difference only in the intonational features of interrogative sentences);

2) for a child, intonation is the main way to express emotions;

3) the intonational feature of the child's language is first formed by his parents, family members.

Improving the intonation accuracy of the child's language can help prevent the disturbance of the main components of speech (rhythm, breathing, intonation). That is why it is important to start the development of the intonational feature of the child's language at preschool age.

Working on the development of intonational features of children's language enhances the fluency of speech, adds emotional nuances and affects the formation of communication skills (Kochetova, 2008: 31). Such works include educational games, songs, poems, tongue twisters, performances.

Although elements of intonation are recognized in unity, they can be separated from each other for scientific purposes. Intonation is a supersegmental effect by nature. It is also closely related to the speech process and highlights its structural features. L. Bloomfield comments: "When the content of speech is unclear or the content of speech in the process of communication is incomprehensible, intonation can be observed "in its purest form". For example, a listener who hears speech in a foreign language can distinguish the content of speech only by intonation and emotion. Moreover, if the speech behind the wall is incomprehensible, we can only distinguish its intonation". (Blumfil'd, 1968: 267). This means that when a child does not know how to talk or his speech is not developed, his thoughts can be understood with the help of intonation.

To the question whether it is possible to learn intonation, which can convey the full content of speech, psychologists answer that it depends. Learning intonation, which can convey the full content of speech, is tantamount to learning how to laugh, cry, joy, sadden, etc.. That is, intonation is a natural phenomenon. This is a natural phenomenon that ap-

pears independently in everyday speech. ... But the methods for determining the intonation of texts that are not prepared by the speaker can't be excluded. Thus, intonation not only determines the pragmatics of human speech, but is also considered as a way of non-verbal action of his speech. Preschool age is one of the most important stages in the development of a child's vocabulary. At this time, the child begins to learn language units from individual words to sentences. At this time, intonation affects the development of a child's speech as a non-verbal action. At the same time, the main factor here is the child's social environment. The result of the child's social interaction with others is reflected in his language.

Intonation is the main tool that builds speech skills, since it is a very complex structure that plays an important role in the performance of various functions, constitutes a super-segment level of speech. The purpose of this study was to determine the intonation of children aged 5 and 6 years. In addition, the main purpose of the study was to determine the characteristics of the development of intonational abilities and determine the level of formation of intonational skills.

Researches that are related to intonation are conducted to determine if the child has an understanding of whether a person can change intonation during speech.

Conclusion

It may seem paradoxical to begin an account of the development of intonation in children by discussing the findings of adult studies of the subject. Unlike most other areas of linguistic inquiry, however, the theoretical, methodological, and empirical issues surrounding intonational study are too ill-defined to permit the investigator to take much as axiomatic (Crystal, 1969: 37).

To the child language scholar, of course, this neglect might well seem to be a blessing in disguise. At least this way, it might be argued, one will avoid falling into the various traps that have ensnared workers in syntax and semantics, such as the assignment of conversational abilities and cognitive/semantic relations to the young child, that more reflect the analyst's or parent's belief patterns than any demonstrable linguistic behavior on the child's part (Lenneberg, 1967: 49).

During social interactions, we are confronted with a large amount of verbal and nonverbal information. To act and react quickly and appropriately, the incoming flow of information needs to be analyzed online and upcoming events need to be anticipated. This holds especially true for conversations. Here, the principle of taking turns is helpful and most fundamental (Sacks, Schegloff, Jefferson, 1974: 696-735).

As children develop, conversations become increasingly important, and the principle of taking turns appears to be already relevant at a young age (Masataka, 1993: 303-312).

Intonation it is possible to feel sympathy for the child if he painfully hit, it is possible to show discontent with behavior of the child and many other things. For expression of the relation to this or that situation it is optional to use words. Throughout life of people through intonational components broadcasts randomly or involuntarily the relation, mood or feelings.

There are many important differences in the arrangement of prosodic structures and the organization of intonation events within various languages of the world (Most, Peled, 2007: 28). In communication with each other adults give the report of an intonational speech tone whereas in communication with children in the majority they do not attach it great value. And it is vain as the intonation often can express more, than the pronounced words. Adults for children are an example in everything, in use of intonational wealth too. And if to listen to a game of preschool children, then it will be clear to whom they imitate, it can be: father or mother, brother or sister, grandfather or grandmother, teacher or seller, etc.

So, intonation plays an important role in communicating with the child. Proper development of intonation of speech should occur in pre-school age. The development of intonation of the child is an important phenomenon in the worldview of our nation. For example, when the child was in the cradle, they sang lullabies, then they were taught proverbs, tongue twisters, poems, poetry. It developed not only their speech, but also their intonational skills. And the proper teaching of the child to the language played an important role in his future life.

Литература

- Гордеева Н.М. Интонационная выразительность речи как средство коммуникации детей с речевой патологией. Из опыта работы. – Томск: ТОИПКРО, 2011. – 24 с.
- Bever T.G., Fodor J.A., Weksel W. On the acquisition of syntax: a critique of «contextual generalization». – *PsychRev*, 1965. – P. 467-482.
- Cruttenden A. An experiment involving comprehension of intonation in children from 7 to 10. // *Journal of Child Language*, 2008. – P. 221-231.
- Кочетова М.Г. Новый подход в лингвистике: биологические основы формирования языковых навыков // Сборник научных и научно-методических трудов. Англ. яз. на гум. ф-тах. Вып. 2. – М.: МАКС-Пресс, 2008. – С. 30-34.
- Блумфильд Л. Язык. – М.: Прогресс, 1968. – 323 с.
- Crystal D. The analysis of intonation in young children. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 270 p.
- Lenneberg E.H. Biological Foundations of Language. – New York: Wiley, 1967. – 323 p.
- Sacks H., Schegloff E., Jefferson G. Language. – London: Oxford, 1974. – P. 696-735.
- Masataka N. Intonation. – Cambridge: *Journal of Child Language*, 1993. – P. 303-312.
- Most T., Peled M. Perception of suprasegmental features of speech by children with cochlear implants and children with hearing aids. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – 396 p.

References

- Bever T.G., Fodor J.A., Weksel W. (1965). On the acquisition of syntax: a critique of «contextual generalization». New-York: *PsychRev*. P. 467-482. (In English)
- Blumfil'd L. (1968). *Yazyk* [The language]. Moscow: Progress. P. 323. (In Russian)
- Cruttenden A. (2008). An experiment involving comprehension of intonation in children from 7 to 10. New-York: *Journal of Child Language*. P. 221-231. (In English)
- Crystal D. (1969). The analysis of intonation in young children. Cambridge: Cambridge University Press. P. 270. (In English)
- Gordeeva N.M. (2011). *Intonacionnaya vyrazitel'nost' rechi kak sredstvo kommunikacii detei s rechevoi patologiei. Iz opyta raboty.* [Intonation expressiveness of speech as a means of communicating children with speech pathology. From experience.] Tomsk: TOIPKRO. P. 24. (In Russian)
- Kochetova M.G. (2008). *Novyi podhod v lingvistike: biologicheskie osnovy formirovaniya yazykovykh navykov* [A new approach in Linguistics: The Biological Foundations of Language Skills]. *Sbornik nauchnyh i nauchno-metodicheskikh trudov. Angl. yaz.na gum. f-tah. Vyp. 2.* Moscow: MAKS-Press. P. 30-34. (In Russian)
- Lenneberg E. (1967). *Biological Foundations of Language.* New York: Wiley. P. 323. (In English)
- Masataka N. (1993). Intonation. Cambridge: *Journal of Child Language*. P. 303-312. (In English)
- Most T., Peled M. (2007). Perception of suprasegmental features of speech by children with cochlear implants and children with hearing aids. Cambridge: Cambridge University Press. P. 396. (In English)
- Sacks H., Schegloff E., Jefferson G. (1974). *Language.* London: Oxford. P. 696-735. (In English)

G.Sh. Akimbekova , **E.E. Konys**

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: gulzira.akimbekova@kaznu.kz; enlik.konys@mail.ru

PHRASEOLOGY AS A BASE GENDER STEREOTYPES (on the material of the english language)

The article is devoted to the problem of gender stereotypes on the material of English phraseology. The author has analyzed phraseological fund as the main source for forming personal worldview, which revealed via language. Phraseology has been declared both as the basis for forming mental, behavior and cultural intentions of person and as the instrument for making stereotypes (particularly, concerning relationships between man and woman). The article presents a study on the formation of some of the gender stereotypes reflected in one of the most components that make up the culture of the people – proverbs and idioms. These phraseological units give the initial idea of the concepts such as: appearance, social status, intelligence, age, etc. The conclusions based on these concepts form the idea of how society should treat gender images of femininity and masculinity. Phraseology is a branch of lexicology that studies sequence of words that are semantically and often syntactically restricted and they function as single units similar to individual words. Phraseology received increasing attention in the English-speaking world. Linguistic competence also includes a familiarity with restricted collocations and proverbs as well as the ability to produce or understand metaphorical interpretations. Phraseological units absorb values of the ages in which it lives. The problem of understanding the meaning of a phraseological unit is linked with a possibility of increasing our knowledge about the world diachronically.

Key words: gender stereotype, phraseology, proverb, language image of the world, opposition man/woman, androcentrism.

Г.Ш. Акимбекова, Е.Е. Қоныс

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: gulzira.akimbekova@kaznu.kz; enlik.konys@mail.ru

Фразеология – гендерлік стереотиптердің қайнар көзі (ағылшын тіліндегі материалдардың негізінде)

Мақала гендерлік стереотиптердің негізгі көзі ретінде фразеология құбылысын зерттеуге арналған. Автор фразеологиялық қорды индивидтің әлем суретін қалыптастыру тұрғысынан талдайды, ол өзін тіл арқылы анықтайды. Фразеология адамның дүниетанымдық, мінез-құлықтық және жалпы мәдени ұстанымдарын қалыптастыру үшін негіз ретінде, сондай-ақ осы қағидаларды (атап айтқанда, жыныс аралық қатынастарға қатысты) стереотиптеу құралы ретінде бекітіледі. Мақалада халық мәдениетін құрайтын маңызды компоненттердің бірі – тұрақты тіркестерде көрсетілген кейбір гендерлік стереотиптерді қалыптастыруға арналған зерттеу ұсынылған. Фразеологизмдер сыртқы бейне, мәртебе, интеллект деңгейі, жас, қоғамдағы рөл және т.б. ұғымдар туралы бастапқы түсінік береді. Осы ұғымдардың негізінде қоғамның «әйел» және «ер» гендерлік тұжырымдамасына қалай қарайтындығы құрылады. Автор өзінің гендерлік стереотиптің анықтамасы, оның негізгі сипаттамалары және осының негізінде ағылшын тіліндегі фразеология материалында еркек – әйел қатынастарының шаблондарын зерттейді. Автор ағылшын фразеологизмдеріндегі әйел және еркек бейнесіне талдау жасайды. Автор фразеологиялық қор тіл арқылы ашылатын жеке көзқарасты қалыптастырудың негізгі көзі ретінде талдайды. Лингвистикалық құзыреттілік, шектеулі сөз тіркестері мен мақал-мәтелдермен танысуды, сондай-ақ метафорикалық интерпретацияларды жасау немесе түсіну қабілетін қамтиды. Фразеологизмдер өмір суретін дәуірлердің мағынасын өзіне сіңіреді. Фразеологиялық бірліктің мәнін түсіну мәселесі біздің әлем туралы білімдерімізді диахрониялық кеңейту мүмкіндігімен байланысты.

Түйін сөздер: гендерлік стереотип, фразеология, мақал, әлемнің тілдік бейнесі, оппозиция ер/әйел, андроцентризм.

Г. Ш. Акимбекова, Е. Е. Коныс,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: gulzira.akimbekova@kaznu.kz;enlik.konys@mail.ru

**Фразеология как источник гендерных стереотипов
(на основе английских материалов)**

Статья посвящена исследованию явления фразеологии как основного источника гендерных стереотипов. Автор анализирует фразеологический фонд с позиции формирования картины мира индивида, которая обнаруживает себя посредством языка. Фразеология утверждается как основа для формирования мировоззренческих, поведенческих и общекультурных установок человека, так и инструмент стереотипизации этих установок (в частности, касающихся межполовых отношений). В статье представлено исследование, посвященное формированию некоторых гендерных стереотипов, отраженных в одном из важнейших компонентов, составляющих культуру народа – устойчивых выражениях. Фразеологизмы дают первичное представление о таких понятиях, как: внешний вид, статус, уровень интеллекта, возраст, роль в обществе и т. д. На основе этих понятий строятся выводы о том, как общество должно относиться к гендерному концепту «женщины» и «мужчины». В статье автор описывает женские и мужские образы в фразеологизмах, которые представлены на английском языке, также дает значение и область применения каждого фразеологизма. Лингвистическая компетентность также включает в себя знакомство с ограниченными словосочетаниями и пословицами, а также способность создавать или понимать метафорические интерпретации. Фразеологизмы впитывают в себя значения тех эпох, в которых они живут. Проблема понимания значения фразеологической единицы связана с возможностью диахронического расширения наших знаний о мире.

Ключевые слова: гендерный стереотип, фразеология, пословица, языковая картина мира, оппозиция мужчина/женщина, андроцентризм.

Introduction

The gender, gender stereotypes, gender behavior excite researchers of various branches of sciences. First of all, it reflects in psychological researches. But recently the linguists also showed great interest in this issue. The gender stereotypes are investigated and come to light in literature, phraseology, lexicon, speech behavior, etc. Phraseological units of any language bear in themselves all the width of the national thought, the experience of generations that is preserved for centuries. This material as nothing else brightly represents the gender stereotypes put in an internal form of phraseological units. After all the gender aspect in expression of the intellectual qualities of female persons by phraseological units (in this case equivalent to the word or the phrase) is very widespread speech and cogitative phenomenon. The correlation of the female mind, wit, logic, stupidity remains a subject of leisure talks and gossips throughout centuries. So, the gender aspect of the intellectual activity reflects in layer of the English phraseological units where the woman as the subject of cogitative activity and as the carrier of knowledge receives some assessment.

Nowadays when studying the person in the linguistic picture of the world the huge importance is gained by individual characteristics of the language personality, the gender concerns to the

most important of them. Men and women are identical people by their nature, but, at the same time, they can differ on the certain features called “gender features”. Rather new scientific direction called “gender researches” deals with the issues of gender and sex. The direct maintenance of the gender stereotypes in the various linguo – cultural communities can be considered through the language structures as gender stereotypes take place at all language levels and reflect certain assessments.

The concept of gender as a socially conditioned phenomenon was formed and became one of the key in the late twentieth century in the era of postmodernism. The postulate that there is no objectively cognizable concept of gender was the ideological prerequisite for the emergence of the concept of gender. Instead, its pluralism and subjectivity are recognized, which contributed to the strengthening of scientists’ attention to various parameters of the human personality, in particular to language as the main source and foundation of the individual picture of the world. Gender issues are becoming one of the most common topics for research in various scientific fields. Philology is not an exception. While studying a language (native or foreign), people are faced with a variety of stable expressions that affect the formation of social representations that determine the attitude towards women and men, or, in other words, belonging

to a particular gender group. Gender studies of phraseological units are considered important and relevant, since the main problems they are aimed at are cultural and social factors that form the public attitude towards women and men, as well as linguistic features that indicate belonging to a certain gender. The main components of such studies are the study of various aspects that form (taking into account the history of the people, national and cultural and etymological characteristics) the basic gender concepts. The comparison of male and female stereotypes of behavior displayed in English phraseology is also important. It is these stereotypes that are embedded in people's minds as standards of femininity and masculinity.

As the gender issue has been studied and expanded in various fields of Humanities, new, poorly understood aspects have emerged that deserve more detailed study. Since gender is closely related to language, manifests itself through language, one of the most important subjects of research in the framework of genderology are gender concepts (their similarities and differences) in different language systems, as well as the problem of intercultural communication, which arises due to the peculiarities of these gender concepts.

The purpose of this article is to study the phraseological Foundation of the English language in the gender aspect. For this purpose were put the following tasks: 1) to analyze the phenomenon of phraseology as the main source of gender stereotypes in the linguistic picture of the human world; 2) define the concept of "gender stereotype", reveal its main characteristics; 3) to make a selection and explore the Proverbs of the English phraseological fund, reflecting gender stereotypes, male-female relations.

The most intense gender connotations of the language are manifested in phraseology, Proverbs and slang. In addition, a rich reservoir for studies of gender stereotypes reflected in language are paremias that are at the intersection of phraseology and folklore. Paremias are an important source of interpretation, so according To V. N. Telia (Telia, 1996: 288), the majority of Proverbs are "prescriptions-stereotypes of national consciousness, which give a fairly broad space for choice for the purpose of self-identification» (Telia, 1996: 288). Although not all Proverbs and phraseologisms contain gender categories, however, among those that appeal to the concepts of "male" and "female", it is possible to establish dominant trends and assessments.

The phraseological Fund, according to researchers (V. N. Telia, Yu. P. Solodub, D. O.

Dobrovolsky), displays and fixes in the language of national, cultural stereotypes of a people, as well as through the reproduction of basic patterns of a certain language picture of the world expresses in General the mentality of linguistic and cultural community. However, the cultural significance of images displayed in phraseology (e.g. opposition male/female), the most fully will unfold "only under correlation the most this figurative content, revealed in "literal" reading phraseologisms, with categories, concepts, stereotypes and standards national culture, and his interpretations in this space material, social or spiritual culture" (Telia, 1996: 288).

Appeal to the phraseological Fund as the main source of gender stereotypes relevant in a particular society and in a particular period of time, due to the fact that "phraseology along with vocabulary are the most sensitive areas of the language, in which are the fastest (even within a language of the same generation) to detect the result of socio-economic change, in society" (Polivanov, 1991: 624). In other words, phraseology reflects the dynamics of social and cultural changes in society, its values landmarks in diachrony. This is manifested in the fact that "only those free combination words that nominate actual realities for a certain period, events that can create a bright image, motivating phraseological education in the process of phraseology formation" (Dobrydneva, 2000: 223). Thus, the analysis of gender stereotypes on the material of phraseological units belonging to different chronological segments allows us to track the development of a certain gender stereotypes both within one nation and in comparison with similar stereotypes in other cultures, to identify those features of this mentality, which are basic and immutable, and those that have transformed.

Under the gender stereotype, we will understand the stereotype that determines and prescribes behaviors, social roles, worldview, form of emotional expression within the framework of gender (male/female opposition). Gender stereotype can have both an international, universal character, and be within a particular nation, express features the mentality of a culture in the aspect of gender. As the most significant features of the gender stereotype we will consider the following features:

- fixation in the language of the mental image of a man/woman, supported by a certain emotional coloring;
- imperative: gender stereotype prescribes mandatory norms and frameworks for each gender, gender behavior of the individual;

- regulation of roles: the social functions of men and women are clearly defined and distributed;
- rigidity of the prescribed image within the framework of the gender stereotype;
- generalizing nature of gender stereotype.

Thus, gender stereotypes, on the one hand, can serve as a foundation for forming a picture of reality of an individual and be a resource tool for the socialization of the individual, and on the other hand, setting the norms of gender – role behavior can act as a limiter to further human development. Gender stereotype is a social phenomenon that arises as one of the products of the functioning of society. It captures the preceding the experience of this society, as a rule, within a certain social institution (marriage, family, work).

The formation of a gender stereotype takes place at different levels and under the influence of such factors as socio-economic conditions in this community, psychobiological characteristics of a person (social gender is based primarily on biological), values, the level of cultural development of society. The main means of expressing gender stereotypes is language: naming this or that phenomenon associated with gender, language at the same time defines a number of characteristics that “should” have a representative of the gender a priori. Thus, the dominant set of stereotypes in this society is stored in the consciousness of the individual and comes into force in using language, which brings to the surface, reveals these stereotypes and, in turn, forms a certain picture (way of seeing) the world. Researchers (O. A. Kornilov (2003: 349), A.V. Kirilina (n.d.) call this phenomenon a “linguistic picture of the world”, defining it as “historically formed in the ordinary consciousness of this language collective and the set of ideas about the world reflected in the language, a certain way of conceptualizing reality”(Kirilina, n.d.).

The linguistic study of the concept of “women” and “men” in this article was divided into such generalizing elements as:

- appearance;
- behavioral traits;
- social status.

Experiment

The material for our study was chosen phraseology of the English language, and the subject of the analysis were male-female relationships in aspects of family and positioning in personal relationships.

In the English-language picture of the world, as in most European languages reflect the trend of androcentrism, with the dominant and guiding role of men in almost all spheres of life. Thus, the stereotypical roles of the man represented in the English phraseology are the head of the family, the protector of the woman, support, earner, warrior, father; his word is weighty in making important decisions, woman must obey his will, he is responsible for women and family. The woman in turn is a weak, defenseless and irresponsible creature, a little infantile, emotions prevail over intelligence, which scares a man. Traditionally, as in many European cultures, a woman is the guardian of the family hearth, the mother. However, despite the dominant role of men, women are perceived as a potential danger to men, because it is considered more cunning, insidious and emotional. There are a number of idioms in the English language that emphasize the power of a woman over a man, thanks to the above qualities. As, for example, in such paremias:

“Behind every great man there is a great woman”, where you can draw an analogy with the Russian proverb “Man is a head and woman is a neck, where the neck turns, the head looks”. This proverb can be interpreted as the hidden positioning of a woman over a man who is dependent on a woman, his power over her is illusory, since the woman is cunning and manipulates him.

“Hell hath no fury like a woman scorned” – “Вадуне страшнее фурии, чем отверженная женщина”. In this case, the woman is again portrayed in a threatening way, scares the man with his unbridled emotions. In this state, she is uncontrollable and the man has a fear of losing his power over her. For women emotions prevail over reason, for men, on the contrary, the intellect prevails over the sensual sphere, so there is a fear of falling into captivity of what he owns little, what he knows little.

“The female of this species is more deadly than the male” is a line from R. Kipling’s poem “The Female of the species”, which later became a persistent expression denoting a deadly but dangerous force that can be far more intimidating and powerful than male. This woman draws strength from the depth of her emotions, but it scares the man, because his strength is more physical and he knows how to cope with it, unlike emotions, which are guided by a woman. Therefore, “power” and “strength” become relative concepts. But since statements of this kind are formed in the androcentrated picture of the world, then the presence of such qualities in a woman imposes a somewhat negative assessment.

And it is safer for a man to structure a woman and direct her energy towards the family and the maintenance of the family hearth, as evidenced by such parodies as “A woman’s place in the house”, “A woman’s work is never done” (“women’s work never ends”), “A good husband makes a good wife” (“if a woman is happy with her husband, she will be a good friend to him”). Despite the anthropocentricity of the linguistic picture of the world in English phraseology, the predominance of masculine over feminine is in a number of Proverbs conditional and relative. The opposition of the concept of “male/female” is leveled in Proverbs that go beyond the opposition of men and women and reveal common regularities of harmonious male-female relations. The position of man and woman is equalized in Proverbs that state, that in a male-female pair, both partners “deserve” each other, a man can be judged by a woman and Vice versa. The merits of a man are impossible without the support of a woman worthy of him, and at the same time every woman will be with the man who is worthy of her (“won the heart”, “performed a feat for her”, “achieved”), although this is not the only mode of forming a pair. The following Proverbs can serve as examples of removing the opposition of male/female:

“*Every Jack has his Jill*”, which corresponds to the Russian proverb “Нна каждый товар свой покупатель ннайдется”, “Caesar’s wife must be above suspicion” – “Женна Цезарня выше подозрннений”; “Faint heart never won fair lady” – “Слабое сердце нникагда нне завоеет приекрасной дамы”.

The gender perception of “men” in English (like in many others) is based on such concepts as bravery and strength, power and well-being, fatherhood and caring for a woman.

The perception of “femininity” is based on such concepts as: beauty and attractiveness, family and good friend, support and household, motherhood, love and obedience. However, it is worth noting that if the appeal to a woman using masculine phrases (man-up! – pull yourself together! be a man!), is regarded positively and is encouraging, the treatment of men using phrases referring to women is exceptionally offensive (you look like a girl; play the woman – behave like a woman, as it is not befitting a man: cry, coward, etc.).

In English expressiveness a lady is represented as a weaker gender, she fulfills existing in society cliché obligations of spouse, partner, mother and has reasonable gender qualities: *one’s good lady*

– wife; *Sister Ann* – faithful friend; *the softer sex* – weaker sex, women; *the weaker sex* – women. The sphere of women’s activity mostly deals with inner space, home and family. However, modern English lingual culture observes changes in stereotypical opinion that women’s interests deal only with inner space and there appear outer professions, e.g. in offices: *a hello girl* – girl-operator; *a woman of letters* – woman-writer; *a girl Friday* – reliable secretary girl. In English culture a wife, who tries to get power in family is negatively marked: *the gray mare* – a woman holding husband under her heel; *wear the breeches* – to have power in the house. A man, who gives power to his wife is also negatively marked as he doesn’t fulfill his typical behavioral norms: *to be under one’s heel* – to be under wife’s power; *knight of the forked order* – betrayed, altered husband.

In English, the word woman in many cases is replaced by the so-called synonyms as wife and maid. However in describing a man, only the expression “man” is used. By the way, an interesting fact is that the first meaning of “man” is “man” (person), and “woman” is translated only as “woman”. To “attribute” women to the human species, there is a phrase female person. Such a linguistic phenomenon can cause some bewilderment, as it creates a feeling that people always need to clarify that a woman is also a person.

In feminine and masculine linguistics, the concepts of beauty and ugliness are contrasted by gender. Beauty is inherent in women and plays a special role in their well-being. For men, attractive appearance is not the main thing. Evidence of these claims can be found in a large number of statements «cover girl; as red as a cherry – description of ruddy skin; fresh as a daisy; fair as a lily». All phrases are used in relation to women. The phrase *plain Jane*, used in describing an unremarkable girl, has an equivalent in the male gender of *plain Joe*. The meaning of phraseology a deaf husband and a blind wife are always a happy couple, once again indicates that the appearance of a man is not important, but the silence of a woman is welcome.

While considering the stereotypes of behavior instilled in males, we can notice the emerging trend of describing exclusively positive qualities. In these idioms and set expressions the man appears as clever, brave, strong and reliable: *square John* – the honest person; *man of fortune* – the lucky person; *knight without fear and reproach* – he fearless, brave person, clever dog – a smart boy. In English culture man’s main activity deals with public outside sphere,

which belongs to him: lord and master; men in grey suits, a made man – a person who reached high position himself. There is a universal stereotype that money and power in society also belong to men: a man of mark – man of high position; a man of business – businessman; great lion – powerful (about a man); a man about town – noble man; the king of the castle – leader, chef. The man is given the leading role. This can be seen in such sayings: *lord and master*, *a made man* – a wealthy man who has achieved a high rank; *the king of the castle* – the leader.

The juxtaposition of positions relating to the female gender becomes apparent in expressions such as, for example, one's good lady – someone's wife. In them we see that women are not described in the same way as men. They are not represented strong and proud. Various expressions in the English language not only belittle the dignity of the feminine, but also clearly humiliate. This indicates the centuries-old spread of the norm of objectification of women. Such a conclusion can be drawn from the fact that in English linguistic culture there is a vast number of phraseological units having a value of "*fallen woman*": a woman of pleasure; a woman of the streets; the lady of Babylon; a girl about the town – night butterfly; a woman of easy virtue; a bit of meat.

In addition to objectification of women on the basis of attractiveness, in English linguistics it was formed the opinion that women are also prone to betrayal and deception. Confirmation of this assumption can be the following stable expression: *a fair face may hide a fowl heart* – for beautiful appearance may hide a low soul; *women are necessary evils*; *forbidden a thing and that women will do* – if something is forbidden, a woman is sure to do it.

Results and discussion

Summing up the results of our research, we can conclude the following: the study of the phraseological fund as an integral part of the linguistic picture of the world of the individual allows us to find the foundation on which the worldview of the person, his values and priorities, and at the same time – stereotypes rooted in the consciousness of the individual. The analysis of phraseological units is a rich material for understanding the essence of gender stereotypes, i.e. behavioral, social, psycho-emotional norms and roles prescribed for each gender within a certain society. At the same time, the main means of expression and sphere of influence of the gender stereotype is language, through which the picture of the individual's reality is formed. By naming a phenomenon (in relation to gender), language establishes a certain stereotype for it, thus distorting and reducing the true image of the world. But at the same time, the gender stereotype gives the most generalized and concise idea of the relation of the genders in a given community.

Conclusion

On the material of a number of English Proverbs, it was demonstrated that basic phraseologies are androcentric, also the tendency of male dominance over female, the opposition of female cunning and cunning to male strength and directness, the predominance of women over men because of her cunning, a threat from a woman because of her susceptibility to emotions, and because of this, a man's fear of losing control of his life as a whole. At the same time in some phraseological units there is a tendency of leveling the opposition the duality of man and woman.

Литература

- Болганбаев Ә., Калиулы Ф. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Санат, 1997. – 206 с.
- Гриценко Е. С. Язык как средство конструирования гендера : дисс. Док. филол. наук. – Нижний Новгород, 2005. – 403 с.
- Добрыднева Е. А. Коммуникативно-прагматическая парадигма русской фразеологии : монография. – Волгоград: Перемена, 2000. – 223 с.
- Ефремов В. А. Основы гендерной лингвистики / В. А. Ефремов. – Интернет-ресурс.
- Кирилина А. В. Гендерно-лингвистические аспекты : монография. – Интернет-ресурс.
- Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – 2003. – 349 с.
- Поливанов Е. Д. Избранные работы: Труды по восточному и общему языкознанию. – Институт востоковедения АН СССР, 1991. – 624 с.
- Серебрянников Б. А, Кудрякина Е. С., Постовалова В. И. – Роль человеческого фактора в языке. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
- Соловьева Н. С. – Динамика гендерных стереотипов в английской и русской языковых картинах мира (на материале фразеологии). – Интернет-ресурс.

Смагулова Г. Фразеологизмдердің варианттылығы. – Алматы: Санат, 1996. – 128 с.

Телия В. Н. Русская фразеология. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.

References

- Altenberg, Bengt. (1998). On the Phraseology of Spoken English: The Evidence of Recurrent Word-Combinations In A.P. Cowie (ed.), *Phraseology*. Oxford: Clarendon Press. P. 223. (In English)
- Bolganbaev A., Kaliuly G.(1997). Qazirgi qazaq tilinin leksikologiyasy men frazeologiyasy. [Modern kazakh lexicology and phraseology.] Almaty: Sanat. P. 206. (In Kazakh)
- Dobrydneva Ye. A. (2000). Kommunikativno-pragmaticeskaya paradigma russkoy frazeologii : monografiya. [Communicative-pragmatic paradigm of russian phraseology.] Volgograd : Peremena. P. 223. (In Russian)
- Glaser, Rosemarie. (1998). The Stylistic Potential of Phraselological Units in the Light of Genre Analysis In A.P. Cowie (ed.), *Phraseology*. Oxford: Clarendon Press. P. 43. (In English)
- Gritsenko Ye. S. (2005). Yazyk kak sredstvo konstruirovaniya gendera. [Language as a means of constructing gender.] Nizhniy Novgorod. P. 403. (In Russian)
- Kirilina A. V. Gender: lingvisticheskie aspekty. [Gender:linguistic aspects.] Internet-resurs. (In Russian)
- Kornilov O. A. (2003). Yazykovye kartiny mira kak proizvodnye natsionalnykh mentalitetov. [Linguistic pictures of the world as derivatives of national mentalities.] P. 349. (In Russian)
- Kunin, A.V. (1996). Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazika. [The course of phraseology of modern English.] Moskva. P. 143. (In Russian)
- Polivanov Ye. D. (1991). Izbrannye raboty: Trudy po vostochnomu i obshchemu yazykoznaniiyu. [Selected works on eastern and general linguistics.]Institut vostokovedeniya. P. 624. (In Russian)
- SerebryannikovB. A., KudryakinaYe. S., Postovalova V. I. (1988). Rol chelovecheskogo faktora v yazyke. [The role of human factor in language.] Moskva. P. 216. (In Russian)
- Smagulova G. (1996). Frazеологизмдердин варианттылығы. [Variance of phraseology.] Almaty: Sanat. P. 128. (In Kazakh)
- Soloveva N. S. Dinamika gendernykh stereotipov v angliyskoy i russkoy yazykovykh kartinakh mira (na materiale frazeologii). [Dynamics of gender stereotypes in English and Russian pictures of the world.] Internet-resurs. (In Russian)
- Teliya V. N. (1996). Russkaya frazeologiya. [Russian phraseology.] Moskva. P. 288. (In Russian)
- Yefremov V. A. Osnovy gendernoy lingvistiki.[Fundamentals of gender linguistics.] Internet-resurs. (In Russian)
- Zhukov, V.P. (1999). Semantika frazeologicheskikh oborotov.[Semantics of phraseological turns.] Moskva. P.145. (In Russian)

Р.Р. Баркибаева¹ , Т.В. Павлова² ,
К.С. Кунапияева³ , Н.Ш. Танкиева⁴ ,

^{1,2,3}Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

⁴Казахский национальный исследовательский технический университет

им. К.И. Сатпаева, г. Казахстан, г. Алматы,

e-mail: kainigulasia@mail.ru, pavlova.tatyana@bk.ru, Kunapiyaeva@inbox.ru, tank_nur@mail.ru

ПОЗНАНИЕ МИРА НАЧИНАЕТСЯ С ПОЗНАНИЯ САМОГО СЕБЯ

Статья посвящена рассмотрению факторов, способствовавших формированию языка того или иного этноса и национального характера. Автор отмечает, что язык изначально задает своим носителям определенную картину мира, причем каждый данный язык – свою. Опираясь на этнолингвистические, лингводидактические, психолингвистические и лингвистические изыскания последних десятилетий, автор пытается показать, как сама оязыковленная и всегда культурно окрашенная картина мира воздействует на человека, формируя его языковое сознание, а вместе с ним и культурно-национальное самосознание.

В статье подчеркивается значимость языка и культуры как важных компонентов не только отдельной языковой личности, но и этноса в целом, где личность и этнос не противопоставляются, а коррелируют, взаимодополняя друг друга. При этом, по мнению автора, знания, которыми владеет общность людей, определяет содержание ее менталитета. Отмечается, что в процессе изучения языков формируется представление об инофонной картине мира, приобретает способность гармонично общаться как в собственном обществе, так и в других социумах, предупреждать и преодолевать конфликты, обусловленные историческими, политическими и религиозными различиями культур, то есть создается эффективная основа для установления толерантного мира. В работе приводятся аналогии и сравнения языковых картин мира различных народов. Указывается, что взаимное узнавание их приводит к более глубокому узнаванию себя.

Ключевые слова: языковая личность, картина мира, познание мира, этнос, культурно-национальное самосознание, национальный характер.

R.R. Barkibayeva¹, T.V. Pavlova², K.S. Kunapiyeva³, N. Sh. Tankiyeva⁴

^{1,2,3} Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

⁴ Satpayev Kazakh National Research Technical University, Kazakhstan, Almaty,

e-mail: kainigulasia@mail.ru, pavlova.tatyana@bk.ru, Kunapiyaeva@inbox.ru, tank_nur@mail.ru

The cognition of the world begins with the cognition of oneself

The article is devoted to the factors that contributed to the formation of the language of a particular ethnic group and national character. The author notes that the language initially gives its speakers a certain picture of the world, and each given language – its own. Based on ethnolinguistic, linguodidactic, psycholinguistic and linguistic researches of the last decades, the author tries to show how the linguistic and always culturally colored picture of the world influences the person, forming his linguistic consciousness, nevertheless, cultural and national consciousness.

The article emphasizes the importance of language and culture as important components not only of the individual linguistic personality, but also of the ethnos as a whole, where personality and ethnos are not opposed, but correlated, complementing each other. At the same time, according to the author, the knowledge possessed by the community of people determines the content of its mentality. It is noted that in the process of learning languages, an idea is formed about the foreign picture of the world, the ability to communicate harmoniously both in one's own society and in other societies, to prevent and overcome conflicts caused by historical, political and religious differences of cultures, that is, creates an effective basis for establishing tolerant world. The paper presents analogies and comparisons of linguistic pictures of the world of various peoples. It is indicated that mutual recognition of them leads to a deeper recognition of oneself.

Key words: linguistic personality, world view, world cognition, ethnos, cultural and national consciousness, national character.

Р.Р. Баркибаева¹, Т.В. Павлова², К.С. Кунапияева³, Н.Ш. Танкиева⁴,

^{1, 2, 3} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

⁴К. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық зерттеу техникалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: kainigulasia@mail.ru, pavlova.tatyana@bk.ru, Kunapiyeva@inbox.ru, tank_nur@mail.ru

Дүниетану өзін-өзі танудан басталады

Мақала белгілі бір этностың тілін және ұлттық сипатын қалыптастыруға ықпал ететін факторларына қарауға арналған. Автор тіл бастапқыда өз тасымалдаушыларына әлемнің белгілі бір бейнесін және де әрбір осы тіл – өз бейнесін көрсетеді. Соңғы онжылдықтардың этнолингвистикалық, лингводидактикалық, психоллингвистикалық және лингвистикалық ізденістеріне сүйене отырып, автор тілмен байланысқан әрдайым мәдени түрінде боялған ғалам бейнесі адамға қалай әсер етіп және оның тілдік пен мәдени-ұлттық сана-сезімін қалыптастыра отыратынын көрсетуге тырысады.

Мақалада тіл мен мәдениеттің жеке тілдік тұлғаның маңызды компоненті ретінде ғана емес, сонымен қатар жеке тұлға мен этнос қарама-қарсы, бір-бірін өзара толықтыратын, тілдесетін жалпы этнос ретінде маңыздылығы атап көрсетіледі. Сонымен қатар, автордың пікірінше, білім адамдардың менталитетінің мазмұнын анықтайды. Тілдерді оқыту барысында әлемнің сыртқы бейнесі туралы түсінік қалыптасады, өз қоғамында да, басқа қоғамдарда да үйлесімді қарым-қатынас жасай білу, мәдениеттердің тарихи, саяси және діни айырмашылықтарынан туындаған қақтығыстардың алдын алу және жеңу мүмкіндігі, яғни қалыптасу үшін тиімді негіз жасалады. Жұмыста әртүрлі халықтар әлемінің тілдік суреттерінің ұқсастықтары мен салыстырулары келтірілген. Оларды өзара тану және өзін терең тануға әкелетіні көрсетілген.

Түйін сөздер: тілдік тұлға, ғалам бейнесі, дүниетану, этнос, мәдениет-ұлттық өзін-өзі тану, ұлттық сипат.

Введение

«Странно... В Ленинграде, далеко от родных мест, я вдруг почувствовал красоту языка моего маленького народа. О, город каменный, ты научил нас видеть и слышать то, чего мы раньше не замечали. Ты научил нас прислушиваться к себе, и мы чаще стали спрашивать: «Кто мы?» – говорит лирический герой повести Ю. Шесталова «Синий ветер каслания» (Shestalov, 1997: 423). Да, действительно, кто мы? Какие факторы способствовали нашему становлению? Как соотносятся язык того или иного этноса и национальный характер? Эти вопросы в разное время, в различных ситуациях возникали перед той или иной личностью. Как ответить на них?

Познание мира начинается с познания самого себя. Познание при этом представляет собой мыслительную деятельность, информацию, добытую в гносеологической деятельности, путем выделения в мире денотата и определения его признаков. Язык изначально задает своим носителям определенную картину мира, причем каждый данный язык – свою.

Необходимость новых подходов определяют этнолингвистические, лингводидактические, психоллингвистические, лингвистические изыскания последних десятилетий. Следует, однако, заметить, что лингвисты отмечают необходимость с осторожностью подходить к попыткам

прямо связывать языковые формы с самосознанием, с мышлением говорящего на нем народа (Gak, 2000)

Между тем разворот лингвистики к исследованию коммуникативно-дискурсивных языковых процессов способствовал ее обращению к человеческому, или субъективному фактору в языке – к выявлению того, как используется язык субъектом речи в зависимости от его коммуникативной компетенции, от фактора адресата, от фона общих для них знаний о мире и т.п. А это повлекло за собой и следующий шаг – исследование языкового фактора в человеке – того, как сама оязыковленная и всегда культурно окрашенная картина мира воздействует на человека, формируя его языковое сознание, а вместе с ним и культурно-национальное самосознание.

Эксперимент

Оценивая состояние исследований в области общей теории языка, казахстанские ученые: А. Кайдаров, М.М. Копыленко, А.Е. Карлинский, К.Ш. Хусаинов, Б.Х. Хасанов, С.Е. Исабеков, М.К. Исаев, Н.И. Гайнуллина, Р.Г. Загидуллин, Э.Д. Сулейменова, Л.В. Екшембеева и др. неоднократно подчеркивали, что интерес к методологическим аспектам симптоматичен: пришло ясное осознание того, что, во-первых, язык не может быть достаточно полно изучен, если

рассматривать его изолированно, вне условий существования, во-вторых, адекватная теория не может быть построена без привлечения достижений различных ветвей языкознания. Интерес к содержательным, информационно-когнитивным и прагматико-коммуникативным аспектам языка является отличительной особенностью современной казахстанской теоретической лингвистики.

Российские ученые считают, что роль человеческого фактора в языке изучается на основе совокупности текстов, продуцируемых языковой личностью (Ю.Н. Караулов), существующих в сознании культурных концептов (Ю.С. Степанов), путем логического анализа языка (Н.Д. Арутюнова), выявления роли индивидуального знания (А.А. Залевская), анализа эмоционально-экспрессивных средств языка (В.Н. Телия). По мнению В.Н. Телия, «...концептуальное осмысление категорий культуры находит свое воплощение в естественном языке. То, что культура «включена» в язык – факт неоспоримый, поскольку язык как средство коммуникации вбирает в значения все, что связано с культурно-традиционной компетенцией его носителей, транслируемой благодаря языку из поколения в поколение. Язык обладает способностью накапливать и хранить в содержании единиц лексикона сведения о предшествующих (т.е. уже накопленных) знаниях об обозначаемом» (Teliya, 1996: 234).

Знания и представления о мире, типичные для носителей языка в обыденном сознании складываются в национальную языковую картину мира. При этом человек как языковая личность не только выступает связующим звеном между языком и культурой, но и фокусирует в себе эти взаимосвязанные феномены. Индивид овладевает своей национальной культурой через посредство родного языка. Язык и культура, таким образом, являются важными компонентами не только отдельной языковой личности, но и этноса в целом, где личность и этнос не противопоставляются, а коррелируют, взаимодополняя друг друга. Знания, которыми владеет общность людей, определяет содержание ее менталитета.

Языковая картина мира является результатом отражения коллективным сознанием этноса внешнего мира в процессе своего исторического развития, включающего познание этого мира.

Результаты и обсуждение

Употребление значений, интерпретация понятий осуществляется в соответствии с услови-

ями социализации личности. Способ представления знаний согласуется с социокультурным опытом человека – носителя знания (Demuankov, 1994: 25), что, на наш взгляд, особенно важно при изучении русского языка в условиях современного Казахстана. Через изучение языка как отражения социокультурной реальности, как феномена культуры – национальной и общечеловеческой, формируется представление об инофонной картине мира, приобретает способность гармонично общаться в нашем собственном обществе и других социумах, предупреждать и преодолевать конфликты, обусловленные историческими, политическими и религиозными различиями культур. Таким образом, через язык создается эффективная основа для установления толерантного мира.

В силу только что сказанного язык (как языковая компетенция) не сводим к ряду или к системе чисто формально лингвистических правил и категорий, а есть часть социальной памяти, совокупность значений (не языковых), составляющих основу деятельности (не только речевой), но и познавательной (Leontyev, 1996: 41–47).

Человеческая когниция основана на взаимодействии систем восприятия, репрезентирования и продуцирования информации. Изучение этого взаимодействия и его технологического представления входит центральным звеном в область интересов когнитивной науки, в котором человек рассматривается как система переработки информации, а его поведение описывается и объясняется в терминах внутренних состояний (получение, переработка, хранение, мобилизация информации для решения какой-либо задачи) и, думается, должно учитываться при обучении русскому языку в современных условиях. Таким образом, язык – основная форма хранения знаний о культуре народа и средство его познания. Язык и отдельные его единицы обладают способностью отражать, фиксировать, и сохранять определенную культурную и историческую информацию. Именно благодаря этой кумулятивной функции язык может быть эффективным средством приобщения учащихся к материальной и духовной культуре народа, к его обычаям и традициям (Kostomarov, Vereshchagin, 1990).

Представляется, что такая задача должна стоять перед каждым учителем, преподающим языковые дисциплины. Формирование новой, этнокультуроведческой концепции обучения языкам, в том числе русскому, вносит существенные коррективы в профессиональную подготовку студентов-филологов. Задача формиро-

вания языковой личности учителя-словесника не может ограничиться языковой и лингвистической компетенцией (практическое владение языком и основами науки о языке – лингвистики). Наряду с компетенцией коммуникативной (решение коммуникативных задач с помощью языка, культура общения, речевая культура) не вызывает сомнения необходимость формирования этнокультуроведческой компетенции (осознание языка как феномена культуры, культурно-исторической среды, национальной специфики языковой картины мира, национально-культурного компонента значения языковых единиц). Необходимость такого подхода определяют этнолингвистические, лингводидактические, психолингвистические, лингвистические изыскания последних лет.

При этом следует помнить, что внешний мир и сознание – вот два фактора, которые порождают языковую картину мира любого национального языка. Так, факторами, определяющими период языкового становления этноса, служили различные природно-климатические условия ареала обитания того или иного народа, например, для казахов – это горы и бескрайние степи, для русских – широта лесов и полей, для англичан – «Туманный Альбион» (белые известняковые скалы).

Подвергаться лексикализации при этом могло, естественно, только то, что присутствовало в этой непосредственно воспринимаемой среде обитания, весь же остальной мир, единый и многообразный, был недоступен непосредственному чувственному восприятию, следовательно, не подвергался лексикализации и не включался в выстраиваемую этим этносом модель мира. Именно слово являлось хранителем и носителем национально-культурной семантики. Так, действительность, в том числе и среда обитания (географическая среда) и разнообразные стороны хозяйственной и этнокультурной деятельности человеческого общества явились решающими факторами в формировании лексической системы.

Разные языковые коллективы, закрепляя различный общественный опыт, из всего многообразия признаков, присущих какому-либо объекту в реальной действительности, отбирают для названия, характеристики, толкования этого объекта лишь некоторые признаки, зачастую существенные для них (языковых коллективов). К примеру, степная географическая зона, сухой климат – характерные природные условия для казахского народа. Кочевой образ жизни, ското-

водческая хозяйственная деятельность, вынуждали искать новые места для стоянки целых аулов по всей степи. Эти места должны были быть пригодными для жизни, пастбищными, незасушливыми. Отсюда и обязательное указание в толковании, к примеру, в казахском слове «дала» (степь) на «пригодное / непригодное для жизни» – «елсіз / сусыз» (букв.: без людей / без воды). «Пригодное / непригодное для пастбищ» – «шөл / шабындық» (букв.: безводные / сенокосные угодья) и т.п. В значении же русского слова «степь» содержится указание на особенности ландшафта – «глинистое», «болотистое», «безлесное», то есть покрытость пространства травянистой растительностью, кустарниками или деревьями.

«Через многообразие языков для нас открывается богатство мира и многообразие того, что мы познаем в нем, и человеческое бытие становится для нас шире, поскольку языки в отчетливых и действенных чертах дают нам различные способы мышления и восприятия», – совершенно справедливо замечает Гумбольдт ф. В. (Gumboldt, 1985: 349)

В разных языках для характеристики человека могут употребляться разные слова. Выше отмечалось, что казахи, как и многие народы Центральной Азии, были близки к земле, к животноводству, для которого скот являлся и пищей, и одеждой. Не напрасно после обычных приветствий при встрече спрашивались о благополучии животных, а затем – домочадцев: «*Мал – жаның аман ба?*» (Здоровы ли скот и твои родные?) «Если младенца ласково называли *қозым, ботам, құлыным* (ягненок, верблюжонок, жеребеночек), то для взрослых людей находили по обстоятельству и такие сравнения, как *қойдан жуас* (смирнее овцы), *түлкідей құ* (хитер как лиса), *сүзеген бұқадай* (как бодливая корова), *түйеден түскендей* (как свалившийся с верблюда) и т.п. Трудно представить, что англичанин, характеризуя кого-либо будет называть животных, означенных выше. Составляющими его национальной картины мира будут другие животные, а также специфичные ассоциации их с характером человека, отраженные в культуре народа. Так, в английском языке слово *гусь* ассоциируется с богатством, глупостью, а в русском языке вызывает представление о важности или жуликоватости: ср: английские *as a goose, the goose that lays the golden eggs* и русские *важный гусь, экий гусь, гусь лапчатый*. Во французском же языке слово *aigle* обозначает великого человека: так можно называть поэта или полководца; русское *орел* прилагается к храброму, удалому человеку.

Слово *merle* (дрозд) образует сочетание *fin merle* – пройдоха, *bean merle* – неприятный человек; слово *rhinoceros* (носорог) – глупого человека.

«Единица языка, вызывающая на психико-вербальном уровне в сознании представителя определенной национально-культурной общности некоторый минимум сходных ассоциативных реакций по ряду семантических признаков оценочного характера, может быть квалифицирована в качестве стереотипа» – считает В.А. Рыжков (Ryzhkov, 1983: 18) Стереотип речевого общения реализуется в форме речевого клише. К этим единицам относятся все виды устойчивых словосочетаний и фраз – фразеологизмы, пословицы, поговорки, идиомы, литературные цитаты. Ярким образцом, отражающим стереотипы мышления того или иного народа, является фольклор.

К примеру, русские народные сказки. Они с раннего детства внушают нам простую мысль, которая потом оборачивается «загадочными» реакциями. Допустим, следующая мысль: быть богатым – плохо, а быть бедным – хорошо, потому что в русских сказках все богатые плохие, а все бедные хорошие. Отсюда пренебрежительное отношение к любым материальным благам как типичная характеристика русского сознания, русской культуры, совершенно непонятная и загадочная для англоязычных культур.

По мнению Ильина, корни подобного отношения к богатству следует искать в инстинктивном осознании общего богатства: «Богат вовсе не индивид – Иван или Петр; богаты мы, народ в целом. Богат пространством и землей, лесом и степью, цветами и пчелами, дичью и пушниной, реками и рыбой; богат земными недрами. Тогда русский говорит: «у нас течет молоко и мед», «хватит на всех и еще останется» – это древние изречения народной мудрости» (Ilyin, 1996: 186).

Именно этим «подсознательно ощущаемым богатством» объясняет Ильин «в русской душе необоснованную беззаботность, легкомысленную и иллюзорную уверенность, выраженную словами, которые едва ли знает какой-либо другой народ: *авось*, *небось* и *как-нибудь*. Ильин считает, что «это подсознательное чувство народного благополучия, возможно, и побуждает богатых русских проматывать свое состояние, которое часто или слишком большое, или слишком легко доставшееся, или вовсе неистоцимо» (Ilyin, 1996: С.187).

Русский язык с древности изобилует поучениями и пословицами, выражающими отношение к богатству, демонстрирующими его (бо-

гатства) преходящий характер, его бессилие, его вредное влияние на человека.

Например:

Когда провидишь богатство и славу, вспомни, что тленно все, и тем избежишь крючка жизни сей;

Оплачь же, грешница, в богатстве живущего, ибо судный меч на него готовится;

Господине мой! Не лишай же хлеба мудрого нищего, не возноси до небес глупого богатого. Ибо нищий мудр, как золото в грязном сосуде, а богатый красив, да глуп – словно шелковая подушка, соломой;

Лучше капля ума, чем вдоволь богатства;

Из богатств выше золота – книги

Богат ждет пакости, а убог радости;

Богат мыслит о злате, а убог о благе (блато – грязь);

Глупому сыну не в помощь богатство;

Не с богатством жить, с человеком;

Не от скудости (убожества) скудость вышла, от богатства;

Мужик богатый, что бык рогатый (зазнается);

Богатый мужик бережет рожу (в драке), а бедный одежу;

На что мне богатого, подай торватого;

Богатому не спится: богатый вора боится;

Богатому черти деньги куют;

У русского народа нечестность ассоциируется с богатством, а не с бедностью: предполагается, что честным путем богатства не наживешь, ср. у Даля:

От трудов праведных не наживешь палат каменных;

Не с богатством жить, с человеком;

Богатому черти деньги куют, поэтому по-русски «но честный» могло бы быть только в контексте «богатый, но честный».

Бедный же в русском языке противопоставляется гордому, мы говорим бедный, но гордый, имея в виду, что бедным гордиться нечем, они, как правило, люди не гордые, но этот, в виде исключения, выпадает из общего правила, потому что он бедный, но гордый.

В повседневной жизни принято считать, что каждая нация имеет свой характер, и что определенные черты характера закреплены за той или иной нацией. Очень хорошо сказано об этом в труде Тер-Минасовой «Межкультурная коммуникация»: «Эмоциональное переживание мира», эмоциональное отношение, стимулированное образом, отсылающим к некоторому представлению, сформированному в культуре и вызывающему ассоциации, которые и служат «мотивом для оценочного компонента». В результате чего создается стереотипное представление как часть культурно-исторического наследия, создаваемо-

го в процессе практического освоения мира, и оно принадлежит к области культурного знания, вооружающего носителя языка системой ценностных ориентиров.

Так, она пишет, что наиболее популярным источником стереотипных представлений о национальных характерах являются так называемые международные анекдоты. Это анекдоты, построенные на шаблонном сюжете, где представители разных национальностей, попав в одну и ту же ситуацию, реагируют на нее по-разному, в соответствии с теми чертами их национального характера, которые приписывают им на родине анекдота (Ter-Minasova, 2000: 138).

Так, в русских международных анекдотах англичане обычно подчеркнута пунктуальны, немногословны, прагматичны, сдержанны, любят сигары, виски, конный спорт и т. п. Немцы практичны, дисциплинированы, организованы, помешаны на порядке и потому ограничены. Французы – легкомысленные гуляки, эпикурейцы, думающие только о женщинах, вине и гастрономических удовольствиях. Американцы богатые, щедрые, самоуверенные, прагматичные, знамениты хорошими дорогими машинами. Русские – бесшабашные рубахи-парни, неприхотливые, алкоголики, драчуны, открытые, неотесанные, любят водку и драки. В русских международных анекдотах все они ведут себя соответственно этим стереотипам.

Вот простейший анекдот такого рода: как ведут себя люди разных национальностей, если они обнаружат муху в кружке пива. Немец (практичный) выбрасывает муху и пьет пиво. Француз (сентиментальный) вытаскивает муху, дует на нее, расправляет ей крылышки – и не пьет пиво. Русский (неприхотливый и любящий выпить) выпивает пиво, не заметив мухи. Американец (уверенный в своих правах) зовет официанта, устраивает скандал и требует другую кружку. Китаец (китайская кухня включает самые неожиданные блюда) вынимает муху, пьет пиво и закусывает мухой. Еврей (меркантильный) пьет пиво, а муху продает китайцу.

Еще пример. Комиссия ООН решила проверить разные народы на выживаемость и в порядке эксперимента поместила на отдельные необитаемые острова представителей разных национальностей – двух мужчин и одну женщину. Через десять лет комиссия отправилась инспектировать острова. На английском острове два джентльмена играли в теннис. «У нас все прекрасно, мы в хорошей спортивной форме, проблем нет, – заявили они. – А дама? Мы ни-

чего о ней не знаем, нас никто не представил». На французском острове веселая Мари сказала: «Это Пьер, это Жак, у нас все замечательно, мы все трое очень довольны». На испанском острове Мария рассказала комиссии, что на второй день эксперимента Хосе убил Хуана, и с тех пор они живут очень счастливо. Русских на острове было два: дореволюционный и послереволюционный. На дореволюционном русском острове печальная Ольга сообщила, что она любила одного, вышла замуж за другого, и все трое глубоко несчастны. На послереволюционном русском острове два крепких мужика играли в избе в карты, когда прибыла комиссия. «У нас всё в полном порядке, – сказал один из них. – Мы организовали колхоз: я – председатель, он – парторг». – «А где же ваша дама?» – поинтересовались члены комиссии. – «Народ? Народ в поле», – был ответ. (Заметим в скобках, что это выражение – народ в поле – вошло в разговорный язык как поговорка.)

Следующий анекдот тоже из большого числа такого же рода анекдотов. Ученые решили провести эксперимент: какая нация лучше переносит холод? В морозильную камеру представители разных национальностей могли взять с собой что пожелают, и, когда терпеть будет невозможно, они должны постучать в двери камеры, чтобы ее открыли. Француз сказал: «Дайте мне много вина и хорошеньких женщин» и пошел в морозильную камеру. Через полчаса раздался слабый стук, и дрожащий от холода француз вышел из камеры. Англичанин решил взять с собой сигару, бутылку виски и одну женщину, хорошо владеющую собой. Через час раздался стук, и из камеры вытащили полузамерзшего англичанина. Русский пожелал собутыльника, ведро водки, два соленых огурца и отправился в морозилку. Через три часа встревоженные ученые приоткрыли дверь, опасаясь несчастного случая. Из камеры показался кулак, обрушившийся на экспериментатора, и послышались слова: «Вот сви-ньи! И так холодно, а они еще дверь открывают», и дверь захлопнулась.

Подобные шутки можно продолжать долго, но основное ясно – стереотипы национальных характеров в них вполне очевидны.

Слова «стереотип», «стереотипный» имеют негативную окраску, так как определяются через слово «шаблонный», в свою очередь определяемое как «избитый, лишенный оригинальности и выразительности». «Это не вполне справедливо по отношению к слову стереотип вообще, а в контексте проблем межкультурной коммуникации – в особенности», – замечает Тер-Минасова.

И далее продолжает: «При всем своем схематизме и обобщенности стереотипные представления о других народах и других культурах подготавливают к столкновению с чужой культурой, ослабляют удар, снижают культурный шок» (Ter-Minasova, 2000: 138).

Выводы

Итак, трудно не согласиться с данной точкой зрения, так как стереотипы позволяют человеку составить представление о мире в целом, и выйти за рамки своего узкого социального, географического и политического мира.

При этом изучение национального характера, менталитета позволяет проводить аналогии и сравнения одних народов с другими не в плане предпочтения одного другому, а в плане уточнения уникальности и неповторимости каждого народа. Если В.Г. Белинский еще говорил, тайна национального не в кухне, не в одежде, а в манере понимания вещи, то М.М. Бахтин убеждает: «тайна» национального и в кухне, и в одежде, и в танце, и в национальном Бахусе, и в национальном Эросе; весь «материально-телесный низ» и весь национальный космос пронизаны полуденным светом единой национальной «манеры понимать вещи» (Bakhtin, 1990: 35).

На материале различных культур изучает «национальные картины мира» и Г.Д. Гачев. Мировая культура видится ему как оркестр, в которой каждой художественной культуре отведены свой инструмент и своя партия. В изучении национальной картины он исходит из того, что человек, подчиняя окружающий мир, одновременно сам ассимилируется в нем. Среда, которую он преобразует, изменяет его самого. Житель гор, лесов, степей, приморья похож на горы, леса, степи, побережья морей. Это видно в танце, слышно в музыке, в песнях, в звучании речи, в выборе и приготовлении пищи, в возведении различных типов жилья, в типе хозяйствования. Человек проецирует сложившиеся из ближайших наблюдений представления на большое пространство и большое время. Рождается картина мира, модель мира. Но для познающего сознания недостаточно изучать одну лишь модель мира, «за пределами остается ее пограничная полоса и нет обозримого целого», – считает Г.Д. Гачев (Gachev, 1998). Поэтому он берет несколько отличных друг от друга картин. Сравнивает их, рассчитывая из этого сопряжения высечь «искры взаимоудивления», взаимного узнавания, ведущего к более глубокому узнаванию себя». Познание мира начинается с познания самого себя.

Литература

- Шесталов Ю. Собрание сочинений. – СПб., Ханты-Мансийск, 1997. Т. 1. – 478 с.
- Гак В.Г. Язык как средство трансляции культуры. – М., 2000. – 312 с.
- Телия В.Н. Культурная коннотация как способ воплощения культуры в языковой знак // Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996. – 208 с.
- Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания, 1994. № 4. – С. 17–33.
- Леонтьев А. А. Язык не должен быть чужим // Этнопсихологические аспекты преподавания иностранных языков. – М., 1996. – С. 41–47
- Костомаров В.Г. Верещагин Е.М. Язык и культура. – М.: Русский язык, 1990. – 246 с.
- Гумбольдт, Ф. В. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 452 с.
- Рыжков В. А. Национально-культурные аспекты ассоциативного значения интернациональных стереотипов: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1983. – 22 с.
- Ильин И. Сущность и своеобразие русской культуры. – М.: Рус. кн. XXI в., 2007. – 462 с.
- Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово, 2000. – 314 с.
- Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Худ. лит.-ра. 1990. – 543 с.
- Гачев Г.Д. Национальные образы мира. – М.: Academia, 1998. – 432 с.

References

- Bakhtin M.M. (1990). *Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kultura srednevekoviya i Rennsansa* [The work of Francois Rabelais and the folk culture of the Middle Ages and the Renaissance]. М.: Khud. lit-ra, 543 p. (In Russian)
- Demyankov V.Z. (1994). *Kognitivnaya lingvistika kak raznovidnost interpretiruyushchego podkhoda* [Cognitive linguistics as a kind of interpretive approach]. *Voprosy yazykoznaneya*, № 4. P.17–33 (In Russian)
- Gachev G.D. (1998). *Natsionalnyye obrazy mira* [National images of the world]. М.: Academia, 432 p. (In Russian)

- Gak V.G. (2000). Yazyk kak sredstvo translyatsii kultury [Language as a means of transmitting culture]. M., 312 p. (In Russian)
- Gumboldt, f. V. (1985). Yazyk i filosofiya kultury [Language and philosophy of culture]. M.: Progress, 452 p. (In Russian)
- Ilyin I. (2007). Sushchnost i svoyeobraziye russkoy kultury [The essence and originality of Russian culture]. M.: Rus. kn. XXI v., 462 p. (In Russian)
- Kostomarov V.G., Vereshchagin Ye.M. (1990). Yazyk i kultura [Language and culture] M.: Russkiy yazyk, 246 p. (In Russian)
- Leontyev A. A. (1996). Yazyk ne dolzhen byt chuzhim [Language should not be alien]. Etnopsikhologicheskiye aspekty prepodavaniya inostrannykh yazykov. M., P. 41–47. (In Russian)
- Ryzhkov V. A. (1983). Natsional'no-kul'turnyye aspekty assotsiativnogo znacheniya internatsionalnykh stereotipov [National-cultural aspects of the associative significance of international stereotypes]. avtoref. dis. ... kand. filol. nauk., M., 22 p. (In Russian)
- Shestalov Yu. (1997). Sobraniye sochineniy [Collected Works]. SPb., Khanty-Mansiysk, T. 1, 478 p. (In Russian)
- Teliya V.N. (1996). Kulturnaya konnotatsiya kak sposob voploshcheniya kultury v yazykovoy znak [Cultural connotation as a way of translating culture into a linguistic sign]. Russkaya frazeologiya. Semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokul'turologicheskiy aspekty. M., 208 p. (In Russian)
- Ter-Minasova S.G. (2000). Yazik i mezhkulturnaya kommunikatsiya. [Language and Intercultural Communication]. M.: Slovo, 314 p. (In Russian)

Г.Г. Гиздатов , Б.А. Сопиева

Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: gizdat@mai.ru; bayan.sopieva@mail.ru

КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО КАЗАХСТАНСКОГО МЕДИАДИСКУРСА: ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАССМОТРЕНИЯ

В статье дан анализ концептуального пространства казахстанского медиадискурса. Когнитивные, дискурсивно-аналитические, социологические, исторические и политические научные теории в данном лингвистическом исследовании дополняют друг друга, обладают экспланаторной силой. Концепты власти, идеологии и истории определены в рамках теории критического дискурс-анализа как базовые концепты казахстанского дискурса. Исследовательская парадигма анализа проблем соотношения концептуального пространства, дискурса и идентичности представлена в работе в рамках семиотической теории: от процессов коммуникации в сферу порождения текстов. В данной работе психолингвистическими методами выявлено содержательное наполнение концептуального пространства в ассоциативно-вербальной сети носителей языка. Выявленная в исследовании архаизация сознания носит характер не столько возвращения к старому, сколько восстановления старого на основе тех знаний и представлений о прошлом, которые пользуются популярностью. Выявляемо это при обращении к образцам массового сознания, отраженным в ассоциативных полях к одним и тем же словам-стимулам русского и казахского языков. Новизна работы определена материалом и методикой анализа, в которой постулаты когнитивных теорий подкрепляются наработками критического дискурс-анализа. Основными результатами работы являются обозначенные когнитивные стратегии медиального пространства. В работе доказано, что советскость выступает на данный момент как системообразующий компонент казахскоязычного и русскоязычного дискурса страны. Три выделяемых проекта: евразийский, пантюркский и либеральный – являются тем самым интертекстом, который определяет политические, социальные и культурные границы и пристрастия всего казахстанского общества, как следствие и дискурсивную практику. Проекты имеют свое историческое прошлое, определяют реальную политику и находят свое медиальное отражение

Ключевые слова: ассоциативное поле, медиадискурс, идентичность, концептуальное пространство, когнитивная стратегия.

G.G. Gizdatov, B.A. Sopieva

Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: gizdat@mai.ru, bayan.sopieva@mail.ru

Conceptual Space of Kazakhstani Media Discourse: Psycholinguistic Aspects of Approach

The article provides an analysis of the conceptual space of the Kazakhstan media discourse. Cognitive, discursive-analytical, sociological, historical and political scientific theories in this linguistic study complement each other, have an explanative power. The concepts of power, ideology and history are defined in the framework of the theory of critical discourse analysis as the basic concepts of Kazakhstan discourse. The research paradigm of analyzing the problems of the correlation of conceptual space, discourse and identity is presented in the work within the framework of the semiotic theory: from communication processes to the sphere of generation of texts. In this work, psycholinguistic methods have revealed the meaningful filling of the conceptual space in the associative-verbal network of native speakers. The archaization of consciousness revealed in the study is not so much a return to the old as a restoration of the old based on the knowledge and ideas about the past that are popular. This is revealed when referring to samples of mass consciousness reflected in associative fields to the same stimulus words of the Russian and Kazakh languages. The novelty of the work is determined by the material and methodology of analysis, in which the postulates of cognitive theories are supported by the achievements of critical discourse analysis. The main results of the work are designated cognitive strategies of the medial space. It is proved in the work that Sovietism is currently acting as a system-forming component of the

Kazakh-speaking and Russian-speaking discourse of the country. Three distinguished projects: Eurasian, Pan-Turkic and liberal – are the same intertext that defines the political, social and cultural boundaries and preferences of the whole Kazakhstani society, as a result and discursive practice. Projects have their own historical past, determine real politics and find their medial reflection.

Key words: associative field, media discourse, identity, conceptual space, cognitive strategy.

Г.Г. Гиздатов, Б.А. Сопиева

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gizdat@mai.ru, bayan.sopieva@mail.ru

Қазақстандық медиа дискурстың тұжырымдамалық кеңістігі: қарастырудың психолингвистикалық аспектілері

Мақалада қазақстандық медиа-дискурстың тұжырымдамалық кеңістігіне талдау берілген. Осы лингвистикалық зерттеуде танымдық, дискурсивті-аналитикалық, әлеуметтік, тарихи және саяси ғылыми теориялар бір-бірін толықтырады, түсіндіруші күшке ие. Билік, идеология және тарих ұғымдары дискурстық сыни талдау теориясы аясында Қазақстан дискурсының негізгі тұжырымдамалары ретінде анықталған. Концептуалды кеңістіктің, дискурстың және сәйкестіліктің арақатынасы мәселелерін зерттеудің зерттеу парадигмасы семиотикалық теория шеңберіндегі жұмыста ұсынылған: коммуникациялық процестерден мәтіндер ұрпағы. Бұл жұмыста психолингвистикалық әдістер ана тілдерінің ассоциативті-вербальды желісіндегі тұжырымдамалық кеңістікті мазмұнды толтыруды ашты. Зерттеуде анықталған сананың архаизациясы – бұл танымал болған өткен туралы білім мен идеяларға сүйене отырып, ескіні қалпына келтіру ретінде ескіге қайта оралу емес. Бұл ассоциативті өрістерде көрсетілген бұқаралық сананың үлгілерін орыс және қазақ тілдеріндегі бірдей ынталандырушы сөздерге сілтеме жасау кезінде анықталады. Жұмыстың жаңалығы, танымдық теориялардың постулаттары сыни дискурстық талдаудың жетістіктерімен расталатын талдаудың материалдық және әдіснамалық әдісімен анықталады. Жұмыстың негізгі нәтижелері – медиалық кеңістіктің когнитивті стратегиялары. Шығармада кеңестік кезеңдегі қазіргі кездегі қазақ тілді және орыс тілді дискурсының жүйелік құраушы бөлігі ретінде әрекет етіп келе жатқаны дәлелденді. Үш ерекше жоба: еуразиялық, түркітілді және либералды – бұл бүкіл Қазақстан қоғамының саяси, әлеуметтік және мәдени шекаралары мен артықшылықтарын айқындайтын, нәтижесінде және дискурстық практика. Жобалардың өзіндік тарихи өткені бар, нақты саясатты анықтайды және олардың медиалық көрінісін табады.

Түйін сөздер: ассоциативті өріс, медиа-дискурс, тұлға, тұжырымдамалық кеңістік, когнитивтік стратегия.

Введение

Как язык существует в современном казахстанском медиальном пространстве? Как он отражает и сам влияет на национально-культурную идентичность? Ответы на эти вопросы невозможны вне общего контекста и конкретных постулатов когнитивных, дискурсивно-аналитических, социологических, исторических и политических научных теорий (Fauconnier, 2001; Langacker, 1972; Бахман-Медик, 2017). Данные подходы уже в лингвистических исследованиях дополняют друг друга, в ряде случаев обладают экспланаторной силой. Собственно, сама методология анализа в рамках когнитивной лингвистики была обозначена в свое время Е.С. Кубряковой (Кубрякова, 2012:49). Этому подходу соответствует современная установка, согласно которой код культуры – это та самая «матрица», посредством которой человек членит, категоризует, оценивает окружающий его мир, в том числе

и самого себя (Красных, 2016: 379). Исследовательская парадигма анализа проблем соотношения концептуального пространства, дискурса и идентичности может быть представлена в такой последовательности в рамках семиотической теории: «Сфера интересов семиотики культуры должна быть перенесена из области собственно процессов коммуникации в сферу анализа человеческого сознания – когниции как творческого процесса не только означивания, семантизации, но и порождения текстов» (Фадеева, 2008: 214). При такой иерархии анализа исследования, выполненные в рамках когнитивной лингвистики и теории критического дискурса-анализа, оказываются сопоставимыми и взаимодополняемыми.

Именно в этом случае необходимо обозначить ту тенденцию, которая сформировалась последовательно в российской, а затем аналогично и в казахстанской лингвистике: «Именно по такому пути, думается, идут сегодня многочисленные концептологические исследования, которые

занимаются «выискиванием» концепта, стоящего за теми или иными языковыми формами. Более того, даже («замыкая круг») ими ставится цель найти языковые средства вербализации этого же концепта (большей частью, надо понимать, те же самые языковые формы, на основе которых он и был выделен)» (Болдырев, 2014: 28). Об этом же в несколько ином ракурсе, обращая внимание на практическую результативность подобных работ, высказался И.Г. Милославский: «Сделанные в рамках этого направления наблюдения и обобщения относительно ментальности, которую якобы предопределяет «русскоязычность», вызвали немалый интерес не только в профессиональном сообществе. Однако фундированность этих исследований, а также возможность какого-либо деятельного использования их результатов пока остается под вопросом. Совершенно очевидна разнообразная неоднородность русскоговорящего общества, а, следовательно, любая извлеченная «из языка» характеристика не может быть приложима к любому русскоговорящему, а если характеризует какую-то часть русскоговорящих, то следует уяснить, какую же именно количественно и качественно» (Милославский, 2017: 15).

На наш взгляд, в казахстанском сегменте лингвистических работ мы также имеем дело с завуалированным и деологизированным сосуществованием лингвистических выкладок с политическими декларациями. В целом ряде созвучных лингвокультурологических и психолингвистических работах на материале казахского языка и литературы составляются всевозможные списки слов, в которых, по мнению их авторов-составителей и толкователей, зафиксированы значимые для казахской культуры концепты: человек, женщина, мужчина, слово, язык и прочее. Неизбежные замечания о том, что подобного рода концепты универсальны для большинства культур, остаются явно без внимания. Но при этом в самом научном исследовании происходит алогичная подмена: самое типичное для современной казахской культуры определяется исключительно из фольклорных материалов, классических литературных произведений, крылатых выражений, и прочее. Собственно говоря, избираются только те в значительной мере архаичные источники, которые являются самопрезентационными, в них действительно отражено то, как народ хотел бы себя видеть, а не то конкретно-реальное, что в нем есть. А порой и то, каким бы хотели видеть свой народ правители, государства или как они хотели бы «констру-

ировать» его в нужном ключе. Противостоят подобным идеологическим сползаниям в националистическую идеологию, по ключевому замечанию Н.А. Автономовой, можно посредством дискурсного анализа, выявляющего смены словоупотреблений, сдвиги значений, способы заимствований и передачи чужой речи, а через все это определить «...некоторые важные и на первый взгляд не заметные способы отношения к себе, к своему прошлому и настоящему» (Автономова, 2017: 544).

Эксперимент

Актуальные социолингвистические и психолингвистические данные – объективный эмпирический материал для любого лингвистического и культурологического исследования. Срезы общественного и массового сознания традиционно фиксировали социологи, культурологи и психолингвисты в полученных экспериментальным путем (свободные и направленные ассоциативные эксперименты, результаты и описание разного рода опросных анкет, фокус-исследований и так далее). В свою очередь выдвигаемый нами тезис об архаизации (советизации) и одновременно упрощении казахстанской языковой культуры требует предварительной оговорки: архаизация сознания носит характер не возвращения к старому, а восстановление старого на основе тех знаний и представлений о прошлом, которые пользуются популярностью. Выявляемо это при обращении к образцам массового сознания, отраженным в ассоциативных полях к одним и тем же словам-стимулам русского и казахского языков. Выбор слов-стимулов определен их вхождением в базовые концепты политического и медийного дискурса. В значительной мере концепция и конкретная методика анализа Рут Водак повлияла на выбор нашего исходного материала: «Полностью «критический» отчет о дискурсе требует построения теоретической модели и описания как социальных процессов и структур и процессов, внутри которых индивидуумы или группы как социально-исторические субъекты создают значения во взаимодействии с текстами. Следовательно, в любом критическом анализе дискурса неизбежно фигурируют три концепта: концепты власти, истории и идеологии» (Водак, 2011: 287).

Ниже приводятся высокочастотные реакции (до 5 одинаковых реакций) к словам-стимулам: власть – билік, личность – қоғам, общество – жеке тұлға, традиция – салт-дәстүр, религия –

дін, культура – мәдениет. Пилотный психолингвистический эксперимент проводился нами в 2017-2018 гг. по хорошо описанной методике свободного ассоциативного эксперимента, информантами выступили соответственно русскоязычные (русские, татары, украинцы, уйгуры и казахи, не владеющие казахским языком, указавшие русский язык как базовый язык, на котором они получили школьное и вузовское образование, на котором они общаются в профессиональной и личной среде) и казахоязычные (казахи) жители Казахстана (Алматы, Астана, Тараз, Кокшетау и другие города) с высшим образованием, гендерное соотношение – 58% женщины, 42 % мужчины (в среднем по 115- 120 информантов в возрасте от 25 до 58 лет, соответственно количество реакций также варьируется в пределах 117-120 слов, рядом с словом-реакцией указана повторяемость реакции в ассоциативном поле). Считаем целесообразным дать в переводе на русский язык реакции на слова-стимулы казахского языка для сопоставлений с другими языковыми культурами.

Власть (русскоязычные) – сила (16), президент (14), правительство (11), деньги (7), народ (7), политика (6), государство (6), деньги (5).

Власть – билік (казахоязычные) – правительство (20), политика (16), глава государства (15), управление (13), карьера (9), сила (8), владычество (5).

Личность (русскоязычные) – человек (38), индивидуальность (7), индивид (5), гражданин (5).

Личность – қоғам (казахоязычные) – человек (26), я (17), одаренность (12), лидер (8), личность (8), гражданин (5).

Общество (русскоязычные) – люди (22), народ (16), социум (12), государство (5), мнение (5), общество (5).

Общество – жеке тұлға (казахоязычные) – народ (21), окружающая среда (16), люди (13), страна (12), свобода (9), социальное общество (7), государство (5).

Традиция (русскоязычные) – обычай (17), культура (12), семья (11), народ (8), национальная (7), обряды (5).

Традиция – салт-дәстүр (казахоязычные) – национальные традиции (21), праздники (16), обычаи (12), песни – мелодии (9), правила (7), национальная особенность (5).

Религия (русскоязычные) – вера (26), ислам (15), бог (7), христианство (6), мечеть (5), атеизм (5).

Религия – дін (казахоязычные) – ислам (29), мусульманин (18), мечеть (12), вероисповедание

каждой нации (10), вероисповедание (8), духовные представления (5).

Культура (русскоязычные) – воспитания (7), поведения (6), история (5), наследие (5).

Культура – мәдениет (казахоязычные) – искусство (25), воспитание (17), обычай (12), общество (7).

Безусловно, в представленных ассоциативных рядах отражены универсальные признаки категоризации и членения мира современными казахстанцами. Декларируемая казахстанская «граница» на сегодняшний день – языковое разграничение на два информационных пространства: русскоязычное и казахское – в этом случае по отношению к словам-стимулам, входящим в концептуальное пространство политического и медийного дискурсов, практически таковой не является. В них в первую очередь зафиксировано «мышление толп» – стереотипные и повторяющиеся образы. Слова-реакции в большинстве случаев являются «литературоцентричными», они полностью следуют из существующего публицистического дискурса. Несмотря на то, что слова-стимулы относятся к идеологической и исторической сфере, ассоциативные реакции на материале двух языков лишены этнического и эмоционального компонентов. Естественно, последние присутствуют в немногочисленных единичных ассоциативных реакциях. Предваряя анализ уже дискурсивной практики, сошлемся на любопытное замечание Ильи Бакштейна: «Если, согласно Лакану, бессознательное – это речь Другого, то можно сказать, что Коллективное бессознательное нерусскоговорящих народов СССР было структурировано по моделям русского языка» (Бакштейн, 2018: 45). Необходимо заметить, что ассоциативное мышление русскоязычных и казахоязычных жителей Казахстана отражает сложившийся еще в советские годы процесс русификации коренного населения бывшей советской республики. Безусловно, но уже с позиции современной идеологии точен культуролог Ауэзхан Кодар: «Что касается казахстанской культуры – это плод, возросший в тепличных условиях демагогической «новой общности – советского народа» и потому абсолютно лишенный самобытного культурно-созидающего пафоса» (Кодар, 2005: 3). Наиболее верифицируемое и очевидное из этого ряда: культурная русификация и рационализация сознания, в том числе наглядно представленные к приведенным высокочастотных зонах ассоциативных полей. В подобной общности четко прослеживаются доставшиеся из советского прошлого и не утратив-

шие актуальности советские идеологемы, в том числе догматизм и поверхностность мышления, их языковую репрезентацию можно обнаружить и втекстовой практике современных школьных и вузовских учебников и даже в репертуарной политике казахстанских театров. Приведем также показательный пример из психолингвистических источников: высокая степень присутствия русской лексики в языковом сознании современных казахов подтверждается следующим параметром – среди реакций-ассоциаций общим количеством 2113 употреблено 527 русизмов: 403 у мужчин и 124 у женщин (Дмитрюк, 2016: 34).

Результаты и обсуждение

Далее заявленный тезис советизации казахстанского языкового создания целесообразно показать в реальном дискурсивном проявлении. В данной части статьи определяются ведущие дискурсивные стратегии казахстанского медиального пространства. Вслед за Рут Водак полагаем, что такой анализ возможен в двух уровнях: в виде «анализа «на входе», сконцентрированном на тематическом аспекте текстов, и как «анализ в глубину», направленном на тщательный и детальный анализ логичности и связности текстов (Водак, 2018: 112). Именно такой подход позволяет увидеть модель ситуации, которая стоит за медиадискурсом. Постсоветскость – это не только временное обозначение, это, по всей видимости, гибрид советского (институционального и культурного) и того, что возникло в результате распада Советского Союза. С другой стороны, идеологическое наполнение казахстанских реалий советским содержанием и оценкой неизбежны. Казахстанский политолог Рустам Кадыржанов уточняет, но относит советизацию только к одной части населения страны и относит к последней не только употребление русского языка, но и реально зафиксированным в общественной практике придание символического звучания отдельным праздникам, тем или иным историческим фигурам, былым достижениям в спорте (Кадыржанов, 2014: 7). Сюда относятся и ношение георгиевской ленточки, празднование 100-летия комсомола и тому подобное. Любопытно привести наши данные по молодежному языковому сознанию, в определенной мере подтверждающие заявленные положения. В этом случае это высокочастотные ассоциации, полученные от русскоязычных студентов Алматы (18 – 22 года, количество реципиентов от 115 до 120 человек) на ряд слов. Ниже приводятся высокочастотные

зоны к двум словам-стимулам: советский – старый (20), союз (19), качественный (12), фильм (7), человек (5) и Советский Союз – Сталин (19), СССР (11), коммунизм (9), Ленин (6), труд (6). Зафиксирована исключительно позитивная и не критическая оценка былой истории, определенная в большей степени, наш взгляд, существующим учебно-историческим подходом. Очевидная в России и Казахстане актуализация советских образов и символов иногда и вовсе лишена идеологической составляющей. В частности, политологи и социологи сходятся в одном. Актуализация советскости в современном российском обществе объясняется тем, что трансформация советской идентичности в постсоветский период не носила линейного и однозначного характера. Одна из немногих германская исследовательница, основательница теории культурной памяти Алейда Ассман обоснованно указывает на объективный и неизбежный характер селективного воспроизводства прошлого (Ассман, 2017: 223). Она же отмечает эту тенденцию в ряде европейских стран, России и Америке.

Что есть «дискурсивная» история Казахстана конца 20 и 21 веков: от перестройки до середины двухтысячных? Каковы функции политико-идеологических дискурсов и визуальных практик? По всей видимости, три выделяемых проекта: евразийский, пантюркский и либеральный – являются тем самым интертекстом, который определяет политические, социальные и культурные границы и пристрастия всего казахстанского общества, как следствие и дискурсивную практику. Проекты имеют свое историческое прошлое, определяют реальную политику и находят свое медиальное отражение. Евразийский проект полностью состоялся в официальном русскоязычном дискурсе, пантюркский близок к национал-патриотическому, популярен в казахском дискурсе, либеральный проект лишь частично присутствует в политическом дискурсе, больше отмечен в артдискурсе (через и посредством деколониальных тенденций). Все три проекта – это одновременно постоянные константы и рамки (границы), за пределы которых «носители» этих дискурсов предпочитают не выходить. Точнее всего суть происходящего в дискурсе может быть объяснена в междисциплинарных и перспективных для дальнейшего научного развития точных и емких арт-терминах, пересекающихся со всеми заявленными проектами. К таковым казахстанский теоретик и практик современного искусства Валерия Ибраева относят следующие культурные концепты (термины

даны в обозначении от В.Ибраевой): «матрица социализма на земле кочевников»; «либерализация и национализм»; «суверенитет в бронзе»; «higt-tech и феодализм»; «критицизм»; «этнофутуризм» (Ибраева, 2014). Данные концепты, данные в историко-культурной последовательности, легко поддаются и визуальной верификации. Представленные собственно культурологические формулировки и термины очень точно характеризуют и объясняют сами тенденции и образчики официального и массового дискурса – идеологические «продукты» нашего времени: от сохранившихся советских штампов, влияния западного дискурса до создающейся на глазах национальной идентичности. По сути сейчас после убыстренного прохождения всех обозначенных историко-культурных этапов и невнятно осмысленных политических проектов мы сейчас наблюдаем неловкий возврат к соцреализму, даже с повторением базовой задачи социализма – производство социализма через переработку «реальности» в идеологически значимый продукт: «Соцреализм не есть нарратив; он есть дискурс, производящий – при посредстве нарратива – реальность (Добренко, 2007: 86).

Разделение казахстанского общества на два информационных пространства: казахскоязычное и русскоязычное – можно принять со следующими уточнениями. Русскоязычное пространство до 1995-2000-х годов воспринималось в стране как критическое, открытое новым явлениям, а казахское рассматривалось как боязливое, консервативное, подчиняющееся, иерархичное. Реальность в казахстанском медиадискурсе пока представляет все три формы ложного сознания по С. Зенкину (Зенкин, 2011): предрассудки, идеологию и симулякры, выраженные в ведущих когнитивных стратегиях. В современном казахстанском медиадискурсе относительно во всех его конкретных проявлениях (традиционные и новые медиа, русскоязычным и казахскоязычным) наиболее очевидна следующая когнитивная стратегия – антропоцентризм истолкования, всегда есть «мы» и «они». Общая тенденция современных казахстанских традиционных и новых медиа – преобладание над аналитическими материалами собственно публицистики. Эту особенность можно определить как разрушение нарратива: «О процессах разрушения нарратива есть основания говорить также и применительно к СМИ, где наблюдается не только доминирование описания над повествованием, но и отсутствие в сообщении событийности» (Фадеева, 2008: 220). По отношению к публич-

ному речевому поведению в Казахстане происходит упрощение смысла. При этом русскоязычный медиадискурс все больше демонстрирует безличность, разорванность сознания при явном отсутствии иерархии ценностей по отношению к окружающим реалиям. Идеологическая вторичность и национальное мифотворчество являются определяющими чертами уже собственно казахского медиадискурса. Казахскоязычная пресса отличается от русскоязычной в тематическом наполнении, но не в идеологическом осмыслении социально-экономической и общественно-политической действительности. В свою очередь таковы же интенции казахского медиального пространства: архаизация настоящего и актуализация прошлого. Оно одновременно отражает традиционное сознание (примитивно-групповую идеологию) и советский опыт: «Но в целом, мир, описываемый казахской официальной и полупофициальной прессой, это собственно традиционный казахский мир, замкнутый и спроецированный на самого себя» (Байгожина, 2005: 38).

Именно по этой причине, в казахскоязычной прессе преобладают исторические материалы, статьи о батырах, акынах и национальных традициях и, соответственно, размышления (жанр «толгау») вокруг этого. Отнести этот псевдоисторический мифологизм к символической реконструкции коллективной памяти представляется уже необходимым. Из этого же ряда проникновение мифологических стереотипов восприятия исторической действительности в учебно-образовательный процесс (современные казахстанские учебники по истории и литературе).

Заключение

Функциональное различие между казахским и русскоязычным медиадискурсом представлено так: казахский медиадискурс: функция – просвещения; риторичность формы; интерес к личности; монологизм авторского выражения; русскоязычный медиадискурс: функция организации; литератууроориентированность; интерес к событию; использование диалогических форм. С помощью публицистических жанров, речевых средств и риторических стратегий, языковой гибридности и использования идеологических моделей переосмысляются исторические конструкции. В этом случае казахский медиадискурс оказывается таким же просоветским, как и русскоязычная пресса Казахстана. Мы видим попытку «работать» (в том числе и манипулировать) с традиционными и советскими ценно-

стями, бесспорное подчинение авторитету, увеличение групповых ценностей, в том числе и за счет исторического нарратива. Функциональный анализ казахстанской медиальной культуры требует аналитического подхода к тексту самого

корпуса этих текстов. В перспективе необходимы как «горизонтальная» репрезентативность (все виды медиа), так и «вертикальная репрезентативность» («высокие» и «низкие» тексты, паранаучные труды).

Литература

- Автономова Н. С. Познание и перевод. Опыты философии языка. – М., СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2017. – 504 с.
- Ассман А. Распалась связь времен? Взлет и падение темпорального режима Модерна. – М.: Новое литературное обозрение, 2017. – 272 с.
- Бакштейн И. Мифология в действии // Бакштейн И. Статьи и диалоги. – М.: Ад Магнум, 2018. – С. 42 – 148.
- Бахманн-Медик Д. Культурные повороты. Новые ориентиры в науках о культуре. – М.: Новое литературное обозрение, 2017. – 504 с.
- Байгожина А. Казахские и русские газеты республики: непересекающиеся миры параллельных культур // Культура и СМИ: проблемы взаимодействия. – Алматы: Кредо, 2005. – С. 36-43.
- Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. Введение в когнитивную лингвистику. Курс лекций. – Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2014. – 236 с.
- Водак Р. Критическая лингвистика и критический дискурс-анализ // Политическая лингвистика. – 2011. – № 4. – С. 286-290.
- Водак Р. Политика страха. Что значит дискурс правых популистов. – Харьков: Издательство «Гуманитарный Центр», 2018. – 404 с.
- Дмитрюк Н.В. Ассоциативная модель анализа лингвистических проблем плюрицентризма // Вестник Кокшетауского университета. Серия филологическая. – 2016. – № 3. – С. 36-42.
- Зенкин С. Ложное создание: теория, история, эстетика. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 234 с.
- Добренко Е. Политэкономия соцреализма. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – 592 с.
- Ибраева В. Искусство Казахстана: Постсоветский период. – Алматы: Тонкая грань, 2014. – 144 с.
- Кадыржанов Р.К. Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. – 168 с.
- Кодар А. Казахская культура: от миражей к реальности // Культура и СМИ: проблемы взаимодействия. – Алматы, 2005. – С. 3-11.
- Красных В.В. Словарь и грамматика лингвокультуры; Основы психолингвокультурологии. – М.: Гнозис, 2016. – 496 с.
- Кубрякова Е.С. В поисках сущности языка: Когнитивные исследования. – М.: Знак, 2012. – 208 с.
- Милославский И.Г. «Цель» как характеристика лингвистического исследования // Вестник Моск. Ун-та, Сер. 19 Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2017. – № 1. – С. 9-23.
- Фадеева И.Е. Культурная идентичность как семиотическая проблема // Фундаментальные проблемы культурологии в 4 т. Том 1. Теория культуры. – СПб.: Алатея, 2008. – С. 209 – 234.
- Langacker, Fundamentals of linguistic analysis. New York/Chicago/San Francisco/Atlanta: Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1972. – Pp. 372. D. J. Allerton (a1). (a1). Department of General Linguistics, University of Manchester.
- Fauconnier, Gilles and Turner, Mark B, 2001 – Fauconnier, Gilles and Turner, Mark B. Conceptual Integration Networks (February 10, 2001). Cognitive Science, Vol. 22, No. 2, pp. 133-187.
- References
- Assman A. (2017) *Raspalas' svyaz' vremen? Vzlet i padeniyetemporal' nogorezhimaModerna*. [Has the connection of times broken? The rise and fall of the temporal mode of modernity]. М.: Novoyeliteraturnoyeobozreniye, 2017.272 pp.(In Russian)
- Avtonomova N. S. (2017) *Poznaniye i perevod.Opytyfilosofiiyazyka*. [Knowledge and translation. Experience the philosophy of language]. М., SPb.: Tsentr gumanitarnykh initsiativ, 2017. 504 p. (In Russian)
- Bakmann-Medik D. (2017) *Kulturnyepovoroty. Noveyorientiry v naukakh o culture*. [Cultural turns. New landmarks in the science of culture]. М.: Novoyeliteraturnoyeobozreniye, 504 p. (In Russian)
- Bakshhteyn I. (2018) *Mifologiya v deystvii. Bakshhteyn I. Stat'i i dialogi*. [Mythology in action] Bakstein I. [Articles and dialogues]. М.: Ad Magnum, 2018. 42-48 pp. (In Russian)
- Baygozhina A.(2005.) *Kazakhskiyе i russkiyegazetyrespubliki: neperesekayushchiyesya miry parallelnykhkultur* [Kazakh and Russian newspapers of the republic: disjoint worlds of parallel cultures]. Kultura i SMI: problemyvzaimodeystviya [Culture and media: problems of interaction].Almaty: Kredo. 36-43 pp. (In Russian)
- Boldyrev N.N. (2014.) *Kognitivnaya semantika. Vvedeniye v kognitivnyuyu lingvistiku. Kurslektsy*. [Cognitive semantics.Introduction to Cognitive Linguistics]. Tambov: Izdatelskydom TGU im. G.R. Derzhavina. 236 p.
- Dmitryuk N.V.(2016). *Assotsiativnaya model analizalingvisticheskikh problem plyutsentrizma*. [Associative model of the analysis of linguistic problems of pluricentrism].Vestnik Kokshetauskogo universiteta. Seriya filologicheskaya [Bulletin of Kokshetau University.A series of philological]. 2016. 36–42 pp. (In Russian)

Dobrenko Ye. Politekonomiyasotsrealizma. [The Political Economy of Socialist Realism]. M.: Novoyeliteraturnoyeobozreniye, 2007. 592 p. (In Russian)

Fadeyeva, I.Ye. Kul'turnayaidentichnost' kaksemioticheskayaproblema [Cultural identity as a semiotic problem]. Fundamental'nyeyeproblemykul'turologii. [Fundamental problems of cultural science]. v 4 t. Tom 1. Teoriyakul'tury. [Theory of culture]. SPb.: Alateya, 2008. 209 – 234 pp. (In Russian)

Fauconnier Gilles and Turner, Mark B., Conceptual Integration Networks (February 10, 2001). Cognitive Science, Vol. 22, No. 2, pp. 133–187, April–June 1998. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1292966>

Ibrayev, V. (2014). IskusstvoKazakhstana: Postsovetsky period. [Art of Kazakhstan: Post–Soviet Period]. Almaty: Tonkaya gran, 144 p. (In Russian)

Kadyrzhanov R.K. Etnokul'turnyysimvolizm i natsional'nayaidentichnost' Kazakhstana. [Ethnocultural symbolism and national identity of Kazakhstan]. Almaty: Institutfilosofii, politologii i religiovedeniya KN MON RK, 2014. 168 p. (In Russian)

Kodar A. Kazakhstanskayakul'tura: otmirazhey k real'nosti [Kazakhstan culture: from mirages to reality]. Kul'tura i SMI: problemyvzaimodeystviya. [Culture and mass media: problems of interaction]. Almaty, 2005. 3-11 pp. (In Russian)

Krasnykh V.V. Slovar' i grammatikalingvokul'tury; Osnovypsikholingvokul'turologii. [Dictionary and grammar of linguoculture; Fundamentals of psycholinguistic culturology]. M.: Gnozis 2016. 496 p. (In Russian)

Kubryakova, Ye.S. V poiskakhsushchnostiyazyka: Kognitivnyyeissledovaniya. [In search of the essence of language: cognitive research]. M.: Znak, 2012. 208 p.

Langacker, R. W. (1972). Fundamentals of linguistic analysis. New York/Chicago/San Francisco/Atlanta: Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1972. 372. D. J. Allerton (a1). (a1).

Miloslavskiy I.G. «Tsel'» kakkarakteristikalingvisticheskogoissledovaniya [“Purpose” as a characteristic of linguistic research] // VestnikMosk. Un-ta, Ser. 19 Lingvistika i mezhkul'turnayakommunikatsiya [Herald Mosk. University, Ser. 19 Linguistics and Intercultural Communication], 2017. № 1. 9-23 pp. (In Russian)

Vodak R. (2011) Kriticheskayalingvistika i kriticheskiy diskurs-analiz. [Critical Linguistics and Critical Discourse Analysis]. Politicheskayalingvistika. [Political Linguistik] 2011. № 4. 286-290 pp. (In Russian)

Vodak R. (2018) Politikastrakha. Chtoznachitdiskurspravykhpulistov. [Fear policy. What does the discourse of right wing populists mean?]. Khar'kov: Izdatel'stvo «GumanitarnyyTsentr», 2018. 404 p. (In Russian)

Zenkin S. (2011) Lozhnoyesozdaniye: teoriya, istoriya, estetika [False creation: theory, history, aesthetics]. M.: Novoyeliteraturnoyeobozreniye, 7–23 pp. (In Russian)

Ф. Гусейнова

Бакинский Евразийский университет, Азербайджан, г. Баку,
e-mail: ferqanehuseynova2@gmail.com

ПРИНЦИПЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КАТЕГОРИИ ОТРИЦАНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Лингвистическая категория отрицания среди многочисленных лингвистических категорий занимает особое место. Она, полноценно выражая соответствующую ей категорию, отображая взаимосвязь языка с мышлением и объективной реальностью, требует структурно-семантического и коммуникативно-прагматического исследования, а также изучения в сравнительной форме на основе материалов разносистемных языков, и поэтому данная проблема является одной из важнейших задач, стоящих перед лингвистикой. Несмотря на то, что категория отрицания в лингвистике была широко исследована, данная проблема и сегодня актуальна с точки зрения современных лингвистических теорий. Именно поэтому, сравнительное изучение отрицания на основе материалов разносистемных языков очень важно. Изучение категории отрицания является актуальной проблемой современного языкознания. Главной функцией этой категории является поднятия эффективности речевой коммуникации. Основной проблемой категории отрицания правильное употребление форм этой категории. Изучающие английский язык очень часто сталкиваются с этой проблемой, потому что главное – правильное нахождение отрицательных форм в текстах исследования. Также от изучающих язык требуется умение формулировать предложения в категории отрицания, и при этом учитывать грамматические и лексические особенности изучаемого языка, то есть английского языка. В этом процессе также учитывается прагматический фактор.

В категории отрицания элементы отрицания реализуются в сложных семантических и функционально-прагматических условиях. Необходимо структурно-семантическое и коммуникативно-прагматическое изучение языковых инструментов с полным описанием относящейся к нему категории логики. В статье будет рассказываться о принципах работы категории отрицания современного английского языка, в сравнительной форме будет показана категория отрицания в азербайджанском и английском языках.

Ключевые слова: отрицание, имплицит, эксплицит, привативность, конститuant.

F. Huseynova

Baku Eurasian University, Azerbaijan, Baku,
e-mail: ferqanehuseynova2@gmail.com

The working principles of the category of negation in english

The category of linguistic negation occupies a special place among the numerous language categories. Expressing the definite category of the logic completely the investigation of the mutual relationship of the mentality and the objective reality with the language, investigating the language tools in the structural-semantic and communicative-pragmatic plan and also requires the comparative study on the basis of material of the different systematic languages and that is why this problem is one of the important issues of linguistics. Though the category of negation has been extensively studied in linguistics, this problem is still urgent today according to the modern linguistic theories. Therefore, the comparative study of negation on the basis of materials of the different systematic languages is very important. The investigation of the category of negation is an actual problem of modern linguistics. The main function of this category is to increase the effectiveness of the speech communication. The main problem of the category of negation is the correct usage of forms of this category. The English language learners often meet this problem, because the main thing is to find correctly negative forms in the study texts. The language learners need also to be able to formulate sentences in the category of negation and at the same time take into consideration the grammatical and lexical features of the studied language, i.e. the English language. The pragmatic factor is also investigated in this process.

The elements of negation in the negation category are realized within the complex semantic and functional-pragmatic conditions. It is necessary to express fully the category of logic that corresponds to it and to investigate the structural-semantic and communicative-pragmatic means of language. In the

article it will be said about the working principles of the category of negation of the English language and the negation category in Azerbaijani and English will be shown comparatively.

Key words: negation, implicit, explicit, privativ, konstituent.

Ф. Гусейнова

Баку Еуразия университеті, Әзірбайжан, Баку қ.,
e-mail: ferqanehuseynova2@gmail.com

Болымсыздық категориясының ағылшын тіліндегі қолданылу принциптері

Лингвистикалық болымсыздық категориясы көптеген лингвистикалық категориялардың арасында ерекше орын алады. Ол өзіне сәйкес категорияны толық көрсете отырып, тілдің ойлау және объективті шындықпен өзара байланысын көрсете отырып, құрылымдық-семантикалық және коммуникативті-прагматикалық зерттеуді, сондай-ақ әртүрлі жүйелік тіл материалдары негізінде салыстырмалы түрде оқытуды талап етеді, сондықтан бұл мәселе лингвистикадағы маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Лингвистикада болымсыздық категориясының кең зерттелгеніне қарамастан, бұл мәселе қазіргі заманғы лингвистикалық теориялар тұрғысынан өзекті болып отыр. Сондықтан, әртүрлі жүйелі тілдердің материалдары негізінде болымсыздық категориясын салыстырмалы зерттеу өте маңызды. Болымсыздық категориясын терістеу элементтері күрделі семантикалық және функционалдық-прагматикалық жағдайларда іске асырылады. Логика категориясын құрылымдық-семантикалық және коммуникативтік-прагматикалық категориясына қатысты тілдік бірліктерді зерттеу қажет. Мақалада қазіргі заманғы ағылшын тіліндегі болымсыздық категориясының жұмыс қағидаттары туралы айтылады және салыстырмалы түрде әзірбайжан және ағылшын тілдерінде болымсыздық категориясы көрсетіледі.

Болымсыздық категориясының зерттелуі қазіргі тіл білімінде маңызды проблемалардың бірі болып отыр. Бұл категорияның басты қызметі тілдік қарым-қатынасты тиімділігін көтеру. Ағылшын тілін үйренушілер осы мәселемен жиі кездеседі, себебі ең бастысы осы болымсыздық формасын мәтіннен табу болып табылады. Бұдан басқа тіл үйренушілерден ағылшын тілінің грамматикалық және лексикалық ерекшеліктерін ескере отырып, болымсыздық категориясымен сөйлемді дұрыс құрастыру талап етіледі. Бұл үдерісте прагматикалық фактор ескерілуі қажет.

Түйін сөздер: болымсыздық, имплицит, эксплицит, привативтілік, конститuent.

Введение

Сравнительное изучение категории отрицания на основе материалов разносистемных языков очень актуальна и важна. Изучение в аспекте функционально-семантической области создает большие возможности для выявления конституэнт, вертикальной и горизонтальной структуры области отрицания, их сравнительного анализа и определения схожих и отличающихся признаков.

Различные конституэнты, входящие в уровни языка – эксплицитные и имплицитные средства выражения – собираются в категории отрицания. А для выражения её семантики важно участие таких выразительных связей на всех уровнях языка, как синтаксических, лексико-синтаксических, лексико-морфологических, лексико-семантических и др. В тексте же выражается рядом коммуникативных, прагматических, функционально-семантических и стилистических условий.

Эксперимент

Принципы использования категории отрицания в английском языке. Для более эмоционального, более резкого, более акцентированного и более воздействующего высказывания мысли и слова используются различные средства выражения. С.Абдуллаев пишет, что «в современной лингвистической литературе широко распространено отношение к средствам выражения, относящиеся к различным языковым уровням, как к функционально-семантической и грамматико-лексической области, что, по сути, означает исследование во взаимосвязи и в единстве элементов выражения на морфологическом, лексическом, синтаксическом и словообразовательном уровнях» (Abdullayev, 1998: 33). Косвенно изучение категорий утверждения и отрицания в лингвистике имеет очень важное место. Обращает на себя внимание повышение интереса к изучению категории отрицания в последние годы в сфере лингвистики. Такие лингвисты, как Э.С.

Клима, Г.М. Макарова, М.А. Кулинич, Л. Хорн, Э. Леиси, О. Йесперсен, Л.К. Чистоногова, Л.З. Шипулина, Э.И. Шендельс, Г.В. Фовлер, Г. Тотье, Г. Квон, П. Кахрел, Г. Маззон, Б. Ладусов, И. Паласьоз за рубежом, А.Т. Амиров, Б.Р. Мамедов, С.А. Абдуллаев и др. лингвисты в Азербайджане изучили категорию отрицания, приняв во внимание сложность, многосторонность логико-философской, психологической и лингвистической структуры утверждения и отрицания. Реализация языка в плане содержания требует принятия во внимание семантического комплекса. ИмPLICITное (неявное) появление значения отрицания определяется в общем семантическом комплексе. Вместе с тем, в языке сформировались такие фразеологические и синтаксические конструкции, в которых значение отрицания для носителей языка становится известно заблаговременно. Таким образом, к имPLICITным средствам относятся следующие:

- а) выражающие отрицание антонимы;
- б) риторические вопросы;
- в) скрытое отрицание.

Л. Ибрагимова пишет, что «в языковедении существует как узкое, так и широкое изложение понятия имPLICITа. В конкретной ситуации или пользуются и как сугубо грамматическим событием, и как акт речи в пределах категории текста. ИмPLICITное выражение отрицания в выявлении значения отрицания обладает различной ролью и разнообразной природой. В системе языка функционально-семантические соотношения имPLICITных привативов, несомненно, различные уровни лексико-семантических и словообразовательных систем в отдельных языках, структурные и функциональные интенсивности простых конститuentов, выявление типологических особенностей имеет определенное теоретическое значение» (Ibrahimova, 2014: 93).

Область отрицания опирается на широкую языковую базу. Отрицательное предложение образуется «либо добавлением к утвердительному предложению отрицательных конститuentов, или же устранением координативно-дистрибутивного компонента утвердительного предложения (Orlova, 1973: 20). Отрицание выражает отсутствие не самого предмета, действия, а их реальное отсутствие, относительное отсутствие признака и действия в отношении к объектам окружающего мира. Вариативность выражений имPLICITных средств отрицания, разъясняющих привативность, в пределах обширного текста играет значимую роль, в отличии от их связей с

другими компонентами отрицания» (Ibrahimova, 2014: 93).

Ради выявления полной области показывающих в английском и азербайджанском языках категорию отрицания средств мы ниже определили состоящую из несколько пунктов систему. Таким образом:

- вертикальная и горизонтальная структура функционально-семантической области отрицания в азербайджанском и английском языках;
- особенности использования единиц, участвующих в вертикальной и горизонтальной структуре функционально-семантической области отрицания в азербайджанском и английском языках;
- имPLICITные средства выражения отрицания в азербайджанском и английском языках;
- средства интенсификации отрицания азербайджанском и английском языках;
- особенности перевода отрицательных предложений на азербайджанский язык и наоборот;
- выражение семантики отрицания в азербайджанском и английском языках различными средствами в эксплицитной и имPLICITной форме;
- выражение категории отрицания в азербайджанском и английском языках единицами различного уровня языка;
- особые семантические условия осуществления отрицания в азербайджанском и английском языках;
- характеристика выражения отрицания в азербайджанском и английском языках присутствием соответствующим языковым группам изоморфизмом, типологической самобытностью;
- условия контекстуального отрицания;
- вопрос двойного отрицания в языке;
- схожие и различные черты в использовании двух и более средств отрицания в сравниваемых языках;
- обладание семантикой отрицания в рамках текста связями внутри предложения, между предложениями и между контекстами;
- создание определенного преимущества выражающими в обоих языках отрицание конститuentами;
- контекстуальное выражение отрицания в обоих языках;
- особые средства отрицания, выражающие отрицание имPLICITно, определенные синтаксические конструкции и формы предложений и т.д. в обоих языках;

В азербайджанском языке такие отрицательные элементы как «ни коим образом», «отнюдь»,

«нет» и др. еще более усиливают мысль, подчеркивают речь (Abdullayev, 2007: 45).

С. Абдуллаев в своей работе «Опыт нечеткой лингвистики» пишет, что «образовавшиеся соединением отрицательных элементов такие выражения, как «Ни коим образом не ложь», «Во все не ложь», «Не ложь, и не правда», «Отнюдь / не настолько верное / не являющееся ложным» (Abdullayev, 2013: 283) являются «потенциально загруженными в память языка и его носителя» (Abdullayev, 2013: 283).

Во многих исследованиях по английскому языку область отрицания показывается как система следующих составных частей:

1. частица «not»;
2. местоимение «но»;
3. отрицательные местоимения и наречия (nobody, no one, nothing, nowhere, neither, hardly, rarely и пр.);
4. привативные фразеологические единицы (be in someone's bad book, close one's eyes to something, get one's marching orders, go back on one's word, turn a deaf ear to something, dig one's own grave и др.);
5. префиксы и суффиксы отрицательного значения (a-, un-, non-, im-, ir-, il-, -less и т.д.);
6. привативные глаголы (reject, refuse, fail, lack, object и др.).

При представлении же структуры английского языка как различных лингвистических связей категория отрицания изображается следующим образом:

1. частица «not» (в некоторых источниках элемент «not» ложно объясняется как слово отрицания) и её область активной связи – not any, not of course, not certainly, not another, not at all, more often than not, last but not least, not worth. . . ., not even, not as . . . as, not far, not a bit, not until, like as not, not as I do, not to worry) (доминанта области);
2. местоимения отрицания и ряд наречий – nobody, no one, nothing, never, nevermore, nevertheless, nowhere и т.д.;
3. модальное слово no;
4. lack, fail, hardly, empty, rarely, seldom, free, reject, fewer than, odd, refuse и др. тому подобные привативные компоненты;
5. используемые исключительно при отрицании, не имеющие утвердительных аналогов фразеологические негативы – Never trouble trouble until trouble troubles you!, Tomorrow never comes, Lightning never strikes twice, Nothing is certain but death and takes и т.д.;
6. союз neither . . . nor;

7. Аффиксы отрицания not-, un-, ab-, mis-, dis-, de-, ir-, im-, in-, il-, a-, -less. Например, irregular, illegal, misunderstand, unhappy, dishonest, impossible, saltless, nontaxable, incorrect и пр.;

8. Привативные глаголы и привативно-глагольная фразеология (reject, refuse, deny, lack, omit; turns a deaf ear – притвориться глухим, cut off your nose to spite your face – отрезать нос, чтобы украсить лицо, show one's teeth – скрежетать зубами, blow something sky-high – взорвать что-то высоко в небе, burn the bridges – сжигать мосты, bury one's head in the sand – спрятать голову в песок, clear the walls – лезть на стену, fall into a trap – попасть в западню, fan the flame – нагнетать огонь, поджигать);

9. Риторические вопросы и повелительные предложения – Who wants to fail?, Who knows / cares? “The means are at hand to fulfill the age-old dream: poverty can be abolished. How long shall we ignore this under-developed nation in our midst? How long shall we look the other way while our fellow human beings suffer? How long?” (М. Харрингтон), Doubt that you will succeed, and you will not succeed, Come one step closer and I'll shoot;

10. Экспрессивно-иронические формулы отрицания – What sort of a fortress, it is!, The fuss they made!, A fine daughter you raised!, The clothes she wears!, Much I care!

11. Транспозиции таких сложных предложений, как I wish I had won the game. We played hard but we lost versus. It is false that this man is not caught red handed. It is not false that this man is caught red handed (Suleymanova, 2012: 8).

Европейские ученые Д. Дж. Фодор, А. Дж. Фодор, М. Ф. Гарретт выражение категории отрицания представляют в четырех различных формах. По их мнению:

- 1) Отрицание выражается с помощью являющейся самостоятельной отрицательной морфемой «not» в эксплицитной, то есть прямой форме;
- 2) Отрицание воплощается зависимым морфемом in-, un-, im-, dis-, de- и пр., которое они называют морфологическим отрицанием;
- 3) Отрицание выражается имплицитными отрицательными морфемами (any, much, give a damn, doubt, deny, fail и др.), при этом отрицание представляется косвенным путем;
- 4) отрицание выражается лишь несущей отрицательное сознание группой слов, не имеющей какого-либо отрицательного морфема, не могущей образовать синтаксическую среду для выражения отрицания. Например, bachelor – a man has not ever been married, холостой – неже-

натый человек; kill – cause to become not alive, убить – стать причиной становления безжизненным (Fodor, 1981: 243).

А. Лигеза имплицитное отрицание, названное им «позитивное представление отрицания, подтверждающее момент отрицания» видя более конкретно, его выразительные средства обобщает следующим образом:

1. Привативные слова – (привативные глаголы, прилагательные, существительные, наречия и др. refuse, deny, omit, reject, fail, lack, postpone, ignore, bald, empty, scarcely, rarely и т.д.);

2. Привативно-фразеологические средства – (Dash me if I do, like hell, like devil, skate on thin ice, fall at a first hurdle, cut it out, go haywire, dig one's own grave и т.д.);

3. Риторические слова – (Who wants to fail? (= Nobody wants)? Who cares? (=Nobody cares), What do I care? (= I care nothing), What difference does it make? (= It makes no difference/ It doesn't make any difference), What's the good of doing it? (= There isn't any good of doing it), What right have you? (= You don't have any right), Who can make the sun rise in the West and set in the East? (= No one can)) (Ligeza, 2006: 125).

Дж. Фисиак же в своей работе «Дальнейшее понимание контрастного анализа», наряду с английским языком, делит на 4 группы глаголы отрицательной категории и в немецком языке:

1) Реверсативные глаголы (demystify, disentwine, unbutton, unroll; entrollen, entmystifizieren, desensibilisieren);

2) Привативные глаголы (desalt, desugar, demineralize, dehumanize, dehydrogenate, disarm, disburden; depigmentieren, entgiften, entsalzen, entmineralisieren, entmenschlichen, entmenschen);

3) привативные глаголы с предлогом (switch on/off; ein-/ausschalten, aufladen);

4) повторяющиеся глаголы (decolour, unload, disengage, disembark; entladen, entprivatisieren) (Fisiak, 1990: 223).

Как можно заметить, в то время, как Дж. Фисиак принимал во внимание отрицание в глаголе, такие ученые, как Д. Дж. Фодор, А. Дж. Фодор, М. Ф. Гарретт, А. Лигеза анализируют лексическую форму средств выражения категории отрицания в целом.

Обращает на себя внимание своей самобытностью выдвинутая С. Абдуллаевым концепция о категории отрицания. Он привативные глаголы разделяет на следующие микрообласти.

а) микрообласть не существования или же утраты силы – fail, stop, dislike, lack, release, disappear;

б) микрообласть невозможности выполнения работы, несостоятельности – fail, emit, elide, dissuade, forsake;

с) микрообласть действия вопреки ожиданиям, отказа от определенной работы – refuse, decline, fail, object, cancel, avoid, deny (Suleymanova, 2012: 14).

Результаты и обсуждения

В завершение можем сказать, что «в лингвистике у каждого отрицательного предложения формально есть утвердительное предложение. Отрицательные и утвердительные веления, преимущественно, составляют взаимную оппозицию. Некоторые исследователи, берущие за основу подобное противопоставление и параллельность, принимают отрицание и как «вариант утвердительной формы в функционально-семантическом плане, модификатор синтаксической структуры предложения, точку его положительного выхода» (Zolotova, 1973: 6). С. Абдуллаев показывает, что получение из утвердительных предложений отрицательных предложений происходит в двух направлениях:

1) Путем добавления отрицательных предложений или факультативных структурных элементов (конституентов отрицания) к «нулевой форме» – утвердительным предложениям;

2) Выведением из утвердительного предложения противостоящего координативно-дистрибутивного компонента предложения» (Abdullayev, 1998: 62).

Заключение

Таким образом, приходим к выводу о том, что категория отрицания составляет функционально-семантическую область. Она, вместе с тем, со средствами выражения со всех лингвистических уровней участвует в выражении семантики отрицания. В английском и азербайджанских языках область отрицания характеризуется вертикальной и горизонтальной вариативностью. Так, как отмечалось выше, исследование в плоскости функционально-семантической области открывает большие возможности для выявления конституэнтов и вертикальной структуры, и горизонтальной структуры, их сравнительного анализа, определения схожих и отличающихся черт.

В категории отрицания элементы отрицания претворяются в жизнь в рамках сложной семан-

тических и функционально-прагматических условий. При этом при полноценном выражении соответствующей ей категории логики появляется требование структурно-семантического и коммуникативно-прагматического исследования лингвистических средств.

Литература

- Абдуллаев С. Категория отрицания в современном немецком и Азербайджанском языках. – Баку: Просвещение, 1998. – 277 с.
- Ибрагимова Л. Особенности использования категории отрицания в современном немецком языке // журнал «Вопросы филологии». – С. 93-97.
- Орлова М. Н. О лингвистической сущности отрицания и типах отрицательных предложений в русском языке // Ученые записки Башкирского Государственного Университета. – 1973, № 25. – С. 19-20.
- Абдуллаев А., Сеидов Ю., Гасанов А. Современный Азербайджанский язык. – Баку: Восток-Запад, 2007. – 427 с.
- Абдуллаев С. Опыт нечеткой лингвистики. – Баку, 2013. – 283 с.
- Сулейманова В. Привативные глаголы и их семантико-стилистические особенности в современном английском языке: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Баку, 2012. – 24 с.
- Fodor D. J, Fodor A.J, Garrett M. F. The Psychological Unreality of Semantic // Block N. Readings in philosophy of psychology. – London: 1981, v.2. – p. 241-245
- Ligeza A. Logical foundation for rule-based systems. – Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag, 2006. – 309 p.
- Fisiak J. Further insights into contrastive analysis. – John Benjamin Publishing Company, 1990. – 446 p.
- Золотова Г. А. Очерки функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 352 с.

References

- Abdullayev A., Seyidov Y., Hasanov A. (2007). *Sovremenniy Azerbajjanskiy yazik* [Modern Azerbaijani language]. Baku: East-West, 2007. 427 p. (in Azerbaijani)
- Abdullayev S. (1998). *Kategoriya otrisaniya v sovremennom nemetskom yazikah* [Negation category in modern German and Azerbaijani languages]. Baku: Enlightenment, 1998. 277 p. (in Azerbaijani)
- Abdullayev S. (2013) *Opit nechetkoy lingvistiki* [Experience of fuzzy linguistics]. Baku: 283 p. (in Azerbaijani)
- Fodor D. J, Fodor A. J, Garrett M.F. (1981) *The Psychological Unreality of Semantic* // Block N. Readings in philosophy of psychology. London: v.2. p.241-245 (in English)
- Fisiak J. (1990) *Further insights into contrastive analysis*. John Benjamin Publishing Company. 446 p. (in English)
- Ibrahimova L. (2014) *Osobennosti ispolzovaniya kategorii otrisaniya v sovremennom nemetskom yazike* [Peculiarities of using the category of negation in modern German language]. Journal “Questions of philology.” – 93-97 p. (in Azerbaijani)
- Ligeza A. (2006) *Logical foundation for rule-based systems*. Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag. 309 p. (in English)
- Orlova M.N. (1973) *O lingvisticheskoy sushnosti otrisaniya i tipah otrisatelnykh predlozheniy v russkom yazike* [On linguistic essence of negation and their types in Russian]. Scientific researches of the Bashkir State University. № 25. 19-20 p. (in Russian)
- Suleymanova V. (2012) *Privativniye glagoli i ih semantiko-stilisticheskiye osobennosti v sovremennom angliyskom yazike* [Introduction verbs and their semantico-stylistic features in modern English]. Thesis for the degree of Candidate of Philological Sciences. Baku: 24 p. (in Azerbaijani)
- Zolotova G. (1973). *Ocherki funktsionalnogo sintaksisa russkogo yazika* [Essays of functional syntax of the Russian language]. Moscow: Science, 352 p. (in Russian)

Э.З. Дулаева¹ , Ф.З. Мамедова² , Б.К.Базылова³ ,

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби,

²Университет иностранных языков и деловой карьеры,

³Казахский национальный женский педагогический университет,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: baglan_5_3@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕВЫХ ФОРМУЛ ПРИВЕТСТВИЯ-ПРОЩАНИЯ

В статье рассмотрены речевые формулы приветствия-прощания в турецком и арабском языках. Национальные особенности речевого этикета представляют собой развивающуюся систему. На речевой этикет имеют влияние два фактора – социальные и языковые. К социальным факторам относятся изменения в политическом устройстве общества, деятельность различных социальных движений, взаимовлияние национальных культур, развитие средств массовой информации и их большая роль в общественной жизни. Языковые факторы связаны с переменами внутри самой системы языка. Главным среди них является тенденция к экономии времени и усилий говорящего. Во всех языках ситуация приветствия и прощания в целом является достаточно многословной, включая в себя ряд фраз, выражающих значение пожелания, напутствия, благодарность, оценку ситуации, приглашения, намерения продолжить контакты, заботу о партнере. Речевой акт приветствия-прощания выполняет важную функцию в коммуникативной культуре турецкого и арабского народов. В формулах приветствия и прощания достаточно много сходств. В своей повседневной жизни турки и арабы обычно употребляют много доброжелательных формул приветствий и прощаний. Речевой компонент приветствия состоит из приветственных формул, употребление которых ориентировано на определенные временные рамки: утро, вечер, на встречу после долгого отсутствия, на общение впервые или после возвращения из поездки.

Ключевые слова: речевой этикет, формула приветствия, формула прощания, ритуал.

E.Z. Dulayeva¹, F.Z. Mamedova², B.K. Bazylova³

¹Al-Farabi Kazakh National University,

²University of Foreign Languages and Business Career,

³Kazakh National Women's Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: baglan_5_3@mail.ru

Features of the verbal forms of greetings-farewell

The article deals with the speech formulas of greeting-farewell in Turkish and Arabic. National peculiarities of speech etiquette represent a developing system. Speech etiquette is influenced by two factors – social and linguistic. Social factors include changes in the political structure of society, the activities of various social movements, the interaction of national cultures, the development of the media and their greater role in public life. Language factors are related to changes within the language system itself. Chief among them is the tendency to save the speaker's time and effort. In all languages, the situation of greeting and farewell, in General, is quite verbose, including a number of phrases expressing the meaning of wishes, parting words, gratitude, assessment of the situation, invitations, intentions to continue contacts, care for the partner. The speech act of greeting-farewell performs an important function in the communicative culture of Turkish and Arab people. There are a lot of similarities in the formulas of greeting and farewell. In their daily lives, Turks and Arabs usually use many benevolent formulas of greetings and goodbyes. The speech component of the greeting consists of greeting formulas, the use of which is focused on certain time frames: morning, evening, to meet after a long absence, to communicate for the first time or after returning from a trip.

Key words: speech etiquette, the greeting, the formula of farewell, the ritual.

Э.З. Дулаева¹, Ф.З. Мамедова², Б.К. Базылова³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

²Шетел тілдері және іскерлік карьера университеті,

³Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: baglan_5_3@mail.ru

Сәлемдесу-қоштасу сөйлеу формулаларының ерекшеліктері

Мақалада түрік және араб тілдерінде қоштасудың сөйлеу формулалары қарастырылған. Сөйлеу этикетінің ұлттық сипаттамалары дамып келе жатқан жүйесін құрайды. Әлеуметтік этикетке екі фактор әсер етеді – әлеуметтік және лингвистикалық. Әлеуметтік факторларға қоғамның саяси құрылымындағы өзгерістер, түрлі қоғамдық қозғалыстардың қызметі, ұлттық мәдениеттердің өзара әрекеті, бұқаралық ақпарат құралдарының дамуы және олардың қоғамдық өмірдегі маңызды рөлі жатады. Тілдік факторлар тіл жүйесіндегі өзгерістермен байланысты. Олардың ішіндегі ең бастысы – сөйлеушінің уақыты мен күшін үнемдеу үрдісі. Барлық тілдерде сәлемдесу мен қоштасу жағдайы өте күрделі, оның ішінде тілектердің мағынасын білдіретін бірнеше сөз тіркестері, бөлінетін сөздер, ризашылық, жағдайды бағалау, шақырулар, байланыстарды жалғастыруға ниет білдіру, серіктеске қамқорлық жасау. Сәлемдесу-қоштасу сөйлеу актісі түрік және араб халықтарының коммуникативті мәдениетінде маңызды рөл атқарады. Сәлемдесу мен қоштасу формулаларында көптеген ұқсастықтар бар. Күнделікті өмірінде түріктер мен арабтар сәлемдесу мен қоштасу үшін көптеген достық формулаларды қолданады. Сәлемдесудің сөйлеу компоненті сәлемдесу формулаларынан тұрады, оларды қолдану белгілі бір уақыт аралықтарына бағытталған: таңертең, кешке, ұзақ уақыттан кейін жиналыс, бірінші рет сөйлескеннен немесе сапардан оралғаннан кейін.

Түйін сөздер: сөйлеу этикеті, сәлемдесу формуласы, қоштасу формуласы, салт.

Введение

В процессе общения люди воспринимают и оценивают друг друга с позиций собственной культуры и внутренних, присущих ей стандартов, т.е. с позиций этноцентризма. Именно в силу этого всестороннее изучение речевого этикета в сопоставительном аспекте играет важную роль в современных условиях, когда межкультурные и межэтнические контакты становятся определяющими факторами сосуществования наций и народностей.

Национальный речевой этикет представляет собой развивающуюся систему. Происходящие в нем изменения обусловлены рядом факторов, которые можно разделить на две группы: социальные и языковые. К социальным факторам относятся изменения в политическом устройстве общества, деятельность различных социальных движений, взаимовлияние национальных культур, развитие СМИ и рост их роли в жизни общества. Языковые факторы связаны с изменениями внутри самой системы языка, и ведущим среди них является тенденция к экономии времени и усилий говорящего.

Эксперимент

«Речевой этикет как норма представляет собой преломление культурных ценностей общества в правилах хорошего тона». В.В.Карасик акцентирует внимание на поведенческом аспекте речевого этикета, отмечая, что «как поведение речевой этикет представляет собой систему способов поддержания общения между людьми» (Карасик, 122: 89).

Интересным представляется опыт изучения В.А. Шемаровой формул приветствия-прощания в системно-структурном и функционально-когнитивном аспекте на материале русского языка (Шемарова, 2004: 123).

Исследователь отмечает, что ситуации *встреча, приветствие, прощание, расставание*, онтологически представляющие собой взаимосвязанные фрагменты единой полиситуации, в своих ментальных репрезентациях интерпретируются в свете положений когнитивной лингвистики как компоненты единого когнитивного пространства – концептосферы «встреча/приветствие-прощание / расставание», континуально-дискретная сущность которой получает объективацию на уровне языка (Шемарова, 2004).

Появление формул приветствия-прощания исходно связано с определенными ритуалами. Главной особенностью формул приветствия и прощания является их дуальный характер, заключающийся в том, что любая формула приветствия или прощания имеет в обязательном порядке диалогический характер, и в них предписаны как обязательные формулы, воспроизводимые адресантом (тот, кто первый произносит приветствие) и адресатом (второй участник коммуникации). Формула *Ассаламу алейкум* – требует обязательного ответа *Алейкум ассалам*. При этом, даже когда с таким приветствием человек обращается к группе людей, по крайней мере один должен ответить. Дуальность формул приветствия-прощания настолько точно отработана столетиями, что даже вариант усеченного ответа считается признаком невежливости, и даже более того – высокомерия и заносчивости. Т.е. в ответ на приветствие, например: *Gün aydın, nasılsınız?* [*Гюн айдын, насылсыныз?*] (*Доброе утро, как поживаете?*) – должен следовать ответ: *Teşekkür ederim, İyiyim, siz nasılsınız?* [*Тешекюр едерим, ийим, сиз насылсыныз?*] (*Спасибо у меня все хорошо, а как у Вас дела?*) Усеченный ответ: *Teşekkür ederim!* [*Тешекюр едерим!*] (*спасибо*) практически невозможен при встрече двух уважающих друг друга людей.

Известно, что существует довольно большое количество работ, затрагивающих вопрос о формах приветствия-прощания в плане их рациональной характеристики, эволюции ритуалов, этнографии и их социальной природы. Так в диссертации Н.П.Савойской рассмотрены лингвокультурологические особенности концепта “вежливость” (на материале казахского, русского и английского языков) (Савойская, 2005); в диссертации Н.П. Меснянкина исследовано становление форм приветствия-прощания в английском языке (Меснянкина, 1993); Лежнева И.И. затрагивает социолингвистическое развитие английского и русского речевого этикета (на материале форм обращения, форм приветствия и прощания) (Лежнева, 2001).

В своей повседневной жизни турки и арабы обычно употребляют много доброжелательных формул приветствий и прощаний. Речевой компонент приветствия состоит из приветственных формул, употребление которых ориентировано на определенные временные рамки: утро, вечер, на встречу после долгого отсутствия, на об-

щение впервые или после возвращения из поездки.

Среди приветствий и прощаний, которые сводятся к устойчивым формулам и изречениям, можно выделить несколько групп (Шагаль, 2001: 263).

- 1) приветственные;
- 2) прощальные;
- 3) благодарственные;
- 4) извинительные;
- 5) формулы-пожелания;
- 6) формулы-обращения.

В турецком и арабском языках существуют разнообразные формулы приветствия и прощания, употребление которых зависит от следующих факторов:

- 1) возраста адресата и говорящего;
- 2) дистанции между партнерами: чужой, знакомый, друг, родственник;
- 3) социальной иерархии партнеров;
- 4) ситуации общения (официальная / неофициальная);
- 5) пола адресата и говорящего.

Распространенным словом для приветствия у турок является выражение *nasılsın(ız)?* (*как дела?*). Наличие аналогичной формы приветствия в других тюркских языках свидетельствует о том, что именно данная форма является наиболее древней и исконной (ср. каз. *Амансызба*, узб., уйг. *яхишимусиз*, тат. *есәнмисиз* и др. со схожим значением *как дела?*, *хорошо ли у вас все?*). В турецком речевом этикете также распространены формы приветствия, заимствованные из арабского: “*Merhaba!*” [*Мерхаба!*] («*Здравствуйте!*», а также «*Добро пожаловать!*»). Это приветствие является вежливым по отношению ко всем представителям турецкой лингвокультуры, во всех ситуациях общения. Если же участники коммуникативной ситуации знакомы, то все зависит от степени знакомства, друзья часто приветствуют друг друга: “*Selâm!*” [*Селям!*] (*Привет!*). Часто употребляются также производные от этих слов формулы “*Selâmlar!*” [*Селямлар!*] букв: (*приветы*), “*Merhabalar!*”. Подобные разговорные формы приветствия и прощания характерны для речевого этикета не только сельских жителей, но и других слоев населения. В словесных приветствиях используются лексемы, сформированные на арабско-турецкой словарной основе из существительного “*Selâm!*” [*Селям!*] (*Мир, покой!*) и того или иного турецкого глагола:

Selâm almak [*Селям алмак*] – *отвечать на приветствие*, Selâm götürmek [*Селям гөтюрмек*] – *передать кому-либо привет*.

Люди старшего возраста, религиозные деятели, а также и многие представители других слоев общества обращаются с традиционным мусульманским приветствием “Selâmunaleykum!” или “Selâmaleykum!” [*Селямалейкум!*] (*Мир Вам! Здравствуйте!*). В ответ присутствующие непременно должны ответить: Aleykümselâm! [*Алейкюмселям!*] (*И вам мир! Доброго здоровья!*)

В полном объеме представлены и формулы, указывающие на время суток. Это такие приветствия, как “Günaydın!”, *Науırlı sabahlar* [*Хаирлы сабахлар!*] (*Доброе утро!* İyi günler! [*Ий гюнлер!*] (*Добрый день*), İyi akşamlar! [*Ий акшамлар!*] (*Добрый вечер*). Данные примеры отображают специфику формул приветствия с указанием времени суток – их выбор в речь требует предварительного определения времени, а их употребление подчеркивает уважительное отношение к адресату, такие приветствия можно услышать на работе среди коллег, также может поздороваться начальник с подчиненным, причем подчиненный ответит так же. Данные формулы нередко также в ситуации приема гостей, и здесь они указывают на искреннее расположение друг к другу участников речевой ситуации. Все эти формулы могут маркироваться восклицательным знаком. О заимствованном характере перечисленных выше формул приветствия свидетельствует то обстоятельство, что они не вписываются в грамматические рамки турецкого языка: так, формулы мн.ч. “Selâmlar!” [*Селямлар!*] (*Приветы*), “Merhabalar!”, которыми турки могут приветствовать друг друга, или формулы *Науırlı sabahlar* [*Хаирлы сабахлар!*] (*букв. Добрые утра!*) İyi günler! [*Ий гюнлер!*] (*букв. Добрые дни*), İyi akşamlar! [*Ий акшамлар!*] (*букв. Добрые вечера*), нелогичны с точки зрения семантико-грамматических норм турецкого языка. Аффикс – *лар* в данных выражениях приобретает оттенок множественности-протяженности, и выражения обретают значение пожелания всегда хорошего утра (дня или вечера) (Озтюрк, Акчай, 2002).

Некоторые другие формулы приветствия можно отнести к разряду узуальных. Таковыми являются приветствия-приглашения, свойственные приветствию со стороны хозяев по отношению к гостям. Принимая в своем доме гостя,

обычно приветствуют его фразами: *Hoş geldiniz!* [*Хош гельдиниз!*] (*Добро пожаловать!*) или *Sefa geldiniz!* [*Сафа гельдиниз!*] (*Милости просим! Рады Вас видеть!*). Ответ гостя: *Hoş bulduk!* [*Хош булдук!*] или *Sefa bulduk!* [*Сафа булдук!*] (*Рады Вас видеть в добром здравии!*). В некоторых случаях в одном предложении, которое обращено к слушателю, могут употребляться несколько видов этикет-слов, которые выполняют одну и ту же функцию. Этикетные формулы: *Hoş geldiniz, safa geldiniz!* [*Хош гельдиниз, сафа гельдиниз!*] в турецком языке употребляются обычно по отдельности, чтобы оказать честь пришедшему гостю. Но иногда бывают моменты, когда возникает желание оказать гостю особенные знаки внимания, выразить большое уважение, а также усилить влияние слова, при этом употребляются усложненные конструкции, объединяющие несколько этикетных клише-приветствий, например: *Hoş geldiniz, safa geldiniz! Buyurun içeriye!* [*Хош гельдиниз, сафа гельдиниз! Вуюрун ичериye!*].

В арабском речевом этикете при обращении, приветствии и прощании они чаще в своей речи используют выдержки из Корана, слова высокого стиля.

В арабском языке общеупотребительной нейтральной формулой приветствия является: *السلام عليكم ورحمة الله وبركاته* [*Ассаляму алейкум ва рахматуллахи ва баракатуху*] (*Мир вам, милость Аллаха и его благословение!*), поскольку обязательный ответ на приветствие должен заключать в себе *و عليكم السلام ورحمة الله وبركاته* [*Ва алейкум ассалам*] (*И вам Мир, милость Аллаха и его благословение!*).

Приведенные примеры еще раз подтверждают положение о том, что категория вежливости, отражающаяся в языке в форме речевого этикета – это функционально-семантическая универсалия, но каждый язык внесет в нее свою специфику. Например, ответить на приветствие следует достаточно громко и немедленно. Вместо традиционной фразы друзья могут произнести *مرحبا* [*Мерхаба*] (*Привет! Здравствуйте!*).

Следующим арабским приветствием, занимающим прочные позиции в языке, является “*سلام*” [*селям*] (*мир, покой!*). Это неофициальное приветствие, употребляемое часто в различных ситуациях общения: между родственниками, в кругу семьи, между коллегами, друзьями, то есть данное приветствие харак-

терно для коммуникантов, связанных равноправными и дружескими отношениями. По коннотативному значению сходно с турецким Selâm!”, заимствованным из арабского, утратившим исконное значение (*мир, покой!*) и ставшим просто формой приветствия «привет».

Формулы приветствия в зависимости от времени суток в арабском языке немногочисленны. Например: صباح الخير! [сабаху хайр] (*Доброе утро!*). Ответ на приветствие должен заключать в себе, صباح النور! [сабаху нур] (*пусть Ваше утро тоже будет светлым*), مساء الخير! [масау хайр] (*Добрый вечер!*). Ответ на приветствие должен звучать следующим образом: النور مساء! [масау нур] (*Пусть Ваш вечер тоже будет светлым!*).

В ситуациях приветствия гостя, пришедшего в дом, широко распространенной формулой такого рода является اهلا وسهلا! [ахлян ва сахлян] (*Добро пожаловать!*), ответом на приветствие, как правило, является: اهلا بك! [ахлян бик]. Широкое распространение получила форма كيف حالك! [кейфа халюк] уместная практически после каждой из форм приветствия: «Как дела?». Однако она может употребляться и как вопрос, и как приветствие: كيف حالكمرحبا! [Мерхабан кейфа халюк] (*Привет, как дела?*).

Речевой акт прощания, наряду с приветствием, выполняет важную функцию в любой коммуникативной культуре. Если приветствие используется для установления контакта, то прощание может быть знаком как продления контактов, так и их прекращения. Поэтому, безусловно, необходимо знать коммуникативные особенности формул прощания в разных лингвокультурах и правильно ими пользоваться.

Арабские формулы прощания многообразны и зависят часто от статуса коммуникантов – их пола, возраста, социального положения.

Традиционная мусульманская дуальная формула приветствия *Салям алейкум – Алейкум салям* употребляется также и при прощании.

Наиболее распространенным видом прощания, занимающим прочные позиции в языке, является формула مع السلامة! [маа салям] (*пока*). Это неофициальное клише прощания, употребляемое часто и в различных ситуациях общения: данная формула является показателем равноправных отношений между партнерами по коммуникации. Отвечать на прощание принято формулой: مع السلامة / مع السلامة! (*пока*). مع السلامة – самая типичная форма прощания.

الى اللقاء! (*До скорой встречи!*). [илия лиқаи] Данная формула в арабском языке является наиболее нейтральной и может употребляться в самых различных коммуникативных ситуациях: официальных, неофициальных, между коллегами, начальником – подчиненными, членами семьи, друзьями и т.д. Наряду с упомянутыми формулами прощания, в арабском языке существуют также следующие: نلتقى ان شاء الله! [нальтақы ин шаалла] (*Увидимся, если будет угодно Аллаху!*), في امان الله، الله يسلمك، [амана ла? Аллаху юсалим фи] (*Мы оставляем Вас на милость Аллаху!*). Следующей формулой прощания является: ودع! [вадаа] (*Прощай!*). Сфера ее употребления значительно более ограничена, данная формула предполагает, как и в турецком языке, долгое расставание, либо расставание навсегда.

Некоторые формулы с указанием времени суток могут использоваться и в качестве приветствия, и при прощании. Они часто содержат сему добра и выражают добрые пожелания:

مساء الخير! [масаа хаир] (*Доброго вечера!*), نهارك سعيد! [нахарун саидун] (*Доброго дня!*). При расставании поздно вечером или ночью, особенно в ситуации отхода ко сну, используется формула прощания, пожелания: تصبنا على خير! [тусбихуна аля хаир!] (*Спокойной ночи!*).

Формула прощания, использование которой ситуативно обусловлено, употребляется перед отъездом куда-либо и представляют собой доброе напутствие, سفا رخير [сафару хаир] (*Счастливого пути!*), رحلة سعيدة [рихлятан саидэтән] (*Счастливого доброго пути!*).

Помимо упомянутых формул прощаний, в арабском речевом этикете употребляют формулы пожелания, оценки имевшей место встречи, приглашения и т.п. شرفتنا [шаррафтани] (*Ты оказал нам честь*), مر علينا [марра алейна] (*Приходите еще*), أنا سعيد بلقائك [ана саида би лиқаик] (*Приятно было встретить Вас*). Güle güle! [Гюле гюле!], букв. «смеясь», (*До свидания! Всего доброго!*).

Результаты и обсуждение

Сфера употребления формул прощания очень широка: это официальное и неофициальное общение, общение представителей разных возрастных и социальных групп, родственников, друзей, знакомых и незнакомых, мужчин и женщин. В ситуации прощания характерными словесными компонентами могут быть речевые

формулы, произносимые гостем: *Noşça kalın!* [*Хошча калын!*] (*Счастливо оставаться!*).

Подобные формулы уступают по частотности лишь двум группам: группе формул кратковременного прощания: *Görüşürüz!* [*Гөрюшюрюз!*] (*До встречи!*) и группе формул длительного или окончательного прощания *Elveda!* [*Ельведа!*] (*Прощай!*). Довольно распространенными являются также формулы: *Kendinize iyi bakın!* [*Кендинизе ий бакын!*] (*Берегите себя!*), которые характерны для различных ситуаций общения.

Некоторые формулы с указанием времени суток могут использоваться и в качестве приветствия, и в качестве формулы прощания: *İyi akşamlar!* [*Ий акшамлар!*] (*Доброго вечера!*), *İyi günler!* [*Ий гюнлер!*] (*Доброго дня!*). При расставании поздно вечером или ночью, особенно в ситуации отхода ко сну, используется формула прощания – пожелания *İyi geceler!* [*Ий геджелер!*] (*Спокойной ночи!*), *Geceleriniz hayırlı olsun!* [*Геджелериниз хаирлы олсун!*] (*Пусть будет ночь благоприятной!*), *Allah rahatlık versin!* [*Аллах рахатлык версин!*] (*Пусть Аллах сделает вашу ночь спокойной!*).

В ситуации прощания характерными словесными компонентами могут быть речевые формулы, приносимые гостем: *Noşça kalın!* [*Хошча калын!*] (*Счастливо оставаться!*). В свою очередь хозяин, провожая человека, уходящего из дому, процедуру прощания сопровождает целым набором напутственных слов с пожеланиями счастливого пути, доброго здоровья.

Вот ряд таких напутствий: *Selâmetle!* [*Селяметле!*] (*С Богом!*), *Нак Selâmet versin!* [*Хак селямет версин!*] (*Сохрани тебя Бог!*), *Allah*

yolunu açık etsin! [*Аллах иолуну ачик етсин!*] (*Пусть Аллах сделает твой путь открытым!*), *İyi yolculuklar!* [*Ий елджулуклар!*] (*Счастливого пути!*), *Sağlıkla!* [*Сағлыкла!*] (*Счастливого доброго пути!*), *Allah kavuştursun!* [*Аллах кавуштурсун!*] (*Счастливого возвращения домой!*).

Приведенные примеры показывают, что тот, кто дома, находится в относительной безопасности, желает уходящему счастливого пути. Иными словами, он благословляет его в добрый путь.

В состав данной группы прощаний входят и заимствованные западные формулы, среди которых наиболее распространенная как у арабской, так и у турецкой молодежи: *Bay-bay* [*бай-бай*] (*Пока*). Данная формула прощания характерна для молодежной коммуникации. Но данная формула не может быть употреблена младшим по отношению к старшему, подчиненным – к начальнику, а также в коммуникации малознакомых людей.

Выводы

Анализируя приведенные формулы приветствия и прощания, можно отметить, что у турецкого и арабского народов в речевых формулах приветствия-прощания достаточно много сходства. Во всех языках ситуация приветствия и прощания в целом является достаточно многословной, включая в себя, помимо самой формулы прощания, ряд фраз, выражающих значение пожелания, напутствия, благодарность, оценку ситуации, приглашения, намерения продолжить контакты, заботу о партнере.

Литература

- Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методические проблемы когнитивной лингвистики: Сб. науч.тр. / Под ред. И.А. Стерина. – Воронеж: ВГУ, 2001. – С. 75-80.
- Шемарова В.А. Концептосфера "Встреча / приветствие-прощание / расставание" в русском языке (системно-структурный и функционально-когнитивный анализ): дисс. ...канд.филол.наук. – Уфа: БашГУ, 2004.
- Савойская Н.П. Лингвокультурологические особенности концепта "вежливости" (на материале казахского, русского и английского языков): дисс. ...канд. филол. наук: 10.02.20. – Челябинск, 2005.
- Меснянкина Н.П. Формы приветствия-прощания в английском языке: дисс. ...канд. филол. наук: 10.02.20. – М., 1993. – С. 195.
- Лежнева И.И. Социолингвистическое развитие английского и русского речевого этикета (на материале форм обращения, формул приветствия и прощания): дисс. ...канд. филол. наук: 10.02.20. – Воронеж, 2001. – С. 29-40.
- Шагаль В.Э. Арабский мир: пути познания, межкультурная коммуникация и арабский язык – М.: Институт востоковедения РАН, 2001. – С. 263.
- Озтюрк Т., Акчай С. Турецкий шаг за шагом. – Стамбул: Дилсет, 2002. – 158 с.
- Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: Учебное пособие. – М.: Слово, 2000. – 264 с.
- Байбурун А.К., Топорков А.А. У истоков этикета. – М.: Наука, 1990. – 124 с.
- Гусейнов А.А. История этических учений. –М: Гардарика, 2003. – 911 с.
- Решетов А.М. Народы Передней Азии и их этикет // Этикет у народов Передней Азии. – М.: Наука, 1988. – С. 3-12.

- Байбурун А.К. Об этнографическом изучении этикета // Этикет народов Передней Азии. – М.: Наука, 1988. – С. 12-38.
- Даль В.И. Толковый словарь русского языка. Современное написание. – М.: Астрель-Аст, 1995.
- Словарь по этике / Под ред. И.С. Кона. – М.: Политиздат, 1975. – 392 с.
- Уайт Л.А. Наука о культуре // Антология исследований культуры. – СПб., 1997.
- Формановская Н.И. Коммуникативно-прагматические аспекты единиц общения. – М., 1998.

References

- Bajburin A.K., Toporkov A.A. (1990) U istokov e'tiketa [The origins of etiquette]. Moscow: Nauka. 124p. (In Russian)
- Bajburin A.K. (1988) Ob e'tnograficheskom izuchenii e'tiketa [About ethnographic learning of ethics]. Moscow: Nauka. (In Russian)
- Dal V.I. (1995) Tolkovy'j slovar' russkogoyazy'ka. Sovremennoe napisanie [Explanatory dictionary of the Russian language. Modern writing]. Moscow: Astrel-AST. (In Russian)
- Formanovskaya N.I. (1998) Kommunikativno-pragmaticheskie aspekty' edinic zobshheniya [Communicative and pragmatic aspects of communication units]. Moscow. (In Russian)
- Gusejnov A.A. Istoriya e'ticheskix uchenij (2003) [The history of ethical learnings]. Moscow. (In Russian)
- Karasik V.I., Slyshkin G.G. (2001) Lingvokul'turny'j concept kakediniczaisledovaniya [Linguocultural concept as a unit of research]. Voronezh: Voronezh state University, 75-80p. (In Russian)
- Lezhneva I.I. (2001) Sociolingvisticheskoerazvitiie anglijskogo i russkogorechevogo e'tiketa (namateriale form obrashheniya, formulprivetstviya i proshhaniya) [Sociolinguistic development of English and Russian communicative etiquette]. Voronezh, 29-40 p. (In Russian)
- Mesnyankina N.P. (1993) Formy' privetstviya-proshhaniya v anglijskom yazy'ke [The forms of greeting and farewell in English language]. Moscow. 195 p. (In Russian)
- Oztyurk T., Akchaj S. (2002) Tureczkij shag za shagom. [Turkish step by step]. Istanbul, 158 p. (In Turkish)
- Reshetov A.M. (1988) Narody' Perednej Azii i ix e'tiket [People of Western Asia and their etiquette]. Moscow: Nauka, 3-12p. (In Russian)
- Savojskaya N.P. (2005) Lingvokul'turologicheskie osobennosti koncepta "vezhlivosti" [Linguocultural features of the concept of politeness]. Chelyabinsk. (In Russian)
- Slovar' poe'tike (1975) [Ethics dictionary]. Moscow. 392p. (In Russian)
- Shagal' V.E'. Arabskij mir: puti poznaniya, mezhkul'turnaya kommunikaciya i arabskij yazy'k [Arabic world: ways of understanding, intercultural communication and Arabic language]. Moscow. 263p. (In Russian)
- Shemarova V.A. Konceptosfera "Vstrecha / privetstvie-proshhanie / rastavanie" v russkom yazy'ke (sistemno-strukturny'j i funkcional'no-kognitivny'j analiz): [Conceptual sphere "Meeting, greeting-farewell, separation" in the Russian language]. Ufa. (In Russian)
- Ter-Minasova S.G. (2000) Yazy'k i mezhkul'turnaya kommunikaciya [Language and Intercultural Communication] Textbook. Moscow: SLOVO, 264 p. (In Russian)
- White L.A. (1997) Nauka o kul'ture' [The Science of Culture] Anthology of research culture. St. Petersburg. (In Russian)

A. Iskarina , K.K. Kenzhekanova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: iskarina_a@mail.ru, kuralay.kenzhekanova@mail.ru

GENDER FEATURES IN PUBLIC SPEECH

In our work, we will test the validity of basic stereotypes related to the concept of female speech and try to find out to what extent they are reliable and effective in different contexts and situations. The speech behaviour of men and women is significantly different. This is due to thinking, the development of speech itself, and the position in society itself. In gender studies, there are concepts of “male” and “female” languages that have some distinctive features. The features of these “languages” are evident at all levels of English studied. There are differences in the choice of the use of lexical means, the peculiarities of syntax and intonation. Interest in terms of system linguistics of quantitative characteristics of men and women’s use of different units of language, for example, parts of speech, suffixal forms, degrees of comparison of adjectives. So women are more sentimental and emotional than men, and in addition, spend a lot of time communicating with children, in their speech often there is the realization of diminutive-affectionate suffixes and affective forms of treatment: Honey (for a child, a loved one or a person younger than you by age), Dear, Sweetie, Love, Darling, Kitten, Babe or Baby (for a loved one), Pal (addressing a son or grandson).

Key words: gender, gender linguistics, speech behavior, man, woman, words, language.

А. Искарина, Қ.К. Кенжекканова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: iskarina_a@mail.ru, kuralay.kenzhekanova@mail.ru

Көпшілік алдында сөйлеудегі гендерлік ерекшеліктер

Жұмыста біз әйел сөйлеу әрекетімен байланысты негізгі стереотиптердің дұрыстығын тексеріп, олардың әртүрлі контекстер мен жағдайларда қаншалықты сенімді және тиімді екенін анықтауға тырысамыз. Ерлер мен әйелдердің сөйлеу әрекеті айтарлықтай ерекшеленеді. Бұл ойлаумен, сөйлеудің дамуымен, сондай-ақ қоғамдағы жағдаймен байланысты. Гендерлік зерттеулерде өзіндік ерекшеліктері бар «ер» және «әйел» тілдерінің ұғымдары бар. Осы «тілдердің» ерекшеліктері зерттелген ағылшын тілінің барлық деңгейлерінде көрінеді. Лексикалық құралдарды, әсіресе синтаксистік және интонациялық қолдануды таңдауда айырмашылықтар бар. Жүйелік лингвистика тұрғысынан тілдің әртүрлі бірліктерін, мысалы, сөйлеу бөліктерін, жұрнақтардың формаларын, сын есімдерді салыстыру дәрежелерін қолданудың сандық сипаттамаларына қызығушылық. Осылайша, әйелдер ерлерге қарағанда сентименталды және эмоционалды және балалармен қарым-қатынасқа көп уақыт жұмсайды, олардың сөйлеуінде көбінесе миниатюралық аффикстік суффикстер мен емдеудің аффективті түрлері туралы біледі: бал (балаға, сүйікті адамға немесе одан кіші адамға жасыңыз бойынша), қымбатты, сүйкімді, сүйікті, қымбатты, марғау, сәби немесе бала (сүйікті адам үшін), дос (ұл немесе немереге сілтеме жасау).

Түйін сөздер: гендер, гендерлік лингвистика, сөйлеу әрекеті, ер, әйел, сөздер, тіл.

А. Искарина, К.К. Кенжекканова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: iskarina_a@mail.ru, kuralay.kenzhekanova@mail.ru

Гендерные особенности в публичной речи

В работе проверяется обоснованность основных стереотипов, связанных с понятием женской речи и делается попытка выяснить, в какой степени они достоверны и эффективны в разных контекстах и ситуациях. Речевое поведение мужчин и женщин значительно отличается. Это связано с мышлением, развитием самой речи, а также с положением в самом обществе. В гендерных исследованиях существуют понятия «мужского» и «женского» языков, которые имеют некоторые отличительные черты. Особенности этих «языков» проявляются на всех уровнях исследуемых английского языка. Существуют различия в выборе употребления лексических средств, особенностях синтаксиса и интонации. Интерес с точки зрения системной лингвистики

к количественным характеристикам использования мужчинами и женщинами различных единиц языка, например, частей речи, суффиксальных форм, степеней сравнения прилагательных. Таким образом, женщины более сентиментальны и эмоциональны, чем мужчины, и, кроме того, проводят много времени в общении с детьми, в их речи часто присутствует осознание миниатюрно-ласковых суффиксов и аффективных форм лечения: мед (для ребенка, любимого один или человек моложе вас по возрасту), дорогой, милый, любовь, дорогая, котенок, детка или ребенок (для любимого), приятель (обращаясь к сыну или внуку).

Ключевые слова: гендер, гендерная лингвистика, речевое поведение, мужчина, женщина, слова, язык.

Introduction

The language of men and women differs considerably. It is connected with mentality, the development of this language and also with the position in a society. In Gender studies there are the notions of «male» and «female» languages which have some distinctive features. The peculiarities of these «languages» appear at all levels of studied French and English. There are differences in the choice of vocabulary, peculiarities of syntax and intonation.

Gender linguistics is an interdisciplinary scientific direction of gender studies, with the help of a linguistic conceptual apparatus studying gender (sociocultural gender, understood as a traditional construct relatively autonomous from biological sex).

The development and intensive development of gender linguistics occurs in the last ten years of the 20th century, which is connected with the development of postmodern philosophy and the change of the scientific paradigm in the research of the humanities. Most generally, gender linguistics studies two groups of issues:

1) Gender reflection in language: syntax, lexicon, nominative system, category of genus and number of analytic objects. The approach seeks to describe and explain how it manifests itself in the language of persons of different genders, what grades are attached to men and women, and in which semantic areas are the most common, which linguistic mechanisms underpin this process.

2) Speech and general behavior, communication between men and women is investigated, by what means and in what contexts gender is developed, how social factors and a communicative environment influence this process (for example, the Internet). The theory of sociocultural determinism and the theory of biodeterminism still compete in this field (Kirilina, 1998: 51-58).

Since the mid-1990 s, Russian humanitarian science has begun the rapid development of gender linguistics, connected with the development of new

theoretical prerequisites. The initial phase of the studies was not differentiated; Scientists focused on methodology as a whole.

In recent years, there has been a variety of methodological approaches to the study of the genus, rising to a different understanding of its nature and a discussion between proponents of bio – and sociodeterminants.

Let 's look at some of the terms that will be used in the study.

The first condition we believe is the term “language personality.” Language, personality, means a set of abilities and characteristics of a person, which lead to creation and perception of speech tasks (texts), which differ depending on: a) degree of structural language complexity, b) depth and accuracy of reflection of validity, determined target orientation. In this definition, related to the human capacity of resources, as a result of texts. Three of our definitions of the aspect of text analysis have always existed separately, as in-line and completely independent tasks (Vorobyev, 2008: 25-30).

The structure of the personality linguistics is displayed in three levels:

1) verbal-semantic, which assumes that the owner is ordinary in the natural language, and for the researcher the traditional description of the formal form of expression of certain values;

2) cognitive, units that are concepts, ideas, concepts that appear in each language personality in a more or less ordered, more or less systematic picture of the world, reflecting a hierarchy of values. The cognitive level of the arrangement of a language personality and its analysis involves the expansion of meaning and transition to knowledge, and thus encompasses the intellectual sphere of the individual, giving the researcher an outlet through language, through processes of speaking and understanding consciousness, knowledge, processes of human cognition;

3) pragmatic, containing goals, motives, interests, relations and intentions. This level provides in language personality analysis is a natural

transition from scores, his speech for understanding activity in the real world. When studying the topic, we will consider another concept – “gender”.

Experiment

This term came into linguistics in the following way: the English term gender, which points to the grammatical category of the genus, was removed from the linguistic context and moved to the field of research of other sciences – social philosophy, sociology, history, as well as political discourse. The term gender was intended to emphasize the natural and sociocultural cause of interparticle difference.

In linguistics, gender came somewhat later from the field of social sciences, when gender studies gained the status of interdisciplinary direction.

The following basic concepts should also not be overlooked: men ‘s and women ‘s speech, monderlett, language behaviour, language diversity.

Genderlekt is a constant set of characteristics of male and female speech.

Maskulinity (masculinity) is a set of views, behaviors, opportunities and expectations, in defining the social practices of a group united by sex. In other words, maskulinity is what is added to anatomy to gain a male gender role.

Faintness (faintness, femininity) – characteristics related to female sex (Demyankov, www.infolex.ru/Lich.html), or methods, characteristics of behavior, which are expected from a woman in a given society, or “socially defined expressions which are considered as inherent in a woman. “Linguistic competence is the quality of the individual, characterized by a set of knowledge, skills and skills that enable the individual to perceive, understand and generate messages (texts) containing information expressed through natural language, hold information in memory and process it during thought processes.

Recognition of the priority of language led to a so-called “linguistic twist” in the humanities – history, sociology, anthropology, etc. Language in this approach is seen as a means of accessing knowledge of nonlinguistic phenomena.

Research on women ‘s speech focused on three areas:

- 1) analysis, denote a woman in a certain language, and how it manifests itself in the language;
- 2) analysis of how women speak;
- 3) communication strategy analysis is used by women in communication.

Over time, the question arose: there is a universal principle that extends to all languages that have become the basis of the division of oral

speech, male and female variant, or for language, the influence of the type of discourse based on thinking, culture and society, the nation. Scientists rushed to find universal dynamics/sex in terms of genre – particularly in the use of language. “ They tried to find out whether the form is due to the difference in height of the speaker and the interviewer, in the same areas of grammar in all languages, or whether there are special rules of use, depending on the language. To identify the data needed in different languages. A relatively short-lived study, changing the priorities of scientific research in linguistics has led to the problem of universals, remains open to this day. But the pose of this question led to an active search, a desire to accumulate large volumes of data, and their subsequent conversion into a number of languages. This type of search is mainly in English.

In general, gender, language studies are two groups of questions:

1) The reflection of gender in the language: syntax, vocabulary, nominal system, category, gender and number of similar objects. The approach seeks to describe and explain how it manifests itself in the language of people of different sexes, degrees are assigned to men and women, and that semantic fields are the most common, that language mechanisms underlying this process.

2) The voice and in general, the behavior, communication of men and women were investigated using what it means and in what context (construction, gender, social factors and the communication environment (for example, the Internet) influence this process. In this area, the competitors date the theory of socio-cultural determinism and the theory bedetermined (Kirilina, 1998: 51-58).

The structure of the linguistic personality is presented consists of three levels: 1) verbal-semantic, which assumes that the owner of the usual knowledge of the natural language, and for the researcher a traditional description of the formal form of expression of certain meanings; 2) cognitive, units that are concepts, ideas, concepts that appear in each linguistic personality in a more or less ordered, more or less “image of the world”, which reflects a hierarchy of values (Pushkareva, 2001: 35).

The cognitive level of the structure of the linguistic personality and its analysis involves the expansion of the meaning and transition to knowledge, and, thus, covers the intellectual sphere of the personality, giving the researcher an outlet through the language, through the processes of speaking and understanding of consciousness, knowledge, processes of cognition of a person; 3)

pragmatic, containing goals, motives, interests, relationships and intentions. This level provides in the analysis of the linguistic personality is a natural transition from assessments, its speech for understanding activity in the real world (Leontiev, 2007: 225).

The gender category was introduced into the apparatus, conceptual sciences in the late 1960s-1970s and was used initially in history, historiography, sociology and psychology, and then was delayed, and in linguistics. The term "gender" became widely used in the late 1980s to define the boundaries between gender biological and the implications of social and cultural rights that the concepts of male-female were introduced (Martynyuk, Zemlyansky, 1994: 96).

Although the genre is not a language category, the analysis of language structures in terms of genre allows us to get information about the role it plays in a certain culture, which are norms of behavior for men and women that are recorded in texts of different types, and as an idea of norms, genders, masculinity and femininity in time. Language learning allows the definition of male and female essence in different languages and cultures to understand how gender, the sexual identity that affects language mastery, with several fragments and thematic areas of the language picture of the world that is connected, and that stylistic resources can be attributed to mostly female or male texts. Research of linguistic genres, properties, allows us to determine that the mechanisms of language become possible to manipulate stereotypes of the sexes.

The emergence of gender studies in Russian linguistics dates usually into the mid-nineties of the twentieth century. It was during this period that foreign theoretical works on issues of linguistics genre became available in Russian scientific literature, the term "genre," and the Russian reader.

National linguistics, however, did not ignore the problem of gender, but considered it (even before the emergence of the term "genre in the context of other disciplines of linguistics. These studies were not systematic, did not seek the status of scientific direction and were not related to the theory of social constructivism, but Russian scientists contributed to the development of perspectives that would later hug gender studies. A distinctive feature of Russian research is the assumption, implicit social aspects of many phenomena, which records the relationship between language and gender, which is apparently related to domination in the Soviet period of Marxist theory (Vorkachev, 2001: 68).

Women are characterized by a greater concentration of emotional sense of vocabulary appreciation, and male vocabulary appreciation is more often stylistically neutral. Often, women tend to intensify the assessment, which is usually primarily positive. Men are mostly expressed through negative evaluation, including stylistically reduced, profanity, and invectives; They use slang and idioms more often, as well as nonliterary and branch vocabulary (Zemskaya, Chinese City, Rosanova, 2003: 95).

Interest in terms of system linguistics of quantitative characteristics of men and women 's use of different units of language, for example, parts of speech, suffixal forms, degrees of comparison of adjectives. So women are more sentimental and emotional than men, and in addition, spend a lot of time communicating with children, in their speech often there is the realization of diminutive-affectionate suffixes and affective forms of treatment: Honey (for a child, a loved one or a person younger than you by age), Dear, Sweetie, Love, Darling, Kitten, Babe or Baby (for a loved one), Pal (addressing a son or grandson).

Women are more likely than men to use adjectives to an excellent degree of intergrowth words and expressions, especially intergrowth of erratic significance: *ah!, oh!, ouch!* .

Oh, my God! What a mess! Oh, what a hoarse voice!

Some adjectives with super prefixes are widely used among female youth these days; Mega: super-nice, mega good.

For example. Conversation between two female students:

- Do you like Tom?

- Yes, he is – super!

However, it should be noted that in the speech of modern young people, similar speech forms jump:

- You just listen! This is a new megatheme!

In general, hyperbolized speech expressiveness is a characteristic of women.

Even in the changing state of the modern world at the level of technical education, women are extremely far behind men. In this sense, the use of technical terms is not equally less noted in women 's speech. But still men have lost some, "native male" spheres of activity, such as those associated with computer technology and cars, for example. Today, more and more young girls can be heard in the speech of technical or programmer jargonisms and terms (Ryutkenen, 2000: 88).

- *Imagine I have a computer again yesterday hovered!*

- *Will you call a programmer?*

- Yes, I formatted it myself, just lost the entire database.

Представляешь, у меня вчера опять комп завис!

- Будешь программера вызывать?

- Да я сама его отформатировала, только всю базу потеряла.

The use of jargons becomes fashionable, and the younger the audience, the more often they can be heard.

Also, more and more profanity appears in the speech of modern girls. Trying to keep up with men, women, along with members of the strong sex, use all the vocabulary that was previously available only to men in their speeches. Especially often this is evident in mixed companies, or in quarrels with each other, as «an indicator of who is cooler,» in such quarrels words of obscene vocabulary are often used (Trofimov, 2003: 18).

Not to mention the impact of subcultures on the language of modern youth. Even the names themselves are closely related in everyday speech of both men and women: hippies, punks, metal, rockers, etc. These subcultures do not emphasize the distinction between women and men, and they use jargon subcultures regardless of gender differences. To unite modern youth, various movements appear, such as the glamour movement. More young people are talking about topics that used to be considered predominantly female, such as clothing, shops, perfumes, etc. Some previously female spheres of activity and even “female” images are “appropriated” today by men. For example, a profession such as a cosmetics distributor and an image such as a “single father.” In this sense, you can hear “female” words from male speech.

Results and discussion

A wider review of the distinctive signs of sex in the language was studied by M. Jagello. He is regarded as one of the first linguists to pay attention to the lexical side in language in the aspect of male and female speech. According to the author, women use vocabulary other than men, are more prone to euphemisms and less prone to scolding. M. Jagello believes that women are conservative in the use of language. This is illustrated by communities of emigrants and other isolated groups, where the native language is preserved and a new language is absorbed at the same time. At the same time, women are more likely to remain monolingual, and men learn a new language more quickly. At the syntax level, women prefer elliptic constructs and

parataxis (sentences with a compositional bond), whereas in men ‘s speech, hypotaxis (sentences with a subordinate bond) is more common. It should be stressed that in the field of genderology, French, Russian and English, the following main trends have been identified: – in the field of grammar, there are no particularly significant differences between female and male speech. The main differences of female speech are:

Use of estimated adjectives.

2. More frequent use of modal verbs in speech in the past time. For example: – Mightn ‘t it be the case that...? – Could it be a case where...?

In English, the use of different modal verbs also fluctuates substantially for male and female speech. Men prefer “can,” a verb that expresses a real possibility, a physical ability to do anything; And women are a verb expressing the likelihood of performing an action. 3. The more frequent presence of introductory words, expressions in female speech that denote the speaker ‘s varying degree of confidence, references to one ‘s own or some other opinion. J. Homs estimated that women are 5 times more men than men using the design in their speech: tu sais, you know – you know.

4. Because of the more polite nature of their speech, women use the means of so-called double modality (modal verb adverb). For example (English): – I was wondering if you could possibly just do me a small favor. – Could you give me a little courtesy.

The peculiarities of speech, style of men and women are evident on two levels – speech behavior and speech. For example, men tend to stop more inclined to control all topics of dialogue. Significantly, in contrast to common belief, men speak more women. Business people tend to be shorter than women. Men, in General, are much more prone to using abstract nouns, and women are specific (including names of their own). Men usually use nouns (mostly specific) and adjectives, while women use more verbs. Men consume more adjectives, but women qualities. Men are more prone to using verbs perfect valid pledge. Observations showed that insults, vulgar vocabulary, are much less common in women ‘s speech compared to men ‘s speech (Voronina, 2001: 213).

Conclusion

Because women are more sentimental and emotional than men, and also spend a lot of time communicating with children, they are more likely to implement diminutive-affectionate suffixes in their speech. Women are more likely than men to use

adjectives to a superior degree, inter-dimensional words and expressions, especially intercommonness of erratic significance.

Women are very superstitious and intimidating (especially older women). So when they experience fear or worry, they always turn to God.

Typically, female monologues are characterized by an abundance of detail, derogations, swagger, and logical inconsistency. There is often an inverse order of words in sentences. Women are often distracted by “extraneous topics” and by external circumstances.

Литературы

- Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: формирование антропоцентрической парадигмы в лингвистике. *Филологические науки* – 2001 – № 1. – С. 64-72.
- Воробьев В.В. Языковая личность и национальная идея. *Народное образование*. – 2008. – № 5. – С. 25-30.
- Воронина О. А. Теория и методология гендерных исследований: курс лекций. под общ. ред. О.А. Ворониной; Моск. центр гендерных исслед.: Моск. высш. шк. социальных наук. – М., 2001. – 416 с.
- Демьянков В.З. Личность, индивидуальность и субъективность в языке и речи. <http://www.infolex.ru/Lich.html>.
- Земская Е.А., Китайский город М.В., Розанова Н.Н. Особенности мужской и женской речи. *Русский язык в его функционировании. Коммуникационно-прагматический аспект*. – М., 2003. – С. 90-136.
- Кирилина А. В. Развитие гендерных исследований в лингвистике. *Филологические науки*, 1998. – № 2 – С. 51-58.
- Леонтьев А.А. Речевая деятельность. *Хрестоматия по психологии*. – М.: Просвещение, 2007. – С. 223-228.
- Мартынюк А. П., Землянский П. Н. Речевое поведение мужчин и женщин в малых группах. *Язык. Сознание. Этнос. Культура*. – М., 1994.
- Пушкарева Н. Л. Гендерная лингвистика и исторические науки. *Этнографическое обозрение*, 2001. – №2. – 31-40
- Рюткенен М. Пол и литература: проблемы «женского письма» и «женского чтения». *Филологические науки*. – 2000. – № 3. – С.88-89.
- Трофимов Е.И. К вопросу о гендерной терминологии. *Летняя школа «Общество и гендер»*. – Рязань, 2003. – С. 18.

References

- Vorkachev S (2001) *Lingvokul'turologiya, yazykovaya lichnost', kontsept: formirovaniye antropotsentricheskoj paradigmy v lingvistike* [Linguoculturology, linguistic personality, concept: the formation of an anthropocentric paradigm in linguistics]. *Philological Sciences* – No. 1. – P. 64-72.
- Vorobiev V (2008) *Yazykovaya lichnost' i natsional'naya ideya* [Language personality and national idea]. *Public Education*. – No. 5. – S. 25-30.
- Voronina O (2001) *Teoriya i metodologiya gendernykh issledovaniy: kurs lektsiy* [Theory and Methodology of Gender Studies: Lecture Course]. Ed. ed. O. A. Voronina; Mosk. Center for Gender Studies: Mosk. higher school social sciences. – M. – 416 p.
- Demyankov V *Lichnost', individual'nost' i sub'yektivnost' v yazyke i rechi* [Personality, individuality and subjectivity in language and speech]. <http://www.infolex.ru/Lich.html>.
- Zemskaya E, Chinese city, Rozanova N (2003) *Osobennosti muzhskoy i zhenskoy rechi* [Features of male and female speech. Russian language in its functioning. Communication and pragmatic aspect. – M. P. 90-136.
- Kirilina A (1998) *Razvitiye gendernykh issledovaniy v lingvistike*. *Filologicheskiye nauki*, [Development of gender studies in linguistics]. *Philological Sciences* – No. 2 – P. 51-58.
- Leontiev A (2007) *Recheyaya deyatel'nost'//Khrestomatiya po psikhologii*. – M.: Prosveshcheniye [Speech activity. Anthology in psychology]. – M.: Education. – P.223-228.
- Martynyuk A, Zemlyansky P (1994) *Recheyoye povedeniye muzhchin i zhenshchin v malykh gruppakh* [Speech behavior of men and women in small groups]. *Language. Consciousness. Ethnos. The culture*. – M.
- Pushkareva N (2001). *Gendernaya lingvistika i istoricheskiye nauki* [Gender Linguistics and Historical Sciences]. *Ethnographic Review*. – No. 2. – 31-40
- Ryutkenen M (2000) *Pol i literatura: problemy «zhenskogo pis'ma» i «zhenskogo chteniya»* [Sex and literature: problems of “female writing” and “female reading”]. *Philological Sciences*. – No. 3. – P.88-89.
- Trofimov E. (2003) *K voprosu o gendernoy terminologii* [To the question of gender terminology]. *Summer School “Society and Gender”*. – Ryazan, – from. 18.

С.Қ. Иманбердиева¹ , Н.Ж. Егізбаева²

¹С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

e-mail: imansaule@mail.ru, nazyken@mail.ru

ТІЛДІК, ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҚ: ОНИМДЕРДІҢ ҚАЗІРГІ ТІЛДЕГІ КӨРІНІСІ (орта ғасыр ескерткіштері мен қазіргі тілдік материал негізінде)

Мақалада орта ғасыр ескерткіштерінің көптеген кешенді зерттеу нысанына айналғаны еңбектерге шолу негізінде айқындалған. Ғалымдардың ескерткіштерді морфология, мәтін, функционалды-стильдік, кейіпкер образы т.б. тұрғысынан жан-жақты зерттегені жайлы сөз болған. Сонымен бірге ескерткіштер мен қазіргі қазақ тілінде кездесетін онимдердің, соның ішінде прецедентті есімдердің қолданыс ерекшелігі анықталады. Сауалнама негізінде алынған нәтижеге талдау жасалған. Онимдердің барлық разрядтары анықталып, қазіргі тілдегі мақал-мәтел, фразеологизмдерде, сонымен бірге ақын-жазушылар шығармаларындағы басты қызметі айқындалған. Қазіргі ақын шығармаларында онимдер мәтінде мәтін түзушілік қызметінен басқа көркемдік, сөз синергетикасы, сөз ойнатуды жақсы қолдана білген. Мақалада прецедентті есімдер жан-жақты зерттеліп мағыналық тұрғыдан тапастырылған. Прецедентті есімдердің мәтін ішінде қазақы әлеуметте аялық біліміне қарай әртүрлі ассоциация тудыратыны айқындалып, мысалдар негізінде дәйектелген. Осының негізінде сонау орта ғасыр мен қазіргі қазақы әлеуметте аталған онимдерді қабылдауда айтарлықтай өзгеріс анықталмаған. Мақалада өмірдің әр қыры, яғни әлеумет тұрғысынан әртүрлі экстралингвистикалық факторлардың әсері осы нәтижеге алып келгені дәлелденді. Дегенмен де уақыт өте келе адамзат өмірінде символ да, идеология да өзгеруінің салдары прецедентті есімдер қатарының жаңа есімдерге толыға түскенін байқатады. Белгілі бір прецедентті есімнің санаға әсер ету күшін еселеу мақсатында ақын-жазушылар антитезаны қолданғаны анықталды. Дегенмен идеологиялық өзгерістер негізінде кеңес өкіметі кезінде кейбір діни прецедентті есімдер өзектілігін жоғалтқанымен қазіргі кезде қайта жандануда.

Түйін сөздер: оним, прецедентті есім, антитеза, ескерткіш, фразеологизм.

S.K. Imanberdiyeva¹, N.Zh. Egizbaeva²

¹S. Seifullin Kazakh AgroTechnical university, Kazakshtan, Nur-Sultan,

²al-Farabi Kazakh National University, Kazakshtan, Almaty,

e-mail: imansaule@mail.ru, nazyken@mail.ru

Linguistic, historical continuity: onyms in the modern language (based on historical monuments and modern language)

The article reviews the works of other scholars on the study of historical written monuments. Scientists conducted research on the text of historical pennants, morphology, functional styles, character image, etc. In addition, the features of the use of onyms, including precedent names found in historical written monuments of the Middle Ages and the modern Kazakh language, were identified. The analysis of the results obtained on the basis of the questionnaire. All categories of onyms are revealed, features of their functioning in Proverbs and sayings, phraseological units of the modern Kazakh language, and also in works of modern poets are defined. Modern poets masterfully use precedent names for the "red word". The analysis of precedent names was carried out, and their lexical and semantic classification was determined. Associations of these names in cognition of modern Kazakh society depending on background knowledge are revealed. Based on this identified that the precedent names, depending on the background knowledge of readers of medieval and modern Kazakhs the same perception. According to the source of a certain time, the precedent names were influenced by such extralinguistic factors as ideology, mentality, history, religion. Over time, precedent names, turned into symbols of love, began to be replenished with new names. The use of antithesis by poets to enhance the synergy of precedent names is defined. It is revealed that precedent names that lost their relevance in the times of socialism are revived again in the present.

Key words: onym, precedent name, antithesis, monument, idiom.

С.К. Иманбердиева¹, Н.Ж. Егизбаева²

¹Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Казахстан, г. Нур-Султан,

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: imansaule@mail.ru, nazyken@mail.ru

Языковая, историческая преемственность: онимы в современном языке (на материале исторических памятников и современного языка)

В статье сделан обзор трудов ученых по исследованию исторических письменных памятников. Ученые проводили исследования по тексту исторических памятников, морфологии, функциональным стилям, образа персонажа и др. Кроме того, выявлены особенности использования онимов, в том числе прецедентных имен, встречающихся в исторических письменных памятниках средневековья и современного казахского языка. Проведен анализ результатов, полученных на основе анкетирования. Выявлены все разряды онимов, определены особенности их функционирования в пословицах и поговорках, фразеологизмах современного казахского языка, а также в произведениях современных поэтов. Современные поэты мастерски используют прецедентные имена для «красного словца». Был проведен анализ прецедентных имен, а также определена их лексико-семантическая классификация. Выявлены ассоциации этих имен в когниции современного казахского социума в зависимости от фонового знания. На основе этого выявлено, что прецедентные имена в зависимости от фонового знания у читателей средневековья и современных казахов одинаковые восприятия. По источению определенного времени на прецедентные имена повлияли такие экстралингвистические факторы, такие как: идеология, менталитет, история, религия. Со временем прецедентные имена, превратившиеся в символы любви, стали пополняться новыми именами. Определено использование поэтами антитезы для усиления синергии прецедентных имен. Выявлено, что потерявшие свою актуальность во времена социализма прецедентные имена в нынешнее снова возрождаются.

Ключевые слова: оним, прецедентное имя, антитеза, памятник, фразеологизм.

Кіріспе

Орта ғасыр ескерткіштері көптеген ғалымдардың қызығушылығын тудырған, себебі олар көптеген мәселенің басын ашуға септігін тигізетін, тарихи, мәдени тұрғыдан аса жоғары құндылық болып саналады.

Аталған тарихи ескерткіштер көптеген шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты зерттелді. Мәселен: Р.Р. Арат (Arat R.R., 1947:18) еңбегінде түркілерді құрайтын топонимдердің шыққан жері, алып жатқан территориясы, Қ.А. Ясауи өмірі мен «хикметтерінің» зерттелуі туралы сөз еткен, М. Әліпхан (Əliphan M., 2002:14), Х. Сүйіншәлиевтің (Suyinshliev H., 1989:29) пікірі бойынша, «Мұхаббат-наме» дастанының негізгі қаһарманы – Мұхаммед Хожа бек – Құтлұғ Темірдің інісі, М.Ф. Көпүрүлү (Koruguly M.F., 1981:47), Р. Сыздық (Syzdykova R., 2004:95) Қ.А. Ясауидың өмірбаянынан бастап, зерттелу тарихы, жазба нұсқаларының жариялануы, фонетикалық жүйесі мен фонологиялық заңдылықтары, қолжазбаның транскрипциясы, ескерткіш тілінің лексикасын зерттеген, С. Дәуітұлы (Davituly S., 1998 : 114), С. Аманжолов (Amanzholov S., 1959 : 103) «Мұхаббат-наме» кердері руынан шыққан Махмұд ибн Али дегеннің «Нахадж ал-фарадис» атты кітабының тіліне ұқсас

екенін айтып, бұл оғыз, қыпшақтардың әдеби тілі дәуіріне жататын шығарма деп көрсеткен, Э. Фазылов (Fazylov E.I., 1965:161) ескерткіш тіліндегі араб-парсы сөздерін санап, лексикасы бойынша статистикалық талдау жүргізген. Сонымен, ғалымдар еңбектерінде мәтін, морфология, функционалды-стильдік, статистикалық кешенді талдаулар жүргізілген.

Біздің басты мақсатымыз – орта ғасыр ескерткіштері мен қазіргі қазақ тілі қолданысындағы жалқы есімдердің қолданысын жан-жақты зерттеу.

Эксперимент

Қазіргі кезде прецедентті есімге айналған тарихи ескерткіштердегі онимдердер жиі қолданылатындары: Алла, Тәңір, Құдай, Қыдыр, Арыстан Баб, Мекке, ай, Мәжнүн, Ләйлі т.б.

«Ай» космонимі түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдерде мәтін түзуші тірек сөз ретінде қолданылған. Мақалдардан біз түркі халқы айды қасиет тұтқан, оны сұлу қызға теңеген, осының негізінде қазақ тілінде Айсұлу, Айсәуле, Айнұр т.б. есімдер кеңінен тараған.

«Құтты білікте» Ж. Баласағұн ай космонимін нұрлы сұлулық символы ретінде қолданған:

Бұл Күнтудысонымен ер атанды,

Күн мен айдай нұрлантап кең жағанды.

Құдай теонимі құдірет иесі, адал жанның қамқоршысы ретінде қолданылады. Мәселен:

Сүзөнөк уйға *қудай*

Мүйізөн айтпаған (қырғ.)

Сүзеген сиырға Құдай

Мүйіз бермеген (каз.)

Аққа *Құдай* жақ (каз.)

Иман-шарифат, мәні – тарихат,

Құдай деген хақтан үлес алды, достар («ДХ»).

Қазіргі қазақ тілінде *Құдайберген*, *Құдайменде* сияқты антропонимдер қалыптасқан.

Гызыл гөрсен, *Қыдыр* азар (түрікм.)

Алтын көрсен, *Қыдыр* азар (каз.)

Ерді көрсен, *Қыдыр* тұт,

Асты көрсен, қадір тұт (каз.)

Бұл мақал-мәтелдерде мағыналық антитеза анық байқалады. Алғашқысында кез келген тұлғаның «құлқынның құлы» болатындығын теоним *Қыдыр/ Қызыр* бейнесімен теңеліп, асыра көрсетілсе, екінші мақалда қазақ әйелдеріне тән инабаттылық ер азаматты қай жаста болмасын қадірлеу *Қыдыр* образы арқылы берілген.

Қазіргі қазақ тілінде *Қыдыр*, *Қыдырәлі* ер кісі есімдері кездеседі.

Фразеологизмдер ойды әсерлі, бейнелі етіп жеткізудің негізгі құралы болып табылады. В.А. Маслова келесі пікірді береді: «Нақты кез келген фразеологизмде тұтас бір миф емес, мифология жатыр. Мифология – бұл мифтегі маңызды кейіпкер немесе оқиға, бір мифтен келесіге ауысып отыратын «басты кейіпкер». Мифтің негізінде архетип болады (Maslova V.A., 1996:13). Архетип терминін ең алғаш «Инстинкт және санасыздық» (1919 ж.) мақаласында Швейцария психологы К.Г. Юнг енгізген. Оның пікірінше, архетип дегеніміз – «ұжымдық санасыздық» жеке адамның санасыздығымен қатар «ұжымдық санасыздықтың» неғұрлым терең қабаттары болады, онда «бастапқы» психикалық құрылымдар (архетиптер) түрінде адамзаттың ең ежелгі тәжірибесі сақталады, ол дүниені қабылдау мен ой елегінен өткізуге априорилік әзірлікті қамтамасыз етеді (Philosophical dictionary, 1996:519).

Сонымен, «ұжымдық санасыздық» – адамдардың саналы өмір тәжірибесі арқылы емес, оларға ата-бабасынан мұра ретінде жеткен жеміс. Генетикалық теория негізінде К.Г. Юнг архетип пен мифологияның тығыз байланысын көрсетіп, мифология – архетиптер сақталатын орын дейді (Philosophical dictionary, 1996:14). Халық санасында шығу көзі белгісіз, код ретінде дайын күйінде қолданылатын архетип – фразеологизмдер негізінде мифтік түсінік

жатыр. Ата-бабамыздан мұра ретінде жеткен фразеологизмдер құрамында да жоғарыда аталған тарихи ескерткіштердегі онимдер кездеседі:

Мың жылдан соң *Хатымтай* тірілсе егер, Сенің атыңды естіп, жерді өбер. («МН»).

Әлидің кеуір қырған зұлперіндей Төртіншісі жар болған Құдай шері *Ғали* дүр («ДХ»).

Құдай атымен ант ішті

Көңілі қатты, діл азардан *Құдай* безер. («ДХ»).

Құдайға сиынып көк теңізден өттім, жүзіп («МН»).

Ақылы *Аплатондай*

Егер *Анылатон* саған ғашық болса («МН»).

Жаратқан *Алла* жар болды.

Аллаға бар жаныммен адал болдым («ДХ»).

Алла, Хорезми ақынға назарың сал, Махабатты көңілден сен азайтпа («МН»). Әрбір болған іс *Алланың* бұйрығы бойынша болады («АС»).

Жан кетіп, тән барады қара жерге, Кіреміз бір күн барып тар қабірге. Періште *Мұңкір-Нәңкір* келген шақта, Келмейді ауыз шіркін пәлен дерге! *Лұқмандай* бұл дүниеде мың жыл жүрсен, *Жәмшиттей* патша болып дәурен сүрсен! Арыстан *Аплатондай* дана болып, Айтпастан жер жүзінің ғылымын білсең! Жер жаста шет мартқа ұшып тұрсаң, *Дәуіттей* отқа салмай, дүкен құрсаң! *Нұх* нәби пайғамбардай дұға қылып, Дұшпанның жер жүзінде бәрін қырсаң! Ғаділ боп *Наушеруан*, *Нәбидей* атың қалса, *Қасымдай* саңылағың мағлұм болса. Тахтыңды *Сүлеймендей* жел ұшырып, Құс-хайуан иісі жынмен тіліңді алса. *Рүстемдей* сайып қыран болсаң батыр, Дәлелдеп әрбір іске тапсаң ақыл. Уақытыңда *Аспандияр* болсаң-дағы, Дүниеден кетсең керек бір күн ақыр. *Һарондай* ғани болсаң дүниесі көп, Әм болсаң барат *Мәжнүн* ғашықтардың. Қандай сахыб дәулетті болсаң-дағы, Дүниеден өлсең керек арманда боп.

Ақын Т. Молдағалиев өз заманының ғашықтық символына айналған прецедентті есімдерді, атап айтқанда *Мәжнүн*, *Төлеген*, *Қозы* есімдерін ғашықтық сезімді білдіру үшін қолдана білген.

Өткен күнді болжатқан Ғалымдардың санасы, Әрбір түрлі пасықтар Бақсылық етіп оттаған Қойға толса қорасы, Мал жинаған *Қарынбай* Болмаған қабыл тобасы.

Сыпаның сырттан тиер қамқоры көп, *Нуһының* топандағы кемесіндей. Осалдар өзді-өзінен өмір шіркін, Сөгілген *Нілдарияның* көбесіндей.

Байтақтың Күзер Суатын, *Әзіреті Дәуіттің* Отыз ұлын алғанда, Көңіліне қайғы-қасірет

Құдіретімен салғанда, Сонда көрген *Сүлейменді*, Сізге де бергей жаратқан Солардың сабыр, қуатын, Қосынды сал сауында Тапсаң жердің беркіне, Басын қосқан ер азбас Тапса ердің мәртіне.

Сал Сегіз *Мәжнүндей* бопты ғашық Бір қызды *Ләйлі* көріп *Мақпал* деген.

Базар жырау шығармасында діннен безгендерді сараң Қарынбайға теңеп, Ніл өзенінің суына кететіндігін, ал дінге адалдардың Нұх пайғамбар кемесінде аман қалатынын айтып, ғашық қызды Ләйліге теңеген.

Жақсылар залымдарды тыя алмай жүр, *Құдайдан* залым қорқып, ұялмай жүр.

Сүлеймен, *Зұлхарнайын* патша қайда, Болыпты тәні шіріп, сүйегі күл. Қаһарман *Рүстем* — *Дастан* қыран да өткен, Айрылар бір күн жақтан буынсыз тіл.

Мустәри Сахарига болған ғашық, *Жүсіпті Зылихаға* қылған нәсіп. *Фархад-Шырын*, *Ләйлі-Мәжнүн дейін Таһир мен Зүһрәдай* тұрдың асып.

Дін орнап мұсылманға тұғыр болған, Белгілі шаһар еді *Бағдад* пен *Шам*.

Ағып жатыр сұлу *Сыр*, Айғай салып арқырап.

Амурменен жарысып, Барады *Сыр* Аралға. (*С. Мәуленов*).

Ә. Найманбаев өзінің шығармаларында заманның бұрыс жолға өзгерісін Құдайдан қорықпай, залымдық істеген адамдар арқылы жеткізген, шын ғашықтықты Фархад-Шырын, Ләйлі-Мәжнүн махаббатына теңеген.

Көркем шығармаларда Кеңес өкіметіне дейінгі ақын, жыршылар жоғарыда аталған онимдерді дәл ескерткіштердегі мағынада қолданса, Кеңес өкіметі орнағаннан кейінгі ақын шығармаларында сол онимдермен қоса басқа да заман ағымына сай онимдер қатар қолданылған.

Кеңес өкіметі кезінде сөздерді қолдануда идеология сай өз талаптары болса, қазіргі кезде автор қалай қолданамын десе де өз еркі. Бұл көрініс, әсіресе, БАҚ сөз қуатын барынша толық ойната отырып қолдану кеңінен байқалады. Әлеуметке танымал ескі мәтін жаңа өріс, жаңа мағына алып қолданысқа түсе бастады. Жаңа мәтінді игеріп, күлкі сарыны, мәнін түсіну үшін ескі мәтін, оқиға желісі бойынша аялық білімінің болуы шарт.

Бұқаралық құралдарда кеңінен көрініс тапқан тілдік және мәдени өзгерістерді орыс ғалымдары – В.Г. Костомаров, Н.Д. Бурвикова еңбектерінде жан-жақты зерттеген. Бұл екі мақсатты көздеуден туындаған. Біріншісі – бұрын тек көркем мәтінде ғана кездесетін сөз ойнату, пародия қазір жаппай қолдануда, «қызыл тілмен» жеткізу үшін барлығы да жарайдының

қалпы. Екіншіден, әртүрлі бірліктер негізінде сөз ойнатуды, яғни терминология тұрғысынан сол бірліктерді, сол құбылыстың өзін зерттеу. Ғалымдар осы мақсаттарды іске асыру үшін «логоэпистема» терминін ұсынған (грек тілінен «логос» – «сөз», «эпистема» – «білу, тану») (Kostomarov V.G. Burvikova N.D., 2001:256), яғни сөздің түп төркінін тану.

Көпшілікке танымал мәтін, сөз, сөз тіркесін өзгертіп, құбылтып, күлкі сарынын, иронияны араластырып қолдану бұқаралық ақпарат құралдарында көпшіліктің назарын аудару, қызықтыру мақсатында қолданылуда. Оқырман мәтінді, сөзді, сөз тіркесін оқи отырып, өзінің аялық біліміне жүгіну негізінде түпкі мәтінді таниды, сол арқылы автор идеясын ұғынады. Бұл екі жақты бірлескен еңбек нәтижесі. Оқырманның қызығушылығы ояну негізінде газетке деген сұраныс арта түсетіні белгілі.

Біз қарастырып отырған тілдік бірліктердің мағыналары ауқымды, тек мағыналық қана емес қолданылымдық тұрғысынан да күрделі. Қазіргі лингвистикада онимдерді өздігінен оқып ұғынуға болады деген қате пікір, себебі оның қалыптасқан теориясы, терминдері, метатілі бар. Осы тұрғыдан алғанда ономастика – тіл білімінің ең күрделі салаларының бірі. Ол тарихпен де, мәдениетпен де, саясатпен де, әлеуметтанумен де, экономикамен де т.б. тығыз байланысты. Бұл байланыс жаңа ғылыми-зерттеу парадигмасындағы сәйкес категорияларға сүйенеді. В.Г. Костомаров, Н.Д. Бурвикова логоэпистемаларға әр деңгейдегі лингвоелтанымдық құнды бірліктерді (қанатты сөздер, фразеологизмдер, прецедентті мәтін т.б.) жатқызады. Олардың әр деңгейде болуы логоэпистемаларды қолдануға байланысты, ал ондағы мағына сөздің мағынасын мәдени факт ретінде қолдана білуінде деп түсіндіреді (Kostomarov V.G. Burvikova N.D., 2001:256).

«Логоэпистемалар – бұл өткен өмір нышаны, олардың жаңғыруы, қазіргі уақытқа сәйкес қолданылуы – сөйлеушінің мықты білімділігін көрсетеді. Санадағы мәдени құндылықтарды қарастырғанда логоэпистемалар сол әлеуметтік-мәдени топқа, ұлтқа қатыстылығын аңғартады. Себебі олар сол халықтың әлем бейнесі, менталдық, әлеуметтік-мәдени тарихы арқылы жаңа мазмұндағы сөзді қолдануға мүмкіндік береді» (Kostomarov V.G., Burvikova N.D., 2001:256).

БАҚ және күнделікті сөйленісте әртүрлі қолданыста болатын өзіндік мәтіндік аялық біліміне байланысты феномендер қолданылуы көрініс тапқан. Осы ақпаратқа байланысты

аялық білімі жоқ қабылдаушы еш мәлімет алмайды.

Логоэпистемалар құрамы күнделікті толығып отырады. Функционалды-семантикалық өрісі де прецедентті мәтін, прецедентті атаулар арқылы тілдік тұлғаның актив және пассив сөз қоры байлығы, тілдегі антропоэектіліктің берілу тәсілін кеңейтуде. Мысалы:

«*Атымтай* жомарттар» көбейе түссін десек («Қазақ елі» газеті 15 наурыз, 2006 ж.).

Жаңа заман *Атымтайы* («Қазақ елі» газеті, 21 маусым, 2006 ж.).

«Алтын жүрек» қай *Атымтай* жомартқа бұйырар екен? («Қазақ әдебиеті» газеті. № 42, 19-25 қазан, 2007 ж.).

Қай кез болмасын Атымтайдай тұлғалар керек, сондықтан да мақала авторы ондай тұлғалардың көбейе түскенін қаласа, екінші мақала авторы жаңа заман Атымтайы заманына қарай өзгергенімен, халыққа алдыңғы прецедентті бейне қалай сақталса, сол қырынан қазіргі, жаңа заман адамдарына да танымал болғандығын көрсетеді, ал жомарттықпен аты шыққан бейнеге ғана жүрегінің тазалығына қарай «Алтын жүрек» тиесілігін пайымдайды.

Жалпақ елге кеңінен таралған белгілі көлемді мәтін, мақал-мәтел, прецедентті атау т.б. негізінде жасалатын логоэпистемалар бір төлсипат, символика іспеттес. Б.М. Гаспаров: «... адамзат өте көлемді, ауқымды мәдени тәжірибе жинаған, ал сол тәжірибеге көз жүгірту белгілі бір үнемдеуді талап етеді. Себебі ауқымды тәжірибені «кұшаққа сыйғызу» мүмкін емес, ол үшін бір бөлігі ғана қолданылады», – деп айтқан болатын (Gasparov B.M., 1994:34). Логоэпистемалардың мағынасы тарихи, мәдени, ассоциативті т.б. байланыспен қалыптасқан түпкі мәтін мағынасынан шығады. Осыдан логоэпистемалардың ұлттық бетпердесі ашылады.

Е.И. Карташев өз мақаласында Ю.Н. Карауловтың анықтамасын толықтыра түсіп, келесі тұжырымын береді, оның пікірі бойынша, келесі жағдаяттар прецедентті феноменге ие бола алады:

1) аталмыш этнолингвомәдени қауымдастық (жоғары тұлғалық белгісі бар) өкілдерінің бәріне кеңінен танымал;

2) когнитивті (танымдық және эмоционалды) тұрғыдан өзекті. Прецедентті феномен сыртында әркез ол туралы, қандай да ұлттық-мәдени діл иелерінің бәріне жалпы және міндетті немесе прецедентті феноменге барлық сілтемелерді «айқын» түсінікті, коннотативті реңкті ететін оны қабылдаудың инварианты тұрады;

3) қандай да бір этнолингвомәдени қауымдастық өкілдерінің тілінде оларды қолдану (апелляция) қайталанып отырады. Прецедентті феномендерді қайталап қолдану дегенде біз қандай да прецедентті феноменді «қайталана» қолдану «потенциалды» болады, яғни қайтара қолдану жиі болмауы мүмкін, бірақ ол сөйлесіп тұрған адамға қосымша ақпаратсыз түсінікті болуы керек. Прецедентті феномен вербалдануды қажет етпейді, себебі ол өздігінен болмысымен белгілі екендігін айтып тұр. Көп жағдайда вербалдануы мүмкін, бірақ ол міндетті емес. Осы тұрғыдан алғанда Ю.Н. Караулов прецедентті феномендерді вербалды және бейвербалды деп бөледі (Karaulov Yu.N., 1987:49).

Вербалдыға әртүрлі вербалды бірліктер, ойлау әрекетінің өнімі ретінде мәтіндер жатады. Бейвербалды: көркемсурет, мүсін, сәулет, музыкалық шығармалар.

Қолданыс кеңдігі – социумнан жалпы адамзаттық қауымдастыққа дейінгі «сыртқы ауқымы» бөлу критерийі болып табылатын прецедентті феноменнің тағы бір классификациясын беруге болады:

1) социумды-прецедентті феномендер – қандай да бір социум (генерациялық, әлеуметтік, конфессионалды, кәсіби т.б.) өкілінің кез келгеніне белгілі және ұжымдық когнитивті кеңістікке жататын феномендер, яғни ұлттық мәдениетке тәуелді емес: жалпы, мысалы, мұсылмандар үшін (конфессионалды социум) немесе дәрігерлер үшін (кәсіби социум).

2) ұлттық-прецедентті – қандай да бір этнолингвомәдени қауымдастықтың кез келген өкіліне белгілі және ұлттық когнитивті базаға жататын феномендер. Айта кететін жайт, кәсіби аудармашылар мәтіндегі прецедентті феномендердің түпнұсқа тіл өкілдеріне белгілі, бірақ аударма тіл өкілдеріне белгісіз тұстарының инвариантын ашып, түсіндіріп кетеді.

3) әмбебап-прецедентті – кез келген адамға белгілі және «әмбебап» когнитивті кеңістікке жататын феномендер (Karaulov Yu.N., 1987:49).

Ю.Н. Карауловтың анықтамасы бойынша, прецедентті болу үшін төмендегі шарттар талабына сай болу керек, яғни келесі принциптерді ұстану керек:

1. белгілі бір оқиғаға байланысты;
2. көпшілік қолданысында кеңінен таралған;
3. сахналық көрініс немесе фильм түрінде белгілі;
4. мақал-мәтел, фразеологизм құрамында кездесетін (Karaulov Yu.N., 1987:49).

Ал бұл есімдер, біздің ойымызша, жалқы есім қасиетін жоғалтқан жоқ. *Қарабай* прецеденттік есімі қазақ халқына сонау ислам дінін қабылдау кезеңі, Құраннан белгілі сараң адам есімі болса, бертін келе ол бүкіл сараң адамдардың жинақы есіміне айналған, ал бей-онимдену вариантына *қарабайшылық* жатады. Яғни жоғарыда біз келтірген Ю.Н. Карауловтың прецеденттік есімдерді анықтау критерийіне сай келеді. Айтқанымыз дәлелді болу үшін мысал келтіріп көрелік:

1. Қарабай есімі Құранда берілген бір оқиғаға байланысты туындаған;

2. көпшілік қолданысында кеңінен таралған;

3. сахналық көрініс тапқан;

4. мақал-мәтел, фразеологизм құрамында кездеседі.

Сонымен бірге прецеденттік есімдерді терең зерттеген Қазақстан ғалымдарынан, олардың мағыналық, функционалдық жағынан классификациясын берген Г.Б.Мәдиева. Ғалым В.В. Красныхтың жеке кісі есімдеріне байланысты келесі прецеденттік есім таптастыруы:

– кеңінен таралған прецеденттік мәтінмен байланысты (Обломов, Тарас Бульба);

– тіл иелеріне белгілі және прецедентті болып келетін оқиғаға байланысты (Иван Сусанин, Колумб).

Қазақ халқының когнитивті санасында қандай да нақты оқиғаға байланысты емес, бірақ социум үшін құнды болып табылатын жеке қасиеттерімен ерекшеленген тұлғаларға байланысты өзінің келесі таптастыруын берген:

– кеңінен танымал тарихи тұлғамен байланысты прецеденттік есім (Абылай хан, Кеңесары);

– қазақ халқының мәдени және қоғамның дамуында ерекше орын алған, алатын тұлғалар (Абай, Алтынсарин, Жамбыл, К. Байсейітова) (Madieva G.B., 2004:190).

Г.Б.Мәдиева адамзаттың когнитивті кеңістігін құрайтын әмбебап прецеденттік есімдерді (Отелло, Шахерезада, Гамлет, Напалеон, Гитлер, Александр Македонский) және нақты ұлттық когнитивті базаға енгізілген таза ұлттық прецеденттік есімдерді (қаз. Қарабай, орыс. Плюшкин – сараңдықбелгісі; қаз. Судырахмет, орыс. Обломов – жалқаулық, боссөздік белгісі; қаз. Мырқымбай, орыс. Иван – алаңғасырлық, ақымақтық белгісі) бөліп қарастырған.

Сонымен қатар ғалым прецеденттік есімдер нақты ұлтты білдіретінін айтып, мысал ретінде Иван – орыс ұлтын, Ганс – неміс ұлтын, Джон – америкалықтарды білдіретінін келтірген және топтап, нақты тұлғаны атамау үшін кісі

тегін қолданылатынын да айтқан (мысалы, Мырқымбайлар, Ивановтар, Петровтар, Сидоровтар т.б.).

Г.Б. Мәдиева әмбебап және ұлттық прецеденттік есімдер негізінде келесі топтарды бөліп қарастырған:

– әмбебап профессионалды прецеденттік есімдер (Құдай, Алла, Мария);

– тек қана мұсылман қауымына тән фреквентальді профессионалды прецеденттік есімдер (Мекке, Медине, Мұхаммед, Пайғамбар т.б.)

Нақты ұлтқа, соның ішінде қазақ халқына қатысты ұлттық профессионалды прецеденттік есімдер әулие кісі есімдері мен әулие жерлерге байланысты (Айша бибі, Арыстан Баб т.б.).

Сонымен қатар ол қоян-қолтық араласып жатқан халықтарға қатысты фреквентальді прецеденттік есімдерді де бөліп көрсеткен. Мысалы: орыс. – Колобок, қаз. – Бауырсақ т.б.

Нәтиже мен талқы

Біз жинаған материалдар бойынша прецеденттік есімдер Х-ХІV ғғ. поэтикалық түркі жазба ескерткіштері мен көрнекті ақын-жазушылар шығармаларында мейлінше қолданылған. Енді жоғарыда көрсетілген таптастырулар негізінде прецеденттік есімдер қолданысын талдап көрелік.

а) Кеңінен танымал тарихи тұлғамен байланысты прецеденттік есім:

Пірімұған ықлас етті, шарап іштім,

Шәбліге ұқсап зікір айтып жаннан кештім («Диуани хикмет»).

Құл Қожа Ахмет, олай десең аларсың хақтан үлес,

Баязиттей нәпсіңмен күн-түн күрес («Диуани хикмет»).

Әбутәліб *Ғалидің* атасы дүр,

Араб қауымының ұлығы дүр («Диуани хикмет»).

Ақшам түні көрінді мейрам айы,

Мұхаммед Хожа бек – дәулет құмайы («Мұхаббат-наме»).

Еліміз жансыз тән еді бұрын сенсіз,

Шахтың шахы *Жәнібек* ханға етенесіз.

Қолы ашықтығы *Оспанға* тең.

Сезімталдығы *Айаздың* дәл өзінен асады («Аиқат сыйы»)

Аздан соң мінді атына *батыр Баян*

Сиысып бір жаратқан *Алласына*.

Жолбарыс жортып кетті бетін түзеп,

Шаңдатып *Абылайдың* ордасына (М. Жұмбаев).

Абылай ханның тамған жер, Кіндік қаны Түркістан (А. Сопыбек).

Көгілдір күмбез нұр пішін, Қожа Ахмет – дана адам. Күмбездің алғаш Кірпішін Ақсақ Темір қалаған (А. Сопыбек).

Қожа Ахмет Яссауи, Қалдырды өлмес хикметтер. Хафиз, Бақи, Дауд пен Йүгінеки Ахметтер, Бақырғани Сүлеймен – атқарды талай міндеттер (А. Сопыбек).

ә) *Мәдени және қоғамның дамуында ерекше орын алған, алатын тұлғалар:*

Абай, Мұхтар бастаған елге әйгілі Ұлы көштің соңынан ергендігін (М. Шаханов).

Талай жылдар өтсе де, талай заман, Қалам тартар қазақта ақын туса, Аруағына *Абайдың* қарайлаған. *Абай* болу, әрине, оңай емес, Ақын болмай қалсаң ғой... Қалай жаман! (М. Мақатаев).

Беремін *Жамбыл* ата, ыстық сәлем, Біледі даңқынды күллі әлем. Сағындым сақ-сақ күлген күлкіңізді, Елің мен күтіп отыр інің Кенен (К. Әзірбаев).

Жұпарына туған елдің белеп бір, Ел көзіне түсті ғажап ерек гүл. Тойға келді, қоңырауы даланың, *Ыбырай аға*, – инспектор, директор (Т. Молдағалиев).

Жамбыл жыры аспаныңда жаңғырып, Әуеніне кетті әлемді таң қылып. *Алатаудың* ақ шыңдары *Күләшша Күләш* әнін қайталайды мәңгілік (Т. Айбергенов).

б) *адамзаттың (жалпы мұсылман қауымы үшін) когнитивті кеңістігін құрайтын әмбебап прецедентті есімдер:*

Қашан өлсем, сен қадірімді білергей, Бұ жолға түссе, *Апылатон*да дәліргеі. Егер *Апылатон* саған ғашық болса, Ұмытар бар істері мен ойларын («Мұхаббат-наме»).

Жүрдек ғасыр ұмытқан-ау ұятты. *Данте*, *Пушкин*, *Шекспирмен*, *Гетемен* Оның тіпті жұмысы жоқ сияқты. Қанша дарын өресі тар пенделікке күйттелді. Кім дарынсыз дей алады *Шыңғысхан* мен *Гитлерді*? (М. Шаханов).

Түсінер ең, Езбін бе әлде ермін бе, Байқар едің, Артықпын ба, кеммін бе?.. Мен *Спартак* бола алмадым, не шара, Сенің өзің *Цезарь* болып көрдің бе?! (М. Мақатаев).

Аласұрып *Бетховен* отты желдей, Ән нөсерін сапырып текті селдей. Симфония даусымен дауылдайын, Қасарысқан тағдырды етті жердей (С. Мәуленов).

Кірді ғой түстен кейін тентек ақылы, Сертімнің бұл өмірлік ең ақыры: «Адам – құл өзін жеңіп ұстамаған» деген бір *Сократтың* бар нақылы (С. Торайғыров).

в) Әмбебап конфессионалды прецеденттік есімдер (Құдай, Алла, Мария):

Бірақ олар бәрін де құрметтейді, с Тек *Исаның* есегі үшін. Күнді *Исаның* басына тәж қылды, Мұхаммед Мұстафаны көкке көтерді («Мұхаббат-наме»).

Бәрі рас айтқанының Ақ *Алламның*, Құм менен топырақтан жаралғанмын. *Құдайдың* құлымын мен – мұсылманмын, Денемде түйірі жоқ арам қанның (М. Мақатаев).

Я, *Алла*, қанағат бер әр ісіме, Қанат бер елден алған дәрісіме. Мұрат бер құлақ түріп үйренейін, Мәніне әр нәрсенің мәнісіне (Т. Молдағалиев).

Ауыздан *Алла* атыңды тастамаймыз, *Алласыз* ешбір іске бастамаймыз (М. Жұмабаев).

Тұрғызған Меккедегі алғаш Қағбаны да, кездесті Ибаргим пайғамбарға. Тұр екен Нұх пайғамбар кемесімен, ап қалған топан судан тіршілікті. Ыдырыс пайғамбар бұл отыр екен, Бал ашып, жұлдыздарға қарап алып. Алладан «Інжіл» кітап түскен Иса, Былай сөйлеп кетті Мұхаммедке. Ал Дәуіт пайғамбар бұл отыр екен, Алладан түскен кітап «Забурды» оқып. Алтыншы қабатта да көңілді екен, Бұл Мұса пайғамбарға болған мекен. Жанында сикыры бар асасы тұр, Алладан түскен «Таурат» қолында екен (А. Сопыбек)

ә) *Тек қана мұсылман қауымына тән фреквентальді конфессионалды прецеденттік есімдер (Мекке, Медине, Мұхаммед, Пайғамбар т.б.):*

Мекенім Ніл дария–Мекке менің, Келеді мәңгілікке мекендегім. Дариға-ай, *Зұлтыһарды* ерттеп мініп, Көрмеген мекеніме кетер ме едім?! Семсерін *Ғазиретәлі* ескек жасап. Жерорта теңізінен өтер ме едім?! (М. Мақатаев).

Бақытты ғой – иығына ел сенімін артқандар, Туған жерде *пайғамбардай* қасиетті қарттар бар (М. Шаханов)

Тұрмыс, тағдыр бірі де Бұл мақсұттан бұра алмас. *Қаһарман Рүстем*, Әлі де Бұрам деп жолда тұра алмас (С. Торайғыров).

«Мәдинеде – Мұхаммед, Түркістанда – Қожа Ахмет, екінші Меккемін білгенге (А. Сопыбек).

ә) *Нақты ұлтқа, соның ішінде қазақ халқына қатысты ұлттық конфессионалды прецеденттік есімдер әулие кісі есімдері мен әулие жерлерге байланысты (Айша бибі, Арыстанбаб т.б.):*

«*Отырарда отыз бап, Түркістанда түмен бап, Самарқандасансыз бап*», Бет алып көшіп барады (К. Әзірбаев).

Жеті жаста *Арыстан Баба* қылдым салам, Мұстапаның аманатын бер деп маған («Диуани хикмет»).

д) *тіл иелеріне белгілі және прецедентті болып келетін оқиғаға (мәтінге) байланысты прецедентті есімдер:*

Шық бермейтін *Шығайбай*, Мінезі саған келіпті. Айналада ағайын, Сенен безе жеріпті. Арғы атаң *Қарынбай*, Сараңдықтан өліпті! (К.Әзірбаев).

«Қазықұрттың басында,
Кеме қалған» дейді жұрт.

Арман қылып жасымда,

Көрсем деуші ем *Қазықұрт* (А. Токмағанбетов).

Мен соттаймын! *Жалмауыз «жезтырнақты»* Көрден шыққан кебінсіз жынды «аруақты» Мен соттаймын, қанқұйлы фашистерді Үкімімен сүйсінте адамзатты (К. Аманжолов).

Қасіретті куәгер боп әбілетті тасқынға *Үркердей* топ ауыл жатты боз төбенің астында (М. Шаханов).

Ұтылғаным белгісіз, ұтқаным да, Жығылғаным неғайбіл, жыққаным да, «Барар жерің – *Балқантау*» дейтін еді, *Балқан* тауға, бауырлар, шыққаным ба?! (М. Мақатаев)

Шын жетіммін бір жаққа сенен кетсем, Сенің арқаң әндетсем, елендетсем. Кешір сорлы балаңды, *Алатауым*, Сенің қымбат бағанды төмендетсем (Т. Молдағалиев).

е) *ғашықтық символдары болған түркі, соның ішінде қазақ халқының прецедентті есімдері:*

Содан бастап *Мәжнүннің* өзі болдым, Айта жүрер дүние сөзі болдым. *Қыз Жібегім* сен болдың, *Баяным да Төлеген* боп түрлендім, *Қозы* болдым (Т. Молдағалиев).

Тас үнгірде тұрды олар аз-ақ күн, Тартты бәрін қорлық пенен азаптың. Қыр үстінде *Еңлік – Кебек* қоштасты, *Ромео – Джульеттасы* қазақтың (С. Мәуленов).

Бүкіл адам іздегенмен бақыт жолын, бақ жолын, Ешкім оңай таба алмайды *Абайы* мен *Тоғжанын*.

Ал мен таптым *Тоғжан* сынды пәк жанды, – деді ол масаң діріл қосып сөзіне, – Өзің *Абай* болмаған соң Мазалама *Тоғжанды*, – деді сіңлің жас үйіріп көзіне... (М. Шаханов).

Қос аққу – *Жібек-Төлеген* сыр шертеді, Махаббат дерті – бүгінгі жасқа ертегі (И. Бекмаханұлы).

Айтарын айтып, ат қойып маған ол кетті, Балалық қалмай, кешігіп мен де ер жеттім. *Ләйлімді* іздеп көкте жоқ, иә жерде жоқ, Қиялды

қуған *Мәжнүн* болып мен кеттім (М. Кенжебай).

Біздегі батыр – *Алпамыс*, Өзбекке барса – *Алпамыш* (А. Сопыбек).

Тас кенелер кердең қаққан тайпыып, Біз тұмсығын қаңға малған қайқыып, Тірілсе ғой, қайран *Судыр Ахмет*, Жинап-теріп өртер еді-ау май құйып (С. Құттыбаев).

Ер жігітке жараспайды жел кеуде, Шын махаббат жаратылған өлмеуге... Мен ойлаған *Баян сұлу*, *Жібектер* Мәңгілікке қоныс тепкен кеудемде (С. Құттыбаев).

Қазіргі ақын шығармаларындағы прецедентті есімдер қазақ халқының когнитивтік кеңістігін көрсетеді. Үркер, Темірқазық космонимдері, Алатау, Қаратау, Қазықұрт оронимдері қазақ халқының мәдениетінде ерекше орын алады. Ақындар шығармаларында Қарт Алатау, пайғамбар Алатау деп беріліп, елдің тауға деген құрметін көрсете білген. Қаратау – жоңғар шапқыншылығы кезінде туған «Елім-ай» өлеңінің бірінші жолы: «Қаратаудың басынан көш келеді» арқылы халық тарихында қалған қайғылы кезеңнен хабардар етсе, ал Қаратау халық панасы ретінде суреттеледі. Уақыт өте келе, халық жағдайы өзгеріп, жауға дес бермейтін жағдайға жеткенін ақын: *Басынан Қаратаудың көш келмейді, Қаратау* енді ешкімге дес бермейді. Мөлтілдеп қара көзден жас келмейді, Қара көз қарындасым сескенбейді. Қаратау енді ешкімге дес бермейді (М. Мақатаев) өлең жолдарымен антитеза қолдану арқылы жеткізген. Мұнда ол мәтінді трансформациялап қолданып тұр. Мәтіннің өзегін құрап тұрған бірлік – Қаратау оронимі. Сонымен бірге қазақ халқының мәдениетінде қалыптасқан өз Қарабайлары бар, яғни Шығайбай антропонимі – сараңдық белгісі.

Жалпы адамзат үшін әмбебап саналатын ғашықтық символы – Ромео мен Джульетта, түркі халықтарына ортақ Қозы Көрпеш – Баян сұлу, қазақ халқының төл ғашықтық символдарына айналған образдар – Еңлік – Кебек, Қыз Жібек пен Төлеген және Абай мен Тоғжан қазақ халқының когнитивтік кеңістігін кеңейтіп, ақындардың аялық білімін көрсетіп тұр. Ақпарат толық болу үшін біз реципиенттер арасында сауалнама жүргізуді жөн көрдік. Сауалнамаға 100 адам қатысты, оның ішінде әр кәсіп иелері (жасы 20 – 70 арасында) және студенттер бар.

Сауалнама бірнеше сұрақтардан тұрды: Сізге келесі есімдер қандай ассоциация береді: Ләйлі-Мәжнүн, Сүлеймен, Мұса т.б.? Бұл есімдерді қайдан білесіз? Сіз үшін ғашықтық символы кімдер? Сіз үшін әділдік символы кімдер? Сіз

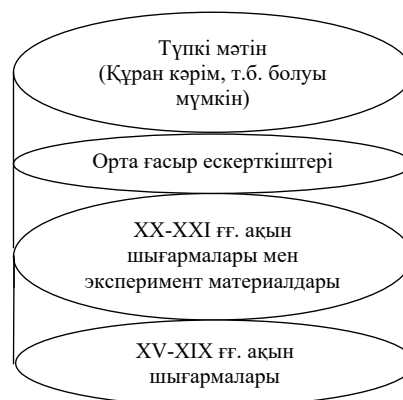
үшін жомарттық символы кімдер? Сіз үшін сараңдық символы кімдер?

Сауалнама негізінде біз мынадай нәтижелерге қол жеткіздік:

Қазіргі кейбір тіл иелері үшін Сүлеймен, Оспан, Жамшид, Жүсіп, Зылиха прецедентті есімдері актуалды емес, бұл олардың аялық біліміне байланысты. Мұса прецедентті есімі олардың санасында Мұса пайғамбар емес, Жаяу Мұса образын туындатады. Ғашықтық символы ретінде олар үшін Қыз Жібек пен Төлеген және Қозы Көрпеш пен Баян сұлу символдық мәнге ие, ал қазіргі кезде олар үшін үлгі болатындай образдар жоқ. Мұның себебін И. Бекмаханұлы келесі өлең жолдары арқылы жақсы жеткізген, себебі қазіргі жастар шыннайы махаббатқа сенбейді: «Қос аққу — Жібек-Төлеген сыр шертеді, Махаббат дергі – бүгінгі жасқа ертегі». Прецедентті топонимдерден қазіргі қазақ жеріндегі Алатау, Сыр, Түркістан, Қаратау, Қазығұрт қасиетті, әрқайсысының өзіндік ерекшелігі бар символдық мәнге ие. Мысалы, Алатау қартқа теңеледі, ең биік тау ретінде бір тазалық символын береді. Түркістан қазіргі тіл иелері үшін бүкіл түркі халықтарының Отаны саналатын киелі бесік, онда белгілі, әулие кісілердің молалары бар және кіші қажылық мекені саналады. Сыр суы молшылық, тазалық, балалық шақ белгісі. Қазығұрт тауы киелілік мәнге ие, себебі онда Нұх пайғамбардың кемесі болған деген аңыз халық санасында сақталған. Мекке – қасиетті, мұсылмандардың Отаны. Мысыр қазіргі тіл иелерінің көбі үшін ешқандай ассоциация бермейді, кейбіреулері үшін ғана ол бір жұмакпен тең, яғни Отанын еске салады, мұның өзі «Әркімнің өз жері – Мысыр шаһары» деген мақалға байланысты. Бір реципиент үшін Мысыр оның танысының әкесінің есімін есіне түсіреді – Қазыбек Мысырұлы. Бұл трансонимизация негізінде антропотопонимнің қалыптасқанын көрсетеді, яғни Мысыр топонимі қазақ халқы үшін орны ерекше болғандығын байқатады. Шам, Рұм топонимдері аялық біліміне байланысты реципиенттерде ешқандай ассоциация тудырмайды, себебі Шам – қазіргі Сирия, ал Рұм – Византия.

Біз әр халықтың құндылықтары өзгеріп, дамып отырады десек, әр кезең мен дәуірде сол халықтың өзіндік әлемнің ономастикалық бейнесі түзіледі деп толық сеніммен айтуымызға болады, алайда ол бейне уақыт өте келе мүлдем құрымайды, қайта өзгеріп, толығып отырады. Бұған біз дәлел ретінде прецедентті есімдерді шығарма ішінде қолданудан мысалдар келтіруді

жөн көрдік: *Ләйлі-Мәжнун* қазақ халқы мәдениетіне мұсылмандықты қабылдаумен келген символдар десек, *Қозы Көрпеш – Баян сұлу* одан бұрынғы түркі халықтарына тән ортақ символдар, *Еңлік-Кебек*, *Қыз Жібек пен Төлеген* бергі кезеңдер символы, *Абай – Тоғжан* одан да жақын кезең символы. Сонымен, түпкі мәтін мен орта ғасыр ескерткіштерінің байланысы өте тығыз екендігін біз жоғарыда берілген мысалдардан анықтадық; XV-XIX ғғ. ақын шығармаларының түпкі мәтінмен байланысы тығыз, олардың орта ғасыр ақындарының шығармаларына көп сілтеме жасайтыны осының айғағы, сонымен бірге ол кезеңде діннің ықпалы күшті болған; XX-XXI ғғ. ақын шығармалары мен эксперимент материалдары негізінде біз бұл байланыстың ғашықтық символына, батырлық, әділдік символдарына қатысты үстірт екендігін байқадық. Мұны төмендегі сурет арқылы көрсетуге болады:

1-сурет – Қазақ халқының қабылдауындағы прецедентті есімдердің кезеңге қарай репрезенттелуі

Бұл сызбадан біз әр кезең өзінің әлемнің ономастикалық бейнесі болғанын, уақыт өте келе ол толығып (кей жерде өзгеріп) отырғанын байқаймыз. Біз мысалдарды прецедентті есімдерден арнайы келтірдік, себебі олар сақталған халық құндылығының бірден-бір көрсеткіші. Сонымен кеңістік пен кезең қатысында ЖЕ (прецедентті есім) лингвомәдени социумның әлемнің ономастикалық бейнесін анықтауымызға әбден болады.

Е. Бриченкова прецедентті айтылымдарды олардың мағына деңгейіне қарап контексте актуалдануын үш топқа бөледі: а) үстірт (поверхностное), ә) терең (глубинное) және жүйелі мағына (Brichenkova E., 2007:18). Осының негізінде біз орта ғасырдағы прецедентті

есімдер түпкі мәтінмен тығыз байланысып жатқандықтан (себебі ол кез түпкі мәтіннің шығу кезеңіне жақын), терең деңгейдегі байланыс деп анықтап, XV-XIX ғғ. ақын шығармаларындағы прецедентті есімдердің қолданысын жүйелі деңгейде деп анықтауымызға болады, себебі Кеңес өкіметіндегідей идеология мен техникалық даму ықпалы орын алған жоқ. XX-XXI ғғ. ақын шығармалары мен эксперимент негізінде қазіргі тіл иелерінің аталған прецедентті есімдерді қолдану деңгейін үстірт деп айтуымызға болады, себебі бұл кезеңде прецедентті есімдерді қолдануда көптеген өзгерістер мен толықтырулар орын алған.

Мұндай өзгерістер мен толықтырулардың бірнеше себептері бар: а) идеологияның өзгеруі, Кеңес өкіметінің орнауы, соның салдарынан дін өкілдерінің қудалануы мен атеизмнің орнауы; ә) әлемде техника мен экономиканың дамуы,

соның салдарынан қалыптасқан стереотиптерге деген көзқарастың өзгеруі; б) құндылықтардың өзгеруі т.б.

Қорытынды

Қорыта келе айтайын дегеніміз, түркі халқына ортақ құндылықтарымыз болып табылатын X-XIV ғғ. түркі поэтикалық тарихи жазба ескерткіштеріндегі онимдер қазіргі кезде де тілде сақтала отырып, түркі халықтарының туыстығын, діні, тілінің ортақтығының айғағы екендігіне дәлел бола алады. Сонымен бірге аталған поэтонимдер қазіргі кезде тілде мақал-мәтел, фразеологизм, көркем шығарма, БАҚ логоэпистемалардың трансформациялануында, яғни барлық жағдайда қолданыла отырып, ұрпақтан-ұрпаққа мәдениетімізді, тарихымызды, дін, ділімізді жеткізіп отыратын көпір іспеттес.

Әдебиеттер

- Арат Р.Р. Кутадгу билиг. I. Метин. – Истамбул, 1947. – 650 б.
 Әліпхан М. Одғурмыш бейнесінің сыры: Ж. Баласағұнның «Құтты білік» дастанындағы сопылық таным // Ясауи университетінің Хабаршысы. –2002 № 3. -14-16 б.
 Сүйіншәлиев Х. VIII-XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиеті. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1989. – 280 б.
 Көпүрүлү М.Ф. Түркі әдебиеті тарихы. – Стамбул, 1981. – 3-ші басыл.
 Сыздықова Р. Ясауи «хикметтерінің» тілі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 552 б.
 Дәуітұлы С. «Диуани хикмет» хақында. – Алматы, 1998. – Б. 114.
 Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алматы, 1959. – С. 103-104.
 Фазылов Э. И. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. – Ташкент, 1965. – С. 161.
 Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. – М., 1997. – С. 211.
 Философиялық сөздік. – Алматы, 1996. – Б. 317.
 Костомаров В.Г. Бурвикова Н.Д. Старые мехи и молодое вино. Из наблюдений над русским словоупотреблением конца XX века. – СПб., М., 2001. – 256 с.
 Гаспаров Б.М. Литературные лейтмотивы. – М., 1994. – С. 34-47.
 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Русский язык, 1987. – С. 49.
 Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 190 с.
 Бриченкова Е. Прецедентное высказывание в русском дискурсе и их место в преподавании русского языка как иностранного. – М., 2007. – С. 18-29.

References

- Amanzholov S. (1959). Voprosy dialektologii i istorii kazaxskogo yazika. [About of problems dialectology and history of Kazakh language]. Almaty. S. 103-104. (in Russian)
 Aliphan M. (2002). Odgurmish beynesinin siri: J. Balasagunnın «Kutty bilig» dastanyndagy sopylyk tanyım [The secret image of Odgurmish: Sufi cognition in the Balasagun epic «Kutty bilig»]. Yasauı University Khabarshysy. N. 3. 14-16 b. (In Kazakh)
 Arat R.R. (1947). Kutadgu bilig [Kutadgu Dance]. I. Metin. Stambul. 650 p. (In turkish)
 Brichenkova Ye. (2007). Precedentnoye vyskazyvaniye v russkom diskurse i ih mesto v preodavanii russkogo yazyka kak inostrannogo. [Precedent statement in Russian discourse and their place in the teaching of Russian as a foreign language]. Moskva. S.18-29.
 Dautily S. (1998) «Diwani hikmet» hakynda. [About of «Diwani Wickets»]. Almaty.114 b. (In Kazakh)
 Gasparov B.M. (1994). Literaturnye leitmotivi. [Literary leith motives.]. Moskva. S. 34-47. (in Russian)
 Karaulov Yu. N. (1987). Russkii yazik i yazikovaya lichnost. [Russian language and language personality]. Moskva. S. 49. (in Russian)
 Kopurulu M.F. (1981). Turki adebiyeti tarixy. [History of Turkic literature]. Stambul. 3-shi basyl. (In Kazakh)

- Kostomarov V.G. Burvikova N.D. (2001). Starye mehi i molodoe vino. Iz nablyudenii nad russkim slovoupotrebleniem konca XX veka. [Old bellows and new wine. From observations of Russian word the use of the end of the twentieth century]. Moskva. S. 256. (in Russian)
- Maslova V.A. (1997). Vvedenie v lingvokulturologiu. [Introduction to linguistic cultural studies]. Moskva. S. 211. (in Russian)
- Madieva G.B. (2004). Imya sobstvennoe v kontekste poznaniya. [Proper name in the context of knowledge]. Almaty: Kazak universiteti. 190 p. (in Russian)
- Syzdykova R. (2004). Yasauı «hikmetterinin» tili. [The language of the Yassawi «wits»]. Almaty: Sozdik-Slovar. 552 b. (In Kazakh)
- Suyinshliev H. (1989). VIII-XVIII gasyrlardagy kazak adebieti. [Kazakh literature of 8-15th century]. Almaty: Mektep baspasy. 280 p. (In Kazakh)
- Fazylov E.I. (1965). Starowzbekskii yazık. Xorezmiyskie pamyatniki XIV veka. [Old uzbek language. Khorezm monuments of the 14th century]. Tashkent. S. 161. (in Russian)
- Filosofiyalik sozdik. (1996). [Philosophical dictionary]. Almaty. 317 b. (In Kazakh)

Gurbanzada Fatma Nazim Department of Student Registration and Assessment,
Azerbaijan, Baku, e-mail: fatima.gurbanzadeh@mail.ru**ELLIPSIS IN CONTEMPORARY LINGUISTICS
AND ITS FEATURES OF ECONOMY AND CORRELATION**

The article is dedicated to directions of elliptical utterances, which appear to be a legitimate occurrence in texts (dialogues) in comparable languages. The choice of the subject of the article is due to the fact that the approach to language facts within the traditional linguistic framework does not provide sufficient information to adequately explain the peculiarities and features of the objective reality represented by the elliptical sentences. This, on the one hand, is a clear indication of the regularity of the use of ellipsis in the communication process, not only its normativeness, but also the legitimacy and purpose of the use of that means, on the other hand, the ellipsis, which is a means of essence link between the dialectical components as a whole, is the means by which it strengthens the essence link between the utterances and stimulates the continuation of the textual dialogue.

The linguistic definition of the cognitive mechanisms that allow the coordination of language and conceptual views of the world in the process of defining strategies for interpreting information in elliptical utterances has not been fully resolved.

The author of the article emphasizes like the language (colloquial – F.G.) phenomenon, has repeatedly been the subject of linguistic research and discussion. For example, ellipsis is a case of rhetoric or grammar, the matters such as whether it is necessary to identify incomplete and elliptical sentences, whether the sentences with the main parts of sentence but with missed secondary parts can be considered to be the elliptical sentence, have always been the subject of discussion. However, there is still no consensus among linguists on these issues, and these points can be regarded as actuality of the article.

The aim of the article is to investigate the functional-cognitive features of ellipsis in texts and discourses on the basis of English, Azerbaijani and Spanish samples, and to identify linguistic and extra linguistic factors that lead to this result.

Key words: Ellipsis, elliptical sentences, speech act, phenomenon of ellipsis, syntagmas.

Курбанзаде Фатма Назим гызы

Студенттерді тіркеу мен білімін бағалау бөлімі,
Әзірбайжан, Баку қ., e-mail: fatima.gurbanzadeh@mail.ru**Қазіргі тіл біліміндегі эллипсис және оның тілдік құралдарды
үнемдеудегі ерекшелігі мен олардың арақатынасы**

Мақала салыстыруға келетін тілдерде жазылған мәтіндердегі эллипсистерік айтылымдарға арналады. Таңдалған тақырыптың мақсаты эллипсистерік сөйлемдердің ерекшелігі мен объективті шындығын айқындауда дәстүрлі тіл білімінің құрылымдары қажетті ақпараттарды дәл бере алмайтындығымен түсіндіріледі. Бұл бірінші жағынан қарым-қатынас барысында эллипсистері жиі пайдалатындығымызды аңғартады. Сонымен қатар эллипсис мәтіндегі диалогтың жалғасуына негіз болатын диалектикалық компонент.

Эллипсистерік айтылымдардағы ақпараттарды интерпретациялау стратегиясын анықтауда әлемді танудың тілдік және концептуалды көзқарасын қалыптастырушы тіл білімінің танымдық механизмдерінің анықтамасы толық ашылмаған.

Мақала авторы эллипсистерік тілдік феномен ретінде тіл білімінің зерттеу нысаны және сан рет талқыға түскендігін айтып өтеді. Мысалы, эллипсис – риторика немесе грамматикада байқалады, әсіресе толық емес және эллиптикалық сөйлемдерді анықтау мәселесі және де негізгі мүшелері бар, бірақ қосалқы эллиптикалық сөйлем бөлшектері түсіп қалған сөйлемдерді сөйлем деп табуға бола ма деген сұрақтар әрқашан талқы нысанына айналып отырады. Дегенмен тілшілер арасында осы мәселелер айналасында бір ізділік болмағандықтан мақаланың өзектілігі өздігінен айқындалып отыр.

Мақаланың мақсаты мәтін мен дискурстардағы эллипсистерік функционалды-танымдық ерекшелігін ағылшын, әзірбайжан, испан тілдері үлгілері негізінде зерттеу және де қосымша тіл білімінің факторларын анықтау, қорытынды жасау.

Түйін сөздер: эллипсис, эллипсистерік сөйлем, сөйлеу акті, эллипсис феномены, синтагма.

Курбанзаде Фатма Назим гызы

Департамент регистрации студентов и оценки знаний,
Азербайджан, г.Баку, e-mail: fatima.gurbanzadeh@mail.ru

Эллипсис в современной лингвистике и его особенности в экономии языковых средств и их взаимосвязи

Статья посвящена направлениям эллиптических высказываний, которые кажутся закономерными в текстах (диалогах) на сопоставимых языках. Выбор предмета статьи обусловлен тем, что подход к языковым фактам в рамках традиционной лингвистической структуры не дает достаточной информации для адекватного объяснения особенностей объективной реальности, представленной эллиптическими предложениями. Это, с одной стороны, является четким свидетельством регулярности использования эллипсиса в процессе общения, не только его нормативности, но также законности и цели использования этого средства, а с другой – эллипсис является средством сущностной связи между диалектическими компонентами в целом, т.е. является средством, с помощью которого усиливается связь между высказываниями и стимулируется продолжение текстового диалога.

Лингвистическое определение когнитивных механизмов, позволяющих согласовывать языковые и концептуальные взгляды на мир в процессе определения стратегий интерпретации информации в эллиптических высказываниях, не было полностью решено.

Автор статьи подчеркивает, что эллипсис как языковой (разговорный – Ф.Г.) феномен неоднократно становился предметом лингвистических исследований и дискуссий. Например, эллипсис – это случай риторики или грамматики, и такие вопросы, как необходимость определения неполных и эллиптических предложений, а также можно ли считать предложения с основными частями предложения, но с пропущенными вторичными частями эллиптическим предложением, всегда были предметом обсуждения. Тем не менее, по-прежнему, нет консенсуса среди лингвистов по этим вопросам, и эти моменты можно рассматривать как актуальность статьи.

Целью статьи является исследование функционально-когнитивных особенностей эллипсиса в текстах и дискурсах на основе образцов английского, азербайджанского и испанского языков, а также выявление дополнительных лингвистических факторов, которые приводят к этому результату.

Ключевые слова: эллипсис, эллиптические предложения, речевой акт, феномен эллипсиса, синтагмы.

Introduction

The special significance of the language is, first of all, its constant accompaniment of the person in everyday life, social and professional communication and creativity. The main function of the language is to provide information exchange between communicators. One of the main means used in this field is ellipsis, which is widely used in all speech styles. Ellipsis, which is an effective syntactic-stylistic means for information transfer, is increasingly applied in colloquial, literary and publicist texts. According to some linguists, for example, V.L.Yucht, “*elliptical sentences arise in conversation*” (Юхт, 1964 : 17).

Ellipsis, regarded as deliberate omission of words that do not play an important role in the expression of the idea, is due to L.L.Nelyubin, “*the stylistic figure manner consisting of any assumed element, released in a sentence*” (Нелюбин, 2007 : 65). For example, / Could have come any sooner. Been on my feet since six o'clock this morning./

The use of non-verbal syntactic structures in the speech act is primarily based on consituation and background knowledge of the interlocutors (Земская, 2004 : 136). Ellipsis represents the syntactic realization of linguistic compression, a manifestation of the principle of language economy. According to R.O.Jakobson, “*ellipsis is a zero anaphoric (or deictic) sign*” (Якобсон, 1985 : 227). In the article, ellipsis is understood as the release of an easily recovered element in context or in a situation (consituation – F.Q.).

Ellipsis is not a problem of the syntax of a different language, but rather a problem of general syntax theory. One of the main tasks of grammar is to study the communicative unit – the sentence (phrase – F.Q.) in all its manifestations. In this direction, the research by A.Y.Gatina and L.V.Kosonozkina focuses on the specific communication methods of elliptical sentences, their functional and semantic features, and their text creative role (Гатина, 1989 : 10; Косоножкина, 2010 : 69). The names of L.Cherchi, T.Shopen, R.Gunter, and others may be cited as

an example in the direction of the research on the problem of ellipsis in foreign linguistics at different levels of language structure (Cherchi, 2006 : 230; Shopen, 1973 : 69; Gunter, 1963 : 149). Despite the disagreement among researchers, recently elliptical sentences have been investigated from linguo-cultural aspect as a subjective semantic compressive nomination on linguistic ground.

Studying elliptical sentences is important for understanding the processes dealing with economy of language means at all levels of language. Because elliptical sentences act as typical communicative structures in realization of every language.

Experiment

The text has characteristic features and peculiarities. These features include the completeness and integrity of the text. The integrity of the text is one of the basic requirements for its comprehension. There are a number of factors contributing the integrity and completeness of the text. The text must coherent at the same time in order to be complete. Intertextual relations and their structural semantic parameters are important for text linguistics. The text is a communicative phenomenon, and the standards defining its completeness include coherence, intensity and cohesion. Cohesion refers to the components of the upper layer of the text, that's to the means of interconnection of real words we hear or see within relationship. In our opinion, the following should be emphasized: grammatical-reference, substitute, ellipsis, lexical-grammatical conjunction, lexical cohesion, etc.

Replacement is possible in the ellipsis, lexical-grammatical category. It is mainly anaphoric, but in some cases it may also be cataphoric. Ellipsis is typical for speech, an incident caused by the situation. In the case of an ellipsis, words and phrases are intentionally omitted in sentences. In ellipsis word combinations, short responses, etc. are not observed. For example,

- *¿Where are you going?*
- / *To town //*

And the full answer should be: *"I'm going to town"*.

There are 3 types of ellipsis: nominal ellipsis, clausal ellipsis, and verbal ellipsis.

The first type of ellipsis is the omission of the word within the nominal clauses. For example, / *The teacher went to the board and wrote (he \ the teacher) on it //*.

A verbal ellipsis means the omission of a specific element within the verbal clauses. For example,

- *¿Have you been swimming?*
/ *Yes, I have //* (*blank was left for / been swimming /*).

/ *I could tell you, but I won't //*.

In the clausal ellipsis, the subordinate clause is taken as a starting point. In English, the subordinate clause is understood as the expression of different speech functions (confirmation, question, answer, etc.). It consists of two parts and is divided into modal and propositional elements. For example,

/ *The Duke was (modal element) going to plant a row of poplars in the park //* (*propositional element*).

¿What were they going? Holding hands (blank was left for / they were/).

Commenting on the structure of elliptical sentences, F.Veyselli writes: *"Although elliptical sentences have structural flaws, they still have their own distinct structures, although they are incomplete:*

- / *How many times have I told you ... //*

- *¿Told you, so?*

- / *Just ... //*

- / *Haven't got //*.

Even if the dialogue is interrupted, the interlocutors understand each other very well" (Veyselli, 2007 : 234).

The phenomenon of ellipsis in Azerbaijani linguistics has aroused interest from logical and semantic aspects. However, unfortunately, ellipsis has been treated as a purely problem of "elliptical sentence", studied as a syntactic phenomenon, and the main cognitive aspect of the phenomenon remains in the shadow. The closest approach to the ellipsis problem is its overlap with the "half-sentence principle". To understand the elliptical structure with its full content, we first need to distinguish the terms "ellipsis" and "incomplete sentence".

If the incompleteness can be recovered at the expense of the internal capacity of the sentence in incomplete sentence where one or both of the main parts of the sentence are missed, the elliptic structure is completed only by the content and contextual context of the sentence or text. For example,

Incomplete sentence:

a) - *¿When must those people you talk about come to?*

- *¿Tomorrow! (Araz reacted angrily)*

b) / *The door is slightly opened for a minute or two.*

- *¿Who is there? - a thin voice was heard. The student turned in a suspicious look and asked:*

- *¿Where is the room for rent?*

- / *Here it is, - the girl opened the door immediately //*

Ellipsis affected sentence:

a) / Where there is a will there is a way //;

b) ζ that's me who comes from Hajj; you are informing me of Mecca?

K.Habibova writes of the functions of ellipsis such as expression, integrity, and informativeness: "The term of semantic ellipsis should not be perceived as being less informative than any expression. Because semantic ellipsis forms new variants of one or another expression that perform different stylistic functions in language" (Habibova, 2008 : 19).

In the act of communication efficient delivery of information to the listener by means of language units is one of the issues that linguists constantly think about. The development of formal grammar has given a powerful impetus to the idea of a complete, perfect sentence structure in the language. At the 1996 SOAS ellipsis seminar at the University of London, scholars attempted to discuss the syntactic, semantic, and pragmatic aspects of the issue.

Complex sentences are more elliptical sentences. Sentences of this type are divided into two parts – source and target. For example,

/ The units in the /Adela likes each new jacket (and the source clause) and Alex does too // (the target clause) are parallels. If we refer the sign λ of phrase elements to the source verb "like" (Jacket – of) and the main information base with P (Alex), then we can conclude that the sentence starting with "Adela" is new and independent of itself. This means that P can be any name and adapt moving subject due to a source clause. It may be presented in such a scheme:

a) λ_x – likes (x, jacket – of)

λ_x – likes (x, jacket – of (x))

λ_x – likes (from, jacket – of)

λ_x – likes (from, jacket – of (x))

In short, the majority of parallel elements do not reduce their dependency on the source clause "Adela likes jacket". We can mark P (Alex) as (f_1, f_2, \dots, f_n)

Ellipsis can be analyzed not only as a syntactic phenomenon but also from a pragmatic aspect. In other words, the release of P (subject) or FS (VP ellipsis) in the above sentences is not significant. The main point is to draw the reader's attention to the black box (to a missed mysterious context).

According to Winkler, "the main symbol of economy in language is the prosodic phenomenon "light" and "shadow". "Now You Hear it – Now You, Don't". The laconic of the language is a two-fold connection between the metaphorical and visual systems in the language" (Winkler, 2003 : 5).

In English, elliptical structures overlap with a more syntactic and informative structure of the sentence. For example:

1)/Alfonso reads a novel and Leonardo a comedy//;

2)/Alfonso reads a novel but Leonardo doesn't//;

3) /Alfonso reads a novel and Leonardo does a comedy//;

4) /Alfonso reads a novel and Leonardo, too//;

5) /Someone's reading a novel but I don't know who//;

6) / Some played tennis with their two friends and Mary with one//.

The first sentence is called gapping because of missing main verb. In the second sentence there is a predicative space and it is an elliptical sentence with a verbal phrase. The third sentence is structurally in order. However, the expression "does a comedy" is pseudo gapping because it indicates the omission of the initial verb and its expression in pseudo-news. The fourth sentence is called stripping because the gaps are replaced by "too". In fact, strippings, where elliptic structures are most prevalent, contribute condition for greater structural economy.

In the Azerbaijani language we come across this phenomenon more:

a) ζ Are you going to a movie?

- Me, too? [s]

The fifth sentence is sluicing, expressed in relative pronouns. Finally, the sixth sentence is an expression undergone with the ellipsis in the nominal phrase of the sentence, which is quite common in the Azerbaijani language.

Discussion and result

When the addressee is unable to convey his idea or content, he tries to use implicit meaning colours. The implicative meaning of the sentence serves as a means of connection in written speech (context) and in colloquial language (in consituation). The implication of the sentence is a product of cognitive thinking and implication cannot be conceived without thinking. For example, / Kovsar Asadova graduating from the University of Manchester, England with a score of 4.7 received an Honors Diploma, returned to her homeland, and started working at the Department of Political Science at the Azerbaijan Diplomatic Academy // for analyzing speech implication of this sentence, let's share it into syntagmas:

S_1 / Kovsar Asadova graduated from the University of Manchester, England with a score of 4.7 /; S_2 / Honors Diploma / S_3 / returned homeland; S_4 / Started working in PS department at ADA.

Syntagmas create a sentence with an entire semantic structure. Although the syntagmas express meaning separately, the subject remains unchanged. Kovsar's graduation from the university is important, that is $S_1 > S_2$ for her getting the honors diploma.

To work at university in Azerbaijan, you have to live here, that is, so $S_4 > S_3$ can't be. Here the logical sequence is broken. You have to return to Azerbaijan to work at ADA: $S_3 > S_4$.

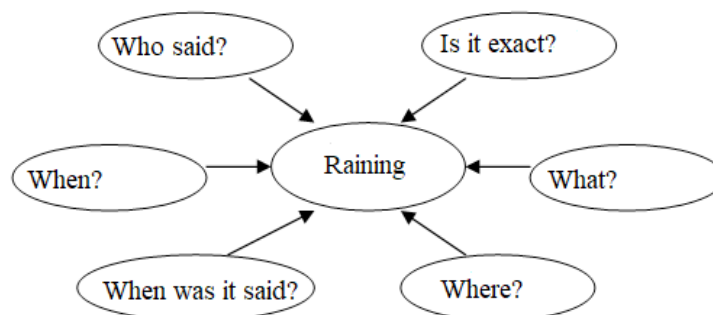
In order to work at ADA, depending on a context meaning, Kovsar must execute each of the previous syntagmas (S_1, S_2, S_3).

The question arises: If Kovsar did not graduate from the University of Manchester in England with honors diploma and could not return to Azerbaijan, couldn't she work at ADA?

Answer: Kovsar could work at ADA. Of course, S_1 and S_2 are inevitable to justify the authenticity

of S_4 . But the most important factor here is the S_3 factor. Without the S_3 syntagma, Kovsar would not have been a member of S_4 . Hence, S_4 is directly related to S_3 : $[K-S_3 \geq K-S_4]$

We need to consider two aspects of "comprehension" in order to remember, react, and analyze the speech of a speaker in a particular context without any comment: 1) the given database (data) overlaps with the facts presented; 2) Conversation acts works to capture the "key idea" inside the database. The intertextual and outertextual role and function of "hidden conceptual meaning" should be explored. The emergence and analysis of the "hidden contextual meaning" is more complex than the explicit structure. For example, the difference between the complete and the incomplete part of the sentence / Raining // is clearly seen:

In English, it further clarifies the meaning by expressing a sentence such as / It is raining //. The expression /To rain // refers to "it rains", but the idea is not over. "When?", "Where?" and the questions that arouse afterwords will still remain unanswered.

Conclusion

Ellipsis is a textual category that expresses itself in the absence of any other element in the structure of phrases. In the narrative, the verbalization of the components within phrase is caused by a specific communicative situation and is understood in syntagmatics with the context. The ellipsis should be viewed as a thoughtful sign that can be easily restored in the context. The zero component only takes place when it is impossible to recover.

Ellipsis that's omission of thought language unit in colloquial (discourse) language or text, "structural incompleteness" of syntactic

constructions have been studied as a separate grammatical phenomenon in European, Russian and Azerbaijani linguistics as well as other phenomena accompanying other facts of language. There are two trends in language development – economy and expansion. The manifestation of language economy principle is a linguistic compression of systemic character and style, representing the process of language structures being reduced without changing the information contained in them. The main function of ellipsis is an economy of language means and reduction of sentences by missing separate words.

Ellipsis as a lexical-grammatical category arises when a structurally important component is omitted or not. The main function of ellipsis in the language is its cognitive (mental) basis. Interfering the meaning of text, leaving the reader complete the meaning or understand it out of the context are related with elliptical constructions.

Литература

- Юхт В.Л. Неполные предложения в современном английском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1964. – 21 с.
- Нелюбин Л.Л. Лингвостилистика современного английского языка. – М.: Флинта: Наука, 2007. – 125 с.
- Земская Е.А. Русский как иностранный. Русская разговорная речь. Лингвистический анализ и проблемы обучения. – М.: ФЛИНТА, 2004. – 240 с.
- Якобсон Р.О. Нулевой знак // Якобсон Р.О. Избр. работы. – М., 1985, – 454 с.
- Гатина А.Э. Неполное высказывание как строевая единица связного текста: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – М., 1989, – 28 с.
- Косоножкина Л.В. Эллиптические предложения как средство реализации когезии текста // Язык как коммуникация в контексте культуры. – Ростов-на-Дону, 2010, – С. 69-97.
- Cherchi L. On the role of ellipsis in discourse coherence // *Ellipse und fragmentarische Ausdrücke*. – Tubingen: Max Niemeyer Verlag, 1985. Bd. 2. – Pp. 224-249
- Shopen T. Ellipsis as grammatical indeterminacy // *Foundations of language*. – North Holland: Reidel Publ. Co, 1973. – Vol. 10.– Pp. 69-92
- Gunter R. Elliptical Sentences // *American English*. *Lingua* 12. – Amsterdam: North Holland Publ. Co, 1963. – Pp. 137-170
- Будагов В.В. Определяет ли принцип экономии развитие и функционирование языка? // *Вопросы языкознания*, 1972. – № 1. – С. 17-36
- Глаголев Н.В. Языковая экономия и языковая избыточность в синтаксисе разговорной речи: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – М., 1967. – 20 с.
- Veysəlli F.Y. Dil. – Bakı: Təhsil, 2007. – 291 s.
- Həbibova K.Ə. Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlələr və onların üslubi xüsusiyyətləri: *Filol.f.d. ... diss. avtoref*. – Bakı: 2008. – 22 s.
- Winkler S. Ellipsis and focus in Generative Grammar. – Berlin, 2003. – 41 p.
- Хомский Н. Синтаксические структуры // *Новое в лингвистике*. Сб. ст. / сост., ред. и вступ. ст. В.А. Звегинцева. – М., 1962. – Вып. 2. – С. 412-527.

References

- Budagov V.V. (1972). *Opredelyaet li printsip ekonomii razvitie i funkcionirovanie yazyika?* [Does the principle of economy determine the development and functioning of the language?]. *Questions of linguistics*. No. 1, Pp.17-36 (In Russian)
- Cherchi L.(1985). *On the role of ellipsis in discourse coherence*. *Ellipse und fragmentarische Ausdrücke*. Tubungen: Max Niemeyer Verlag, Bd. 2. Pp. 224-249 (In English)
- Chomsky N.(1962). *Sintaksicheskie strukturyi* [Syntactic structures]. *New in linguistics*. Sat. Art. Comp., Ed. and preface.. V.A.Zvegintseva. M., Vol. 2, p. 412-527 (In Russian)
- Gatina A.E. (1989). *Nepolnoe vyiskazyivanie kak stroevaya edinita svyaznogo teksta*: [Incomplete utterance as a combat unit of a coherent text:] PhD Report. M., 28 p. (In Russian)
- Glagolev N.V. (1967). *Yazykovaya ekonomiya i yazykovaya izbytochnost v sintaksise razgovornoy rechi*: [Language economy and language redundancy in the syntax of colloquial speech:] PhD Report. M., 20 p. (In Russian)
- Gunter R. (1963). *Elliptical Sentences*. *American English*. *Lingua* 12. Amsterdam: North Holland Publ. Co, Pp.137-170 (In English)
- Habibova K.A. (2008). *Muasir Azərbaycan dilinde elliptik cumleler ve onların üslubi xususiyetleri*: [Elliptical Sentences in Modern Azerbaijani Language and Their Peculiarities:] Ph.D Report. Baki, 22 p. (In Azerbaijani)
- Kosonozhkina L.V. (2010). *Ellipticheskie predlozheniya kak sredstvo realizatsii kogezi teksta* [Elliptic sentences as a means of implementing cohesion of the text]. *Language as communication in the context of culture*. Rostov-on-Don: 2010, Pp.69-97 (In Russian)
- Nelyubin L.L. (2007). *Lingvostilistika sovremennogo angliyskogo yazyika*. [Linguo- stylistics of modern English]. M.: Flint: Nauka, 125 p. (In Russian)
- Shopen T. (1973). *Ellipsis as grammatical indeterminacy*. *Foundations of language*. North Holland: Reidel Publ. Co, Vol. 10. p. 69-92 (In English)
- Veyselli F.Y. (2007). *Dil*. [Language]. Baki: Education, 291 p. (In Azerbaijani)
- Winkler S. (2003). *Ellipsis and focus in Generative Grammar*. Berlin, 41 p. (In English)
- Yakobson R.O. (1985) *Nulevoy znak*. *Yakobson R.O. Izbr. raboty*. [Zero sign. Jakobson R.O. Selected works.] M., 454 p. (In Russian)
- Yuht V.L. (1964). *Nepolnyie predlozheniya v sovremennom angliyskom yazyike*: [Incomplete sentences in modern English] PhD Report. M., 21 p. (In Russian)
- Zemskaya E.A. (2004). *Russkiy kak inostrannyiy*. *Russkaya razgovornaya rech*. *Lingvisticheskiy analiz i problemy obucheniya*. [Russian as a foreign language. Russian colloquial speech. Linguistic analysis and study problems]. M.: FLINT, 240 p. (In Russian)

П.Т. Медетбекова¹ , Г.Б. Несіпбай² , Н. Бигелдиева³

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

³А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: medetperizat73@gmail.com,
missdana.kaznu@gmail.com, ulzhan.b_95@mail.ru

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДЕГІ ЖАНУАР ТҮР-ТҮС АТАУЛАРЫНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Туыс емес тілдерді, атап айтқанда қазақ және ағылшын тілдерін салғастыра зерттеу – отандық тіл білімінде кейінгі жылдары қолға алынып келе жатқан салалардың бірі екені белгілі. Тіл қазынасындағы ұлттардың тұрмыс-тіршілігі мен өмір тәжірибелерінен хабар беретін, шаруашылық әрекетін танытатын, тілімізде кездесетін зооморфизмдер мен зоокомпоненті бар фразеологизмдерді тілдік әлем бейнесінде қарастыру маңызды мәселе болмақ. Қазақ және ағылшын тілдерінде кездесетін жануар түр-түс атаулары бар фразеологиялық тіркестерді, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын қарастыра отырып, әр ұлттың танымы мен құндылықтарын айқындау қашанда ерекше. Зерттеуімізде қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдердің өзіндік ерекшеліктері мен ұқсастықтарын айқындаудың өзіндік маңыздылығы айқын деп білеміз. Жалпы зерттеуімізде қарастырып отырған негізгі мәселенің өзі, кез келген тілдің өзіндік ұқсастықтарымен қатар, өзіндік ерекшеліктерінің болуы, әр халықтың танымы, тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті мен әдет-ғұрыптарымен тікелей байланыстылығында. Соның үшқыны тілде анық көрінетіні де белгілі. Айтпағымыз бір тілдегі кейбір тілдік элементтер, әсіресе, біз қарастырып отырған түр-түстің екінші тілде, яғни ағылшын тіліндегі баламасын беруде қиындықтар туындатуы әбден мүмкіндігінде. Сондай-ақ, бұл әр тілдің өзіне тән ерекшеліктері мен қасиеттері екендігін дәлелдейді және оны ұмытпау тиіс.

Түйін сөздер: когнитивті лингвистика, құрылымдық лингвистика, лингвомәдениеттану, концепт, салғастырмалы сипат, тіл, мәдениет, түр-түс, фразеологизм, зооморфизм.

P.T. Medetbekova¹, G.B. Nessipbay², N. Bigeldiyeva³

^{1, 2} Al-Farabi Kazakh National University,

³ Baitursynov Institute of linguistics,

Kazakhstan, Almaty, e-mail: medetperizat73@gmail.com,
missdana.kaznu@gmail.com, ulzhan.b_95@mail.ru

Linguistic features of animal color names in phraseologisms

As you know, the study of unrelated languages, in particular Kazakh and English, is one of the areas in domestic linguistics, which has been actively developing in recent years. An important issue will be the consideration in the linguistic picture of the world of phraseological units with zoomorphisms and zoocomponents that occur in our language and demonstrate economic activities that reflect the life and life experience of the nation. Special attention is paid to the study and determination of the value of each nation, considering phraseological combinations with color names of animals found in the Kazakh and English languages, their similarities and differences. In our research, the specific significance of determining the identity and features of phraseological units in the Kazakh and English languages is obvious. In general, the problem considered in our study is that any language, along with its original counterparts, has its own characteristics and is directly related to the knowledge, life, culture and customs of each nation. As you know, these repercussions are felt in the language. Not to mention some language elements in one language, especially in the second language of the color we are considering, that is, it may cause difficulties in transmitting the equivalent in English. This also indicates that each language has its own specific features and properties, and this should not be forgotten.

Key words: cognitive linguistics, structural linguistics, linguoculturology, concept, comparative character, language, culture, color, phraseology, zoomorphism.

П.Т. Медетбекова¹, Г.Б. Несіпбай², Н. Бигелдиева³

^{1,2}Казахский национальный университет им. аль-Фараби,

³Институт языкознания им. А. Байтурсынова,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: medetperizat73@gmail.com,
missdana.kaznu@gmail.com, ulzhan.b_95@mail.ru

Языковые особенности цветowych названий животных в фразеологизмах

Как известно, изучение неродственных языков, в частности казахского и английского, является одной из сфер в отечественном языкознании, которая в последние годы активно развивается. Важным вопросом будет рассмотрение в языковой картине мира фразеологизмов с зооморфизмами и зоокомпонентами, встречающихся в нашем языке и демонстрирующих хозяйственную деятельность, отражающую быт и жизненный опыт нации. Особое внимание уделяется изучению и определению ценности каждой нации, рассматривая фразеологические сочетания с цветowymi названиями животных, встречающихся на казахском и английском языках, их сходства и различия. В наших исследованиях очевидна специфическая значимость определения идентичности и особенностей фразеологизмов в казахском и английском языках. В целом проблема, рассматриваемая в нашем исследовании, заключается в том, что любой язык, наряду с оригинальными аналогами, имеет свои особенности и напрямую связан с познанием, бытом, культурой и обычаями каждого народа. Как известно, эти отголоски слышны четко в языке. Не говоря уже о некоторых языковых элементах на одном языке, особенно на втором языке рассматриваемого нами цвета, то есть, это может вызвать трудности в передаче эквивалента на английском языке. Это также свидетельствует о том, что каждый язык имеет свои специфические особенности и свойства и об этом не стоит забывать.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, структурная лингвистика, лингвокультурология, концепт, сопоставительный характер, язык, культура, цвет, фразеологизм, зооморфизм.

Кіріспе

Бүгінгі таңда когнитивтік лингвистика құрылымдық лингвистикаға жаңаша көзқарас енгізу нәтижесінде қалыптаса бастады. Когнитивтік лингвистика мен дәстүрлі құрылымдық-семантикалық тіл білімі – ғылыми ойлардың жарыспалы балама ағымы емес, олар өзара тілдік ақиқатты танудың екі түрлі бағыты болып табылады.

В. Гумбольдтың пікірінше, тіл – адамзаттың бүтін болмысы мен танымына енетін адами рухтың айнасы. Когнитивтік лингвистикада тілдің басты қызметі – танымды анықтаудың қаруы мен алғышарты ретінде көрінеді. Әрбір тіл әлдебір дүниені таңбалайды әрі сөйлеуші санасында әлемнің бейнесінің сұлбасын қалыптастырады.

Еуропада ХХ ғасырдың соңына қарай когнитивтік ғылымның теориялық бағыттары жетіліп, терең зерттелді. Осы тұста Дж. Лакофф, Р. Лэнакер, Т. Ван Дейк, Дж. Хэйман, Х.И. Шмидт, М. Джонсон, М. Витгенштейн, Г.Н. Кент сияқты ғалымдардың когнитология саласына қатысты зерттеу еңбектері жарық көрді. Зерттеушілер танымдық ғылымдар аясында тілдің «әлемнің тілдік бейнесін» сипаттаудағы қызметіне айрықша назар аударады.

Орыс тіл білімінде когнитивтік лингвистиканың өзекті мәселелері Ю.А. Сорокин, Е.С. Яков-

лева, Е.С. Кубрякова, В.Н. Телия, А. Вежицкая, А.П. Бабушкин, С.А. Аскольдов, А.Н. Баранов, Д.О. Добровольский, Н.Д. Арутюнова, И.А. Стернин, Ю.Н. Караулов, В.А. Маслова сияқты ғалымдардың еңбектерінен орын алды. Аталған зерттеу еңбектерінде когнитология ғылымының нысаны, бағыт-бағдары, зерттелуі, негізгі ұғымдары сөз етіледі. Бұл еңбектерден танымдық ғылымдар ішінде тілдің атқаратын функциясының жоғары екендігін аңғаруға болады.

Қазіргі тіл біліміндегі когнитивтік бағыттың басты мәселесі біріншіден, санада тілге дейінгі бейнеленген дүниелердің ішкі мәнін түсіндірудің әдіс-тәсілдерін жете меңгеру; екіншіден, логикалық-позитивті және эстетикалық таным-білімнің реттелген, жүйеленген, өңдеуден өткен ақпараттарын тіл арқылы іздеп айқындау болып есептеледі.

Тіл арқылы көрініс тапқан санадағы дүниелер бейнесін анықтау, яғни тілді когнитивтік тұрғыдан зерттеу әлемдік тіл білімінде үлкен бағытқа айналды. Осы орайда, Е.С. Кубрякова: «Ең әуелі, когнитивтік лингвистика адамның когнитивтік жүйесін зерттеумен байланысты. Адамның когнитивті жүйесінің негізгі міндеті – ақпаратты қабылдау және өңдеу, сондай-ақ оны сақтау мен өзгерту» деген құнды пікір айтады (Кубрякова, 1991: 79).

Қазақстандық тіл білімінде когнитивтік лингвистика ұстанымдарын бүгінгі күні жан-жақты зерттеп жүрген ғалымдардың бірі – Э.Д. Сүлейменова. Когниция ұғымын, тілдің танымдық мүмкіндігін, мағына табиғатын контрастивті лингвистика аясында әрі екінші тілді меңгеру проблемаларымен сабақтастыра зерттеген ғалымның тұжырымдары адамзат санасы, концептуалды жүйе, когнитивтік феномен, әлемнің тілдік бейнесі, білім, ішкі лексикон, адамзат тәжірибесі сияқты ұғымдар табиғатын айқындаумен тығыз байланыста дамыды. «Таным процесіндегі тілдің қызметін абсолютті деңгейге көтеру оны адамнан, оның танымдық әрекетінен тыс тұрған концептуалды жүйе, өзгеше білімдер жиынтығы ретінде тануға әкеледі...» (Сүлейменова, 1996: 88) – деп атап көрсетекеле, зерттеуші тіл ментаны марасындағы байланыстарды тек ойлау арқылы ғана жүзеге асатын өзгеше қатынастар көрсеткіші ретінде таниды, себебі, ғалымның пайымдауынша, «...тек ойлау жүйесінде ғана әлемнің бейнесі сұрыпталады, ал тіл ондай қасиетке ие бола алмайды, ол арнайы үлгіде ұйымдастырылған әлемдік бейненің материалдық формасын ғана құрайды» (Сүлейменова, 1996: 89). Осыған сәйкес Э.Д. Сүлейменова әлемдік бейнені де, әлемнің тілдік бейнесін де адамның ойлау әрекетінің «нәтижесі және алғышарты» деп қарастырады, сондықтан тілдің танымдық негізін де «жеке тұлғаның өзіндік жетістігі, когнитивтік, перцептивті және аффективті үдерістердің жан-жақты және ұзақ байланыстарының нәтижесі, білімді ұйымдастырудың бастапқы әрі универсалды амалы, адамзат санасының қабылдау, ойлау, түсіну, есте сақтау сынды өзге де когнитивтік құрылымдарымен тығыз қарым-қатынас жасайтын ажырамас құрамды бөлігі» (Сүлейменова, 1996: 82) тұрғысынан қабылдады. Әлемдік тәжірибенің ұтымды үлгісі ретінде ғалым когнитивтік процесте қатар қолданылатын субъективті-объективті және дара-универсалды қатынастарға тоқталды, сөйтіп, ішкі лексикон, әлемдік бейне ұғымдарын да осы байланыстардан өрбіте отырып, олардың тіл мен таным негізін дәлелдейтін бірлігіне және қажеттігіне назар аударады. Ғалым «Адамның шындықты тануы лингвистика үшін маңызы зор екі өзгешелікке ие болады: бірін танымдық әрекеттің нәтижелерін тілде бекіту амалдары құраса; екіншісін бұл әрекеттің қатысым шарттарында жүзеге асу сипаты айқындайды» (Сүлейменова, 1989: 124), – деп атап көрсетті, сондықтан автор әлемнің бейнесін сыртқы ортаны танудың

әрі болжам мен сенімге негізделетін теориялар мен тәжірибелердің байланысуының нәтижесі ретінде айғақтады.

Когнитивтік ілім заңдылығына сәйкес, адам – ақпаратты өңдеуші жүйе ретінде түсініледі, ал адамның әрекеті – оның ішкі жай-күйіндегі дүниелермен анықталады.

Когнитивтік лингвистиканың зерттеу нысаны ретінде бүкіл концептуалды жүйені құруда айрықша мәнге ие болатын, әсіресе, концептуалдық кеңістікті ұйымдастырып, оны жіктеудің негізгі бастаушысы болып табылатын концепт болып есептеледі.

Когнитивтік лингвистика концептінің көріну аясындағы тілге талдау жасау, концепт туралы мәтіндерден туындайтын ой мен оның әртүрлі мәтіндерде ұтымды қолдануы, оның әр алуан сөздіктерде анықталуы, оның фразеологиядағы, мақал-мәтелдердегі, афоризмдердегі бейнеленуі секілді қызметтерімен толығып отырады.

Қазақ тіл біліміндегі танымдық қағидалардың ерекшелігін тілші-ғалым Э.Н. Оразалиева былайша сипаттайды: «сөздің халық санасында бейнелі қабылдануы, адамның сан алуан шығармашылық қабілеті, сөз мағынасының қолданылу шеңбері, тілдік құралдардың құрылымдық табиғаты, тіл тарихының өнегелі сипаты, қоршаған әлем мен ұлттық мәдени дәстүрдің, қоғамдық даму мен психологиялық қалыптасудың тілдік амалдар арқылы суреттелуі» (Оразалиева, 2007: 68).

Эксперимент

Қазіргі кезде когнитивистика саласында да, лингвомәдениеттануда да әрбір халықтың этнотипіне қарай қоршаған ортаны қалай түсінеді, ол туралы қандай білім жинақтайды, неге ұқсатып барып образ жасайды, неге қарама-қарсы қояды деген сияқты мәселелер талданады. Сөйтіп, әр халықтың этностереотипін, менталды қабылдап, жеткізуін көрсететін сөздер мен сөз тіркесін топтап, жинақтап қарастыру мәселесі көтерілді. Осыған орай ғылымда «концепт» ұғымы пайда болды. Бұл арада мынаны анықтап алу қажет.

Біріншіден, қазір «концепт» ұғымы барынша жиі қолданылып, тіл біліміндегі маңызды терминдердің біріне айналғанымен, ол философия мен логикада баяғыдан бері жиі жұмсалып келе жатқан аталым, ол тек тіл білімі саласында жаңаша мазмұнға ие болып отыр. Ол когнитивті тіл білімінің негізгі категорияларының біріне айналды.

Екіншіден, «концепт» ұғымы бүгінгі таңдағы жаңа аталымдар қатарында тұрса да, ол туралы алғашқы пікірлер мен көзқарастар В. Фон Гумбольдтің еңбектерінен бастау алады. Бұлай деуімізге себеп бар. Концепт антропологиялық лингвистикаға қатысты, ал В. Фон Гумбольдт «салыстырмалы антропология» жайында идея айтып, салыстырмалы антропология бойынша әртүрлі ұлт өкілдерінің рухани тұтастығы мен ерекшеліктерін қатар қойып, салыстырып барып зерттеу деген болатын (Гумбольдт, 1985: 85).

Үшіншіден, әлемдік лингвистикада, шетел ғалымдары мен орыс тілші ғалымдарының зерттеулерінде когнитивтік талдаудың негізгі әдіс-тәсілдері, қазіргі бағыттары, жалпы алғанда, концепт дегеніміз не, оны қалай танып білуге болады деген мәселелер төңірегіндегі жалпы бағыттар мен көзқарастар Н. Хомский, А. Вежбицкая, Н. Арутюнова, Дж. Лакофф, Г. Филмор, Ю. Апресян, В. Маслова, Ю. Караулов және т.б. ғалымдардың еңбектерінде аталған. Ал орыс тіл білімінде концепт жөнінде алғаш рет ғылыми тұжырым айтқан С.А. Аскольдов болатын. Көптеген зерттеушілер оның көзқарастарын әлі күнге дейін арқау етеді. Ал Е.С. Кубрякова концептіге мынадай анықтама береді: «Концепт (concept) – біздің санамыздағы менталды немесе психикалық қорды, адамның білімі мен тәжірибесін көрсететін ақпараттық құрылымды түсіндіруге мүмкіндік беретін термин; адам санасында көрініс табатын әлем бейнесінің, жадының, менталды лексиконның, концептуалды жүйенің мазмұнды бірлігі» (Кубрякова, 1997: 90).

Когнитивтік лингвистикада тіл адамзат ақыл-ойының ажырамас және органикалық бөлшегі ретінде, ал әмбебап білім қабылдау, түсіну, ойлау секілді ұғымдармен қатар тұратын құрылым тұрғысынан қарастырылады» (Сүлейменова, 1996: 45), – деп ғалым Э.Д. Сүлейменова айқындағандай, адамзат болмысының әмбебап сипатын айқындау тіл мен танымның жалпыға ортақ өзгеше мүмкіндіктерін сұрыптауға көмектеседі.

Сонымен, концепт туралы сөздіктердегі анықтамаларды, ғылыми зерттеулердегі тұжырымдарды салыстыра келе, мынадай қорытынды жасауға болады: концепт – индивидтің, тілдік ұжымның дүние, жаратылыс, өзін қоршаған заттар мен құбылыстар жайлы таным, өзі өмір сүретін әлеуметтік ортаның мәдениетінен қабылдап, қалыптастырған танымдық, білімдік жүйесі.

Түр-түстердің жан-жақты зерттелу нысанына айналғанына екі ғасырға жуық уақыт болды.

Алғашқыда түс табиғаты олардың практикалық қажеттілігіне орай көбірек зерттелінді. Түр-түстің лингвистикалық тұрғыдан зерттелуі жалпы тіл білімінде – Л. Уроф, А. Мэтьюз, Р. Фрумкина т.б., түркі тілдері әлемінде – А.Н. Кононов, Э.В. Севортян, А.М. Шербак т.б. есімдерімен байланысты.

Түр-түс атаулары түркі тілдерінде тіл білімінің морфологиялық саласы бойынша зерттеліп келеді. Яғни түр-түс атауларының түркі тілдеріндегі лексика-грамматикалық тұлғалары анықталып, бір қатары этимологиялық тұрғыдан зерттеліп, нәтижесінде тілдік категория белгілі бір жүйеге түсірілді. Басқаша айтқанда, түр-түске қатысты сөздер «сапалық сын есім» деп аталатын категорияда талдануына байланысты тек морфологиялық тұрғыдан зерттеліп келді. Бұл қатардағы зерттеулердің көбі түркологияда қалыптасқан дәстүрлі бағдарлама, белгілі тәсіл бойынша жүргізілгендіктен бір-біріне ұқсас болып келеді.

Қазақ тіл білімінде, Ә. Қайдаров, З. Ахтамбердиева, Б. Өмірбеков авторлығымен жарық көрген «Сырға толы түр мен түс» (1986 ж.), «Түр-түстердің тілдегі көрінісі» (1992 ж.) атты еңбегінде түр-түс атаулары мүлдем басқа тұрғыдан қарастырылып, оның табиғатына тән ерекшеліктері өзге қырынан көрсетілген. Мұның біріншісінде түсті физикалық табиғаты тұрғысынан қарастырса (Қайдаров, 1992: 185), екіншісі түр-түске жүйелілік құрлымдық сипатта тілдік талдау жасауға бағытталған (Қайдаров, 1992: 83).

Ж. Қалымованың кандидаттық диссертациясында түстік фразеологизмдерге құрлымдық жағынан талдау жасайды, семантикалық, құрылымдық типтеріне сипаттама береді, көркем әдебиеттегі осы типті фразеологиялық бірліктердің стилистикалық қасиеттерін айқындайды (Қалымова, 1992: 23). Соңғы уақыттарда да түр-түс сыңарлы фразеологизмдерді әр қырынан қарастырған ғылыми жұмыстар аз емес: Ұ. Серікбаева, М. Нұржігітова, Ф. Ахметжанова, т.б. Әсіресе, түр-түс топонимиялық атаулар құрамында және атау ретінде қалыптасуының этимологиялық жағынан зерттелуі Е. Қойшыбаев, А. Әбдірахманов, А. Махмутов еңбектерінде үлкен жетістіктерге жеткен. Халық әдеби тілінің зерттелуінде де түс сыңарлы күрделі атаулар мен сөз тіркестері құрамында жан-жақты қарастырылады (Р. Сыздықова, Е. Жұбанова, т.б.), ақын-жазушылар шығармаларының тіліне қатысты жұмыстардан (Р. Сыздықова, Е. Жанпейісов, т.б.), лингвистикалық, этимологиялық,

лингвомәдени тұрғыдан талдау жасалған еңбектерден де (І. Кеңесбаев, Т. Қоңыров, Н. Нұрмағамбетов, т. б.) түр-түске қатысты құнды пікірлерді көптеп келтіруге болады.

Ш. Жарқынбекованың «Языковая концептуализация цвета в казахском и русском языках» атты докторлық диссертациясы екі тілдегі түстік феномендерді салыстыра отырып әмбебап және мәдени мәні бар нышандарының, лингвомәдени түсініктемесін анықтауға арналған (Жарқынбекова, 2004: 46). Н.Н. Аитованың «Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы» атты кандидаттық диссертациясы түр-түс табиғатын таза когнитивтік семантикалық аспектіде қарастырған (Аитова, 2005: 126).

Түр-түс туралы ең алғаш зерттеген Англия ғалымы W. Gladstone, ол көне Грецияның «Илиада» және «Одиссей» екі тарихи эпосындағы түр-түстерді суреттеген сөздерді салғастыру арқылы көне Грек тілінде не бары бірнеше түр-түс атауы ғана бар екендігін, олардың мағыналарының күңгірттігін айқындады. Ол мұның себебін көне Грециялықтардың түр-түстерді парықтау қабілеті қазіргі адамдардай дамымаған деп тұжырымдады. W. Gladstone-ның зерттеуі көп өтпей Германия ғалымы Н. Magnus-тың назарын аударды, Н. Magnus алғашқылардың бірі болып, түр-түстерді сезіну туралы мәдениет аралық зерттеу жасады. Осыдан кейін антропоцентристер, лингвистер ұқсамаған тілдердегі түр-түс атауларын зерттей бастады.

Ағылшын ғалымы А. Манселл (1859-1918): «түр-түстердің үйлесімділік заңы бір-біріне ұқсас түр-түстердің тізбегінде, яғни шеңбердегі қатар тұрған екі түс ең үйлесімді жұп», – деген пайымдауын ұсынды.

Лингвист Глейсон (Gleason) ғылшын, шона (Shona), басса (Bassa) тілдеріндегі түр-түс атауларын зерттеу арқылы, үш тілде сәуленің бөлінуі ұқсамайтындығын анықтады.

Лингвистердің зерттеуі Еуропа тілдерінде, соның ішінде Латын тілінде қоңыр мен сұр түс атауының болмағандығын айқындады. Орыс тіліндегі «көк» түс: *sinij* (қанық көк) және (аспан көк) *goliboj* деп екіге бөлінеді (Кубрякова, 1997: 28).

20-ғасырдың ортасында Америкалық антропоцентристік ғалым Б. Берлин (B. Berlin) мен лингвист П. Кей (P. Kay) “Basic Colour Terms: Their Universality and Evolution” (1969) атты еңбегінде әлемдегі 98 тілдің негізгі түр-түс жүйесін зерттеп, барлық тілдердегі негізгі түр-түс атауларының 11 түстен құралатындығын,

осы 11 негізгі түр-түс атауының тілдің ұқсамаған тарихи кезеңдерінде қатаң өзгеру заңдылығы болатындығы туралы пайымдауын ұсынды (Berlin, 1969: 59-79).

Жоғарыда келтірілген түр-түс атауларының зерттелуі туралы жалпы сараптамадан, түр-түс атаулары қазақ, ағылшын тілдерінде әр аспектіде жеке-жеке зерттелгенімен, алайда түр-түс концептісінің лингвомәдени табиғатын қазақ, ағылшын тілдеріндегі материалдар аясында, лингвомәдениеттанудың антропоцентристік лингвистика бағыттары ішінде салғастырмалы түрде зерттеген іргелі ғылыми еңбектердің әлі болмағанын байқаймыз.

Лингвомәдениеттану – XX ғасырдың 90-жылдарында тіл мен мәдениеттің өзара байланысы идеясы негізінде пайда болған, тілде көрініс тапқан және бекіген мәдениет көріністерін зерттейтін жаңа ғылым. Соңғы кездегі лингвистика философия, психология, әлеуметтік және мәдениет ғылымдары аспектілері негізінде, ең бастысы – тілдік құбылыстар адам, оның ойлауы және практикалық қызметімен ұштастыра зерттеле бастады. Лингвомәдениеттану – осындай пәнаралық ғылымдардың бірі.

Қазіргі таңда тіл білімінің лингвомәдениеттану саласы қалайда болмасын жаңа ғылымға тән оның пайда болу алғышарттары, дербес жаңа ғылыми сала болып қалыптасу кезеңін өткізуде. Лингвомәдениеттану алғышарттары В. Фон Гумбольдттың тіл мен мәдениеттің өзара байланысы идеясы мен Э.Сепир мен Б. Үорфтың «тілдің ықтималдылық болжамымен» ұштасып жатыр. Сонымен қатар, бұған этнолингвистиканың да өзіндік ықпалын баса айтуымыз қажет. Атап айтқанда, қазақ тіл біліміндегі ұлт мәдениеті мен тілдік белгілердің арасын зерттеген Ш. Үәлиханов, Ә. Марғұлан, І. Кеңесбаев, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Е. Жанпейісов, Ә. Ахметов, т.б. еңбектерін қазіргі тіл білімінде лингвомәдениеттану ғылымының пайда болуының алғышарттары деп түсінеміз. Сондай-ақ, Н.Ү. Үәлиев, Г.Н. Смағұлова, А.М. Алдашева, А.Д. Сейсенова, А. Ислам, т.б. тілші-ғалымдар еңбектерінде бұл мәселелер қарастырылды.

Лингвомәдениеттану – тіл мен мәдениеттану мәселелерінің ұштасуынан қалыптасқан, тіл арқылы көрініс беретін мәдени құндылықтарды, олардың қолданылу жүйесін зерттейтін, өзіндік мақсат-міндеті, әдіс-тәсілдерімен ерекшеленетін тіл білімінің бір саласы. В. Маслованың: «Лингвомәдениеттану – лингвистика мен мәдениеттану түйісуінен пайда болған тілде бейнеленген және бекіген халық мәдениетінің

көріністерін зерттейтін ғылым» – деген пікірі мәдениетті тілмен байланыстыра зерттеудің маңыздылығын аша түседі (Маслова, 2001: 9). Бұл саланың негізгі мақсаты – бұрынғы ата-бабаларымыздың қалдырған дүниесінің кейінгі ұрпақ тілінде қаншалықты дәрежеде көрініс тапқанын айқындау. Лингвомәдениеттанудың айналысатын мәселелері тың емес, олар – өткен заман мен бүгінгі күнді жалғастыратын халық мұралары. Лингвомәдениеттану тек дәстүрлі мәдениетті емес, қазіргі мәдениетті де қамтиды. Яғни, лингвомәдениеттану ұлттық сипаты бар деп ұғынылатын әлеуметтік, танымдық, этикалық, эстетикалық, саяси, адамгершілік, рухани, тұрмыстық қағидалар мен заңдылықтарды тілдік құралдар арқылы жеткізеді. Лингвомәдениеттану өз алдына ұлттық болмыстың тілдегі көрінісін, тіл фактілері мен халықтың танымдық, этика-эстетикалық категориялары арқылы рухани мәдениетін танып, олардың қызметі мен орнын анықтауды мақсат етеді.

Нәтиже мен талқы

Қазақ дәстүрінде *ақ* түске байланысты мәнге ие ұғымдардың біразы адамның дене мүшесі мен малдың түр-түсіне қатысты қалыптасқан екен. Мысалы, қазақтың салт-дәстүрінде мал атап союдың, құрбандыққа шалудың толып жатқан жол-жоралғысы, ресми қағидалары бар. Солардың бірі малдың сыртқы түр-түсіне қатысты. *Ақ түйенің қарны жарылғанда, ақсары бас атау, боз қасқа ту бие шалу* салты осыдан қалған тілдегі символизмдер. Яғни қазақтарда төрт түліктің түр-түстері жосын-жоралғылар жүйесінде өзіндік символдық және магиялық, саркальды күшке ие тұрғысында ерекше орын алған. Мысалы, жылқы түсінің *ақ боз түсі* қазақтың ертеден келе жатқан түрлі рәсімдерінде құрбандыққа шалынған. Ғалым Қ. Ғабитханұлы көрсеткендей, көшпенді үшін құрбандықтың ең үлкені *ай тұяқ, боз қасқа* жылқы малы болып есептелінеді. *Өзі ақ, тұяғы ай сықылды жануар* төрт түлік малдың тәңірлерге, ата-баба аруағына бағышталып союға ең лайықтысы (Ғабитханұлы, 1995: 93).

Мұның шығу тегін Шыңғысханнан бастасақ, ол өзі де *ақ боз атқа* мінген, ақ киім киіп жорыққа аттанғанда қосының алдыңғы жағына және бір ақ боз атты соғыс тәңірісі сипатында жол бастаушы етіп ұстаған. Оған адам мінбеген. Тек үш ту жауынгерлік жалау есебінде, осы аттың үстінде ерттелген ерге бекітіліп қойған. Бұл атты жауынгерлеп соғыс тәңірі мініп жүреді

деп есептеген. Шыңғысхан қайда шатырын тіксе, сол жерге қасына арнап ақыр құрылып, әлгі *ақ боз ат* байланған. Оны арнаулы адамдар күтіп баққан екен.

Марко Поло Құбылайдың жылқыларының ішінде он мындай ақ қардай аппақ, еш дағы жоқ биелері бар болғанын жаза отырып, бұл биелердің қымызын тек Құбылай мен оның жақын туыстарының ғана ішуге құқы бар» дейді. Ал, егер, әлгі ақшақардай биелердің қымызын келген қонақтарына берсе, ол үй иесінің ерекше құрметін білдірген. Шыңғыс ханнан бергі дәстүр бойынша ақ бозды қадірлегені сондай, ол келе жатқанда үлкен ұлылыққа бас игендей, иіліп сәлем береді, жолын кесіп өтпейді, ат өгіп кеткенше күтіп тұрады, болмаса тез басып өте шығады.

Абылайдың «*қанатты қара байтал*» атанған тұлпары болған. Төңірегі жүз елу шақырымдық Бұрабай тауын сол ғана айналып шығыпты деген сөз бар.

Ақ түс, әсіресе түйе малымен байланысты көп айтылады. Мысалы, *ақ түйе, ақ атан, ақ інген, ақ бота, ақ бура* т.б. түйелердің түрлері, түгі бірыңғай ақшыл болып түске байланысты. Жалпы ақ түйенің өзі табиғатта сирек кездеседі екен. Қазақ дәстүрінде *ақ түсті ару ана, ақ інген, ақ бура* төрт түлік малдың басы, киелі, қасиетті жануар болып саналған. Ақ боз атың культі сияқты ақ түйені де саркальды күшке теңеген.

Үйленуге байланысты әдет-ғұрыптарда бір рудың буыны жеті атаға толып, сегізінші атаға кеткенде «ру ішінде өзара қыз алысуға болады» деп, үлкен жиын өткізіп, аруақтарға арнап боз биені құрбандыққа шалған. Мұнда *ақ боз жылқының* түсі аруақтарға жақсылық үшін бағытталса, ал жынысының ұрғашы болуы өсіп-өну сеніміне байланысты туған. Бұрындары атақты адамдардың асына арнап, *ақ түсті жылқы* сойғанын зерттеушілер еңбектерінде келтірілген. Біз ағылшын тіліндегі ақ сөз қатысқан келесі сөз тіркестерінен ақ символының мағынасын ашар тілдік бейнелерді айқын көре аламыз.

Buy a white horse ақ боз сатып алу, *white elephant* – «ерекше қымбат бағалы, көп шығын талап ететін пайдасыз затты және әлекке салуды» аңғартады.

White elephant пайдасыз, масыл. Бұл тіркес Тайланд патшасының жек көрген уәзірлеріне ақ пілді сыйға беруінен келіп шыққан. Ақ піл – Тайландта өте сирек кездесетін әрі бағалы жануар. Ақ пілді бағу иесінің байлығын ғана шайқалтып, қоймай, түбіне жететін масыл.

Өткені ақ пілдің иесіне ешқандай пайдаы болмағанын былай қойғанда, оның күнделікті азықтануының өзі көп қаржы жұмсауға тура келеді екен. Сондықтан да әдеттегі адамдардың оны бағуға шамасы бірден келе бермейді. Тайландта патша егер әлде бір уәзірін жаратпаса, сол уәзірге ақ пілді сыйға тарату ретінде беретін сал болған. Бұл тіркес ауыспалы мағынада «өзіне көп күтім талап ететін адам» дегенді білдіреді (Burns, 2018: 96).

Ақ түс ағылшын тілінде де «жақсылықтың», «пәктіктің» нышаны болып келеді:

A white crow ақ қарға. *Shirley had the air of a black swan, or a white crow in the midst of this party* (Ch. Bronte).

Ағылшын жұртшылығы дүниетанымында “black” қара түсі бақытсыздық, сәтсіздік, қара басқан күн, адамға зиян келтіретін қасиетсіз мақұлық ұғымдарын сипаттайды. Мысалы, “*black ox*” (сөзбе-сөз: қара сиыр) бақытсыздық, қара басу қазақ: “қара албасты” деген мағынаны білдіреді. “*Black sheep*” *There is black sheep in every family* мәтелінен келіп шыққан *a black sheep* (сөзбе-сөз: «қара түсті қой») *it is a small flock that has not a black sheep* (сөзбе-сөз: қара қой тек шағын ортада кездеспеуі мүмкін) – «әр жанұяның өз тентегі болады» немесе «шіріген жұмыртқа» деген ұғымдарға сәйкес, бұл фраза ағылшын халқының “егер отарда көктем шыға

ең бірінші туылған қозы қара болса, бұл мал иесіне жамандық әкеледі» деген сенімінен туған. Ал егіз қара қозының туылуы «малшының басына келген бәле» деп қабылданатын (McCarthy, 2007: 34).

Қорытынды

Қазақ тіліне қарағанда, ағылшын тілінде адамның мінез-құлқына, жас шамасына, табиғат құбылысына, территорияға, адамның сыртқы пішініне, уақыт, мезгілге, ренжісу, ұрысқа байланысты фразеологизмдер аз болып келетіні анықталды.

Керісінше, ағылшын тілінде ақша мен мүлікке, ас/тағамға, қоғамға байланысты фразеологизмдер басым екені айқын болды. Бұл екі тілдің территориялық және даму деңгейінің көрсеткіші.

Айтпағымыз, яғни тағы бір атап өтетін нәрсе қазақтар ағылшындықтарға қарағанда эмоционалды, қызу қанды, өз сезімдерін тіке көрсететін халық. Олай дейтініміз, тематикалық талдауда ұрысқа, ренішке, бата, қарғысқа, өлімге, салт-дәстүрге байланысты фразеологизмдер өте көп. Негізі, жағымды да жағымсыз да болуып келуін атап өту керек. Бұл біздің халқымыздың, тіліміздің ерекшелігі және байлығы деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

- Кубрякова Е.С. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. – М., 1991. – 240 с.
 Сүлейменова Э.Д. Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики. – Алматы: Демей, 1996. – 208 с.
 Сүлейменова Э. Д. Понятие смысла в современной лингвистике. – Алма-Ата: Мектеп, 1989. – 160 с.
 Оразалиева Э. Н. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. Ғылыми монография. – Алматы, 2007. – 312 б.
 Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М., 1985. – 452 с.
 Кубрякова Е.С., Демьянков В., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1997. – 245 б.
 Қайдаров Ә., Ахтанбердиева З., Өмірбеков Б. Сырға толы түр мен түс. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 185 б.
 Калымова Ж.У. Фразеологизмы с компонентами цветообозначения в казахском языке: авторефер. ... канд. филол. наук. – Алма-ата, 1992. – 23 с.
 Жаркынбекова Ш. К. Языковая концептуализация цвета в казахском и русском языках: дис. докт-а. филол. наук. – Алматы, 2004. – 82 с.
 Аитова Н. Н. Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы: филол. ғылым. канд... дис. автореф.– Алматы, 2005. – 29 б.
 Berlin V., Kay P. Basic Colour Terms: Their Universality and Evolution. – University of California, 1969. – 178 p.
 Маслова В.А. Лингвокультурология. – М., 2001. – 256 с.
 Ғабитханұлы Қ. Наным-сенімге байланысты қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер: филол.ғылым.канд... – Алматы, 1995. – 182 б.
 Burns A. Learning English as a second language. – Cambridge University Press, 2018. – 118 p.
 McCarthy M., O’Dell F. English Idioms in Use. – Cambridge University Press, 2007. – 171 p.

References

- Aitova N. N. (2005) Kazak tilindegi tyr-tys ataularynyn kognitivtik semantikasy: filol. gylym. kand... dis. avtoref. [Cognitive semantics of color names in Kazakh language: candidate of phil. sciences... diss. autoref.]. Almaty, 29 p. (In Kazakh)

- Berlin B., Kay P. (1969) Basic Colour Terms: Their Universality and Evolution”, 178 p.
- Burns A. (2007) Learning English as a second language. Cambridge University Press, 118 p.
- Gabitkhanuly K. (1995) Nanyim-senimge bajlanysty kazak tilindegi turakty tirkester: filol.gylym.kand...[Stable phrases in Kazakh language related to persuasion: candidate of phil. sciences...]. Almaty, 182 p. (In Kazakh)
- Humboldt V. (1985) Yazyk i filosofiya kultury [Language and philosophy of culture]. M., 452 p. (In Russian)
- Kalymova Zh. U. (1992) Frazеologizmy s komponentami cvetooboznacheniya v kazahskom yazyke: avtorefer. ... kand. filol. nauk [Phraseological units with color naming components in kazakh language: autorefer.... candidate of phil. sciences]. Alma-Ata, 23 p. (In Russian)
- Kaydarov A., Akhtanberdiyeva Z., Omirbekov B. (1992) Syrga toly tyr men tys [Colors full of secret]. Almaty: Ana Tili, 185 p. (In Kazakh)
- Kubryakova E.S. (1991) Chelovecheskij faktor v yazyke. Yazyk i porozhdenie rechi [A human factor in language. Language and generation of the speech]. M., 240 p. (In Russian)
- Kubryakova E.S., Demyankov V., Pankraz U.G., Luzina L.G. (1997) Kratkij slovar kognitivnyh terminov [Short dictionary of cognitive terms]. M., 245 p. (In Russian)
- Maslova V. A. (2001) Lingvokulturologiya [Linguoculturology]. M., 256 p. (In Russian)
- McCarthy M., O'Dell F. (2007) English Idioms in Use. Cambridge University Press, 171 p.
- Orazaliyeva E.N. (2007) Kognitivtik lingvistika: kalyptasuy men damuy. Gylymi monografiya [Cognitive linguistics: formation and development. Scientific monograph.]. Almaty, 312 p. (In Kazakh)
- Suleymenova E.D. (1989) Ponyatie smysla v sovremennoj lingvistike [Concept of sense of modern linguistics]. Alma-Ata: Mektep, 160 p. (In Russian)
- Suleymenova E.D. (1996) Kazahskij i russkij yazyki: osnovy kontrastivnoj lingvistiki [Kazakh and Russian languages: fundamentals of contrastive linguistics]. Almaty: Demeu, 208 p. (In Russian)
- Zharkynbekova Sh. K. (2004) Yazykovaya konceptualizaciya cveta v kazahskom i russkom yazykah: dis. doc. filol. nauk [Language conceptualization of color in Kazakh and Russian languages: diss. of doc. of phil. sciences]. Almaty, 82 p. (In Russian)

B. Muratbek¹ , **A.T. Ashirova²** , **Azap Samet³** ,

¹Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov, Kazakhstan, Aktobe,

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

³Kastamonu University, Turkey, Kastamonu,

e-mail: anara_314@mail.ru, sametazap@hotmail.com,

KAZAKH FOLKLORE VERBAL LITERARY LANGUAGE AND KAZAKH LITERARY LANGUAGE (Historical – educational view of the literary language)

The growth of the culture of the native language, the expansion of social activities develop and form the written literature. The expansion of the functional rank of written literature, the functioning of the literary language in the life of the people is a communicative vision of the language, a cultural and spiritual achievement. And if the literary language is a high form of development of the national language, it is a sign that the people who speak it, entered the number of countries with a high level of culture. If we take the literary language, it cannot be compared with the language of oral literature. Because there was a kinship between them, but they have two different categories. These differences are difficult to explain in a few words. Professor E.Zhubanov in the study "Patterns of the epic language" (1978) considered in detail the features of the folklore language, the purpose of which is as follows: "...by studying the nature of folklore on the basis of linguistic facts, he must show its interaction with literary language. "This ratio he explains: "...as you know, folklore, as a special area of verbal art, became a necessary product for the formation of late written literature and even the entire literary language." Folklore language is one of the main spheres of the Kazakh literary language.

Key words: literary language, written literature, language of oral literature, folklore language, sphere of literary language.

Б. Мұратбек¹, А.Т. Аширова², А. Самет³

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

³Кастамону университеті, Түркия, Кастамону қ.,
e-mail: anara_314@mail.ru, sametazap@hotmail.com.

Қазақ фольклорының вербалиялық әдебиет тілі және қазақ әдебиет тілі (Әдеби тіл туралы тарихи-танымдық көзқарас)

Ана тілінің мәдениеті артып, қоғамдық қызметінің кеңеюі жазба әдебиеттің дамып, қалыптаса түсуімен ұштасады. Жазба әдебиеттің функциональдық рангасының кеңейіп, әдеби тілдің халық өмірінде қызмет атқаруы – сол тілді коммуникативті көрінісі, мәдени, рухани жетістігі. Ал әдеби тіл халық тілі дамуының жоғары формасы, ұшар биігі болса, оны иемденуші халықтың еңсесі биік, мәдениеті жоғары ел қатарына қосылғанының белгісі. Қай тұстағы әдеби тілді алсақ та, оны ауыз әдебиет тілімен теңестіруге болмайды. Өйткені екеуінің арасында елеулі жақындық болғанмен, олар екі түрлі категория. Бұл айырмашылықтарды аз сөзбен айтып жеткізу қиын. Профессор Е. Жұбанов «Эпос тілінің өрнектері» (1978) зерттеуінде фольклор тілінің ерекшеліктерін жан-жақты қарастыра келе, алдына қойған мақсаты мынаған негізделетіндей: «...фольклор табиғатын тіл фактілері негізінде зерттей келіп, оның әдеби тілмен арақатынасын көрсету болмақ». Мұндай арақатынасты ол былай түсіндіреді: «...фольклор сөз өнерінің айрықша бір саласы ретінде кейінгі жазба әдебиеттің, тіпті, бүкіл әдеби тіліміздің қалыптасуына, қажетті мол азық болғаны мәлім». Фольклор тілі – қазақ әдеби тілінің негізгі арналарының бірі.

Түйін сөздер: әдеби тіл, жазба әдебиет, ауыз әдебиеті тілі, фольклор тілі, әдеби тілдің арнасы.

Б. Муратбек¹, А.Т. Аширова², А. Самет³,

¹Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, Казахстан, г. Актобе,

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

³Университет Кастамону, Турция, г. Кастамону,

e-mail: anara_314@mail.ru, sametazap@hotmail.com.

Казахский фольклорный вербальный литературный язык и казахский литературный язык (Историко-просветительский взгляд на литературный язык)

Возрастание ценностей культуры родного языка, расширение общественной деятельности развивают и формируют письменную литературу. Расширение функционального ранга письменной литературы, функционирование литературного языка в жизни народа – это коммуникативное видение языка, культурное и духовное достижение. А если литературный язык является высокой формой развития народного языка, то это является признаком того, что народ, владеющий им, вошел в число стран с высоким уровнем культуры. В том случае, если использовать литературный язык, то его нельзя сравнить с языком устной литературы. Между ними есть родство, но они имеют две разные категории. Эти различия трудно объяснить несколькими словами. Профессор Е.Жубанов в исследовании «Узоры эпического языка» (1978) подробно рассматривал особенности фольклорного языка, цель которого заключается в следующем: «...изучая природу фольклора на основе языковых фактов, он должен показать его взаимодействие с литературным языком». Такое соотношение он объясняет: «...как известно, фольклор, как особая область словесного искусства, стал необходимым продуктом для формирования поздней письменной литературы и даже всего литературного языка». Фольклорный язык – один из основных сфер казахского литературного языка.

Ключевые слова: литературный язык, письменная литература, язык устной литературы, фольклорный язык, сфера литературного языка

Introduction

The study of the history of the “literary language” is the determination that the national language is literary sorting, filled with new stylistic means and language element, there are new semantic words and language structures correspond to the laws of the Kazakh literary language. Along with S.Amanzholov, N.Sauranbayev, K.Zhubanov, who opened the way to the study and formation of the theoretical foundations of the history of the literary language R.Syzdyk, S.Isaev, B.Abylkasymov, K.Omiraliev (Momyanova, 2011:98), as well as Professor E.K.Zhubanov investigated research at new heights.

In the center of attention of the scientist-linguist constantly there was a language of a literary word, variety, national literature, namely linguopoetic knowledge of oral art language, linguistic aspects of knowledge.

The scientific heritage of Professor E.K.Zhubanov studies the aesthetic laws of the national language from a general philological point of view. Scientific founder of Kazakh linguistics K.K.Zhubanov said that “Language as the warehouse of human history”. In the same language repository, figurative and folk literature was explained by the pattern of the phrase, the phrase, the artistic features of the language, connected traditional folk-

loristics with the linguostylistics and the linguopoetic method was also introduced.

The scientist has his own views and positions in the interpretation of the category “literary language”, based on the view of “Eurocentrism”.

a) “literary language” is not “the literature language”, the output of each literary language on the stage of history, stages and problems of language expression;

b) images of words characteristic of the oral poetry of the Kazakh people, as a communicative tool, served as language forms until the national period;

c) mastering the oral literary vocabulary of an international character by terms having a terminal meaning “kosem til”, “tobe til”. The scope of the concept “tobe til” includes the most diverse literary language on the scale of the concept, meaning, as well as the field of distribution (stratification);

Figurative language literary phenomenon, which normally is not the place of service languages in Indo-European linguistics are associated with the concept of “medialect” (E.Zhubanov). In Russian, the poetic “medialect” is understood as a folk language between a literary language and a dialect, which differs from the outdated vocabulary, some grammatical, phonetic forms of everyday speech. That is, “for high genres of song folklore, a supra-dialect form of speech is used, which in its generalized nature is close to the literary form of the national language”

or “the basis of folk poetic speech is the phonetic, grammatical, lexical systems of the dialect in the repartitions of which this folk poetic work exists”. The language of Homer’s poetry, the linguistic use of the ancient Germanic epic tradition, is recognized as a striking example of such an unusual poetic superdialectic.

d) the highest type language systems before the advent of writing and artistic lines, growing in the soil of oral literature, especially epic poetry’s language;

f) examples of literature, the transcription of the Turkic-speaking channels to output pair such as “Er Tostik”, “Kubygul”, “Kula shooter and Zhoya shooter”, “Ker kula atty Kendebay” could be seen only after the acquisition of national character, uniform in style, and in the terms of the way of presentation. The scientist also pays attention to the study of linguistic facts from a semantic, ethnolinguistic, cognitive, functional point of view. For example, the versatility of the consideration of the concepts of “folk literature” and “literary language” is closely related to the areas of theoretical and applied nature of the estimated value. At the same time, due to the fact that the language of oral Kazakh literature was not interrupted in any case, in any case is not isolated, it is constantly fed from this language, developed under its music, under its influence and pattern. Here the scientist expresses his opinion on the subject in the form of approval, objection, desire, etc.

Individual assessment in the opinion of a linguist on the axiological value of the object (the people’s literature and the problem of literary language – M.B.) it is estimated from the point of view of a certain aspect, i.e. on appearance, or on an internal look, or on usefulness of performance of a certain subject. According to researchers, for example, Arutyunova N.D. and Shmeleva T.V. allocate 7 types of individual assessment, Emelianenko E.M. – 8 types. Analyzing the language of folk literature, linguopoetics of diversified literature, Professor E.Zhubanov noted that in the early 60-ies scientist R.Syzdyk expressed a serious opinion about individual scientists-correspondents (T.Kordabaev, A.Iskakov) and whether oral literature belongs to the literary language. This example is an example of oral literature. As well as written literature, traditions of oral literature as much as possible keep the oral norms as one of branches of folklore and verbal art is the rich product necessary for formation of the subsequent written literature and even all literary language, – defines a place of an assessment of General character of language of national literature in history of the Kazakh literary (literature)

language. Most of the estimated value of the oral word of the people is able to transform and recreate the national language in the aesthetic state, as well as the Kazakh oral artistic language, different from the ancient system of communication. At the same time, in linguistic scientific works, evaluation is associated with the evaluative nature of the relationship between the subject and the object. Scientist expressed thoughts-conclusions-another component of the assessment, its justification, ie, proof that the assessment in what terms. There are formed, tempered constant norms of each level (layer) of the language structure. The collection and systematization of norms of the same level and their systems form and form the whole General norms of the literary language. On the basis of these norms, the literary language is distinguished by other types of means of communication between people, even dialects of the national language, the simplest speech language, etc. (Zhubanov E.K., 1996:3).

After the laws and rules of the literary language, which for many centuries have been united with the people, history, now have become more stable than before, and determined the multifaceted systemic features of the literary language. As a result, the characteristic norms of the literary language on the basis of these regularities and features are used in the normal state and differentiated approach.

The famous scientist R.Syzdyk “the main feature of the literary language is its processed and normalized language, it is one. The organizer in the field of activity on the part of the population, the connecting personality of members of society, that is, must have the appropriate properties. This is the second frontier. The object of each of the things, each phenomenon (essence, nature) is recognized by comparing, contrasting other objects with other phenomena. The opposite phenomenon for the knowledge of literary language is spoken language. This is the third condition that must be recognized as literary language. Literary language is a language tested in the practice of society, the norms of which were used as normalized in the consciousness of society, and these norms should be divided into all models. This is the fourth character. If you look at these signs, that is characteristic of the Kazakh language literary attribute has motives of quality and to the national century” (Syzdyk R., 1998:14).

However, it is difficult to say that the Kazakh literary language has passed the way of formation and sorting. The history of language is a complex problem, “literary language” is a historical concept. It has been formed and is being improved in relation to the social life of the population. Is the language

of folk literature a literary language? due to the fact that at the present time in Kazakhstan there is no state language or a state language does not exist. In addition, it has also been found that there are no samples of “Tobe til” (super-dialect), serving as a literary language before the nation.

In connection with the history of literary language, some “misunderstandings” sometimes believe that fiction can be combined with language and literary language, and another can walk instead of one. At the same time, the scientist E. Zhubanov stressed that the language of fiction is a literary language, but it can not show all the realities and diversity of the modern literary language, which is only a figurative example of its phrase.

And if we take the prehistoric period then enough of the greatest styles of poetic language-epic – genre of oral poetry. Evaluation, evaluative vocabulary the scientist is guided by cognitive activity (cognitive direction) by the choice of the nature of language units, manifested through a variety of thoughts and experiences. As you know, during the formation and formation of language, everyone has an idea and assessment of the world, phenomena, actions. Language is the basis of knowledge of spiritual values, along with the main means of expressing thoughts.

Experiment

The epically richest kind of Kazakh folk literature does not begin with Orkhon monuments, on the contrary, the monument knew that all the nominal ancient inscriptions were examples of literature caused by the epic system, maximum imitation of its characters, strong imitation of the epic traditions of oral verbal art. The view that oral literature never begins with written literature was supported by many people. The language of folk literature is not only a high level of communication, but also a modern artistic language, which, as a rule, is associated with the concept of value concepts, the semantic nature, structure, specifics of the language. Each other change, but also continuously continues from the second that in literary languages correspondence subject to a single, and their has become a whole phenomenon, historical-specific realities of time, space, is composed of various factors and is often due to all the same quantities corresponding to the situation of communication and conditional fragments. On the one hand – the internal laws of the development of the national language, on the other – extralinguistic objective situations outside the language, such literary languages always perform the

duties of their period as a means of communication. In accordance with this principle, when dividing the history of literary language into epochs and stages, language specialists analyze them with conventional names: “oral literary language”, “oral literary language”, “written literary language”, “bookish language”. According to Professor E.K. Zhubanov, all these are processed forms of the national language, used in high spheres of social relations, i.e. at a high level (strats).

Native language culture increase and its public service expansion are connected with the formation and development of the written literature. The functional rank expanding and literary language service in the life of the people is the communicative language field, cultural and spiritual achievement. If literary language is the highest form of public language development, and if it is above the crown it shows that population owns one of the country’s culture raises. It’s known that the degree of closely related categories hadn’t been at only one position. Differences between the first and nowadays degree of categories are too big. For example, the degree of Soviet-era Kazakh literary language are far from the degree of the nineteenth century literary language.

The oral literature and folklore it can not be compared with any other literary language of any time. Despite the proximity significant among them, they are two different categories. It is not easy to explain their differences in a few words. Professor E. Zhubanov “Epos language expressions” (1978), in this book features of folklore language is considered comprehensively, specifically clarified for the purpose: “... to study the nature of folklore on the basis of the language facts, to show its relationship with the literary language” (Zhubanov E.K., 1996: 7).

Scientist-journalist explains the relationship between them: “... the folklore art of a word as a branch of subsequent entries in literature, and even for the formation of the literary language was a plentiful food, it’s known “ (Zhubanov E.K., 1996:6).

In turn, the academician I. K. Kenesbayev says: “the author’s “was a plentiful food, it’s known”” he reinforces the folklore is literary language “was one of the main channels of literary

language,” also : “The art of spoken word created Kazakh literary language, it’s known that one of the main channels feeding,” he considered. Some of the Kazakh language specialists who supported this opinion evaluate this issue differently now. For example: “The history of the formation of the Kazakh literary language and their ways of development” (1981.) some of the authors of the articles of the collective supplied admittoral language, folklore

language as “literary language.” In the above mentioned collective supplied the scientist E. K. Zhubanov in his article named “Kazakh folklore and literary language” now included folklore closer to literary language. “The early or later researchers none of them” could say “oral language is non-literary. However, the “literary well established, with the legitimacy of its own language “is not going to dare to ask recognizing the second,” he said. What “oral language” non-literary says.

Kazakh literary language on the basis of the laws of the Kazakh spoken language progress appears on the stage of life of the population is developing. And deliberately try to create conditions for the improvement of the same language in accordance with the increase in the public service will be in various stages of progress, it will be modern. However, oral language so can not be absorbed because of the richness of the language spoken, the special quality of the new literary language, could rise to a new level, people can not be a form of language, tribe, people served as a spoken language skills. It's live oral conditions. It appears in the form of an oral spread mouth to mouth, from generation to generation becomes head of people's spiritual heritage, they sang every country, every language to change the responses of the heart of the earth “news” entered. Therefore, the Kazakh language is very common folk are a few guidelines for each of the models. The minds of the people in their country, according to the thinking level study of language, narrative, description, proverbs and sayings, using of regular expressions, a simple speech patterns, language and can see there are often zebra crossing. “Kozy Korpesh and Bayan Sulu” There is a version of the poem. Published in 1959, including savings from version 6 (compiler and editor I. Duisenbayeva). Comments are at the end of the set page 178 (on page 275-353). In which the construction of a poem, language features, are reluctant to take them. “The country's most common among” the most ancient psalm so show it means to be impartial? “Kozy Korpesh and Bayan Sulu” Tribute to the new version begins this way:

Meken izdep, zhigitter, kel keteli,
Ortassyndakok tobe, belgi teteli,
Azamattar, yerinbeityngdassanyz,
Kozy Korpesh- Bayandyterbeteli

(Listening to the lyrical folk song, all learn the history of the country with propaganda motives.

With the help of the verb endings -li, ly).

But Berezin's version last words of these lines are given in this way: Come ... Let's go, Let's mark Let's shake. Another one (52 p.) The composition of the ways of others. Berezin's version 29, the name

of the 32 rows of the verb “is” person “rumors” in the form of (1), A. Frolov's version of the 5-8 line “eken” emis (2). is. “The country's most common among” the most ancient psalm so show it means to be impartial?

“Kozy Korpesh and Bayan Sulu” Tribute to the new version begins this way

1. Kyl kopirden adamdarzhureremis,
Ammezhandysiratkaaidaremis,
Tyngdaiturganyerikpeierlerbolsa,
Ertezamanbir-ekibai bar emis
2. Kyl kopirden adamdy aidar emish,
Kylmystyny tamyqqa aidar emish,
Tyngdaiturgan, zhigitter, erlerbolsa,
Ertezamanbir-ekibai bar emish

(The meanings of lyrical and epic poetry are given as a poem. Here are given comparing two versions of folklore. Hearing-emis,- emish; hearing-bar emis,- bar emish).

Results and discussion

Originals of these sequences are not consensus, are not the language of poetry and literary language. One of the main characteristics of the language of literary folklore can be measured by what is in the degree of regulation in this respect will not fall short of the language, but you can not completely ignore the low level. Researcher E. Zhubanov the above-mentioned book gives many examples to prove it. Some of them are as follows: “Kozy Korpesh” has become a psalm put an end forever the only people went *ainaldy/ailandy/, zhangyz//zhalgyz, birzholata //birzholo, kuman//shuman/shuba/, erte//erle, zhumala//domala, zhubap//zhauap, uatu//zhubatu //* such kind of deviationst. They face all versions of a song. “

In the poems “Kyz Zhibek”, “Alpamys” the words *kotergin, zhurmegin, kelgin, suragyn, ishkin* order of songs expressed II person exclamatory is rarely found retreat in other poems. At the same time, in oral literature an improviser's words and grammatical signs are differ from the other, and there are volatile changeable examples in an epic song or in other different poems.

Of course, is not in accordance with the language of the literary language of specific regulatory requirements folklore, shows that the most impaired.

There wasn't written literature, wrong selection of the language, with spoken language and same melody connection is the reason of low degree of regulatory language literature.

Those, we can discern especially in poem lines between the lines as comments and phrases with

are used for explaining their minds. The syntax of folklore language prosaic stories usually cloak as simple sentence. For example, Khan olqatyndyaldy. Ulinekeldi. Khan qatyndyaldan son auruboldy". "Khan married, took her home and then became ailing".

In sample of people's literary language to select sentence compacts the sort of language that is similar to the style of fiction is non-visible, repetition is often observed in the literature. For example: ("Bulzhet ibastyzhalmauzydynuieken, ishindeozizhatyreen, zhetikun, zhetitunuiyqtaidyeken. Sol kuniuyqtaganeken.) "This is the house of the seven main cannibalism, it was seven days and seven nights sleep. On that day was sleeping". On the point of view of literary language, oral literary language is not literary language.

Of course, there is no doubt that oral literature had big influence to written literature.

Proverbs, comparisons and figures which were taken from the nomadic life, etc, are still used for our written literature as unquenchable key importance (worth). As it was used for folk music by our modern composer's opera recordings, it increases people's triumph to written literature.

Folklore's, especially epic types – heroic poem, moving from mouth to mouth, becomes common for all nations. For example: "Alpamys" is on Kazakhs and Uzbeks. We and also Altai folk have "KozyKorpesh". According to our folklorists, big and small types of oral literature become a common heritage for lots of nations.

Also there are lots of poems which were written during the Nogaibai era as famous poem "Kyz Zhibek" called Nogai poems. Karakalpak people, Siberian people, Karachays, Kymyks, etc. participated to create these Nogai poems. Shortly, in addition to memorable oral literature and short types of traditional songs from ancient eras there are Korkyt legend, Asan Kaigy, Sypyra improviser, orator Zhirenshe, Aldar Kose, Er Tostik, Kambar, Alpamys's poems often can be found among Turkish-speaking people, seems as common heritage from Kypshak and Ogyz people. Even they have same net, pattern and language similarities, there are different versions. There is a rumor that Zhambyl performed his own chapter from Kyrgyz epos "Manas" and Kenen Azirbayev performed chapter "Koketai dynassy". Obviously their Kyrgyz and Kazakh versions can be different. So what shows species features that short oral literature can be the same among different nations but have lots of versions among one folk? Oral small and is not one of the more common types of people, including

several variants of the population, the existence of a wide variety of specific language what? It happens because, first of all, if it is oral literatures suitable to natural phenomenon, and secondly, it shows that literate language didn't standardize their language. About the last reason a group of researchers understood it as nominate and insult oral folk literature and as support they want to express that we have to show "good intentions" to oral language and it also has to be literate language. (Abylkasimov B., 2011: 54). But it is not true, dubiety.

Conclusions

We can say the following about Kazakh oral literary language: this language is not literary language, but it's relevant, it has some standards of literary language-wealth of words, phrases, construction of sentences uses as the spoken literary language. For example, in eposes such as "Kobylandy batyr", "Er Targyn" is described the manifestation of nation's wisdom. Not only in those, but literature have been verbally talked, later it was discussed among the people in the nation and some effects influenced to the construction of language, which led to the improvement of language wealth. The development and positive sides of dialect had been improving the language together with written literary language. Therefore, verbal language had not directly reached the level of literary language, to make literary language we say that special laboratories and stuff were created.

Therefore, the big figures of written literary language use in their works not only the samples of oral literature and content of subject, but also the richness of the language. To prove, Abay Kunanbayev, Ibrahim Altynsarin, Sabit Mukanov, Gabit Musrepov and others considered as an evidences.

According to A. Iskakov, in 15 centuries "verbal literary language" existed, and then this "verbal literary language"- seems to be a literary language. The author could explain all features and stuff in verbal literature and truly explain how they were created. Then the author says "Even if the oral literary language has all these features, in ancient times- at the national level- the verbal literature of nation in current times- people wanted to establish national literature." The only inconsistent in this correct opinion is "in ancient times... people wanted to establish the basis of literary language". According to his assumptions (in his words), in ancient times, approximately in 15's centuries "verbal literary language" have been existed. There are no evidences can prove it. In another article he mentions wrong

opinion of people who say that verbal literary language is not a language, and then he says “people have to realize that the nation’s language is already a verbal literary language”. Thus A. Iskakov claims that verbal literary language is already a part of literature, whereas contradicts to his statement that literary language is “just establishing”. Even E. Zhubanov says that he puts two such opinions. During an experiment, on people who say that the verbal literary language is not literature language (T. Kordabayev, E. Zhanpeisov, M. Tomanov), he describes some properties for specific language and finally compile the following two points:

“Kazakh modern literary language originally the language of the people, the people’s oral language, the language of bourgeois and socialist nation, and described as the national written literary language, continuously development reached present days.” Then, before the national literary language the author admits that it was the basis for the following language 1) national language, 2) oral language, 3) the bourgeois national language, 4) the socialist national language. It’s enough to say first two of them (Abylkasimov B. 2011: 58).

Because of similarity between modern Kazakh literary language and national language, it seems that there is almost no difference between them. Therefore, Gabiden Mustafin does not prefer to divide Kazakh language into “literary” and “non-literary”.

In the article “Time and the writer” (1975, 12 b) he says “In fact, there is no difference in the national language and prose”, but before that, in published “Kazakh literature” article, he openly states that he is against of division Kazakh language into literary language and national language. The reason of his statement is, literary language should be considered as “a foreign language” or “book language”. Indeed, both languages (“national language” and “literary language”) have the similarity in the construction of the language; however, they also have significant differences from each other.

According to the common thought, national language is imperfect one whereas literary language is considered as the language that was developed by linguists. Here is the basic of literary language that consists of national language that was improved by skillful speakers. Among these speakers, there are representatives of the whole nation, writers, poets, journalists, scientists and representatives of other professions, who express themselves through literary language; workshop of the literary language is written language, printings, radio, TV, meetings, conferences, convocations, lectures halls, schools

and even local dialect which consisted of imperfect speech or dead-level of communication language. In the process of developing Kazakh literary language its features were appeared by itself.

Collecting all of this information, the conclusion is:

The literary language is a type of language that came through literary writings and has its own standards and style of the language used by community.

Confirming this, the major channels of making scientists with literary language are verbal language and folklore that keeps oral language skills. Some scientists neglect this and think that the value is the beginning the history of literary language from ancient times, they pretend like exalting oral language, folklore and believe that these are all the same things as a literary language. Let us see the individual with this illogical opinion from the perspectives of these words: “Is it possible that written language can be similar to verbal language? No, verbal language can never be similar to written language. Writing only in oral language is the sign of language illiteracy.”

Modern orator/spokesman tries to speak in literary language as close as possible.

In their speech, the structure of the sentences has nation’s basis, and has pre-cut norm plans. Even a simple speech has its own features (for example, the use of sentences in a special manner, the use of a shorten words). Even if the speaker is very good as orators, not all of his speech may be considered as literary language. Written literature is quit differentiated; it has author’s thinking, it couldn’t be easily said in verbal language, it expresses the relied and language materials.

Thus, while the written literary language have not been existing, the verbal language was marked as rich, artistic, and became a tool of public speaking, however still not considered as literary language. The verbal form of a literary language appeared during the development of a written literary language.

Ancient art of music of Kazakhs was very famous and pleased every listener. But all of the music symphonies and plays were not an art of drama. As well as Kazakh language is rich, impressive and beautiful only a few or even on hundred could use it fully. At that time, music of Tattimbet and Kurmangazy was at the top of art. Ancient Kazakh music, folk for majority, now is transforming into international piece of art. Now it is not the only dombyra, but an orchestra: variety of motives and different instruments are used widely.

Kazakh language was not the only communicative instrument, but also played formal, literature, cultural and artistic roles. Now Kazakhs literature language's "symphonic orchestra"- a broad and rich literature, whereas "Chorus" is deep, steel, saturated sound (Abylkasimov B., 2011: 61).

Kazakh nation's music turning into opera, folklore continued with literature, spoken language adapted into the literary language, and the development- is the legitimacy of culture. Thus, at the basis of modern Kazakh literary language we

confirm the existence of national language. Dialect words, jargons, and the literary language builds the national language.

In conclusion, to learn the history of literary language means, researching the of the national literary language selection, finding various stylistic elements of the new tools and language content, needing of new enrichment of meaningful words, emotional intensifications, finding the difference of the words by their meaning and studying the terminology process.

References

- Momynova B. History of the Kazakh literary language: textbook. – Almaty: Kazakh University, 2011. – 283 p.
 Zhubanov E.K. Kazakh oral artistic language. – Almaty: Nauka, 1996.
 Syzdyk R. History of the Kazakh literary language. 3rd edition. – Almaty: Arys.
 Abylkasimov B. Kazakh media and historical literary language research. – Almaty: Institute of Linguistics, 2011. – P. 380.
 Spiritual modernization. 100 new textbooks of the new humanitarian of kazakh language.
 Tore Y. The history of language. Introduction. – Almaty: public fund "National translation bureau", 2019. – 244 p.
 Ter-Minasova S. Language and intercultural communication. – Almaty: public fund "National translation bureau", 2019. – 314 p.
 Muratbek B.K. The history of the Kazakh literary language (based on Latin graphics). Active chrestomathy. Electronic training book. 2019.
 Musaeva G.A. Qazaq tili – shet tili retinde (Bazalyqdengej). [Kazakh as a Foreign Language (Basic level).] 1-kitap. Oququraly (ondelip tolyqtyrylgan, 2-basylymy). – Almaty: Qazaquniversiteti, 2017. – 244 p.
 Ramazanova Sh.A. Qazaq tili: oququraly. [The Kazakh language: a textbook.] Almaty: Qazaquniversiteti, 2017. – 222 p.

References

- Abylkasimov B. (2011). Kazakh media and historical literary language research. Almaty Institute of Linguistics, page 380 (In Kazakh)
 Momynova B. (2011). History of the Kazakh literary language: textbook. Almaty: Kazakh University, 283 c. (In Kazakh)
 Muratbek B.K. (2019). The history of the Kazakh literary language (based on Latin graphics). Active chrestomathy. Electronic training book. (In Kazakh)
 Musaeva G.A. (2017). Qazaq tili – shet tili retinde (Bazalyqdengej). [Kazakh as a Foreign Language (Basic level).] 1-kitap. Oququraly (ondelip tolyqtyrylgan, 2-basylymy). Almaty: Qazaq universiteti. P. 244. (In Kazakh)
 Ramazanova Sh.A. (2017). Qazaq tili: oququraly. [The Kazakh language: a textbook.] Almaty: Qazaquniversiteti. P. 222. (In Kazakh)
 Syzdyk R. History of the Kazakh literary language. 3rd edition. Almaty: Arys. (In Kazakh)
 Spiritual modernization. 100 new textbooks of the new humanitarian of kazakh language. (In Kazakh)
 Tore Y. (2019). The history of language. Introduction. – Almaty: public fund «National translation bureau», 244 p. (In Kazakh)
 Ter-Minasova S. (2019). Language and intercultural communication. Almaty: public fund «National translation bureau», 314 p. (In Kazakh)
 Zhubanov E.K. (1996). Kazakh oral artistic language. Almaty: Nauka. (In Kazakh)

IRSTI 16.21.33

<https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v177.i1.ph24>**Z.A. Alymbaeva¹** , **T.B. Ramazanov²** , **S.N. Sagatbek³** ,

¹Zh. Balasagyn Kyrgyz National University, Kyrgyzstan, Bishkek,
^{2,3}Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: zaryl@mail.ru, take_kzz@mail.ru, ernursagatbek@gmail.com

CULTURAL AND SEMANTIC NATURE OF THE CONCEPT «HORSE»

At the present time, scientists have fully approved that the training of horses was started in the Kazakh steppe. There is concrete evidence of this. And taming the horse increased the stage of cultural development. The Kazakh people cared about horses, which could be used when riding like transport, when you drink like kumys, when you eat like kazy. For this, they learned about the diseases of horses and knew the therapeutic effect, from early times, when medicine had not yet developed. We say kazakhs that "Born on a horse, lived on a horse". There is a reason. Riding horse, drinking koumiss, eating karta all these actions were reflected in the Kazakh songs, proverbs, aphorisms and phraseological units, served as a revival of the vocabulary of the Kazakh language. So many centuries have passed the Kazakhs developing urban culture, removed nomadic culture that lived by riding a horse. Grazing cattle was only the occupation for people. But the words associated with the horse did not go out of use. And helping to analyze and correctly use such words is the task of such scientists-correspondents like us. In this article we have tried to reveal that the Kazakh people with the help of a horse rose to the highest peaks of culture. In particular, with regard to horse breeds, we have shown that words have influenced the language of the nation, and the national code is related to the horse.

Key words: national code, collocation, stable phrases, proverbs and sayings.

З.А. Алымбаева¹, Т.Б. Рамазанов², Е.Н. Сағатбек³

¹Ж. Баласагын атындағы Кыргыз ұлттық университеті, Кыргызстан, Бишкек қ.
^{2,3}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: zaryl@mail.ru, take_kzz@mail.ru, ernursagatbek@gmail.com

Жылқы концептінің мәдени-семантикалық сипаты

Бүгінгі таңда ғалымдар жылқыны алғаш қолға үйрету қазақ даласында басталғанын толықтай мақұлдады. Бұған нақты дәлелдер де бар. Ал жылқыны қолға үйрету мәдени дамудың сатысын жоғарылатты. Халқымыз мінсең көлік, ішсең қымыз, жесең қазы болатын жануардың қабағын бағып, күйін келтіруге де аса мән берген. Ол үшін жылқының ауруларын жіті танып, емдік әрекеттерді медицина дамымай тұрған ерте заманнан-ақ білген. Қазақты «ат үстінде туып, ат үстінде ғұмыр кешкен» халық дейміз. Мұның себебі де жоқ емес. Атқа мініп көшіп-қонудан жүйрік баптап, қымыз ішіп, қарта жеуге дейінгі әрекеттердің бәрі де қазақтың өлең-жырларында, мақал-мәтелдерінде, афоризмдері мен фразеологизмдерінде де көрініс тауып, қазақ тілінің сөздік қорының молаюына қызмет етті. Қалалық мәдениет дамыса да, ат үстінде күнелткен көшпелі мәдениеттен алшақтап, мал бағу жеке адамдардың ғана кәсібіне айналса да, жылқы жануарына қатысты құрылған сөздер қолданыстан шығып қалмақ емес. Бұл мақалада қазақ халқының жылқы түлігін қолға үйретуінен бастап, жылқы арқылы мәдениеттің биік шыңдарына көтерілгендігін ашуға тырыстық. Әсіресе жылқы түлігіне қатысты сөздердің ұлттың тіліне әсер еткендігі, ұлттық кодымыз да жылқымен байланысты екендігін көрсеттік.

Түйін сөздер: ұлттық код, сөз тіркестері, тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер.

З.А. Алымбаева¹, Т.Б. Рамазанов², Е.Н. Сағатбек³,

¹Киргизский национальный университет им. Ж. Баласагына, Киргизия, г. Бишкек,
^{2,3}Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: zaryl@mail.ru, take_kzz@mail.ru, ernursagatbek@gmail.com

Культурно-семантический характер концепта «лошадь»

На сегодняшний день ученые полностью одобрили, что приручение лошадей было начато в казахской степи. Есть конкретные доказательства этого. А приручение лошади подняло казахов на следующую стадию культурного развития. Казахский народ заботился о лошадях, которых можно было использовать, если садиться на них верхом, как транспорт, если в пище – то пить кумыс,

есть казы. Для этого казахам пришлось многое узнать о лошадях и знать их лечебное действие, с ранних времен, когда еще не была развита медицина. Мы говорим, что казахи – это народ, который «родился на коне, жил на коне». На то есть подтверждение. Верховая езда, питье кумыса, поедание карты – все эти действия нашли отражение в казахских песнях, пословицах, афоризмах и фразеологических единицах и послужили возрождению словарного запаса казахского языка. В данной статье авторы попытались раскрыть, что казахский народ с помощью коня поднялся на высокие вершины культуры. В частности, в отношении конных пород было показано, что слова повлияли на язык нации, и национальный код связан с лошадейю.

Ключевые слова: национальный код, словосочетания, фразеологизмы, пословицы.

Introduction

Among the turkic peoples, the Kazakh people especially appreciated the horse with the word «horsewings of men». Kazakh people say themselves that they «horse-like» people. Under this there are relying purity, restraint of horses. Our people consider that the horse one of the seven treasures.

In the article of the Head of state Nursultan Nazarbayev «seven faces of the great steppe» said «From history it is known that the culture of horse riding and horse breeding spread to the world from the great steppe. Archaeological excavations of the settlement «Botay», belonging to the eneolithic period in the northern region of the country, proved that the horse was first purchased on the territory of modern Kazakhstan. In turn, our ancestors gained the priceless dominance in their age. And on a global scale, we have opened an unprecedented revolution in the economic and military sphere» (Nazarbaev, 2018: Elektron.reswrs).

The Director of the Italian archaeological expedition in Kazakhstan, PhD, archaeologist Jean Luca Bonora, one of the scientists that working in the country on archeology said «Botay culture was investigated by the famous archaeologist B. Seibert. In 4 thousand years BC in the Kazakh steppes horses were trained. In recent time, arabs asserts that horses for the first time were tamed in the arab desert within 6 thousand years BC. In this topic they wrote only one article. And in the Kazakh steppes halters of horses from iron and bones were found. In the ancient Kazakh steppe horse was not only a vehicle, but also a symbol of wealth and freedom» (Berkinbaev, 2014: Elektron.reswrs).

Kazakhs developed their immense culture and left behind an immortal cultural heritage while riding their horses freely all around the Steppe in their nomadic lifestyle. What are the achievements made by the Kazakh people through horse riding?

They:

- development of livestock and agriculture;
- development of veterinary medicine;

- military revolution and thus become the master of this vast steppe;

- development of modes of transport (carts, sleds);

- development of crafts in the manufacture of equipment, military weapons;

- development of mining business for forge and jewelry;

- achievement compactness and convenience of clothing;

- and also, achievement with the help of words related to the horse, our national-cultural code today.

In our research work we talk about the latest of these achievements, do research by individual thematic groups and talk about the importance of horses in Kazakh life.

Honor of horse cattle in the Kazakh life.

We say Kazakhs that «Born on a horse, lived on a horse». There is have a reason. Riding horse, drinking koumiss, eating karta all this actions were reflected in the Kazakh songs, proverbs, aphorisms and phraseological units, served as a revival of the vocabulary of the Kazakh language.

The people of the great steppe at the birth of a boy, was delighted saying «my son». In addition, the umbilical cord of the boy is wrapped in a cloth and tied to the mane of the stallion, so that their son becomes a man who knows how to grow and breed cattle. To the head of the cradle also tied the mane and tail of the horse, what can be kept in a hand-ful. The reason for this is that «mane and tail horse guards from dangers, from devil». This example of faith is found in mythical stories and fairy tales of earlier centuries, legends and heroic epics.

At night our mothers for centuries sang

«Құйрығыңды майырып,
Түнде жылқы қайырып,
Жаудан жылқы айырып,
Жігіт болар ма екенсің»

When the child begins to walk, along with the horse's mane cut the way with the word «Let him become a man».

In fairy tales and heroic epics, each hero had his favorite horse. This horse was not some horse to ride, and which passed through the test. In heroic epics Kobylandy's Taiburyl, Alpamys's Baishubar, Kambar's Karakaska, Issatay's Aktaban, Amangeldi's Shalkaska with owners became legends. They are described not only as a horse, but also as a smart companion of a man, able to help the owner.

Every child has dedicated a horse that will defend his country. About this researcher B. Balabaeva says: «for a young child it was a way to mark a ballot, which was the horse. If in Uly Zhuz said «basire mal», «balanyn basiresi», in Kishi Zhuz and Orta Zhuz said «balaga mal atadyk», «balaga at bolsyn depen saldyk» (Balabaeva, 2016: Élektron. reswrs).

When a person goes on a hike «at zhalyn tartyp minu», so that he returns safely there were customs like «tokym kagar», «tokym salar», «tokym silker».

«Күлдір-күлдір кісінетіп,
Күренді мінер ме екеміз?!
Күдеріден бау тағып,
Ақ кіреуке киер ме екеміз?!
Жағасы алтын, жеңі жез,
Шығыршығы торғай көз
Сауыт киер ме екеміз?!
Ор қояндай жүгінтіп,
Аш күзендей бүгіліп,
Жолбарыстай шұбарды

Тандап мінер ме екеміз?! (Ақтамберді)» great ancestors were chanting about horse breeding, probably, there is no limit in number of the works of the Kazakh people written separately from samples of oral literature.

In I. Zhansugurov's poem «Zhylykzhyrym» in «Kulager of Kazakh poetry»:

Қазақтың жылқы аңсақан жарлы, байын,
Жарлыны жалғыз атсыз алды уайым.
Сүйген жар, сенген достан жақын жылқы,

Білген жан бекер демес аттың жайын», poet Askar Suleimenov in a letter that written to daughter Asmain Paris: «Миледи! Сізге бұдан бұрын да жазған едім. Қайталанғаным емес – қайталаймын: Мен Сізді жүрегімде аялап ұзақ күткенмін, мұның не екенін Сіздің түсінуіңіз екіталай. Мен жылқыға қалай құлай берілсем – Сізді де тап солай жақсы көремін!.. АС май».

And not all of this suggests that all people of one nation love and respect horses more than human?

XXI century «advanced civilization». We must understand that this is not only not lagging behind the flow of time, but also not a retreat from the past of the nation. Otherwise, it leads to the mankurtism.

To save our Kazakhs heritage, we have to educate in childhood all the national heritage.

Influence of words about horses on language

In the Kazakh language there are more than 1230 names of colors, including 15 colors of the main, about 300 kinds of derivatives. In the study, scientist G. Smagulova and researcher A. Mankeeva wrote the work «dictionary of the names and shades of color» to the basic color names of the Kazakh language are *white, yellow, ginger, yellowish, blue, bluish, black, red, pink, purple, brown, grey, pale, light-yellow, light-ginger, mesh, brown, roan, green, stripy, calico, grey calico*.

As we have seen, the majority of these colors is the color of the horse. Due to the fact that over time, these colors are used in the visual understanding of various subject, abstract concepts related to the entertainment of culture and civilization. Most of the colors in the Kazakh understanding are the colors of the horse, cow, it indicates that the life of the nation is associated with cattle breeding.

In addition, the study of colors is not only the history of the past of mankind, but also constantly evolving. In order for our language to have many color names, it is important to know their color and distinguish the tone (Smagulova, Mankeeva, 2016:6).

Despite the fact that the rich vocabulary of our language has a rich fund of names of colors, sometimes we can not remember saying in russian or distinguish Kazakh color. Every nation has its own knowledge. Names of color in other national knowledge in our oral language will destroy the purity, euphony and subtlety of the language.

With the development of science and technology, to differentiate the use of new colors or the appearance of color names are regularity. All changes taking place in society are perceived by any nationality first of all with own understanding. For example, the Kazakhs say the machine «Iron Horse». Against this background, the past of the nation is being revived. However, there is a question why we don't say colores of cars comparing with horses in the Kazakh language, like brown, pale, calico, grey calico. This is because of the news comes from outside and is perceived as the same.

In describing the colors of horses are used in figurative words, local words, obsolete words, poetic applications, ethnographic phrases, translations, religious vocabulary, expressive words, oral language. In addition, writers and poet's many occasional use.

Here are examples of the use of dark-brown (combines of black, red, brown) in the above dictionary:

A red dark-brown is figurative. Pink dark-brown shade.

When he rejoices, even if he is afraid, his face reddens and turns into a red dark-brown. Both sides of face reddens, and painted to red dark-brown (Zh. Aimauytov).

Very dark-brown expressive. Very dark-brown shade.

I know, how I know?! My color is very dark-brown (M. Makataev). Raised his head, and sat. His color very dark-brown (I. Essenberlyn, K).

Making dark-brown poetic. Colouring in dark-brown.

As we have noticed, there are many different shades of this one color. The dictionary contains 28 different applications. In this regard, we can say that there is great importance of the color of horses for the formation of Kazakh color names.

There fore, one of our tasks should be the preservation and development of color names in accordance with modern innovations.

Experiment

The use of words related to diseases of horses

Kazakh people cared about horse that can be used as a transport and food. For this, they learned about the diseases of horses and knew the therapeutic action, from early times, when not developed medicine.

Diseases of Kazakh horses are divided into: general infectious and non-infectious diseases, chronic and acute diseases, prescribed and incurable. Depending on the individual organs: lung diseases, pain in the abdomen, intestines, diseases of the mouth, eyes, headaches, joints and ungulates disease, skin diseases, diseases of the genital organs and silent external injuries.

Treatment of such diseases is part of traditional medicine. This is one of the greatest achievements after breeding horses. Sometimes there are several types of treatment of the same disease. For example, there are the next ways treatment muscular disease, which can be caused by fasting or drinking water horse.:

- Crush with coal tongs or punching with awl;
- Bleeding nose;
- Bleeding from the bottom of the tail.

If we talk about the impact of these types of disease on the language of the nation, it is most

often used for anxiety, sometimes for inspiration. For example, if a woman is pregnant «a good horse remains in the legs», then the peers say «Are you mouse?». Among the diseases horses most commonly used in relation to a person in the alternative value – abrasion and emaciated.

The dictionary of the Kazakh literary language provides the following information for «abrasion and emaciate»:

Abrasion noun.

1. a damaged area of the skin where it has been rubbed against something hard and rough

– Өздерің білесіңдер, менде қойға мініп жүрген *жауыр* торыдан басқа аяқарттар ештеңе жоқ, әйтпесе мінгізіп-ақ жіберер едім (М. Мағауин, Ақша қар).

Emaciated

2. *thin and weak, usually because of illness or lack of food* Жарлының жалғыз *жауыры*, Жардан құлап жатқанда, Байдың бірі бес еді (Қ. Тоғызбаев, Өленд.) (Қоңиратбаева, Qaliev, 2011: 221).

Proverbs associated with this external traumatic disease:

– *Жауынгерді жауыр ат жалықтырар.*

– *Жауыр атқа жіп құйысқан.*

– *Есек шарап ішсе,*

Ер-тоқымын сыйға беріп,

Өзі жауыр болар.

A free and phraseological combinations made with this word are as follows::

Арқасын жауыр қылды. Ығыры шықты, көк иық болды; азап шекті, азып тозды.

Жалсыз жауыр. Күйсіз, азып-тозған.

Жауыр ат. Арқасы жауыр болып арықтаған, әбден титықтаған ат.

Жауыр болған. Ығыр еткен, мезі қылған.

Жауыр болды. Арқасы жарақаттанды.

Жауырды жаба тоқыды. Жасырып жапты, сыртқа шығармады, сыр білдірмеді.

Жауыр етті (қылды). Аттың арқасын жарады, жарақаттады.

Жауыр құйрық. Бейнетті көп көрген (адам, мал).

Жауыр сөз. Жиі айтылатын, жаттанды.

Қара жауыр. Мезі қылған, ығыр еткен (сөз, әңгіме) (Қоңиратбаева, Qaliev, 2011: 221-222).

«Abrasion, emaciated» words are directly related to a horse, to a tale, to a person. Every combinations show a negative value. In this regard, we see that only one disease of horses is associated with the enrichment of the language stock of the nation.

Findings and discussion

The importance of words related to the beauty, character of the horse.

In the Kazakh knowledge horse is also a symbol of beauty. Perhaps there are not so many nations which depicted the beauty of horse sculpture. Akan Seri says in his one poem.:

Шынымен өлгенің бе, Құлагерім,
Салбырап сапты аяқтай төменгі ернің.
Атығай-Қарауылға олжа салған,
Бота тірсек, қыз сағақ, сандал керім.

The Kazakhs, on the contrary, there is equation «*ertteuliattay*» which characterizing the figure of a girl comparing with horse. In addition, in the dictionary of the Kazakh literary language «*qulyn musheli–denesi symba*», «*qulyn mushesi buzylmagan – uyzday zhas, balgyn*» (Qazaq ädebî tiliniñ sözdigi, 2010: 317-318).

In addition, there are such imaginative combinations that characterize the beauty, slimness of the girl:

*Адам айтқысыз [айтып болмас]
Адамнан асқан сұлу
Айдай аузы, күндей көзі бар
Алтын асықтай
Атқан таңдай
Ауызға үріп салғандай
Ауызбен айтып жеткізе алмау
Жаңа туған ай <-дай> секілді
Жаяу жатып, атты түсіп қарағандай
Келбетті келген
Киіктің асығындай [лағындай]
Қараса көз [жан] тоймау
Қаса сұлу
Құланның құлынындай
Қырдың қызыл гүліндей
Қырмызыдай ажарлы
Оймақ ауыз
Он төртінде туған айдай
Сағағынан үзілген
Сүмбіледей әдемі
Тілмен [ауызбен] айтып жеткізе алмау
Үріп ауызға салғандай
Хордың қызындай (Smağulova, 2010: 134-135).*

Nevertheless, in today's youth language there are combinations that characterize the figure of a girl «figure of a horse», «figure of a guitar, dombra», «90x60x90».

Above we give an example for phrases «*ertteuli attay*», «*qulyn musheli – denesi symbatty, sulu*», «*qulyn mushesi buzylmagan*».

Drawing beauty in this imaginative combination is not the same with the concept of «horse figure», it is more polite and corresponds to the Kazakh national knowledge.

Kazakhs valued beauty not only with one sculpture, but also through each element of the image. «In Kazakh folklore, there is a deep meaning in the description of a woman», says Akseleu Seidimbek (Seidimbek, 1997: 215). From this we can see that the description of beauty is removed from the national knowledge.

The unification of words related to character with the character of horses

The people who settled between Atyrau and Altai say that they have «the character of a horse». We were told that this generally deals with purity, kinship, sacrifice in this nation. For this comparison, Kazakh proverbs can clearly testify.

For example:

– Азамат ердің белгісі – аз сөйлер де, көп тындар,

Арғымақ аттың белгісі – аз оттар да, көп жусар.

– Ат сауырға шыдамас,

Ер бауырға шыдамас.

– Ат арыса тулақ.

Ер арыса – әруақ.

– Ат үйірін сағынса,

Артқы аяғын қағынар.

Ер үйірін сағынса,

Айыл-тұрман тағынар.

In these proverbs only one person gives the image of the whole nation. And he has a special meaning in combination with a horse, not with others.

The researcher Talshyn Sagynysh commented Kazakh.tv: «the secret report of major-general Wedmarn, military commander of the Siberian military unit, he says, «in order to appease the Kazakhs need to separate from horses» and at the beginning of the twentieth century, the chieftain of the cossacks, who served in the Zaysan region, Ryabushkin: «If Kazakhs sit on a horse, they obey to no one. To subdue them, it is necessary to deprive them of the horse».

Since 1930, the conquerors began to achieve this goal. In the Kazakh steppe from 5-6 million horses, freely moved, only 1 million horses left at the beginning of 1940. More than half of them were again transferred to the Second World War. So there was harm on Kazakh horses.

But Kazakh and horse are a similar concept. And, despite the fact that our spirit is weakened, our

strength, elevation, freedom, in and of itself, retreat from the way they saw the horses. No one will ever be able to destroy the national code (Sağınış, 2018: Élektron.reswrs).

In addition, we are often faced with such concepts that have the character of a horse, as the advantages and disadvantages that a person has. Many of these words are proverbs and sayings.

«Aigyry kandai bolsa, qulyny sondai» tells the person from the origin, «*aluan-aluanzhuyrikbar, aline karaizhugiredi*» to a strong man who entered the competition.

Depending on the character of the statements addressed to the individual, can be divided into two groups

1. About bad qualities of the person;
2. About good qualities of the person.

The first group includes sayings such as: «*At zhamany taymen oinar*», «*At semirse, iesin teber*», «*Zhaman aika zhal bitse, zhanyna torsyk bailatpas*», «*Zhaman aigyry zhatyryna shabardy*». These proverbs describe the nature of unselfishness, stupidity, injustice of man.

The character of the horse is associated with the character of man, like generous, gift. For example, «*At aunagan zherde tuk kalar*» (nobility, generosity), «*Asauga –tusau*» (perseverance and discipline), «*Argymak attyn balasyarygan saiyn tyn zhortar*» (persistence), etc.

Conclusion

It is impossible to imagine the Kazakh language without proverbs and sayings. As well as proverbs about horses have their place in the formation of the meaning of the artistic word. Keeping it, do not remove from use, in our hands.

We decided to connect the last knot of our scientific article with the experience of a developed Japanese country. «After Japan became an island, it had a very interesting psychology. For example, they now do not bring them any income sowing rice. That's what all international experts say. Yes, they get 65 quintals per hectare, but can not compete with others in price and area. it is very profitable for them to import rice from abroad. But they deliberately sows. The question of language, language in mentality, mentality in national nature affect, so if the Japanese do not sow rice, disappear nation. Because 70-80 percent of Japanese words are related to rice. If these words disappear from the consciousness of the Japanese, then the Japanese disappear» (Kenjebek, 2018: Élektron.reswrs).

Also the richest fund of language of our nation is directly connected with cattle breeding. So, in order not to lose the Kazakh national meaning, valuable culture of the Kazakh language, transmitted from century to century, we should not stop to engage in cattle breeding, including horse breeding.

Литература

- Назарбаев Н.Ә. Ұлы даланың жеті қыры [Электрон.ресурc]. – 2018. – <https://aikyn.kz/2018/11/21/73794.html>.
- Беркінбаев О. Жылқыны алғаш қолға үйреткен қазақ даласы [Электрон.ресурc]. – 2014. – <https://e-history.kz/kz/publications/view/602>.
- Балаубаева Б. Жылқы және қазақ ғұрпы. [Электрон.ресурc]. – <http://old.baq.kz/kk/news/41946>
- Смағұлова Г., Манкеева А. Түсіндірме сөздік: түр-түс атаулары мен реңктері – Алматы: Елтаным, 2016. – 288 б.
- Қоңыратбаева Ж., Қалиев Ф., Есенова Қ. және т.б. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 6 т. – Алматы, 2011. – 752 б.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 10 т. – Алматы: Арыс, 2010. – 750 б.
- Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі. – Алматы: Елтаным, 2010. – 252 б.
- Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 464 б.
- Сағыныш Т. Жылқы мінез. [Электрон.ресурc]. – 2018. – https://kazakh-tv.kz/kz/view/blog/page_195896_zhylky-minez.
- Кенжебек Ө. [Электрон.ресурc]. – 2018. – <https://www.photostags.com/media/Bs5TgJkFqhT>.

References

- Balaubaeva B. (2016) Jılqı jäne qazaq ǵurpy. [the horse and the Kazakh custom]. <http://old.baq.kz/kk/news/41946> (In Kazakh)
- Berkinbaev O. (2014) Jılqıny alǵaş qolǵa üyretken qazaq dalası [for the first time a horse was domesticated on the Kazakh land]. <https://e-history.kz/kz/publications/view/602>. (In Kazakh)
- Kenjebek Ö. (2018) <https://www.photostags.com/media/Bs5TgJkFqhT>. (In Kazakh)
- Qazaq ädebı tiliniñ sözdigi. (2010) 10 t. Almatı: Arıs. 750 p. (In Kazakh)
- Qoñıratbaeva J., Qalıev F., Esenova Q. jäne t.b. (2011) Qazaq ädebı tiliniñ sözdigi. On bes tomdıq. 6 t. Almatı. 752 p. (In Kazakh)
- Nazarbaev N.Ä. (2018) Ulı dalanıñ jeti qırı [seven faces of the great steppe]. <https://aikyn.kz/2018/11/21/73794.html>. (In Kazakh)
- Sağınış T. (2018) Jılqı minez. [the horse's character]. https://kazakh-tv.kz/kz/view/blog/page_195896_zhylky-minez. (In Kazakh)
- Seydimbek A. (1997) Qazaq älemi. Étnomädenı payımdaw. Oqw quralı. Almatı: Sanat. 464 p. (In Kazakh)
- Smağulova G., Mankeeva A. (2016) Tüsindirme sözdik: tür-tüs atawları men reñkteri. Almatı: Eltanım, 288 p. (In Kazakh)
- Smağulova G. (2010) Maǵınalas frazeologizmder sözdigi. Almatı: Eltanım, 252 p. (In Kazakh)

A.B. Salkynbai , **U.U. Anarbekova**

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: asalkbek@gmail.com; u.anarbekova@mail.ru

AN ADEQUATE STATUS OF THE KAZAKH LANGUAGE AND ITS ACTUAL USE

This article discusses the topical issue of the language that needs to be resolved today, the language of the Kazakh people, which has a long history existing since ancient times. We well know it that the name of the nation complies with the name of the language. And the reason for the name of the country Kazakhstan is that the founder and owner of this republic is the Kazakh nation. We will consider the status of the state language of an independent country of the Republic of Kazakhstan under the highest law of Kazakhstan, and the status of the Kazakh language in real life, the level of actual use. The information presented will be followed by reliable examples, we will acquaint readers with the proper status of the Kazakh language. This year marks the twenty-eight years to the independence of the Republic of Kazakhstan. To this day, the people of the country consider the Russian language as an official language of the state. This article discusses the reason the Russian language in the people's understanding is the official language, and how credible it is. We show the list of institutions where the Russian language has used on an equal level with the Kazakh language under the law on the language.

Key words: the Kazakh language, state language, official language, the usage of the Kazakh language, state status.

А.Б. Салқынбай, У.У. Анарбекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: asalkbek@gmail.com; u.anarbekova@mail.ru

Қазақ тілінің лайықты мәртебесі және оның іс жүзіндегі қолданысы

Бұл мақалада сан ғасырлық тарихы бар ежелгі заманнан бері келе жатқан қазақ халқының бүгінгі таңда өз шешімін табуға тиісті өзекті мәселелерінің бірі болып отырған тіл мәселесі талқыланады. Қай жерде болмасын ұлт атауы мен тіл атауы сәйкес келетіндігі бізге мәлім жағдай. Ал, елдің Қазақстан деп аталу себебі бұл мемлекеттің негізін қалаушы әрі иесі қазақ ұлты болып табылатындығы. Ең ірі құрлықтың Азия бөлігінің жүрек тұсынан ойып тұрып орын алған егеменді мемлекет Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі болып табылатын қазақ тілінің заң жүзіндегі және іс жүзіндегі мәртебесі жайлы сөз қозғалады. Берілген ақпарат дәйекті мысалдар арқылы нақтыланып, оқырман қауымға қазақ тілінің өзіне лайықты мәртебесі көрсетіледі. Үстіміздегі жылы Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғанына жиырма сегіз жыл болды. Осынша уақыт бойы егеменді Қазақ елі орыс тілін ресми тіл ретінде қабылдап келеді. Бұл мақалада орыс тілінің не себепті ресми тіл ретінде қолданылып жүргендігі айтылып, оның қаншалықты дұрыс екендігі талқыланады. Ата Заңымыз бен Тіл туралы Заңға сәйкес орыс тілінің қандай мекемелерде қазақ тілімен тең дәрежеде қолданылатындығы жайлы сөз қозғалып, ол орындар тізімі нақты көрсетіледі.

Түйін сөздер: қазақ тілі, мемлекеттік тіл, ресми тіл, қазақ тілінің қолданысы, мемлекеттік мәртебе.

А.Б. Салқынбай, У.У. Анарбекова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: asalkbek@gmail.com; u.anarbekova@mail.ru

Должный статус казахского языка и его фактическое использование

В этой статье рассматривается вопрос о языке казахского народа, который имеет многовековую историю, существует с древних времен, который является актуальной проблемой, требующей решения на сегодняшний день. Мы хорошо знаем, что название нации соответствует названию языка. И причина названия страны Казахстан в том, что основателем и владельцем

этой республики является казахская нация. Казахская нация имеет свою историю. В этой работе мы рассмотрим статус государственного языка независимой страны Республики Казахстан в соответствии с высшим законом Казахстана, а также статус казахского языка в реальной жизни, уровень фактического использования. Представленная информация будет сопровождаться достоверными примерами, авторы знакомят читателей с надлежащим статусом казахского языка. В этом году исполнилось двадцать восемь лет со дня независимости Республики Казахстан. До нынешних дней народ страны принимал русский язык как официальный язык государства. В этой статье рассматривается причина, почему русский язык в понимании народа является официальным языком, и насколько это правда. Указывается список учреждений, где русский язык используется наравне с казахским языком согласно закону о языке и конституции.

Ключевые слова: казахский язык, государственный язык, официальный язык, использование казахского языка, государственный статус.

Introduction

The Kazakh language is the mother tongue of the Kazakh nation which compiles about 70% of all people of the Kazakhstan Republic, an independent country in the central Asia part of the Europe continent the biggest continent of the earth planet the only residence of all mankind. We well know it that the name of the nation complies with the name of the language. And the reason for the name of the country Kazakhstan is that the founder and owner of this republic is the Kazakh nation. The Kazakh nation has a long history. They are well-born courageous people whose early ancestors are Saka tribe who lived in the 1st millennium BC, after the Hun tribe and Usun tribe. Kazakh people founded their khanate (kingdom) in the middle of the XV century. One of the essential historical records about the establishment of the Kazakh khanate is «Tarikh-i-Rashidi (ىدى خرىش ىتار)» (History of Rashid)» written by historical writer Muhammad Haidar Dughlat who lived in Mugholstan. In this work, the author describes the foundation of the Kazakh khanate as: «Abulkhair khan ruled the Desht-i Qipchaq. He made miserable the life of the descendants of Zhoshy (Jochi) khan. As a result, Zhanibek and Kerei had moved to Mugholstan. Their khan Esenboga welcomed them with open arms and gave them the land from the west part of Mugholstan, the area of Shu and Qozybas.

After they settled down there, Abulkhair khan passed away and the situation in his khanate got worse. There were many serious fights. The majority of the citizens moved to Kerei and Zhanibek side. Therefore, the total amount of people had reached 200 thousand. Uzbeks called them «Kazakhs». Kazakh sultans started ruling in 870 years (1465-1466)...» (e-history.kz).

Kazakh khanate had existed in history for about four centuries, had had its ruling law, writing system, and literature, a vast land, wise, discreet, strong and valiant khans. It was a great khanate that kept and

left today's territory of the Republic of Kazakhstan to its progeny.

In the XVIII century, Kazakh people had faced various severe conditions, for that reason they made a contract with the Russian empire to be at their disposal. In the beginning, they expected the relationship between the two countries to be as brothers' caring relationship, however, it ended up Kazakh people becoming a colony. When the Russian empire became a government, and the government became a union, the Kazakh people lived under the influence of Russian rule.

Experiment

Kazakh people were under Russia for about 300 years gained their independence in 1991 when Union of Soviet Socialist Republics (USSR) dissociated and the Republic of Kazakhstan had been acknowledged throughout the world. After declaring its independence, The Kazakh Republic had passed a law that has the highest powerful impact on every area of the country – The Constitution of the Republic of Kazakhstan.

It's known from the history that Kazakh people had their constitution before they became independent. They are the constitution of The Kazakh Autonomous Socialist Soviet Republic in 1926, The Kazakh Socialist Soviet Republic in 1937 and 1978. However, in these years Kazakhstan wasn't an independent country that's why people's rights were not protected completely.

They passed the first constitution of a sovereign Kazakhstan in 1993 on January 28, on IX session of the Supreme Council of Kazakhstan. It comprises an introduction, 4 parts, 21 chapters, and 131 articles. The constitution covered many legal norms such as,

- national sovereign
- independence of the country
- the principle of sharing power
- recognition of the Kazakh language as a state language

– recognition of the President as Head of State
– Judicial authorities – Supreme, Constitutional and Higher Arbitration Courts, etc. The Constitution of 1993 was based on the parliamentary republic model (e-history.kz).

In 1989 the Language Law was adopted and the Kazakh language was given a state language status. They approved it in the 1993 Constitution.

They adopted the current Constitution of independent Kazakhstan on August 30, 1995. The Constitution comprises 9 chapters and 98 articles. They devote the 7th article of the Constitution to language problem:

«Article 7

1. The state language of the Republic of Kazakhstan shall be the Kazakh language.

2. The Russian language shall be officially used on equal grounds along with the Kazakh language in state institutions and local self-administrative bodies.

3. The state shall promote conditions for the study and development of the languages of the people of Kazakhstan» (akorda.kz).

The information accurate in this article is that the Kazakh language is the state language. And now we can get the full answer on the question of what the state language is and how should we use it in Article 4 of the Language Law of the Republic of Kazakhstan N 151, adopted on July 11, 1997, based on this Constitution:

«Article 4. State language of the Republic of Kazakhstan

State language of the Republic of Kazakhstan shall be the Kazakh language.

State language shall be the language of public administration, legislation, judicial and administrative procedure, acting in all fields of public relations on the territory of the state.

The duty of every citizen of the Republic of Kazakhstan shall be the mastery of the state language that shall be the most important factor in the people's consolidation of Kazakhstan.

The government and other governmental, local representative and executive bodies shall be obliged to:

fully develop the state language in the Republic of Kazakhstan, strengthen its international authority;
create all necessary organizational material and technical conditions for unrestricted and free mastery of the state language by all citizens of the Republic of Kazakhstan;

assist to Kazakh diaspora in the preservation and development of their native language» (adilet.zan.kz).

Thus, by the Language Law, our state language the Kazakh language should be used in all regions

of our country in every field as the language of usage and language of documentation management. As it's shown in the third sentence of this article, a state language is the most important factor in the people's consolidation of Kazakhstan. For that reason, each citizen of The Kazakhstan Republic has to master the state language – the Kazakh language. A duty is a responsibility of the human being to fulfil the obligations concerning the people and society. Mastering the state language is an obligation of not only representatives of the Kazakh nation but also representatives of over 140 ethnic groups living in Kazakhstan. We should note it that this article of the Language Law is appropriate. The Kazakh people are the most populous among the peoples living in our country there are also many ethnic groups. To live in peace, all members of each nationality living in Kazakhstan should know the state language which is an important factor for joining the people of this land. Most other nations who inhabit our country are the descendants of Turkic people: Kyrgyz, Uzbek, Tatar, Uyghur, Turkish, Tajik, etc. People of these nations can learn the state language of Kazakhstan with no difficulties since the languages of these nations and the Kazakh language are relative languages. For people who speak Slavic languages such as Russian and Ukraine languages, mastering the state language is not a difficult task either. Many representatives of these nations fluent in the Kazakh language can be proof of that. Talking about many other nationalities who speak the Kazakh language can be written as a separate article with credible examples. If we look at the next following sentences of this article, we see the ways of bringing into action the requirements given in the previous sentences.

According to the Law to use the state language in every area of Kazakhstan by all the nations living in the government and other governmental, local representative and executive bodies shall be obliged to develop the state language in the Republic of Kazakhstan, strengthen international, authority of the Kazakh language, create all necessary organizational, material and technical conditions for unrestricted and free mastery of the state language by all citizens of the Republic of Kazakhstan and assist to Kazakh diaspora in preservation and development of their native language. Therefore, under the Constitution of the Republic of Kazakhstan, and the Language Law, if all the tasks were fulfilled properly the status of the Kazakh language would be much higher than the status we know today. Speaking more precisely, since the Kazakh language is a state language, citizens of the Republic of Kazakhstan, regardless of the origin of their nationality, would speak the same language as the common language and use

the Kazakh language; In all institutions, they would conduct the proceedings in the state language; they would recognize the Kazakh language at a certain level in an international arena; Kazakh diasporas abroad would be well-acquainted with Kazakh as their native language. 22 years could achieve that result. Here, the natural question arises. Why does not the Kazakh language have its proper status in real life as the status of under the Constitution? Why does the Russian language share this status, and most cases used in the Kazakh language's place? The reason is paragraph 2 of Article 7 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan. Some analysis will reveal the correctness of the answer.

Article 7 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan:

«Article 7

2. The Russian language shall be officially used on equal grounds along with the Kazakh language in state institutions and local self-administrative bodies» (akorda.kz).

Article 5 of the Language Law of the Republic of Kazakhstan:

«Article 5. The use of The Russian language

In governmental organizations and local government on a level with the Kazakh language officially shall be used the Russian language» (adilet.zan.kz).

We know from the previously described articles that we should use the state language in every field as a language of documentation management. By this article, we can use the Russian language on the same level as the state language in two types of organizations such as governmental organizations and local government. We need to understand that here it doesn't say about using the Russian language in all spheres rather only in two kinds of organizations. In all other places the state language, approved by the Constitution, should be in use. One more important aspect that we should pay attention is there is no such content as «the Russian language is an official language of the Republic of Kazakhstan», that means they do not give the Russian language status of official language. Therefore, to make it clear in what places we can use the Russian language on the same level as the state language, we will list the places that are considered as governmental organizations and local government.

The following is a list of organizations in the category of government organizations:

- The Administration of the President of Kazakhstan;
- The Assembly of People of Kazakhstan;
- Damu (Development fund);
- Kazairnavigation;

- Administrative Office of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan;

- The State Accumulative Pension Fund;
- The National Bank of Kazakhstan;
- Stocks of trust assets (ru.wikipedia.org).

The following is a list of organizations in the subcategory of government organizations:

- Institutions of the Republic of Kazakhstan:
 - o Agencies of the Republic of Kazakhstan:
 - The Agency for Economic and Corruption Crimes of the Republic of Kazakhstan;
 - The National Anti-Corruption Bureau;
 - The Agency for State Service Affairs of the Republic of Kazakhstan;
 - The National Space Agency of the Republic of Kazakhstan;
 - The Agency for Regulation of Natural Monopolies in the Republic of Kazakhstan;
 - The Agency for Religious Affairs of the Republic of Kazakhstan;
 - The statisticscommittee of MNE RK;
 - The Agency for Construction, Housing and Utilities of the Republic of Kazakhstan;
 - The Agency for Regulation and Supervision of Financial Market and Financial Organizations of the Republic of Kazakhstan;
 - o Committees of the Republic of Kazakhstan:
 - Kazakhstan National Security Committee;
 - o Ministries of the Republic of Kazakhstan:
 - The Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan;
 - The Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan;
 - The Ministry of Defense of the Republic of Kazakhstan;
 - The Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan;
 - The Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan;
 - The Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan;
 - The Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan;
 - The Ministry of Healthcare of the Republic of Kazakhstan;
 - The Ministry of Labor and Social Protection of Population of the Republic of Kazakhstan;
 - The Ministry of Industry and Infrastructural Development of the Republic of Kazakhstan;
 - The Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan;
 - The Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan;
 - The Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan;

- The Ministry of Digital Development, Innovations and Aerospace Industries of the Republic of Kazakhstan;
- The Ministry of Energy of the Republic of Kazakhstan;
- The Ministry of Trade and Integration of the Republic of Kazakhstan;
- The Ministry of Ecology, Geology and Natural Resources of the Republic of Kazakhstan (egov.kz).
 - o State companies of Kazakhstan:
 - Zerde;
 - Kazakhstancaspishelf;
 - United Chemical Company;
 - KEGOC.
 - o Special services in Kazakhstan:
 - Kokzhal (special division);
 - SYRBAR;
 - The State Security Service of the Republic of Kazakhstan
 - Sunqar
 - o The National Security Committee of the Republic of Kazakhstan (ru.wikipedia.org).

We consider organizations listed as governmental organizations. For that reason, these places use the Russian language on the same level as the Kazakh language by Constitution and Law of Language.

«Bodies of local self-government–bodies, on which under this Law imposed functions by the decision of issues of local significance» (adilet.zan.kz). We've taken this definition from The Law of the Republic of Kazakhstan dated 23 January 2001, No 148 on Local Government and Self-government in the Republic of Kazakhstan. Therefore, the number of local self-government bodies includes rural, rural district, city, district, regional akimats and maslikhats.

Results and discussion

In all the above local self-administrative bodies, the Russian language is used equally with the Kazakh language. This has approved by the constitution and the Law of Language. And in all institutions, except for these places, there are no grounds for using the Russian language equally with the state language. Both the Constitution and the Language Law do not support this.

So, it turned out that our previous response to the questions «Why does not the Kazakh language have its proper status in real life as the status of under the Constitution? Why does the Russian language share this status, and most cases used in the Kazakh language's place?» as «the reason is, paragraph 2 of

Article 7 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan» is not correct. The Constitution does not give the Russian language the status of «official language» in this article; plus, they limit places, where we can use the Russian language equally use with the state language. The conclusion is that the constitution is not followed accordingly and not properly explained to the people. Any citizen who reads this second paragraph understands that the Russian language does not have the status of «official language».

However, media representatives are so enthusiastic that the Russian language is «official language», so we do not go to enrich and accept the information we read. It is difficult to say what the reason for the mass media representatives to give the Russian language official language status. Media representatives should always know the strong power they possess in connecting the government and the people and they need to keep in mind that it does not entitle them to make such a gross mistake in interpreting state documents. One of the main reasons for the failure of the Kazakh language to win a worthy status is that the people who use the Russian language «protect» themselves by claiming that the Russian language is understood as the «official language» of the Republic of Kazakhstan. Because our journalists explained it to them in that way. We give the following example to prove our statement. Reporter of the national TV channel Qazaqstan in their reportage named «we have found Hotels that have not complied with the Law on Language in Atyrau» (youtu.be) stated, «in many places they write information for the guests and menu in the official language». By official language, they mean the Russian language. It's easy to list such examples. However, we would like to ask the media who has a huge power not to confuse people by misinterpreting the information.

In conclusion, our goal is not to say people should forget the Russian language or to be ignorant of this language rather say the Kazakh language should own its worthy status. If we mastered the native language well, it would not be wrong to know another language. As Alash movement figure, doctor, teacher, scientist Khalel Dosmukhameduly said: «If you speak another language well knowing your mother tongue, then it's pleasant. If you speak another language well not knowing your mother tongue, then it's sorrow. Imitating other languages without knowing your native language is a big mistake» (Salkynbay, 2016: 45). Unfortunately, most of our people speak in another language well than their native language.

Conclusion

It's time for the brave Kazakh people, who have overcome many obstacles in their deep history to cherish, master in the highest level, give its worth status of the magnificent gift from the Almighty – the Kazakh language. For that, we need definitely to follow the Law, and there are some suggestions to remove completely the Russian language from the Constitution. We support this idea. Notwithstanding, every citizen of Kazakhstan has to understand and accept the notion «my state language is the Kazakh language, and mastering this language is my duty» instead of understanding the Russian language as an official language of the Republic of Kazakhstan. We don't mean to make people learn the language by forcing rather by showing them how beautiful and rich this language is and this should be our goal. The Constitution must protect the language. The great Kazakh hero Bauyrzhan Momyshuly described the Kazakh language: «The Kazakh language—the beautiful language that melts the body, temper the veins,

burns whole your soul system, delights the ear, motivates the man and the people by its sharpness in hard times, it's a mature language that can break off not only the person but the situation itself» (massaget.kz). We consider it as a natural law that such wonderful language lives in this world till the end, and it's a lifelong duty for people whose hearts beat for Kazakhs to serve on this path.

There is a saying of khan Ablai from the XVIII-th century: «From the Tian-Shan Mountains to the AralSea lies a land that has been inhabited by the Kazakhs since ancient times. The vast land from the Irtysh to the Volga, from Sarırqato the Alatau Mountains, is the motherland of the Kazakhs. All who dare to encroach upon this land will be beaten and driven out as has been done with the Jungers. We will greet our friends with open arms, but to our enemies, we will show no mercy» (kerekinfo.kz). We would like to conclude by saying that every citizen of the homeland of the Kazakhs should be eager to learn and master the state language accordingly to its proper status by the Constitution.

Литература

- <https://e-history.kz/kz/contents/view/507>
<http://e-history.kz/kz/publications/view/723>
http://www.akorda.kz/en/official_documents/constitution /The Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, «Akorda» Presidential Residence.
<http://adilet.zan.kz/eng/docs/Z970000151> /© 2012. «Institute of legislation and legal information of the Republic of Kazakhstan» of the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan.
ru.wikipedia.org/wiki/Категория:Государственные_организации_Казахстана
https://egov.kz/cms/kk/information/state_agencies/ministries_committees/ © Қазақстан Республикасының Электрондық үкіметі.
<http://adilet.zan.kz/eng/docs/Z010000148> /© 2012. РГП на ПХВ «Институт законодательства и правовой информации Республики Казахстан» Министерства юстиции Республики Казахстан.
<https://youtu.be/IriDriw4OPs/Aqparat> / Ақпарат
Салқынбай А. Қазақ тіл білімі тарихы: оқу құралы – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 220 б.
https://massaget.kz/layfstayl/debiet/bauyirjan_momyishulyi/31992/© Massaget.kz, 2011-2020.
<http://kerekinfo.kz/2011/09/02/abylay-han-1.html> / Көшпенділер, 2005.

References

- <https://e-history.kz/kz/contents/view/507> (In Kazakh)
<http://e-history.kz/kz/publications/view/723> (In Kazakh)
http://www.akorda.kz/en/official_documents/constitution, The Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, “Akorda” Presidential Residence (In English)
<http://adilet.zan.kz/eng/docs/Z970000151> © 2012. «Institute of legislation and legal information of the Republic of Kazakhstan» of the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan (In English)
ru.wikipedia.org/wiki/Категория:Государственные_организации_Казахстана
https://egov.kz/cms/kk/information/state_agencies/ministries_committees/ © Electronic government of the Republic of Kazakhstan (in Kazakh)
<http://adilet.zan.kz/eng/docs/Z010000148> © 2012. РГП на ПХВ «Институт законодательства и правовой информации Республики Казахстан» Министерства юстиции Республики Казахстан
<https://youtu.be/IriDriw4OPs/Aqparat> (In Kazakh)
https://massaget.kz/layfstayl/debiet/bauyirjan_momyishulyi/31992/© Massaget.kz, 2011-2020 (in Kazakh)
<http://kerekinfo.kz/2011/09/02/abylay-han-1.html> / Koshpendiler, 2005 (In Kazakh)
Salkynbay A. Kazakh til biliminin taryhy: oku kuraly. Almaty: Kazakh universiteti, 2016. 220 b. (In Kazakh)

Г.Н. Смағұлова , Ш.М. Мақатаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: smagulova.g@mail.ru; sh.mak@mail.ru

ЛИНГВОАКСИОЛОГИЯ: ҚАЗАҚТАР ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ҰҒЫМЫ

Мақалада қазақ қоғамында соңғы кезде жиі айтылып, түрлі мінберлерде талданып жүрген құндылық туралы сөз етіледі. Адамзат мәдениеті, оның әлеуметтік мінез-құлқы және ойлау өрісі тілден тыс өмір сүрмейді. Әр халықтың мәдени ерекшеліктері оның ғасырлар бойы жасап келе жатқан тілінен көрінеді. Кез келген қоғамдық-әлеуметтік қатынастардың негізін мәдени мазмұн, оның ішінде құндылықтар құрайды. Жалпы аксиологиядан біз тілге қатысты «лингвистикалық аксиологияны» сөз етеміз. Аксиология мен тіл білімінің арақатынасы тілдің аксиологиялық аймағын қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, «Адам – Тіл – Әлем» жүйесінде адам және қоғам болмысы қалыптасуының негізгі мағыналары арқылы тілде көрініс табуы басты назарға алынады. Бұл бағыттың мақсаты – тілдік тұлғаның ішкі әлемін танудың әдісі мен технологиясын анықтау, тілдік мәліметтер арқылы тұлға мен қоғамның құндылыққа деген көзқарасын зерттеу. Қазіргі тіл біліміндегі лингвоаксиология құндылықтарды танып білуге, құндылықтар жүйесін зерттеп, зерделеуге мол мүмкіндік береді. Лингвистикалық аксиология үшін ең алдымен аксиологиялық парадигмадағы «бағалау» концептісін қарастыру маңызды. Құндылықтар бағалау категориясымен тығыз байланысты. Бағалау – танымдық феномен ретінде сапаны анықтау формасы. Бағалау – жалпы алғанда, әлемді тану. Өмір сүру кеңістігіндегі субъектінің қабылдау, тану тәжірибесі.

Бағалау арқылы біз құндылықтарды танимыз. Адам танымы, білімі мен мәдениеті жалпы интеллекті деңгейіне қарай бағалау жүзеге асырылады. Баға беру арқылы лингвистикалық аксиологиялық талдау жүргізіп, әлемнің тілдік суретінде аксиологиялық аспектілерді көрсетеміз.

Түйін сөздер: аксиология, лингвоаксиология, құндылықтар, бағалау, аксиологемалар.

G.N. Smagulova, Sh.M. Makatayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: smagulova.g@mail.ru; sh.mak@mail.ru

Lingvoaxiology: the concept of values in the kazhaks worldview

This article discusses the concept of values which is widely discussed at different stages in the Kazakh society. The culture of humanity, its social behavior and thinking cannot live outside of language. The cultural characteristics of each nation are manifested in the language that has been formed over the centuries. Any social relations are based on cultural content, including values. Within the framework of the general axiology, we will consider «linguistic axiology». The correlation of axiology and linguistics will allow us to study the axiological field of language. In addition, in the system “Man-Language-World” special attention is paid to the main values of human development and existence of society that are displayed in the language. The objective of this direction – determination of methods and technologies of exploring the inner world of linguistic identity through language data to research the relationship of individual and society to values. Lingvoaxiology in modern linguistics gives you the opportunity to explore values, to examine and research the system of values. For linguistic axiology, it is important, first of all, to consider the concept of «evaluation» in the axiological paradigm. Values are closely related to the rating category. Evaluation is a form of defining quality as a cognitive phenomenon. Evaluation is generally understood as knowing the world and experience of perception, recognition of the subject in the space of life. By evaluating, we perceive values. The assessment of human cognition, knowledge and culture is carried out depending on the general level of intelligence. Through evaluation, we conduct a linguistic axiological analysis, which reflects the axiological aspects of the linguistic picture of the world.

Key words: axiology, linguoaxiology, values, assessment, axiological.

Г.Н. Смагулова, Ш.М. Макатаева

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: smagulova.g@mail.ru; sh.mak@mail.ru

Лингвоаксиология: понятие ценностей в мировоззрении казахов

В данной статье рассматривается понятие ценностей, которое широко обсуждается на разных этапах развития в казахском обществе. Культура человечества, его социальное поведение и мышление не могут жить вне языка. Культурные особенности каждого народа проявляются в языке, который формируется на протяжении веков. В основе любых социально-общественных отношений лежит культурный контент, в том числе и ценности. В рамках общей аксиологии мы будем рассматривать «лингвистическую аксиологию». Соотношение аксиологии и языкознания позволит нам изучить аксиологическую область языка. Кроме того, в системе «Человек – Язык – Мир» особое внимание уделяется основным значениям становления человека и бытия общества, которые отображаются в языке. Цель данного направления – определение методов и технологий познания внутреннего мира языковой личности, посредством языковых данных определить отношения личности и общества к ценностям. Лингвоаксиология в современном языкознании дает возможность познать ценности, изучить и исследовать систему ценностей. Для лингвистической аксиологии важно, прежде всего, рассмотреть концепт «оценивания» в аксиологической парадигме. Ценности тесно связаны с категорией оценки. Оценка-форма определения качества как познавательного феномена. Оценка – это в общем понимании познание мира. Опыт восприятия, признания субъекта в пространстве жизни. Путем оценивания мы познаем ценности. Осуществляется оценка человеческого познания, знаний и культуры в зависимости от общего уровня интеллекта. Путем оценки мы проводим лингвистический аксиологический анализ, где отражаются аксиологические аспекты языковой картины мира.

Ключевые слова: аксиология, лингвоаксиология, ценности, оценка.

Кіріспе

Адамзат қоғамында әр дәуір алыстап, ұрпақтар алмасқан сайын рухани сабақтастығы үзілмей, адамдар арасында жазылмаған қайсыбір өмір заңдылықтары қалыптасады. Сол заңдылықтар атадан балаға құндылықтар ретінде беріледі. Адам мәңгі жасамайды, алайда оның тіршілігінде игі іс ретінде жасағаны, көрген білгені, яғни әлеуметтік қарым-қатынасы белгілі бір өлшеммен бағаланады. Жақсы мен жаманның парқын қалай ажыратты, нені құндылық деп қабылдады деген ойларды түрлі әлеуметтік топтың өмір сүру дағдысына қарап бағалаймыз. Ал бағалау дегеніміз: «Адамды қоршаған ортамен, табиғатпен, әлеуметтік және басқа да шындықпен, адамдармен байланыстырып, құндылықтар әлеміне енгізетін бағалау болып табылады» (Нечепуренко, 2006: 173).

Құндылықтарды зерттейтін сала аксиология деп аталады. Аксиология – (axia – құндылық және logos – және сөз). Аксиология – құндылықтардың табиғаты, олардың әлеуметтік шындықта алатын орны және құндылықтар әлемінің құрылымы туралы философиялық ілім.

Құндылық ұғымымен байланысты аксиологиялық талдауларға негізінен философтар мен әлеуметтанушылар зерттеу нысаны ретінде

айтарлықтай көңіл бөлген. Аксиология терминін ғылымға ең алғаш рет 1902 жылы француз философы П. Лапи енгізді. 1904 жылы неміс философы Э. фон Гартман аксиологияны философиялық ұғымдар жүйесін құрайтын негізгі ғылым ретінде ұсынды. Қазіргі уақытта бұл термин тек философия мен әлеуметтануда ғана емес, сондай-ақ мәдениеттану және тіл білімі ғылымдарында да кеңінен қолданысқа ие болды.

Зерттеу парадигмасына қарай аксиологиялық талдаудың басты ұғымдарына: *бағалау*, *баға*, *құндылық*, *құндылықты мағына*, *құндылықты бағдарлау* жатады. Терминдердің жан-жақты жұмсалуды мен жасалу барысында мағыналылығы жағынан алғашқы орынға «құндылық» ұғымының басым болуы аңғарылады.

«Жалпы адамзаттық» құндылықтар мәдениеттің дамуын және тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар ұлттық (ұлттық аксиосфера), саяси-әлеуметтік, индивидуалды жеке құндылықтар (жеке аксиосфера) бар. Антропология мен психологияда құндылықтар діни және эмоциялық факторларға байланысты позитивті, негативті, абсолютті деп бөлінеді. Құндылықтар әлемін адамдардың моральдық әлемі деуге болады. Демек құндылықтар – адамдардың рухани байлығының өлшемі.

«Адамның құндылығы оның не ала алатындығында емес, не бере алатындығында»- дейді А. Эйнштейн. Оның себебі, адам өмір сүрген жерде ғана, қоғам болған жерде ғана құндылықтар өмір сүретіні аксиомалық ақиқат. Олай болса, антропологиялық концепция бойынша құндылықтар мәселесі философияның ғана емес, өзге де ғылымдардың ерекше зерттеу нысаны екені даусыз. Антропологиялық лингвистика аясына адам санасында қорытылған білім бөліктері – концептілерді қарастыратын лингвоконцептология бөлініп шығады. Лингвистикалық концептология – философия, мәдениеттану, психология сияқты пәндердің ғылыми жетістіктерімен лингвистиканың зерттеу бағыттарының толығы арқылы жетілдірілген бағыт.

Адамзат мәдениеті, оның әлеуметтік мінез-құлқы және ойлау өрісі тілден тыс өмір сүрмейді. Әр халықтың мәдени ерекшеліктері оның ғасырлар бойы жасап келе жатқан тілінен көрінеді. Қазіргі тіл біліміндегі антропологиялық бағыттар: лингвоконцептология, лингвосоциология, лингвопсихология, лингвоэтнология, лингвомәдениеттану және лингвоаксиология яғни тіл арқылы құндылықтарды тану. «Адам – барлық заттың өлшемі» деп, Протогор айтқан ежелгі қағиданы еске алсақ, барлық құндылықтардың жиналып, түйісетін жері адам болып табылады.

Демек оның адами мүдделері, қажеттіліктері, ілгері жетектейтін үмітті күтілімдері, сондай-ақ, барлық, түрлі әрекеттерінің себептері де бір жерге қордаланады. М. Хайдеггер бойынша, құндылықтар әлемі (олардың спектрлері, сатылануы, құрылымы) адамның әлемде болуымен анықталады. Соған сәйкес, құндылық – адам жасаған жай ғана зат емес, тіпті заттың ой жүзіндегі образы да емес, ол адамның қоршаған ортамен, әлеммен қатынасының қасиеттері екен. (Сарсенбаева, 2018:12). Адамдардың құндылықтық қатынастарының қалыптасуы мен нәтижелеріне қарай, аксиологиялық теориялар тәжірибелерін талдап, зерттей келе, құндылықтар әлемінің түрлері анықтала бастайды. Мәселен, Г.Риккерт құндылықтардың ғылым, дін, өнер, мораль, жетілген мораль, және «құдіретті сүйіспеншілік» сияқты алты түрін сөз етеді.

Эксперимент

Тіл – дүниені танудан бастап, адам өмірінің барлық саласын, өмір тіршілігін тұтас қамтитын және оның заттық, рухани мәдениетін келер ұрпағына жеткізетін құрал. Бұл – тілдің

кумулятивтік қызметі. Әлемнің тілдік бейнесін өз танымына қарай қабылдау арқылы қалыптасқан ұлттық менталитет сипатын анықтау, коммуникациямен үйлестіру дискурстағы сөйлеу актісінің құзырында. Демек, адамды тіл ішінде тану дегеніміз – оның бүкіл болмысын тану, өмір сүру, күн кешу сияқты қарапайым тіршілік ұстанымдарын білу.

Аксиологиялық зерттеулер арасында тілге қатысты «лингвистикалық аксиология» басым бағытта. Құндылықтар таңбасы тіл арқылы ғана әлеммен байланыстыратыны белгілі. Аксиология мен тіл білімінің арақатынасы тілдің аксиологиялық аймағын қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, «Адам – Тіл – Әлем» жүйесінде адам және қоғам болмысы қалыптасуының негізгі мағыналары арқылы тілде көрініс табуы басты назарға алынады. Бұл бағыттың мақсаты – тілдік тұлғаның ішкі әлемін танудың әдісі мен технологиясын анықтау, тілдік мәліметтер арқылы тұлға мен қоғамның құндылыққа деген көзқарасын зерттеу.

Лингвистикалық аксиология үшін ең алдымен аксиологиялық парадигмадағы «бағалау» концептісін қарастыру маңызды. Бағалау – танымдық феномен ретінде сапаны анықтау формасы. Бағалау – жалпы алғанда, әлемді тану. Өмір сүру кеңістігіндегі субъектінің қабылдау, тану тәжірибесі.

Құндылықтар адам өмірінде *табиғи, мәдени, танымдық, этикалық, эстетикалық* т.б. болып бөлінеді. Сөйлеуші адам тіл арқылы құндылықтар әлемінде қатынас арқылы қызмет етіп, басқа да адамдармен, субъектілермен, социуммен байланыс жасайды. Сол себепті тіл жүйесінде лингвистикалық құндылықтар да болады. Осыған орай лингвистикалық аксиология мына жүйеде қызмет етеді: «Адам – Тіл – Қоғам – Мәдениет – Әлем». Бұл жүйе әлеуметтік маңызды әлем құрып, бір жағынан тілде қолданылса, екінші жағынан сөйлеу актісінде дискурстық бірліктер немесе мәтін арқылы адамдар қарым-қатынасын білдіреді.

Лингвистикалық аксиология әлеуметтік маңызы бар құнды қатынастарды бағалау әдісімен мәдениетте, уақыт пен кеңістікте зерттеуге негізделген. Лингвистикалық талдау арқылы тілдік құрылымдар мен жүйелерді саралауға бағытталған баяндау-мінездеу, ой ұшқырлығына негізделген тіл мен сөйлеу әрекеті анықталады. Сонымен қатар, лингвистикалық аксиология философияда, мәдениеттануда, семиологияда, әлеуметтік психологияда ерекше бағалау мағынасында жұмсалатын сөздермен

берілген концептілерді талдауға негізделген. Бұл ретте лингвистикалық аксиологиялық талдау міндетті түрде мағыналарды бағалаушылық тұрғыдан зерттеуге бағытталған болуы керек.

Тілді зерттейтін ғылым үшін әлеуметтік бағыттың алатын орны ерекше. Мұнда тіл мен әлеуметтік факторлардың байланысы ғана емес, сонымен бірге тілде әлеуметтік құндылықтар мен әлеуметтік ұстанымдар секілді ұғымдардың көрініс табуы басты мәселе болуы тиіс. Тілдесушілердің сөздері арқылы дискурстық талдау арқылы адамдар әрекеті мен қоғамдағы жағдайларды бағалау жүзеге асады.

Құндылықтар бағалау категориясымен тығыз байланысты. Бағалау коммуникациялық үдерісте мәнге ие болады. Бағалау арқылы біз құндылықтарды танимыз. Адам танымы, білімі мен мәдениеті жалпы интеллекті деңгейіне қарай бағалау жүзеге асырылады. Баға беру арқылы лингвистикалық аксиологиялық талдау жүргізіп, әлемнің тілдік суретінде аксиологиялық аспектілерді көрсетеміз.

Н.Д. Арутюнованың пікірі бойынша, «бағалау – бұл когнитивті акт, соған сәйкес адамның өмірі мен қызметінде алатын орнын анықтау үшін субъектінің бағаланатын объектіге қатынасы белгіленеді» (Арутюнова, 1988: 124). Осы орайда мәтіннің екі түрі анықталады: жалпыға ортақ пікірге негізделген мәтін мен жеке пікірді білдіретін мәтін. Жеке пікірді білдіретін мәтіндерде «аксиологемалар», адамның ойын білдіретін құнды сөздер қолданылады. «Аксиологема» терминімен дискурсты әлемдегі бағалау ұғымын білдіретін кез-келген тілдік бірліктерді атауға болады. Бұл, ең алдымен, бағалаушылық пікірлер, мақал мәтелдер, тұрақты тіркестер, біліктілікті білдіретін сентенциалды сөздер. Сондай ақ, аксиологиялық аспектіде фразеологизмдерге тілдік құндылықтарды талдау барысында ерекше маңызы бар бірліктер ретінде назар аударға болады.

Әрбір адамның белгілі бір ұлттың өкілі екендігін ескерсек, ұлт болмысына тән ерекшеліктердің адам үшін маңызды, өзекті саналатын құндылықтарға, бағдарларға әсері бар екендігі анық нәрсе. Қандай болмасын, нендей деңгейде болмасын, кез келген қоғамдық-әлеуметтік қатынастардың негізін мәдени мазмұн, оның ішінде құндылықтар құрайды. Бұл туралы «Ғасырлар тоғысында» еңбегінде Елбасы Н.Ә. Назарбаев: «Жалпыадамзаттық өркениет болуы мүмкін емес. Солай бола тұрса да, оның кейбір нышандары өмірде бар. Бұндай көрер көзге қарама-қайшы ұғымға, өткеннен

қалған сүйексінді көзқарастарды былай ысырып тастап қарар болсақ, таңданатындай ештеңе жоқ. Иә, саяси-құқықтық және экономикалық институттардың, сондай-ақ осы заманғы өндірістің техникалық негізінің барған сайын бірізділікке түсіп келе жатқаны рас. Бірақ мәдениеттің, өркениеттің негізгі дәні бәрібір сол күйінде қалып отыр. Ол – өзін қандай да болмасын мәдениеттің біреуімен етене санайтын әрбір адамның жер мен көктегі дүниеге қарым-қатынасын, бүкіл өмірінің мән-мағынасы мен бағасын белгілейтін басты сипат. Ол – санада жылдап қалыптасқан құндылықтар жүйесі» (Назарбаев, 2010: 256-257) – деген.

Негізінде адам өзіне пайдалы әрекеттерді жақын тұтады. Пайдалы әрекеттермен айналысу арқылы субъектіден объектіге қадам жасайды. С.Кочеров «Субъектінің қажеттілігі мен мүддесіне объектінің сай келуі. Құндылық қатынасының нысаны ретінде табиғи әлемнің заттарын, әлеуметтік әрекеттің өнімін, әдеп нормалары мен рух шығармашылығын, тұлға аралық және қоғамдық қарым-қатынастарын атауға болады»- дейді. (Кочеров, 2011: 142).

Қазақ халқының ұлттық болмысын айқындайтын негізгі архетиптер ретінде: *тәзімділік, ақ жарқын ашықтылық, ешқашанда тарылмау, бөгдені жатсынбау, кеңдік, аруақты құрметтеу, тәубешілдік, рақымшылдық, сөзге тоқтау, сөздің қадірін түсіну, ақын жандылық, үлкенді, ата-ананы сыйлау, бірлік, қонақжайлылық, ар-намысты жоғары ұстау, ұжымдық мүддені жеке мүддеден қашанда жоғары қою* т.б. басты сапалық белгілерді атап көрсетеді (Тәуелсіз Қазақстан философиясы, 2006: 484). Бұл сапалық белгілердің әлі күнге дейін қазақтың ұлттық келбетін тану және таныту қызметін атқарып келе жатыр.

«Құндылықтық қатынас қашанда субъектінің бойында белгілі бір қуану, сүйсіну, таңдану, табыну секілді эмоцияларды туғызады. Оның ішіндегі ең жоғарғы сатысы – қиеттерге табыну. Бұл мәселе, әсіресе, қоғамның адамгершілік тұғырлары мен мәдени дәстүрлерінің құнсыздануы мен құлдырауы кезінде өзінің өзектігін байқатады. Құндылықтар – бұл қасиеттер. Оларға деген табынушылық қатынас адам бойына бала кезден, ана сүтімен бірге, туған тілі арқылы моральдың негізі ретінде, өз тарихын, мәдениетін, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін игерудің нәтижесінде сіңеді. Қасиеттер адамға моральдық жауапкершіліктер жүктейді, сезімін айқындай түседі» (Дюсембина, 2015: 15).

Нәтиже және талқы

Шетелдік ғалымдар арасында 70-80-жылдары құндылықтар әлемінің өзгеріп отыруы мәселесі кең көлемде зерттелінді. Мәселен, Р. Уильямс құндылықтың өзгеру типологиясын адамдардың қауымдастығындағы әлеуметтік, саяси өзгерістеріне, жеке және топтық көзқарастардың ауытқуларына сүйене отырып қалыптастырған. Мәселен, құндылықтар деструкциясы деп, әлеуметтік өзгерістерге байланысты белгілі бір құндылықтардың жойылып, жоғалып кетуін айтады.

Ал құндылықтардың әлсіреуі – адамдар арасында белгілі бір құндылықтардың маңыздылығының төмендей бастауы. Мәселен, кеңестік идеологияның күшімен қазақ қоғамында дін, діни құндылықтардың төмендегенін білеміз. Бір кездегі атеистік қоғамда «дін – апиын» деп уағыздалды. Ал қазір дінге бет бұрушылық адам болмысына адамгершілік, имандылық сияқты құндылықтарды басым наихаттау бар.

«Жаным – арымның садағасы» деген қазақта соңғы кездері «ар-намысты жоғары ұстау» деген құндылықтың деңгейі кей тұста «әлсіреуі» байқалады. Бұл мәселе БАҚ-та, әлеуметтік желілерде өте жиі талқылануда. Қазақтың ұл-қыздарының бүгінгі заманда өз бастарына жауапсыз қарауы салдарынан алданған қыздар, тастанды сәбилер туралы фактілер азаяр емес. Қазақ қоғамында бұрын болмаған «Балалар үйі», «Аналар үйі» пайда болды.

Үлкенді, ата-ананы сыйлау – бұл да шытынап бара жатқан жұқа шыны іспеттес дүние десе де болады. «Қарттар үйі» осыған дәлел. Бұрын қалай еді? Үлкенді сыйлау: «Алақанға салу», «Қас-қабағына қарау» еді. Ал қазір «Тас бауыр», «Без бүйрек», «Құдайдан безген» деген бағалау сипаттарына ие болған балаларының әрекеттері.

Құндылықтардың күшеюі – керісінше, құндылықтардың әлеуметтік ортада жаңа беделдерге ие болып, ауқымын кеңейтіп, жаңа объектілерді қамтуы. Бұл ретте, қазақтардың дәстүрлі мәдениеті арқылы жалғасын тапқан – ешқашанда тарылмау, бөгдені жатсынбау, кеңдік, аруақты құрметтеу, тәубешілдік, рақымшылдық, қонақжайлылық сияқты құндылықтар қазіргі қазақ өміріндегі ең позитив көріністер.

Қазақстандық философтар құндылықтар мәселесіне еліміздің тәуелсіздігін алған кезеңнен бастап терең мән берді. Бұл – заңды құбылыс. Себебі, дербестіктің дара жолына түскен жас мемлекетке қажетті құндылықтар жүйесін анықтау керек екені белгілі.

Ұлттық болмысқа тән құндылықтар жүйесін бүгінгі күн биігінен сөз еткенде, елдік тарихымыздың кейбір беттеріне үңілу қажеттігі туады. Тарихи, әлеуметтік-экономикалық жағдай мен рухани-мәдени даму күллі ұлттың және сол ұлттың әрбір өкілінің бойындағы құндылықтардың қалыптасуына және соған сәйкес өзіндік мақсат-мұраттарының өрістеп дамуына елеулі түрде әсер етеді. Себебі, «құндылықта адам немесе адами қауымдастық не үшін жер бетінде жүр, не үшін тіршілік етеді, өзінің өмірін неге арнайды, не арқылы өзін адам деп сезінеді, оның өміріне мағына береді. Бұл құндылықтардың мазмұны оларды ұстанатын адамдардың олар не үшін өмірін киюға дайын болғанымен шындық немесе жалған болуы мүмкін. (Тәуелсіз Қазақстан философиясы, 2006: 196).

Демек, ұлттық құндылықтар жүйесіндегі ұлттық тұтастыққа, ұлттық даралыққа, ұлттық дербестікке негіз болатын құндылықтарды анықтап, айқындап алу қажет. Сан қилы тарихи жағдайларға байланысты ұмыт болған құндылықтарымызды, рухани негіздерімізді ұлттық мұраны зерделей отырып қайта қарауымыз қажет. Ғасырлар бойы ата-бабаларымыз жасаған рухани-мәдени жетістіктер мен құндылықтар жүйесінің табиғатын терең зерделей отырып, оны бүгінгі ішкі және сыртқы тұтастығымызға ұйытқы болатын, тұғырлы тәуелсіздігіміздің тірегіне айналатын маңызды құрылым ретінде талдағанымыз дұрыс. Бұл тұрғыда, Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың: «Қазақтың сана-сезімі өткендегі, қазіргі және болашақтағы – тарихтың толқынында өзінің ұлттық «МЕН» дегізгерлік қасиетін түсінуге тұңғыш рет енді ғана мүмкіндік алып отыр» – деп көрсетуі шындық (Назарбаев, 2010: 255).

Біздіңше, кемел келешекке, жарқын болашаққа ұмтылған әрбір ұлт тарихының беттерінде ұлттық құндылықтарының жойылып кетуіне әсер еткен оқиғалар аз емес. Ал, келешегі кемел ұрпақ ұлттық қасиеттің түп-тамырларына үздіксіз үңіле отырып, одан әрбір адамға тән және әрбір адамға ортақ адами қасиеттерді таба білуі тиіс. Отарлық саясаттың ықпалында болған кезеңде ұлттың ұлт болып қалу мәселесі өткір мәселе болды. Бүгін біз шерлі тарихымыздың шежіресіне назар аудара отырып, мерейлі болашақ жайлы ой қозғаймыз. Алайда, отарлық саясаттың ұлттық болмыстың өзіне тән келбетіне келтірген «нұқсанын» ескеруіміз қажет. Бұл туралы профессор Т. Ғабитов: «Ұлан-ғайыр, кең байтақ жерді иеленіп келген қазақ табиғатынан

батыр мінезді, бостандық пен еркіндікті қастерлеген қайсар халық еді. Бірақ 270 жылға созылған тәуелділік жылқы мінезді халықты момын, қой мінездіге айналдырды. «Жаман үйді қонағы билейдінің», «Есіктен кіріп, төр менікінің» күйіне түсе бастады» (Ғабитов, 2014: 255) – деп, дәлелді пікір айтады.

Орыстану саясатының негізінде қазақ тілі, жалпы мәдениеті құрып кетудің аз-ақ алдында қалғаны да рас. Тіл – өткен мен бүгінді, бүгін мен келешектің сан қырлы мәдениетін сабақтастыратын ұлт, халық үшін баға жетпес құндылықтардың бірі де бірегейі. Кез келген өркениетті мемлекетте мұндай ұлттық құндылықтарды құқықтық тұрғыдан қорғауға арналған заңнамалық тұжырымдары бар. Қазақстан Республикасының осындай ұлттық құндылығының негізі де, тірегі де – тіл. «Ғасырлар бойы ұлттық болмыстың өзіне тән бедерін бұзбай сақтаған тіліміз ұлттық құндылықтар жүйесін қалыптастыруда да өз әлеуетін танытуы тиіс». (Өтеген, 2019: 28).

Қорытынды

Қорыта келгенде, лингвоаксиологияның ғылыми проблемалары қазақ тіл білімінің ізденіс саласына дендеп енуі тиіс. Егемен елдің рухани келбетінің көрінісі оның өткен мәдени өміріндегі ұлттық құндылықтар жүйесіне байланысты. Сондықтан, құндылықтарды қайта

жаңғырту, сондай-ақ, жаһандану үдерісінің аясында қарастыру және оны өміршең ету мәселесі зерттеу мен талдауды қажет етеді. Бұл ретте, аксиологемалардың тақырыптық, семантикалық саралануы құндылықтар өрісінің қолданбалы қызметін жан-жақты тереңдетеді.

Л.Н. Гумилевтің: «Дәстүрлі түркілік дүниетаным – материалдық құндылықтардан гөрі ата-бабалар өмірі мен олардың ерліктері туралы ұрпақтан-ұрпаққа берілген рухани құндылықтарға және сөзге негізделіп, сомдалған» (Гумилев, 1990: 245-246) – дегенінде нақтылы, айқын тұжырым бар. Демек, бұл тек қана философиялық ғылымдар үшін ғана емес, өзге де гуманитарлық ғылымдар үшін, әсіресе, тіл білімі үшін өзекті әрі күрделі зерттеу нысаны болуы тиіс.

Қазақ тілінің байлығы құндылықтар жүйесін зерттеп, зерделеуге мүмкіндік беретініне негіз болатын нәрсе тілдік деректер. Мұндай аксиологиялық деректердің молдығы ұлт үшін үлкен рухани қазына. Сондықтан да құндылықтық категориялар мен негізгі ұғымдары ұлттық құндылықтар жүйесінің аясында қарастырылады. Ұлттық мәдениет әлеміне көз жіберсек, құндылықтар әлемінен моральдық және менталдық дүниені көреміз. Жалпы адамзат мәдениетінің қатарынан орын алатын қазақ құндылықтарын жаһандану үдерісі аясында насихаттау лингвоаксиология концепциясы мен методологиясы арқылы зерттеу нысанына айналуы тиіс.

Әдебиеттер

- Нечепуренко Т.Л. Социокультурный компонент языковой личности как предпосылка развития системы оценки. – М.: МГПУ, 2006. – С. 173–179.
- Сарсенбаева З.Н. Этнос және құндылықтар. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2018. – 312 б.
- Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 124 с.
- Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Жібек жолы, 2010. – 232 б.
- Тәуелсіз Қазақстан философиясы. 20-том. – Астана: Аударма, 2006. – 544 б.
- Кочеров С.Н. «Аксиологема» как проблема ценностей // CREDO NEW: теоретический журнал. – 2011. № 4. (электронды ресурс).
- Дюсембина Г.Е. Мерзімді баспасөздегі ғаламның аксиологиялық бейнесі. (саяси мәтіндер негізінде). PhD ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2015. – 190 б.
- Ғабитов Т. Қазақ этикасы. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 276 б.
- Өтеген Б. Тектілік: лингвофилософиялық парадигма. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 141 б.
- Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. – Баку, 1990. – 325 с.

References

- Arutyunova N.D. (1988) Tipy yazykovykh znacheniy: Otsenka. Sobyitie. Fakt. [Type of letter: Evaluation. Event. Fakt]. M.: Nauka. 124 p. (in Russian).
- Gabitov T. (2014). Qazaq etikasy. Oqu quraly. [Kazakh ethics. Textbook]. Almaty: Qazaq universiteti, [Kazakh University]. 276 p. (in Kazakh).
- Gumilov L.N. (1990). Tysyacheletie vokrug Kaspiya. [Millennium around the Caspian]. Baku: 325 p. (in Russian).

Dyusembina G.E. (2015). Merzimdi baspasozdegi galamnyn aksiologialyq beinesi. (saiasi matinder negizinde). PhD gylymdarynyn doktory gylymi darejesin alu ushin daiyndalghan dissertatsiya. [Axiological picture of the universe in periodicals. (based on political texts). The dissertation for the degree of Doctor of Philosophy]. Almaty, 190 p. (in Kazakh).

Kosherov S.N. (2011). «Aksiologema» kak problema tsennosti. [Axisologema is a cost problem.] NEW CREDO: Теоретический журнал. [Theoretical journal]. No 4. (electronic resource). (in Russian).

Nazarbayev N. (2010). Tarih tolqynynda. [In the stream of history]. Almaty: Jibek joly, 232 p. (in Kazakh).

Nechepurenko T.L. (2006). Sotsiokulturnyi komponent yazykovoï lichnosti kak predposylka razvitiya sistemy otsenki. [Sociocultural component of a linguistic personality as a level of development of an assessment system]. M.: MGPU, Pp. 173–179. (in Russian).

Otegen B. (2019). Tektilik: lingvofilosofiyalyq paradigma. [Purpose: linguistic and philosophical paradigm]. Almaty: Qazaq universiteti, [Kazakh University]. 141 p. (in Kazakh).

Sarsenbaeva Z.N. (2018). Etnos jane qundylyqtar. [Ethnicity and values]. KRBGMGN Filosofiya, sayasattanu jane dintanu instituty [Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies, SC MES RK, 2018]. Almaty, 312 p. (in Kazakh).

Tauelsiz Qazaqstan filosofiyasy. (2006). [Independent Kazakhstan philosophy]. 20-rom. Astana: Audarma, 544 p. (in Kazakh).

Л.А. Смирнова

Сатпаев университет, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: smirnovalyudmila@hotmail.com

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С СОЮЗАМИ AS IF И AS THOUGH

Настоящая статья посвящена сложным конструкциям с союзами *as if* и *as though*, которые в лингвистической литературе трактуются по-разному. Семантическая неоднозначность союзов *as if* и *as though* позволяет исследователям считать придаточные предложения, вводимые ими, придаточными нереального сравнения, придаточными образа действия или придаточными нереального сравнения и образа действия. С синтаксической точки зрения рассматриваемые конструкции охватывают предложения с придаточным предикативным, обстоятельственным и аппозитивным, причем каждый синтаксический тип предложений, как правило, рассматривается отдельно. Автору статьи представляется правомерно квалифицировать конструкции с союзами *as if* и *as though* как сложные предложения с нереальным сравнением на том основании, что в семантической структуре союзов присутствуют семы сравнения, предположения и условия. Метод трансформаций, а также анализ лексического наполнения сложных предложений, их грамматических характеристик и пунктуационных особенностей позволяют прийти к выводу, что придаточные в них характеризуются синкретизмом значений: наряду с нереальным сравнением они могут выражать значения образа действия, причины, цели, уступки и качественной характеристики. Автор предлагает считать семантический синкретизм придаточных, оформленных союзами *as if* и *as though*, отличительным признаком конструкций с нереальным сравнением, что дает еще одно основание выделить их в отдельную группу.

Ключевые слова: нереальное сравнение, сложные предложения, предикативные придаточные, обстоятельственные придаточные, аппозитивные придаточные, синкретизм.

L.A. Smirnova

Satbayev University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: smirnovalyudmila@hotmail.com

Semantic and Syntactic Peculiarities of Complex Sentences with the Conjunctions *as if* and *as though*

This paper is devoted to complex constructions with the conjunctions *as if* and *as though*, which are viewed differently by different scholars. The semantic ambiguity of the conjunctions *as if* and *as though* enables the linguists to define the subordinate sentences introduced by these conjunctions as the subordinate clauses of unreal condition, of manner or of manner and unreal condition. Syntactically the constructions under analysis embrace sentences with the predicative, adverbial and appositive subordinate clauses, which, as a rule, are analyzed as separate syntactic types. The author of the article considers it expedient to qualify constructions under analysis as complex sentences with unreal comparison on the ground that the semantic structure of the conjunctions contains the semes of comparison, supposition and condition. The transformation method, as well as the analysis of lexical factors, grammatical and punctuation peculiarities, has made it possible to state that these subordinate clauses are characterized by a semantic syncretism: alongside with the meaning of unreal comparison they can express manner, cause, purpose, concession and qualitative characteristics. The author claims that semantic syncretism of the subordinate clauses introduced by the conjunctions *as if* and *as though* can be considered a distinctive feature of the constructions with unreal comparison, which allows to combine them into a separate group.

Key words: unreal comparison, complex sentences, predicative clauses, adverbial clauses, appositive clauses, syncretism.

Л.А. Смирнова

Сәтбаев университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: smirnovalyudmila@hotmail.com**As if және as though жалғауларымен жасалатын күрделі сөйлемдердің синтаксистік-семантикалық ерекшеліктері**

Мақала лингвистикалық әдебиеттерде әртүрлі түсіндірілетін *as if* және *as though* жалғаулықтары арқылы жасалатын күрделі конструкциялар жайлы қарастырады. *As if* және *as though* жалғаулықтарының семантикалық екіұштылығы зерттеушілерге бағыныңқы сөйлемдерді нақты емес салыстыру элементтері бар бағыныңқы сөйлемдер мен іс-қимыл сипаттағы бағыныңқы сөйлемдер ретінде қарастыруына мүмкіндік береді. Синтаксистік тұрғыдан алғанда, қарастырылып отырған конструкциялар предикаттық, пысықтауыштық және аппозитивтік бағыныңқы сөйлемдерді қамтиды және сөйлемдердің әрбір синтаксистік түрі жеке қарастырылады. Мақала авторы *as if* және *as though* жалғаулықтары арқылы жасалатын конструкцияларды нақты емес салыстыру элементтері бар күрделі сөйлемдер ретінде қарастыру заңдылық деп есептейді. Себебі жалғаулықтардың семантикалық құрылымында салыстыру, болжам және шарттылық семалары кездеседі. Өзгеру тәсілі, сонымен қатар күрделі сөйлемдердің лексикалық, грамматикалық және пунктуациялық ерекшеліктеріне жасалынған талдау бағыныңқы сөйлемдердің мағыналық синкретизм арқылы сипатталатынын көрсетеді: нақты емес салыстырулармен қатар олар іс-қимыл сипаты, себеп, мақсат, келісім және сапалық сипаттамаларды да білдіре алады. Автор *as if* және *as though* жалғаулықтары арқылы жасалатын бағыныңқы сөйлемдердің мағыналық синкретизмі нақты емес салыстыруы бар конструкциялардың айрықша белгісі деп қарастыруды ұсынады, ал бұл оларды жеке топ ретінде бөліп қарастыруға негіз бар екенін білдіреді.

Түйін сөздер: шынайы емес салыстыру, күрделі сөйлемдер, предикаттық бағыныңқы сөйлемдер, пысықтауыштық бағыныңқы сөйлемдер, аппозитивтік бағыныңқы сөйлемдер, синкретизм.

Введение

Предложения с союзами *as if* и *as though* постоянно находятся в поле зрения исследователей. Это связано с тем, что, во-первых, эти союзы характеризуются широкой синтаксической комбинаторикой: они могут использоваться с прилагательными, причастиями, предложными сочетаниями, инфинитивными, причастными оборотами, а также вводить придаточные предложения. Во-вторых, эти союзы отличаются семантической синкретичностью, что позволяет высказываниям, оформленным ими, передавать тонкие оттенки значений. В-третьих, несмотря на большее количество исследований, посвящённых союзам *as if* и *as though*, до сих пор остаётся много спорных моментов, касающихся их семантики, типов придаточных предложений, вводимых этими союзами, видо-временных форм глаголов-сказуемых в них, а также пунктуации.

В лингвистической литературе союзы *as if* и *as though* трактуются как маркеры сравнительных предложений (Блох, 1983; Кобрин, Корнеева, 1986), маркеры компаративных кластеров (Гукетлова, 2018), модификаторы сравнения (Буглак, 2012), знаки кажимости (Арутюнова, 1999), знаки нереального сравнения (Каверина, 2011). М.Я. Блох считает, что в предложениях с этими союзами в имплицитной форме представ-

лено условие (Blok, 1983:197), а самим союзам присуще значение сравнения (Blok, 1983:324). Анализ словарных дефиниций данных союзов подтверждают наличие в их семантической структуре несколько сем. Рассмотрим следующие словарные статьи.

as if/as though = in a way that suggests that something is true, used to suggest a possible explanation for something, although you do not think that this is the actual explanation (Longman Advanced American Dictionary, 2001)

as if/as though = in the same way as (NTC's Beginner's Dictionary of American English Usage, 1991)

as if = as it would be if, as one would do if (Webster's Ninth New Collegiate Dictionary, 1991)

Очевидно, что в союзах *as if* и *as though* присутствует семы способа действия, сравнения, предположения и условия. Поскольку способ совершения действия может выражаться через сравнение, а предположение и условие не являются реально существующими действиями, для удобства анализа материала эти четыре семы можно свести к двум – сравнения и нереальности.

Семантическая неоднозначность союзов *as if* и *as though* обуславливает существование разных подходов к определению статуса придаточных предложений, оформленных ими. Наиболее распространённой является точка зрения, согласно которой структуры с союзами *as if* и *as*

though считаются предложениями с нереальным сравнением (Иванова, 1981; Николаева, 2014; Буглак, 2012; Guirk, 1982). Существует и другое мнение, в соответствии с которым они относятся к придаточным образа действия (Close, 1979). М.Я. Блох объединяет адвербиальные придаточные, вводимые союзами *as if* и *as though*, в одну группу обстоятельственных предложений образа действия и сравнения, поскольку они квалифицируют действие или событие, выраженное в главном предложении (Blok, 1983:323). Интересна трактовка подобных конструкций в русском и немецком языках не в качестве отдельного типа предложений, а как разновидности сложных предложений с другими придаточными (Румянцева, Рахметова, 2011). Те исследователи, которые анализируют предложения по аналогии с членами предложения, полагают, что придаточные с союзами *as if* и *as though* могут быть предикативными и обстоятельственными сравнения (Каушанская, 1973; Камянова, 2017), а также аппозитивными (Кобрина, Корнеева, 1986). Сложность в определении статуса придаточных предложений с союзами *as if* и *as though* заключается, на наш взгляд, в разнообразии их семантики и в их способности находиться в разных синтаксических отношениях с главным предложением.

Эксперимент

Цель настоящей статьи – определить синтаксико-семантические особенности сложных предложений с союзами *as if* и *as though*. Материалом для анализа послужили более 800 примеров из произведений современных английских и американских авторов.

Исходя из того, что в семантической структуре союзов *as if* и *as though* присутствуют семы сравнения и нереальности, представляется правомерным семантически квалифицировать сложные предложения с этими союзами как предложения нереального сравнения. Одним из подтверждений этого являются конструкции, в которых союз *as if*, вводящий придаточное предложение, коррелирует с союзом *as*, используемым в главной части предложения, что позволяет рассматривать *as ... as if* в качестве сравнительного парного союза по аналогии с союзом *as ... as*.

The small of my back aches and my cheeks felt as hot as if I'd just gotten back from a run ... (AA 94)

Еще одним основанием, позволяющим трактовать рассматриваемые конструкции в качестве сложных предложений с нереальным сравнением, является то, что придаточное, вводимое союзом *as if*, может находиться в сочинительной связи с придаточным сравнения, оформленным парным сравнительным союзом *as... as*.

I felt as alone as I'd ever felt in my life, as if I didn't exist. (PC 324)

Вместе с тем, в лингвистической литературе отмечается способность нереального сравнения семантически осложняться другими отношениями (Хлебникова, 2005; Александрова, 1985; Вальваков, 2011). Дополнительные оттенки значений, а также факторы, под влиянием которых они реализуются в сложных предложениях нереального сравнения, будут подробно описаны при рассмотрении различных синтаксических типов этих конструкций.

Анализ материала показал, что с синтаксической точки зрения придаточные, вводимые союзами *as if* и *as though*, могут быть предикативными, обстоятельственными и аппозитивными. Союзы *as if* и *as though* в них одинаково частотны и встречаются в семантически идентичных контекстах. Глаголы-сказуемые в придаточных предложениях могут выражаться формами прошедшего времени (простой, длительной, перфектной) активного и пассивного залога, сочетанием модальных глаголов *would*, *could*, *might* с инфинитивом и, очень редко, формой настоящего времени (менее 4%). В приведенном ниже примере сказуемое придаточного предложения имеет форму настоящего времени, поскольку обозначает ситуацию, близкую к реальной, что подтверждается последующим контекстом. Миссис Колифф – публичное лицо. Она достаточно известная журналистка, внучка конгрессмена, постоянно находится под пристальным вниманием общественности. В результате ее читателям кажется, что они знают о ней не меньше, чем обычно знают о людях, с которыми тесно знакомы.

Mrs. Cauliff, I feel as though I know you," she said. "I've seen you on television, and I read your column, and over the years I have read about you and how your grandfather brought you up after your parents died" (HC 81).

Рассмотрим разные синтаксические типы сложных предложений нереального сравнения.

Предложения, в которых придаточные с *as if* и *as though* находятся в сочинительных отношениях с именной частью сложного сказуемого не оставляют сомнений в том, что эти придаточные являются предикативными. В следующем примере придаточное *as though he was looking for a fight with his mother* стоит в однородном ряду с прилагательными *anxious* и *angry*, которые являются предикативами в составе сложного именного сказуемого.

The funny thing was that he sounded anxious to see Nick, and yet angry too, and as though he was looking for a fight with his mother (DS 274)

В главной части сложных предложений с придаточным предикативным используется глаголы бытия и чувственного восприятия *to be*, *to look*, *to feel*, *to sound*, *to smell*, *to seem*. Если подлежащим главного предложения является формальное *it*, в придаточной части выражается предположение о каких-то действиях или состояниях, возможных или невозможных, которые позволяют оценить конкретную ситуацию.

It was as though their little family had solidified in the past few days (DS 409)

It looked as if Elaine Boldt had systematically prepared the apartment for a long absence (B14)

Если подлежащее главного предложения обозначает лицо, придаточное содержит предположение об определенном физическом или психологическом состоянии человека, а также каких-то особенностях его внешнего вида.

She sounded as if she were feeble and might want to weep (B 9)

She looked as though she were going to have a stroke and fall dead at his feet (DS 419)

She looked as though she'd just redyed her hair because her scalp was faintly pink (AA 179)

Сравнение приведенных выше предложений со структурами типа *acted as if* и *as though* подтверждает мнение М.Я. Блоха о том, что придаточные предикативные имеют адвербиальный характер (Blok, 1983: 313). Конкретизировать адвербиальный характер придаточных позволяет следующая конструкция.

Why did she still feel like this? As though he were still the old Tom, as though ... she always felt the same thrill, the same excitement, the same pleasure in just looking at him, holding him, just knowing he was all right and still hers (DS 56)

Героине кажется, что больной человек, который постепенно теряет память, превращается в ребенка и живет в своем, недоступном другим мире, остается тем Томом, которого она очень любила, за которого вышла замуж наперекор всем препятствиям и от которого родила сына. Ей кажется, что она по-прежнему ощущает трепет, волнение, удовольствие от того, что просто смотрит на него, обнимает его и знает, что все в порядке и он принадлежит ей. Придаточное, вошедшее союзом *as though*, дает качественную характеристику ее состояния и является ответом на вопрос: *What did she feel like?* Другими словами, будучи предикативным придаточным синтаксически, оно передает значение образа действия. Вместе с тем, союз *as though* актуализирует в этой конструкции и значение нереального сравнения, поскольку внутренние ощущения героини противопоставляются реальной ситуации, что дает основание утверждать, что сложные предложения с придаточными предикативными передают синкретичное значение нереального сравнения и образа действия.

Результаты анализа обстоятельственных сложных предложений с союзами *as if* и *as though* методом трансформаций свидетельствуют о том, что в их придаточных наряду со значением нереального сравнения могут выражаться значения образа действия, причины, цели и уступки.

Значение образа действия в придаточной части определялось с помощью метода подстановки в главном предложении выражения *in such a way*, которое эксплицирует способ совершения действия.

She spoke as though she'd never progressed beyond the age of six; a breathy wispy tone, softly modulated, perhaps especially cultivated to soothe distressed beasts (B110)

She spoke in such a way as though she'd never progressed beyond the age of six; a breathy wispy tone, softly modulated, perhaps especially cultivated to soothe distressed beasts

Еще одним свидетельством наличия в придаточном предложении значения образа действия является возможность задать вопрос *How did she speak?*, ответом на который и будет данное сложное предложение. Кроме этого, имеются примеры, в которых в главном предложении присутствуют лексические элементы, сигнализирующие о том, что придаточное указывает на способ совершения действия, выраженного в главном. В следующем предложении таким сигналом служит наречие *so*.

I took her to a grocery store and she walked the aisles with this testing sort of posture, placing the balls of her feet just so, as if she were wading a creek (AT 123).

В главном предложении таких конструкций часто употребляются глаголы поведения (*to act, to behave*), глаголы, вводящие прямую или косвенную речь, которые на самом деле описывают речевое поведение говорящего (*to say, to talk, to speak, to reply, to remark, to state, to add*), а также глаголы, выражающие определенные поведенческие проявления (*to look at, to stare at, to eye, to browse, to smile, to laugh, to move*). Придаточные со значением образа действия обозначают качественную характеристику действий, выраженных этими глаголами. Глаголы поведения занимают особое место в этой группе, так как, являясь синсемантическими, то есть информативно недостаточными, делают придаточное со значением образа действия обязательным компонентом сложного предложения.

... he acted as if I were crazy, reading significance into the situation when there wasn't any (AA 19)

Следует особо отметить, что сема сравнения союзов *as if* и *as though* в этих предложениях не нивелируется, поскольку способ действия выражается через воображаемое сравнение с типичными для определенной ситуации внешними признаками.

It was just a rental, but she had fixed up the little yard as if she owned it ... (AT 118)

В этом предложении идет речь об очень внимательном и заботливом отношении героини к арендованному дворику: обычно так заботливо люди относятся к тому, чем владеют.

Сложные предложений, в придаточных которых присутствует значение причины, выделялись с помощью трансформации замены союзов *as if* и *as though* причинным союзом *because*.

She ... turned off the lamp next to her as if it was bothering her eyes (PC 268)

She ... turned off the lamp next to her because it was bothering her eyes.

Возможность постановки вопроса *Why did she turn off the lamp next to her?* подтверждает наличие в придаточном предложении причинного значения.

Причина, выраженная в предложениях с союзами *as if* и *as though*, может быть возможной,

как в приведенном выше предложении, или не-реальной, как в следующем предложении.

She suddenly felt uncomfortable, as though people were watching her through the walls (DS 187)

Совершенно очевидно, что никто не мог наблюдать за героиней сквозь стены, хотя у нее и были подобные ощущения.

В главном и придаточном предложениях нередко используются словосочетания, которые привычно ассоциируются как следствие и причина: *to look abraded and dirty – to kneel on a rough dirty surface, to be able to visualize something – to have powers of clairvoyance, to feel annoyed – to fail at something, to sound out of breath – to have to run, to feel chilled and achy – to come down with the flu, etc.*

Anderson's jeans were wet, and her shoes were caked with mud and grass, as if she had fallen down at some point (PC 434)

Кроме этого, в главном предложении часто встречаются глаголы чувственного восприятия *to look, to feel, to sound* в сочетании с прилагательными (*uneasy, achy, dirty, guilty, tired, proud, superior*) и причастиями прошедшего времени (*shocked, annoyed, thwarted, puzzled, surprised, thrilled, outraged, amused*), глаголы и глагольные сочетания, выражающие поведенческие проявления (*to look at something closely, to gape at somebody round-eyed, to look up, to look around, to glance at with curiosity, to glance around, to glance toward, to nod, to pause, to smile, to give somebody a long stare, to give a quick smile, to give the eyebrows a lift, to wear a thrilled look, to flash a weak smile*), а также глаголы речевого поведения, которые сопровождаются наречиями или предложными сочетаниями (*to say something slowly and carefully, to say it simply, to speak in a hoarse whisper, to reply in a relaxed way*), квалифицирующими способ совершения действия.

He looks guilty, as if my problems were somehow his fault (PC 122)

He glanced at it with curiosity as if he'd never known a woman with a business card before (B 92)

She paused, as if what she had to say next was very hard (PC 369)

He said it very simply as though it were something he accepted, not something he cried about (DS 369)

Следует подчеркнуть, что, хотя группы глаголов, которые встречаются в сложных предложениях с причинным значением и значением

образа действия, в основном совпадают, есть существенное различие в их синтагматике: в придаточных с причинным значением за этими глаголами, как правило, следуют слова или словосочетания, описывающие характер совершения действия. Второстепенным дифференцирующим признаком двух семантических типов рассматриваемых предложений можно считать пунктуацию. Приведенные примеры свидетельствуют о том, что придаточные с причинным значением значительно чаще отделяются запятой от главного предложения по сравнению с придаточными со значением образа действия.

Наряду с лексическими и пунктуационными имеются и грамматические сигналы причинного значения придаточных с союзами *as if* и *as though*: глагол-сказуемое в них зачастую употребляется в перфектной форме, эксплицируя тем самым логический ход развития событий, а именно предшествование причины следствию.

It was darker down here, as though the utilities had been cut back for the sake of economy (C 60)

She sounded out of breath, as though she'd had to run for the phone (B 12)

Также как и в придаточных со значением образа действия, в придаточных с причинным значением сохраняется семантика нереального сравнения, поскольку говорящий высказывает предположение о воображаемой причине на основе сопоставления конкретных состояний или действий с обычными, общепринятыми их проявлениями.

Значительно реже обстоятельственные предложения нереального сравнения, вводимые союзами *as if* и *as though*, могут иметь значения уступки и цели. Трансформация замены союзов *as if* и *as though* союзом *though* и одновременная замена отрицательной формы глагола-сказуемого на его положительную форму доказывают наличие в придаточном уступительного значения.

"We spoke on the phone," he said to me, as if I didn't remember (PC 328)

"We spoke on the phone," he said to me though I remembered.

Следует отметить, что лексическое наполнение такого рода придаточных достаточно однотипно: в них употребляются глаголы *to hear*, *to see*, *to remember*, *to guess*, *to doubt* в отрицательной форме прошедшего простого или перфектного времени и выражается действие или состояние, противоположное реальному и очевидному.

Как правило, главное и придаточное предложения разносубъектны, главное вводит прямую речь и отделяется от придаточного запятой.

"I'm working in the garden" she said, as if I hadn't guessed (D 143)

В этом примере женщина собирается работать в саду, когда неожиданно появляется ее гостья – частный детектив. Естественно, что рабочая одежда, башмаки, заляпанные грязью, и садовый инвентарь в руках говорят сами за себя, что подтверждает содержание придаточного предложения. Тем не менее, женщина сообщает: «Я работаю в саду». Это не особо информативное на первый взгляд утверждение передает ее отношение к гостье. И читателям, и сыщице понятно, что женщина не испытывает никакой радости при виде детектива, не имеет никакого желания разговаривать с ней и не собирается приглашать ее в дом. Таким образом, придаточное, вводимое союзом *as if*, несет не столько информативную, сколько интерпретативную нагрузку, указывая на избыточность информации, выраженной прямой речью, и помогая интерпретировать эту избыточность.

Наличие целевого значения в придаточных с союзами *as if* и *as though* подтверждается трансформацией опущения союзов и замены сказуемого инфинитивом цели.

He nodded, pressing his fingers into his eye sockets as though he could force the tears back (AA 190)

He nodded, pressing his fingers into his eye sockets to force the tears back.

Интересно, что в данных сложных предложениях главное и придаточное обычно односубъекты и в придаточном предложении часто употребляются модальные глаголы *could*, *might*, а также глагол *to mean*.

I could not help but scan the crowd as if I might find him ... (PC 323)

He leaned toward me slightly as though he meant to confide some incredible regimen of denial and self-abuse (AA 49)

Наряду с предикативными и обстоятельными связями в сложных предложениях с союзами *as if* и *as though* могут реализовываться и определительные, а точнее аппозитивные связи. Придаточное предложение в этом случае раскрывает предположительное значение антецедента, который выражается существительными широкой семантики. В пред-

ложениях рассматриваемого типа в качестве antecedента используются существительные *look, air, tug, anticipation*, причем придаточное предложение всегда отделяется от главного запятой. Возможность замены союза *as though* в приведенном ниже предложении союзом *that* обуславливает правомерность рассмотрения придаточного предложения в качестве аппозитивного.

She felt a strange tug this morning, as though she shouldn't be going (DS 104)

She felt a strange tug this morning that she shouldn't be going.

Определенный интерес представляет следующий пример, в котором придаточное определительное, вводимое союзом *that*, указывает на источник определенного состояния, а придаточное аппозитивное, вводимое союзом *as if*, дает качественную характеристику этому состоянию.

He had the blank, plastic look that death sometimes brings, as if the human face were no more than an empty page on which the lines of emotion and experience are transcribed and then erased (D 34)

В образном представлении говорящего лицо мертвого человека выглядит как пустой лист, на котором отражаются, а потом стираются эмоции и опыт.

Результаты и обсуждение

Несмотря на свою синтаксическую неоднородность, рассматриваемые сложные конструкции имеют целый ряд сходств. Придаточные предложения в них вводятся союзами *as if* и *as though* и имеют значение нереального сравне-

ния, что обусловлено наличием сем сравнения и предположения в семантической структуре этих союзов. Вместе с тем, придаточные, независимо от их типа, характеризуются синкретизмом значений, поскольку в них наряду с нереальным сравнением могут выражаться и другие оттенки значений. Кроме этого, глаголы-сказуемые в них употребляются в одинаковых видо-временных формах. Все это позволяет объединить все сложные конструкции с союзами *as if* и *as though* в отдельную группу – сложные предложения с нереальным сравнением.

Заключение

Сложные предложения с союзами *as if* и *as though*, которые в данной статье трактуются как сложные предложения с нереальным сравнением, характеризуются различными синтаксическими связями и разнообразием семантики, реализующейся в них. С синтаксической точки зрения придаточные, оформленные союзами *as if* и *as though*, могут быть предикативными, обстоятельственными и аппозитивными. Семантически им присущ синкретизм значений: наряду с нереальным сравнением придаточные могут передавать значения образа действия, причины, цели, уступки и качественной характеристики. Уточнить их семантику помогают лексическое наполнение главного и придаточного предложений, комбинация видо-временных форм глаголов сказуемых в них и в некоторых случаях пунктуация. Союзы *as if* и *as though* употребляются в сложных предложениях практически с одинаковой частотностью, они идентичны с семантико-функциональной точки зрения и их выбор скорее всего определяется авторскими предпочтениями.

Список сокращений

- AA Sue Grafton. "A" is for Alibi. – New York: Holt, Rinehart and Winston. – 1982. – 209 с.
 PC Patricia Cornwell. Black Notice. – London: Warner Books. – 2001. – 466 с.
 DS Danielle Steel. Season of Passion. – New York: Dell Publishing. – 1989. – 432 с.
 C Sue Grafton. "C" is for Corpse. – New York: Henry Holt and Company. – 1986. – 181 с.
 B Sue Grafton. "B" for Burglar. – New York: Holt, Rinehart and Winston. – 1985. – 186 с.
 AT Anne Tyler. A Patchwork Planet. – New York: A Fawcett Book. – 1999. – 288 с.
 D Sue Grafton. "D" is for Deadbeat. – New York: Henry Holt and Company. – 1987. – 184 с.
 HC Mary Higgins Clark. Before I say Good-Bye. – New York: Pocket Books. – 2001. – 371 с.

Литература

- Blokh M.Y. A. Course in Theoretical English Grammar. – Москва: Высшая школа, 1983. – 383 с.
- Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.I., Guzeyeva K.A. An English Grammar. Syntax. – Москва: Просвещение, 1986. – 160 с.
- Гукетлова А.Х. О семантике маркеров компаративных кластеров в английском языке // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2018. – №4 (82), Ч. 2. – С. 346-351.
- Буглак С.И. Предложения с нереальным сравнением в современном английском языке // Вестник Череповецкого государственного университета. – 2012. – № 2, Т 2. – С. 60-63.
- Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – 2-е изд., исп. – М: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
- Каверина О.А. Роль союзов в модусной категоризации действительности // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета Сер. Филология. – Иркутск, 2011. – № 3 (15). – С. 28-36.
- Иванова И.П., Бурлакова В.В., Поцепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. – М: Высшая школа, 1981. – 285 с.
- Николаева А.В. Синонимика конструкций ирреального сравнения в английском языке // Известия Южного Федерального университета. – Филологические науки. – Ростов-на-Дону. – № 3. – 2014. – С. 114-121.
- Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A University Grammar of English. – М: Высшая школа, 1982. – 391 с.
- Close R.A. A Reference Grammar for Students of English. – М: Просвещение, 1979. – 352 с.
- Шубин Э.П., Сытель В.В. Грамматика английского языка для средней школы. – М.: Просвещение, 1975. – 320 с.
- Румянцова М.В., Рахметова А.А. Сложноподчиненные предложения с придаточной частью сравнительной в русском и немецком языках. // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №4 (134). – 2011. – С. 179-182.
- Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л., Кожевникова О.Н., Прокофьева Е.В., Райнес З.М., Сквирская С.Е., Цырлина Ф.Я. A Grammar of the English Language. – М.: Просвещение, 1973. – 319 с.
- Камянова Т. Г. Грамматика английского языка: теория и практика. Часть 1. Теоретическая грамматика. – М.: Эксмо, 2017. – 1024 с.
- Хлебникова М.В. Сравнительные конструкции и их синонимика в русском и английском языках: Дисс. канд. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 2005. – 142 с.
- Александрова С.Я. Семантический анализ сложноподчиненных предложений с придаточными, вводимыми союзами as if и as though // Сб. научн. трудов МГПИИЯ им. М.Тореза. – Вып. 247. – М., 1985. – С. 86-96.
- Вальваков Р.В. Английские сложноподчиненные предложения с придаточными, вводимыми союзами as if и as though в функционально-семантическом аспекте // Вестник Кыргызско-Российского славянского университета. Серия Языкознание. – Бишкек, 2011. – Том 11. – №1. – С. 78-82.

References

- Aleksandrova S.Ja. (1985). Semanticheskij analiz slozhnopodchinennyh predlozhenij s pridatochnymi, vvodimymi sojuzami as if i as though [A semantic analysis of complex sentences with the subordinate clauses introduced by the conjunctions as if and as though]. Sb. nauchn. trudov MGPIIJa im. M.Toreza. Vyp. 247. Moskva. Pp. 86–96. (In Russian)
- Arutjunova N.D. (1999). Jazyk i mir cheloveka [Language and human world]. 2-e izd, isp. Moskva: Jazyki russkoj kul'tury, 896 p. (In Russian)
- Blokh M.Y. (1983). A Course in Theoretical English Grammar. Moskva: Vysshaja shkola, 383 p.
- Buglak S.I. (2012). Predlozhenija s nereal'nym sravneniem v sovremennom anglijskom jazyke. [Sentences with unreal comparison in Modern English]. Vestnik Cherepoveckogo gosudarstvennogo universiteta. No 2, V 2. Pp. 60-63.
- Close R.A. (1979). A Reference Grammar for Students of English. Moscow: Prosveshhenie, 352 p.
- Guketlova A.H. (2018). O semantike markerov komparativnyh klasterov v anglijskom jazyke [On the semantics of the comparative clusters in the English Language]. Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. No 4 (82), Ch. 2. Pp. 346-351. (In Russian)
- Hlebnikova M.V. (2005). Sravnitel'nye konstrukcii i ih sinonimika v russkom i anglijskom jazykah. [Comparative constructions and their synonymic relations in the Russian and English languages]. Diss. kand. filol. nauk. Rostov-na-Donu, 142 p. (In Russian)
- Ivanova I.P., Burlakova V.V., Pocepov G.G. (1981). Teoreticheskaja grammatika sovremennogo anglijskogo jazyka [Theoretical grammar of modern English]. Moskva: Vysshaja shkola, 285 p. (In Russian)
- Kamjanova T.G. (2017). Grammatika anglijskogo jazyka: teorija i praktika [Grammar of the English language: theory and practice]. Chast' 1. Teoreticheskaja grammatika. Moskva: Jeksmo, 1024 p. (In Russian)
- Kaushanskaja V.L., Kovner R.L., Kozhevnikova O.N., Prokof'eva E.V., Rajnes Z.M., Skvirskaja S.E., Cyrlina F.Ja. (1973). A Grammar of the English Language. Moscow: Prosveshhenie, 319 p.
- Kaverina O.A. (2011). Rol' sojuzov v modusnoj kategorizacii dejstvitel'nosti [The role of conjunctions in the modus categorization of the real world]. Vestnik Irkutskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta Ser. Filologija. Irkutsk. No 3 (15). Pp. 28-36. (In Russian)
- Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.I., Guzeyeva K.A. (1986). An English Grammar. Syntax. Moskva: Prosveshhenie, 160 p.
- Nikolaeva A.V. (2014). Sinonimika konstrukcij irreal'nogo sravnenija v anglijskom jazyke [Synonymic relations of constructions of unreal comparison in the English language]. Izvestija Juzhnogo Federal'nogo universiteta. Filologicheskie nauki. Rostov-na-Donu. No 3. Pp. 114-121. (In Russian)

Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. (1982). A University Grammar of English. Moscow: Vysshaja shkola, 391 p.

Rumjanceva M.V., Rahmetova A.A. (2011). Slozhnopodchinennye predlozhenija s pridatočnoj chast'ju sravnitel'noj v russkom i nemeckom jazykah [Complex sentences with the subordinate clause of comparison in the Russian and German languages]. Vestnik KazNU. Serija filologičeskaja. No 4 (134). Pp. 179-182. (In Russian)

Shubin Je.P., Sytel' V.V. (1975). Grammatika anglijskogo jazyka dlja srednej shkoly [English language grammar for secondary school]. Moskva: Prosveshhenie, 320 p. (In Russian)

Val'vakov R.V. (2011). Anglijskie slozhnopodchinennye predlozhenija s pridatočnymi, vvodimymi sojuzami as if i as though v funkcional'no-semantičeskom aspekte [English complex sentences with the subordinate clauses introduced by the conjunctions as if and as though from the functional and semantic perspective]. Vestnik Kyrgyzsko-Rossijskogo slavjanskogo universiteta. Serija Jazykoznanie. Bishkek. Tom 11. No 1. pp. 78-82. (In Russian)

З. Шадкам , А.Т. Токенова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: zubaida.68@gmail.com, tokenova115@gmail.com

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ОНОМАСТИКАСЫНДА ӨСІМДІК ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ

Адамзат тарихында адам аты-жөнінің алар орны ерекше. Ал, ұрпаққа жарасымды есім беру – ежелден келе жатқан, ізі суымаған жалпы халықтық игі дәстүр. Есімдер де халық тіліндегі сөздер сияқты өмір сүріп, ескіріп әрі жаңарып отырады. Олар да ғасырлар үнін шежіре сияқты келешек ұрпаққа жеткізіп отырады. Ата-ананың перзенті алдындағы ең алғашқы борышы – лайықты есім беру. Пайғамбарымыз “Қиямет күні өз аттарыңыз және әкелеріңіздің аттарымен шақырыласыздар. Сондықтан балаларыңызға жақсы ат қойыңыздар”, – деген.

Біз бұл мақаламызда қазақ және түрік тіліндегі гүл, өсімдік атауларымен аталған қыздардың есімдерінің мағыналық ерекшелігін лингвомәдени тұрғыдан қарастыратын боламыз. Жеке есімдер, сондай-ақ топонимдер түрік және қазақ мәдениеті тарихында маңызды орын алады. Түріктердің және қазақтардың жеке есімдері қабылданған діндер мен шетелдік мәдениеттердің күшті әсер еткенін де көрсететін белгілі бір кезеңдер болғанына қарамастан, қазіргі кездегі дәлелдемелер ұзақ тарихи процесс барысында түркілер арасында дәстүрлі ат қою әлі күнге дейін сақталғандығын көрсетеді. Негізінен, қазақ және түрік тілдеріндегі антропонимдерді зерттеу, салыстыру және жан-жақты саралау жұмыстары түпкілікті жүргізілмеген, әлі де зерттеу жұмыстарын жүргізуді талап етеді. Түрік және қазақ антропонимикасына арналып жүргізілген зерттеу жұмыстары тек әртүрлі тілдердің өзгешелігі мен ұқсастығын анықтау үшін ғана емес, сондай-ақ олардың дүниетанымы мен көзқарасының ерекшеліктерін, ұлттық психологиясын, тарихын, зерттеліп жатқан тілді қолданатын халықтардың мәдениетін түсіну үшін де қажет.

Түйін сөздер: ономастика, антропонимика, гүл, өсімдік атаулары, қазақ-түрік наным-сенімдері.

Z. Shadkam, A.T. Tokenova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: zubaida.68@gmail.com, tokenova115@gmail.com

Interpretation of the plant in the Kazakh and Turkish onomastics

In the history of mankind, a special place is occupied by the names of people. Generations of transmission of a significant name are ancient, folk traditions that have remained to us from our ancestors. Names also live, become obsolete and updated, like words in a folk language. And they, as a chronicler of centuries, are passed on to future generations. The first duty of parents to a child is to give a worthy name. Prophet: “On the day of judgment you will be invited by your name and the name of your fathers. Therefore, give your children a good name.”

In this article we will consider the linguoculturological semantic features of the names of girls named after flowers, plants in the Kazakh and Turkish languages. Personal names, as well as toponyms, have an important place in the history of Turkish and Kazakh culture. Although there were certain periods when Turkish and Kazakh personal names reflected the strong influence of accepted religions and foreign cultures, the facts show that, in general, the traditional practice of naming was preserved among the Turks and Kazakhs during a long historical process. Basically, studies, comparisons and a comprehensive analysis of anthroponyms in the Kazakh and Turkish languages have not been carried out, they still require research work. Studies of Turkic and Kazakh anthroponymy are necessary not only to determine the specificity and similarity of different languages, but also necessary to understand the features of their worldview and view, national psychology, history, culture of the peoples who use the studied language.

Key words: onomastics, anthroponymy, flowers, plant names, Kazakh-Turkish beliefs.

З. Шадкам, А.Т. Токенова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: zubaida.68@gmail.com, tokenova115@gmail.com

Интерпретация растений в казахской и турецкой ономастике

В истории человечества особое место занимают имена людей. Передача из поколения в поколение значимого имени – древняя народная традиция, которая досталась нам от предков. Имена также живут, устаревают и обновляются, как и слова в народном языке. И они, как летописцы веков, передаются будущим поколениям. Первый долг родителей перед ребенком – дать достойное имя. Как сказал Пророк: «В судный день вы будете приглашены своим именем и именем своих отцов. Поэтому назовите своих детей хорошим именем».

В этой статье мы будем рассматривать лингвокультурологические смысловые особенности имен девушек, названных цветами, растениями на казахском и турецком языках. Личные имена, а также топонимы занимают важное место в истории турецкой и казахской культуры. Хотя были определенные периоды, когда турецкие и казахские личные имена отражали сильное влияние принятых религий и иностранных культур, но сегодняшние факты свидетельствуют о том, что, в общем, традиционная практика именования была сохранена среди турок и казахов в течение длительного исторического процесса. В основном, исследования, сопоставления и всесторонний анализ антропонимов в казахском и турецком языках не проводились, они все еще требуют тщательных исследовательских работ. Исследования тюркской и казахской антропонимики необходимы не только для определения специфики и сходства различных языков, но также для понимания особенностей их мировоззрения и взгляда, национальной психологии, истории, культуры народов, употребляющих изучаемый язык.

Ключевые слова: ономастика, антропонимика, цветы, названия растений, казахско-турецкие верования.

Кіріспе

Дүние жүзінде атаусыз ештеңе болмайды. Жанды-жансыз жаратылыс, табиғат пен қоғам өміріндегі құбылыс, ең арғысы абстракциялық таным-түсінікке дейін, барлығы белгілі бір атаумен аталады. “Алла барлық нәрсенің аттарын айқындаған” (“Құран”. Бақара сүресі, 31-аят).

Ат қою дегеніміз не?

Ат – белгілі бір затты, нәрсені қоғам мүшелері жақсы білуі, тануы үшін, сол затқа тағылған сөздік белгі. Ол белгі бүкіл қоғам мүшелеріне ортақ болуы керек және заттың ең басты қасиеттерін қамтуы қажет. Кез келген заттың немесе ұғымның аты, атауы – барлық білімнің, ғылымның бастауы, бірінші қадамы (Қалиев, 1988: 5).

Атауларды зерттейтін тіл білімінің маңызды саласының бірі – ономастика. Гректің (онома – ат) – атаулардың шығу тегі мен мағынасымен айналысатын сала дегенді білдіреді.

Ономастика – арнайы атауларды зерттейтін тіл білімінің бір саласы. Арнайы өрістерге қатысты сөздер, олардың мағынасы мен сипаттамаларын, жеке тұлғалар мен жерлердің атауларының пайда болуы және таралуын қарастырады. Ономастиктер арасында, тіпті тілдің барлық сөздері арнайы атаулардан шыққан деп мәлімдейтіндер де бар. Адам атта-

ры ретінде белгілі антропонимика – ономастика ғылымының маңызды саласы. Антропонимика деген салаға адамдардың аты, әкесінің аты, тегі және алған атағы, дәрежесі сияқты атаулардың барлығы кіреді (Sarıtaş, 2009: 422-433).

Жеке есімдер туралы ғылым – бұл арнайы атауларды зерттейтін ғылымның бір саласы және әкесінің, тегінің, атауының, лақап аттарының “грамматика, семантика” және “тарихи, әлеуметтік, мәдени және халықтық ғылыми” аспектілерге қатысты ерекшеліктерін қарастырады (Dilçin, 2014: IX).

Топонимдер сияқты адамдардың есімдері ұлттың өткенін, мәдениет деңгейін, діни сенім мен дүниетанымды зерттеу үшін маңызды. Кез келген есімде халықтың тарихы, салт-дәстүрі, материалдық және рухани мәдениеті көрініс табады. Түрік мәдениетінің барлық қырларын білу үшін исламға дейінгі және кейінгі түркілердің есімдерінің тарихына қысқаша тоқталу керек. Шығыс халықтары мен түркі халықтарының арасында ежелден келе жатқан тарихи байланыстардың әсерінен, жалпы мұсылман қауымына ислам дінінің күшті әсер етуіне байланысты осы халықтардың ат қою дәстүрін бірнеше топқа топтастыруға болады. Оның бір тобы – діни есімдер. Мысалы, пайғамбарлардың, әулие-әнбие, сопы, қажылардың есімдері болса, екіншісі – Құраннан алынған діни мағыналы есімдер. Ал,

үшіншісі – қарапайым тұрмыстық сөздерден, тарихи-әлеуметтік, және саясижағдайлар әсерінен туындайтын, өсімдіктердің, гүлдердің атауынан алынған есімдер.

Ата-ана дүниеге келген перзентке мағынасы айқын, әдемі де айшықты сұлу есім беруді қалайды. Балаға қандай ат берілсе соған сай болып өседі деген нанымға сүйене отырып есім таңдайды. Сәбиге ат қою кезінде қазақ халқы бала өмірге келгеннен соң 7 күннен кейін ат қойса, ал, түріктерде кіндік ат (göbek атын) қою салты бар. Түріктерде ана құрсағында бала біткен кезден ақ оған дүниеге келместен ата-анасы тарапынан оған ат беріледі. Сол кезде берілген есіммен қатар дүниеге келген соң сәбиге екінші есім беріледі. Мысалы, үйіндегілер оны кіндік атымен атайтын болса, достары, сыныптастары екінші атымен атайды екен. Түрік қоғамында балаға есім беру мәдениетке негізделген және ұрпақтан-ұрпаққа түрлі дәстүрлер арқылы беріледі. Ежелгі кезеңнен бері түріктер “бұл ат шынайы және қасиетті” дегенге сенеді және бүгінгі күнге дейін ат қою рәсімдерін өткізеді. Және сол ежелгі кезең қоғамның әртүрлі топтарындағы адамдардың есімдерін, осы топтардың дүниетанымдық көзқарастарын, сенімдерін және сол топтардың “құрылымын, мазмұнын және басқа да ерекшеліктерін” жеке тұлғалар арасындағы статустық айырмашылықтарын көрсетеді. Ислам дінін қабылдағаннан кейін қалыптасқан дәстүрлер исламдық түсінікпен қалыптасты; адамдар атауларында шығу тегі тұрғысынан араб және парсы тілдерінің пайдасына беталыс байқалады (Abdurrahman, 2004: 125-130).

Қазақтар мен түріктердің есімдері әртүрлі болғанымен кейде ортақ, ұқсас есімдерде кездеседі. Қазақтардың есім таңдау барысындағы мақсаттары, наным-сенімдері түріктермен салыстырғанда өзгеше деп айта аламыз. Қазақтар есімнің мән-мағынасына, тарихына көп көңіл бөліп, ырымдарға сүйене отырып есім таңдайды. Ал, түріктерде есімнің мән-мағынасынан бөлек есімнің қалай естіліп, айтылатынына көп көңіл аударады. Алайда соған қарамастан екі елдің де балаға ат таңдау, ат қою мәдениетінде кездесетін көптеген ортақ белгілер бар.

Қазақ және түрік тіліндегі есімдерді төмендегідей топтарға бөлуге болады.

- тілек, ниетке байланысты. Сақтау, қорғаштау сияқты міндеттер атқаратын есімдер.
- қыз баланың көркем де көрікті, ажарлы да сұлу болуын тілеуге байланысты қойылатын есімдер;

- нәрестенің сипатына қарай (дескриптивтер) берілетін есімдер;

- этнонимдер мен генонимдерден туындаған, яғни түркілер мен қазақтардың көршілес халықтары, рулары мен тайпаларының атаулары;

- географияға байланысты атаулар [үлкен аумақтарға қатысты атаулар (аспан денелеріне байланысты аттар, т.б., домендік атаулар; өзендер, көлдер, теңіздердің атаулары, жер атаулары, елді мекендер, таулар, орман және орман алқаптарының атаулары)]; кішігірім аудандарға қатысты атаулар (өріс, жер, жайылым және т.б. атаулар; жол атаулары; үй мен ферма атаулары)];

- мекемелер мен ұйымдардың атаулары; адамдар жасаған бұйымдар (тауарлар мен тауарлардың атаулары, БАҚ-қа қатысты атаулар, адам жұмыстарына қатысты атаулар, ойлардың атаулары, музыкаға байланысты атаулар);

- оқиға атаулары (адамдардан тәуелсіз болатын оқиғалар);

- басқалары (өсімдіктер мен жануарлардың атаулары, метеорология атаулары, заттар мен заттардың атаулары);

- асыл металл, тас атауларынан туындаған есімдер;

- өсімдіктер және олардың бөліктерінің атауларынан құралған есімдер, яғни теофорлық есімдер және тағы сол сияқты көптеген топтарға топтастыруға болады.

Сонымен қатар, қазақтар да түріктер де:

- баланың жеке тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты (Мендібай, Қарашаш, Ботагөз, Gökmen, Gülben, Sarıcık, Akkız, Sarıkız және т.б.)

- туған кезіндегі орын, жағдай, күнтізбе бойынша жыл, ай, күн аттарына байланысты (Наурыз, Жұма, Айткүл, Bahar, Arife, Nevbahar, Eylül, және т.б.)

- бақыт, ұзақ өмір, күш-қуат, қаһармандық, рухани мінез-құлық тілеуге байланысты (Батыр, Бақберген, Сұлтан, Әсем, Кербез, Emir, Yavuz, Kaaya, Şadıman, Ümran, Ferihan және т.б.) туындаған антропонимдерді қамтиды (Смағұлов, 2013: 7).

Қазіргі қазақ және түрік есімдері сан жағынан көп те мол болуымен қатар, құрамы мен құрылысы жағынан да әр алуан. Олар туралы жазылған еңбектер де аз емес. Антропонимдер ономастиканың антропонимдері, яғни кісі аттарын, лақап аттарын, тектерін зерттейтін саласы. Алайда, қазақ және түрік тілдеріндегі антропонимдерді зерттеу, салыстыру және жан-жақты саралау жұмыстары түпкілікті жүргізілмеген. Сондықтан, қазақ-түрік тілдеріндегі антропо-

нимдердің зерттелуі мен қолдануында шешілмеген талай мәселелер, міндеттер бар.

Жоғарыда көрсетілген жіктемелердің арасынан біздің ерекше алып қарастыратынымыз өсімдік атауларымен жасалған есімдер. Мақаламызда қазақ және түрік тіліндегі материалдарды, деректерді талдау, жинақтау, сұрыптау, және сипаттау, салыстыру әдістерін қолдана отырып қазақ және түрік ономастикасындағы өсімдік интерпретациясын мысалдармен көрсетуге тырысамыз.

Тәжірибелік бөлім

XX ғасырдың лингвистикалық ғылымында “адам үшін тіл, тілдегі адамға” деген батыл бетбұрыстан кейін антропонимика деген бағытқа көптеп көңіл бөлініп, өзекті мәселелер қатарына еніп, зерттеу жұмыстары жүргізіле бастады.

Этностың интеллектуалды, рухани және әлеуметтік өмірі тілде және ішінараантропонимияда көрініс табады. Ономастикалық мағына негізінен екінші орында, ол әлемнің суретін метафоралық тұрғыдан түсіндірудің нәтижесі болып табылады. Антропонимдер қоғамда пайда болады және әрекет етеді. Олар оны алып жүрушілердің тарихи және мәдени өмірінің бір бөлігі болып табылады және “ұлттық мәдениеттің бір бөлігі ретінде бұл сөзсіз ерекше құндылық” (Никитина, 1998: 171).

Адамдар өмірге келген алғашқы күннен бастап табиғатпен тікелей байланыста болады. Ол өзі өмір сүріп жатқан табиғатты түсініп, танып, табиғатқа интерпретация бере бастайды. Ол табиғатта алуан түрлі өсімдіктерді кездестірді және бұл танысуды мәңгілік ету үшін оларды әртүрлі есімдермен атады. Адамдар перзенттеріне жануарлардың немесе өсімдіктердің есімдерін қою арқылы өздерінің махаббатын, танданысын әлемнің әр тілінде білдіреді, өздерін олармен салыстырады және өздерін соларға теңейді. Мысалы, қыздарды гүл, өсімдіктерге теңесе, ер балаларды арыстанға, қыран құсқа, бүркіттерге және т.б., яғни солардың бойында кездесетін негізгі ерекшеліктеріне еркіндігіне, қайсарлығына, қайратына және т.б. қасиеттеріне теңейді (Roux, 2005: 223).

Халық түсінігі бойынша қыз балаға тіл көз онша тимес үшін оларға әдемі есімдер таңдалған. Мәселен Айман, Шолпан, Жұлдыз, Құралай, Тоты, Маржан, Алтынай, Күміс, Жібек, Мақпал, Шынар, Раушан, Қызғалдақ т. б.

“Кемеге қалай ат қойсаң, ол солай жүзеді”, – деген екен балаларға арналған кітаптың

кейіпкері. Сондықтан да көп адамдар баланың есімі оның өміріне ықпал етеді деген ырымға сенеді. Жаңа туылған балаға ат қою – өмірлік мән-маңызы бар, аса игілікті іс саналатындықтан, қазақ халқы балаға ат қоюға ерекше көңіл бөліп, өмір есігін ашқан әрбір перзенттің атын жалпақ жұрт сыйлап-қадірлейтін білікті, қадірлі кісілерге қойдыруға тырысады.

Әдетте баланың атын ел-жұрт көп жиналғанда шілдеhana үстінде қояды. Онда атын қоятын баланы: “мына балаға ат қойып беріңіз” деп көп ортасына отырған білікті кісілердің біріне ұстатқанда, әжейлер оған “бай-бақытты болсын” деп шашу шашады.

Баланы алған кісі оның құлағына есімін үш рет қайталап дауыстайды да, баланың бетін ашып халыққа көрсетеді. Сол кезде азан шақырылады. Балаға азан шақырылып ат қойған соң, үлкен кісілер ақ баталарын беріп бет сипайды.

Қазақ халқының ат қою дағдысының өзіндік мән-мағынасы және ғылыми негізі бар, яғни қазақтардың есім таңдауына қарап оның танымы-түсінігі, салт-санасы, арман-тілегі, сондай-ақ, этикалық талғамы мен ұлттық болмысы өте анық байқалады (Нүсіпоқасұлы 2014: 5).

Қыз балаларға есім таңдағанда жаңа туған нәрестенің түр-түсіне де қарап ат беретін болған. Қазақша әйел есімдерінің көпшілігі табиғаттағы жануарлар (марал, құралай, ...), өсімдіктер (раушан, қалампыр, талшын, ...), жеміс-жидектер атаулары негізінде қойылған. Парсы тілінен енген “гүл” сөзінің мағынасы қазақ тіліндегі мағынасымен бірдей ұғымды яғни жалпы шешек дегенді білдіреді. Бірақ, түрік тілінде “гүл” сөзінің ұғымы жалпы емес, роза яғни “раушан гүл” мағынасында қолданылады. Ал, жалпы гүлдерді “*çiçek*” яғни *шешек* деп атайды.

Гүл-өсімдік атауларына байланысты қазақ қыздарының есімдері:

Қызғалдақ – қызғалдақ гүл дегенде жер беті қызыл ала кілем жапқандай әсем күйге енеді. Гүлінің үлбіреген әдемілігіне қарай қазақ халық тілінде “қызғалдақ атты” “қызғалдақтай” деген бейнелі сөздер сақталған. Сондықтан да қазақтар қыздарының есімін қызғалдақтай әдемі, нәзік болсын деген мақсатта қойған. Қыз балалардың бой жетіп тұрмыс құрғанға дейінгі қысқа әрі қызықты шағын да “қызғалдақ ғұмыр” деп ақындар жырға қосқан екен. Осыған сәйкес Қызғалдақ есімін таңдау кезінде қыздарының ғұмыры бақытты әрі қызықты болсын деген наным-сенім бар шығар деп тұжырымдаймыз (Әлімбаев т.б., 2013: 174).

Зайтуна – бір түп зайтүн жемісі, аса қымбатты, құрметті, лауазымды адам болсын деген тілекпен қойылған есім.

Раушан – жайқалған раушан гүлінің құрметіне қойылатын есім. Қазақтар оны көрнекті, ашық-жарқын адам болсын деген ниетпен қояды.

Сарғалдақ – сары түсті, көктемде өсетін гүл. Өмірде көктемдей құлпырып, сарғалдақтай жайнап жүрсін деген ниетпен қойылады.

Еңлікгүл (эдельвейс) – қазақ халқында қастерлі саналатын гүл түрі. Бұл үміт гүлі деп те аталады. Сондықтан бұл есімді көбінесе үйдің тұңғыш қызына, немесе бірнеше ұлдан кейін өмірге келген қыздарға қояды. Жаңа үміт сыйлау мағынасына келеді, себебі, еңлікгүлді үзіп алсаң ұзақ уақытқа дейін солмайды және әдемі қалпын ұзақ мерзім сақтай алады екен, өлкеркемдік әдеміліктің символы (<https://massaget.kz/layfstayl/zhadnama/38870/>).

Райхан – араб тілінен аударғанда хош иісті гүл. Ләззат, рахат деген мағынаны білдіретін бұл есімді қазақтар қыздарының рахатын көрейік деген нанымды білдіреді. Райхан есімді қыздар көбінесе көрікті, ақкөңіл, әрдайым күлімсіреп жүретін, сәнге талғамы өте жоғары болады екен.

Меруертгүл (ландыш) – иісі өте керемет, ақ гүлді өсімдік. Қазақтар бұл есімді “өміріме мән бердің” деген ниетпен қояды екен.

Лалагүл – қазақтар “қардай аппақ” деген мағынаны білдіретін бұл гүлдің атын тазалықтың символы деген сеніммен қояды екен.

Қалампыр – әр мемлекетте әртүрлі мағынаға ие бұл гүлді қазақтар бейкүнәліліктің символы деп атайды екен. Қалампыр гүлінің атауын тек қазақтар ғана адам есімі ретінде пайдаланады. Ол – абырой, намыс деген мағынаны білдіреді. Перзентінің абыройы асқақ болсын деген ниетпен осы есімді таңдайды. Ал, ақ қалампыр ақкөңілділікті білдіреді екен. Осы есімді қойған кездегі мақсаттардың бірі – баланың армандаған армандарының бәрі орындалатын, өте позитивті адам болғанын тілеу.

Жаңа туылған нәрестеге ат қою өте қиын және үлкен жауапкершілікті талап етеді. Нәрестелік кезден бастап өмір бойына есім таңдалады. Есім жағымды мағынаға ие болуы керек. Сәби қыздардың есімдері ер балалардың аттарына қарағанда әр түрлі, сондықтан таңдау қиынырақ. Мағыналы болумен қатар, атаулардың жағымды болуы да маңызды.

Түріктерде жаңа туған нәрестеге гүл-өсімдік атауын беру өте ескі дәстүр. Балаға гүл-өсімдік атауы қойылса, бала өскенде гүлдер сияқты, өсімдіктер сияқты жайқалған, әдемі болады деп

сенеді. Осы сенімнен басқа, гүл-өсімдік атаулары қойылған адамдар өмірде өте жағымды және ол адамдар туралы әдемі ассоциациялар бар, тіпті сөйлеген кезде де олар адамдарды қуантады екен.

Гүлдер – бұл біздің өмірімізге толықтай енген ерекше нысан. Әр ерекшелігімен бізді таңдандыратын, бізді хош иістерімен және көзге көрінетін алуан түрлі түстерімен, сондай-ақ атауларымен біздің өмірімізде өз іздерін қалдырады.

Гүлдердің, өсімдіктердің есімдері көбінесе қыздардың есімдеріне сай келетіні белгілі. Сондықтан да түріктер адам өміріндегі ең құнды мүлік болып табылатын адамның есімін гүлдің немесе өсімдік атауларымен атауды жөн көреді. Төменде келтірілген мысалдар түріктерде жиі кездесетін кейбір гүл атауларымен қойылған адам аттары:

Ауқишек – Ай сияқты жарқырап, гүл сияқты әсем болсын деген ниетпен қойылатын есім. Күнбағыс күн батып бара жатқанда күн көзіне қарай бұрылады. Сондықтан ол өзінің сұлулығын күн сәулесінен алады. Күндей жүзі жылы болсын деп Ауқишек деген есімді береді екен.

Buket – бұл бір топ гүл. Бұл барлық гүлдердің сұлулығын үзіп алуды білдіреді. Атау ретінде қолданылса, бұл барлық гүлдердің сұлулығын білдіреді. Қыздың аты ретінде бұл талғампаздықты да білдіреді.

Burçak – дәнді бұршақтардан жемшөп ретінде пайдаланылады. Қыздарға да, ұлдарға да қойыла беретін есім. Бурчак есімді адамдардың түйсігі, сезімі мен логикасы жоғары болады екен.

Çiçek – түсіндірме сөздікте түрлі түстермен безендірілген өсімдіктің хош иісті бөлігідейді. Бірақ, гүл өмір деген мағынаны білдіреді. Бұл өмірдің қайнар көзі. Бұл сұлулық пен хош иісті білдіреді. Балаға Çiçek есімін беру оны табиғаттың ең сұлу жаратылысына теңеу екен.

Defne – жазда да және қыста да әдемі хош иістерді шығаратын және жыл мезгіліне қарамастан жасыл болып қала беретін лавр гүлі де өте нәзік және талғампаз есім. Грек сөзінен шыққан бұл әдемі есім қыздарға берілуі мүмкін ең әдемі есімдердің бірі. Бұл талғампаз қыздарға арналған атау. “Атақ, даңқ, ұлылық” деген мағынаны береді, көбіне танымал адамдарға қойылатын есім.

Demet – бір-біріне байланған гүл палубаны дегенді білдіреді. Букет мағынасына келеді. Әр түрлі гүлдерді қамтиды. Өсімдіктер мен гүлдердің шоғыры.

Çağla – Түркияда ең көп қолданылатын өсімдердің бірі. Өсімдік атауы ретінде шикі,

піспеген, жас деген мағынаны берсе, ал қыз аты ретінде пайдаланылатын Чагла әр түрлі мағынаға ие. Бұл қуанышты болу дегенді білдіреді, қыздарға арналған таңдауға болатын ең әдемі баламалардың бірі болып табылады.

Fulya – бұл махаббат үшін бір болуға және бірлікке дайын гүл. Фуля есімді адамдар физикалық белсенді болуды және үнемі іс-шараларға қатысуды ұнататын адамдар. Олар табиғатынан көшбасшы және өте батыл адамдар.

Gelincik – бұл ауылдық жерлерде өсетін жарқын қызыл гүл. Ұмытылмас махаббатты бейнелейді. Көбінесе ауылдық жерлерде кездесетін есім.

Gül – Махаббаттың ең әдемі көрінісі болып саналатын гүл. Бұл қазақтардағы раушан гүлі.

Gonca – бұл раушан гүлінің бір түрі, ол “жас әрі сұлу” дегенді білдіреді. Соқыр деген мағынаны да білдіреді екен. Бұл әлі ашылмаған раушан дегенді білдіреді. Бұл жаңа үміттің, әдемі күннің бастауы. Сол сияқты жаңа туған раушан, сіздің қызыңыз сияқты, ол өскен кезде әдемі қалыңдыққа айналады деген мағынаны білдіреді.

Gülçiçek – гүлдер ең әдемі раушандар сияқты әдемі. Балчичек атауы – оның тағы бір нұсқасы. Бұл сонымен қатар гүл сияқты, бал сияқты әдемі дегенді білдіреді.

Günçiçek – бұл күнбағыс. Жоғарыда айтылғандай, бұл күн сияқты әдемі дегенді білдіреді.

İpar – бұл биік таудың қарлы жерлерінде өсетін гүл. Бұл атқа ие адамдар нәзік және сезімтал, сондай-ақ өзіне сенімді.

Kardelen – бұл – қарда гүлдейтін сәндік өсімдік. Олар қарда гүлдейді, суықта қыңыр. Аты – Карделен, ол қайта туылуды, үмітті білдіреді. Бұл гүл қазақшадағы бәйшешек гүлі. Қыстан кейін шыққан ең алғашқы гүл болғаны үшін оны көктем хабаршысы деп атайды. Сол себепті те ол қайта туылу, үміт деген мағынаны білдіреді (<https://blog.ciceksepeti.com/kiz-bebekler-icin-cicek-isimleri/>).

Reyhan – араб тілінен келген сөз. Хош иісті сәндік өсімдік. Ырыс, күнкөріс, мейірімділік деген мағынаны білдіреді. Түріктер бұл есімді перзенттерінің ырысы мол, мейірімді болып өссін деген ниетпен қоятын болса керек.

Lale – сүйіспеншілікті білдіретін талғампаз гүл. Ол тек өз маусымынан басқа кезде ашылмайды. Сондықтан бұл ерекше гүл. Бұл уақыттың қадірін білетіндердің гүлі. Лале гүлі туралы түріктерде бірнеше хикаялар да кездеседі.

Лале/қызғалдақ гүлі түрік-ислам өнер туындыларында қолданылатын мотив ретінде

кездеседі. Лале Араб хатында сөздер санының мәні нумерологияның (Әбджәд әріптері) есептік жазбасына сәйкес 66 санын құрайды. Бұл сондай-ақ Алла сөзінің сандық мәні. Лаленин түрік тарихындағы кезеңнің құрметіне аталғаны, сондай-ақ фенафилге жеткен белгілі сопылардың қабірінің үстінде қойылу, оның түріктердің ойы мен өнеріндегі маңызды мотив екендігін көрсетеді (İspirli, 2000: 80-81).

Сопылық сенімге сәйкес, қызғалдақ, тостағанға ұқсас, Құдай құпияларының негізі болып табылатын Арифтің жүрегінің белгісі болды. Адам пайғамбар көктен қуылғанда, соншама көз жасын төгіп, қанды көз жасын қызғалдаққа айналдырды деген аңыз бар (Gezgin, 2010: 126).

Сонымен қатар, ұлттық нақыштағы архитектураларда жоғарыда айтылған қалампыр және осы лале гүлінің мотивтері көптеп кездеседі. Түркиядағы сарайлар мен мешіттердің қабырғалары мен төбелерінде мәңгі көктем орнап, шабындықтар мыңдаған өшпейтін гүлдермен көмкерілген. Сол гүлдердің арасында лале мен қалампыр жиі кездесетін гүлдердің бірі.

Menekşe – бұл жапырақтары жүрек формасын еске түсіретін жазықсыз гүл. Қарапайымдылықты білдіреді.

Nevgül – бұл жаңадан ашылған раушан дегенді білдіреді. Бұл әлемге жаңадан келген раушан гүлдей аңқыған иісі бар қыз үшін өте үйлесімді атау.

Nevra – ақ гүл деген мағынаны білдіреді. Бұл табиғатына аққұба болып туылған ақ қыздарға арналған ең жақсы аттардың бірі.

Yonca – бұл сәттілік әкеледі деп саналатын сәндік өсімдік. Әсіресе 4 жапырақтысы өте құнды. 4 жапырақты жоңышқа тілегі қабыл болады деп саналады.

Шет тілдерінен алынған есімдер: Бұл мәдениет пен тілдің өзара әрекеттесуінің нәтижесі. Адам аттары, сонымен қатар, тілімізге әсер ететін мәдениеттің көрсеткіші болып табылады. Түрік тілінде немесе қазақ тілінде қолданылатын атау сөздеріне көз жүгіртсек, түрік мәдениетіне және қазақ мәдениетіне қандай мәдениет әсер ететіндігін байқауға болады. Атауды қолдану сөзжасам түрғысынан қарастырылған кезде, түрік тілінде де қазақ тілінде де шетелдік атаулардың саны айтарлықтай болады. Атаулардың көпшілігі араб және парсы тілдерінде кездеседі. Тіл халықтың тарихымен тығыз байланыста болып дамып отыратындықтан басқа тілден енген сөздер сол халықтың қоғамдық-экономикалық, саяси өміріндегі қарым-қатынастардан пайда болып, көрші жұрттардан еніп отырған сөздер.

Түркі тілдерінің дамуына араб тілінің әсер еткені даусыз. Сондықтан да түрік тілі мен қазақ тілінде араб-парсы тілінен енген сөздер жиі кездеседі. Соның ішінде – кісі аттары. Мысалы, қазақтарда жиі кездесетін гүлдің атымен аталынған есім *Ләйлә* – араб тілінен алынған әл-ләйлун – түн, кеш, көне еврей тілінде лиля. Лилия гүлі көне заманнан байлық пен қазынаның белгісі екен. Сондықтан қазақтар қыздары бай, дәулетті болсын деген мақсатпен Ләйлә есімін таңдайды екен. Ал, түріктердегі көп кездесетін есім. *Лале* парсы тілінен енген сөз. Парсы тілінен шыққан сөз Лале – “гүл” дегенді білдіреді (<https://www.ismininanlaminedirx.com/lale-isminin-anlaminedir-3153/>)

Қазақтарда гүл-өсімдік атауларына келетін болсақ, көбінесе орыс тілінің ықпалы молырақ болып келеді. Қазақтарда орыс тіліндегі және тағы басқа тілдегі гүл атауларымен аталған қыз есімдері көптеп кездеседі. Олар: Азалия, Роза, Розалия, Розита, Розалинда, Жасмин, Наргиз, Тюльпан, Камила (камелия деген гүлдің түрі) – адалдық, төзімділіктің символы, Маргарита, Лилиана (лалагүл), Нилуфар (суда өсетін лотос гүлі), Сюзанна (ақ лалагүл) және т.б.

Түрік тілінде де осындай орыс тілінен және тағы басқа тілдерден енген кісі аттары кездеседі. Олар: *Açelya* (италияндық “azalea” деген сөзден енген) – бұл өзін-өзі ұстауды білдіреді. Сонымен қатар, әдемі және керемет гүлдерімен бірге ол сүйгенге деген құмарлықты және қол жетімсіздікті білдіреді. *Nergis* – нарцис гүлі грек мифологиясына сәйкес өзіне ғашық болған адамның әңгімесінен шыққан. Дафодил гүлі мінсіз, әдемі болуды білдіреді, көрсе тіл байланарлықтай сұлулықтың символы. *Süsen* – парсы тілінен келген сөз, сәуір-маусым айларында гүлдейтін хош иісті гүл. *Yasemin* – бұл да парсы тілінен алынған сөз. Жасмин гүлі әдемі және тартымды дегенді білдіреді және олар кішіпейіл, нәзік көрінетін гүл болғандықтан таза және жазықсыз эмоциялардың символы.

Нәтижелер және талқылау

Сонымен, жоғарыда айтылған талқылаулардың нәтижесінде адамдардың есімдері тарихтағы әулеттердің жойылуымен және ұзақ тарихи процестегі саяси жағдайдың өзгеруімен тез өзгертін саяси идиомаларға ұқсас емес. Алайда, олар жартылай болса да саяси ерік-жігердің әсеріне байланысты әр түрлі уақытта және әр түрлі жерлерде өзгеруі мүмкін. Себебі, сол кездердегі болған белгілі бір саяси жағдайлар толықтай болмаса да, жартылай адамдардың

ой-өрісіне, дүние танымына, әлеуметтік, экономикалық жағдаятына ықпалын тигізіп балаларына ат қойып, беретін есімдеріне әсер етіп, өз іздерін қалдырған. Саяси идеологияның өзгеруіне байланысты адам аттары да өзгеріп кетті. Мысалы: қазақтарда СССР ден кейін Мелс, Совет, Союз, Ленин, Лениншіл, Жеңіс... есімдері кеңінен қойылған болса, 90-шы жылдардан кейін қазақтың ұлттық идеологиясы, наным-сенімі негізінде: Абылай, Абай, Аят, Айдана, Томирис... есімдері кеңінен қолданыла бастады.

Осман Империясы құлап, бірнеше фронтта соғысып жатқан түріктер сол кезеңдерде дүниеге келген балалардың барлығы дерлік *Hürriyet, Erkin, Azat, Azatgül, Cengaver, Galip, Galibe, İlham* сияқты көтеріліс салдарынан пайда болған есімдер қойды. Ал, Ататүрктің кезінде яғни Түркия Республикасы болғаннан кейін араб есімдерінен көре *Önder, Ata, Özgür, Cenk, Alp, Yavuz, Çetin, ...* сияқты ұлттық рухты көтеретін нағыз түрік есімдері көбейе бастады. (<http://www.millifolklor.com>).

Ал, соңғы 20 жылда Түркия Республикасын билеп отырған АК партиясының ислами бағыттағы көз қарасының әсерінен түріктер, арабша яғни ислами есімдерді балаларына кеңінен қоя бастады.

Қорытынды

Қорыта келгенде, кісі есімдері халықтың діни, моральдық, этникалық және әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-мәдени құрылымын көрсетеді. Бүгінгі таңда біздің таңдап қойып жүрген есімдеріміз, мәдениетті, тарихты, әлеуметтік және тілдік дағдыларды есте сақтау, білу, анықтау және толықтыру үшін маңызды орынға ие. Лексикаға әсер ететін мәдени факторлар; өмір салты, көрші халықтармен және дінмен қарым-қатынас. Діннің өзгеруі жаңа алынған сөздерді, кейде алфавитті де өзгертеді. Түріктер мен қазақтар мұсылман болғаннан кейін ескі діннің кейбір нанымдарымен қатар кейбір атауларды қолданбай олардың орнына жаңа дінмен жаңа дәстүрлер мен жаңа өмір салтын қабылдады. Бұл мәдени өзгеріске ұшыраған қоғамдардағы табиғи құбылыс. Бірақ, табиғаттағы құбылыстармен әдемі, әсерлі көріністердің ықпалын көрмеуге, сезбеуге еш бір дін тиым сала алмайды. Қазақтар да түріктерде парсы тілінен де араб тілінен де, тіпті батыс тілдерінен де өздері әдемі, әсем деп білетін өсімдіктердің атауларын қыз балаларына ат қоюдан тартынбаған.

Әдебиеттер

- Қазақ есімдері. Энциклопедиялық анықтамалық – Алматы: Атамұра. – 2006.
- Қалиев Б. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары – Алматы: Ғылым. – 1988.
- Sarıtaş, S. Balıkesir üniversitesi öğrencilerinin günümüzdeki adlar ve ad verme hakkındaki görüşleri // Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. – 2009. № 12. – С. 21.
- Dilçin C. Adlar Sözlüğü – İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. – 2014.
- Abdurrahman V. Türklerin Ad Koyma Gelenekleri Üzerine Bir İnceleme // Milli Folklor. – 2014. – № 2. – С. 17-25.
- Смағұлов А. Қазақ есімдері. Энциклопедиялық анықтамалық. 2-басылымы, толықтырылған – Алматы: Атамұра. – 2013.
- Никитина Т.К. К вопросу о лексикографическом отображении ономастической картины мира / Т.К. Никитина // Ономастика Поволжья. Тезисы 8 межд. конф. – Волгоград, 1998. – С. 14 – 23.
- Roux Jean-Paul. Orta Asya ‘da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar // Çev.: Aykut Kazancıgil-Lale Arslan, Kabalcı Yay., İstanbul. – 2005.
- Нүсіпоқасұлы А. Тал бесіктен жер бесікке дейін – Алматы: Онер 21-ғасыр, 2014.
<https://massaget.kz/layfstayl/zhadnama/38870/>
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. IV том // Алматы: DPS, – (иллюстрацияланған). – 2013. – С. 115-118.
<https://blog.ciceksepeti.com/kiz-bebekler-icin-cicek-ismileri/>
- İspirli, Serhan Alkan. “Türk Edebiyatında Tarih Düşürme Gelenegi” // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. – 2000. – № 14. – С. 20 –28.
- Gezgin, Deniz. Bitki Mitosları. – İstanbul. – 2010. – С. 114–116.
<https://www.ismininanlaminedirx.com/lale-isminin-anlami-nedir-3153/>
<http://www.millifolklor.com>

References

- Abdurrahman V. (2014). Turklerin Ad Koyma Gelenekleri Uzerine Bir Injeleme. [A Study on Turkish Naming Traditions]. Milli Folklor. 2014. № 2. Pp. 17-25. (In Turkish)
- Dilchin J. (2010). Adlar Sozlugu. [Names Dictionary]. Istanbul: Turkiye Ish Bankasy KulturYayinlari. 2014. (In Turkish)
- Gezgin, Deniz. (2010). Bitki Mitoslary. [Plant Myths]. Istanbul. 2010. Pp. 114–116. (In Turkish)
<http://www.millifolklor.com>
<https://blog.ciceksepeti.com/kiz-bebekler-icin-cicek-ismileri/>
<https://massaget.kz/layfstayl/zhadnama/38870/>
<https://www.ismininanlaminedirx.com/lale-isminin-anlami-nedir-3153/>
- İspirli, Serhan Alkan. (2000). Turk Edebiyatında Tarih Dushurme Gelenegi. [Tradition of Reducing History in Turkish Literature]. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Arashtyrmalary Enstitusu Dergisi. 2000. № 14. Pp. 20 –28. (In Turkish)
- Nikitina T.K. (1998). K voprosu o leksikograficheskom otobrazhenii onomasticheskoi kartiny mira. [On the lexicographic representation of the onomastic picture of the world]. / T.K. Nikitina. Onomastika Povolozhiya. Tezisy 8 mezhd. konf. Volgograd. 1998. Pp. 14 – 23. (In Russian)
- Nusipoqasuly A. (2014). Tal besikten zher besikke deyin. [Talk from the cradle to the ground]. Almaty: Oner 21-gasyr, 2014. (In Kazakh)
- Qaliev B. (1988). Qazaq tilindegi osimdik ataulary. [Plant names in the Kazakh language]. Almaty: Gylym. 1988. (In Kazakh)
- Qazaqtyn etnografiyalq, kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuyesi. (2013). [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. Encyclopedia. IV tom. Almaty: DPS, (illustratcialangan). 2013. Pp. 115–118. (In Kazakh)
- Qazaq esimderi. (2006). Encyclopediyalyq anyqtamalyq. [Encyclopedic Reference]. Almaty: Atamura. 2006. (In Kazakh)
- Roux Jean-Paul. (2005). Orta Asya ‘da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar. [Sacred Plants and Animals in Central Asia]. Chev.: Aykut Kazanjygil-Lale Arslan, Kabaljy Yay., Istanbul. 2005. (In Turkish)
- Sarytash, S. (2009). Balykesir universitesi ogrenjilerinin gunumuzdeki adlar ve ad verme hakkыndaki gorushleri. [Balıkesir University students’ opinions about present names and naming]. Balykesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitusu Dergisi. 2009. № 12. Pp. 21. (In Turkish)
- Smagulov A. (2013). Qazaq esimderi. [Kazakh names]. Encyclopediyalyq anyqtamalyq. 2-basylymy, tolyqtyrylgan. Almaty: Atamura. 2013. (In Kazakh)

Ғ.Б. Шойбекова¹ , Ж.Ә. Абдрахманова² ,
А.Б. Насырғазы³

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

³Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,

Қазақстан, Алматы қ.,

e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru, zhaz_abd@mail.ru, akniet.n96@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТЕРМИНЖАСАМ ТӘСІЛДЕРІ АРҚЫЛЫ ЖАСАЛҒАН КОМПЬЮТЕР ТЕРМИНДЕРІ

Мақалада қазіргі техниканың дамуына байланысты, сонымен қатар ғылым, білім беру салаларының барлығы да компьютер арқылы жүзеге асуына байланысты қолданылатын тілдік бірліктердің көбі компьютерді пайдалануға қатысты сөздер екендігі айтылады. Қазіргі кезде компьютермен жұмыс істеуші қазақтілді қызметкерлердің бәрі орыс тіліндегі сөздер арқылы техникамен жұмыс жасайды. Бұл компьютердің негізгі жұмыс істеу тілін дайын күйінде пайдаланатындығын көрсетеді. Дегенмен, бұлай жалғастыру тіл қолданушылардың лексиконын шұбарлап жатқандығын айғақтайды. Осыны ескере отырып, болашақта компьютер тілін қазақшалау қажет деген ұсыныс бар. Ол үшін бүгіннен бастап, қазақша атауларын қалыптастыру қажет. Мақалада компьютер терминдерінің қазақ тіліндегі терминжасам тәсілдері арқылы жасалған сөздері талқыға салынып, нәтиже шығарылды. Ал халықаралық терминдер сол күйінде қалдырылып, орысша берілген атауларды қазақшалау қажеттігі бүгінгі күн талабынан туындап отырғандығы сөз болды. Тіл білімінде, терминтануда ғалымдар терминжасам тәсілдерін түрліше жіктейді. Бірқатар ғалымдар терминжасам (терминообразование) тәсілдерінің бірінің басын біріктіріп, термин шығармашылығы (терминотворчество) деп атайды. Біз осы пікірдегі ғалымдарды қолдаймыз. Терминдік жүйені жасауда терминжасамның әлемде ең кең тараған төрт түрлі тәсілі пайдаланылады, олар: 1) терминжасам (сөзжасамның түрлі тәсілдерін пайдалану арқылы), терминдену (термин емес сөздердің терминдер қатарына өтуі), 3) қайта терминдену (өзге саланың дайын терминін пайдалану), 4) терминалмасу, халықаралықтандыру (өзге тілдерден дайын терминдерді қабылдап алу т.б.

Түйін сөздер: қазақ тілі, жаңа сөздер, компьютер терминдері, терминжасам тәсілдері, сөзжасам, терминтану.

G.B. Shoibekova¹, Zh.A. Abdrahmanova², A.B. Nasyrgazy³,

¹Kazakh National Women's Teacher Training University,

²Al-Farabi Kazakh National University,

³Kazakh National Women's Teacher Training University,

Kazakhstan, Almaty,

e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru, zhaz_abd@mail.ru, akniet.n96@mail.ru

Computer terms formed by the term-forming method in the Kazakh language

In connection with the development of modern technology, as well as in all areas of science and education, most language units are used in relation to computer use. Currently, all native speakers of the Kazakh language use computer technology using the Russian language. This indicates that Russian is the main computer language. The duration of this trend will lead to disruption of the lexical layer of the Kazakh language. Taking this into account, we suggest in the future it is necessary to translate the menu bar of the computer into the Kazakh language. For this, starting today, it is necessary to form Kazakh names. The article discusses words formed using the thermal modernization of computer terms in the Kazakh language, the results were summed up. The problems of using international terms were also raised, and the need to translate the computer menu bar from the Russian language is due to today's demand. In the fields of linguistics, terminology, scientists classify term-forming techniques. Some scientists combine all the methods of term formation and call them term-creation. We support scientists in this opinion. In creating the terminal system, four of the most common methods of term formation are used in the world: 1) term formation (using various word formation methods), 2) termination (the transition of nonterminal

words to the number of terms), 3) re-termination (using a ready-made term of another industry), 4) term exchange, internationalization (acceptance of ready-made terms from other languages, etc.).

Key words: Kazakh language, new words, computer terms, term-forming methods, word formation.

Ғ.Б. Шойбекова¹, Ж.А. Абдрахманова², А.Б. Насырғазы³,

¹Казахский национальный женский педагогический университет,

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби,

³Казахский национальный женский педагогический университет,

Казахстан, г. Алматы,

e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru, zhaz_abd@mail.ru, akniet.n96@mail.ru

Компьютерные термины, образованные терминообразующим способом в казахском языке

В связи с развитием современной техники, а также всех сфер науки и образования, большинство языковых единиц употребляются в отношении использования компьютера. В настоящее время, все носители казахского языка используют компьютерную технику с помощью русского языка. Это указывает на то, что русский язык является основным компьютерным языком. Продолжительность такой тенденции приведет к нарушению лексического пласта казахского языка. Принимая это во внимание, предлагаем в будущем перевести строки меню компьютера на казахский язык. Для этого, начиная с сегодняшнего дня, необходимо сформировать казахские названия. В статье рассматриваются слова, образованные с использованием термомодернизации компьютерных терминов на казахском языке, а также подведены итоги. Были затронуты проблемы использования международных терминов, а необходимость перевода строки меню компьютера с русского языка обусловлена сегодняшним спросом. В сферах языкознания, терминологии ученые классифицируют терминообразующие приемы. Некоторые ученые объединяют все способы терминообразования и называют их терминотворчеством. Мы поддерживаем ученых в этом мнении. В создании терминалогической системы используются четыре наиболее распространенных в мире способа терминообразования: 1) терминообразование (с использованием различных способов словообразования), 2) терминирование (переход нетерминальных слов в число терминов), 3) повторная терминация (использование готового термина другой отрасли), 4) терминообмен, интернационализация (прием готовых терминов из других языков и т. д.).

Ключевые слова: казахский язык, новые слова, компьютерные термины, терминообразующие способы, словообразование, терминоведение.

Кіріспе

Терминдерді ұлт тілінің өз лексикалық қорынан алып, мағынасына қарай терминдік жүк артып пайдалануға немесе өзге халықтардың тілдерінен дайын қалпында қабылдап қолдануға болады. Сонымен қатар әр тілдің сөз жасау жолдары, тәсілдері бар. Өзге тілдерден дайын атауларды алмай ұлт тілінде термин жасау кезінде осы тәсілдер пайдаланылады. Кезінде ұлт тілінде термин жасаған ұлт зиялыларының тілді жақсы білуімен қатар, тілдің заңдылықтары мен сөзжасам тәсілдерінен хабары мол болғанын байқауға болады. Оған Ахмет Байтұрсынұлының, Елдес Омарұлының, Нәзір Төрекұлұлының, Мағжан Жұмабайұлының, Жүсіпбек Аймауытұлының, Халел Досмұхамедұлының, Жұмахан Күдериннің, Сұлтанбек Қожанұлының, Телжан Шонанұлының т.б. өткен ғасыр басындағы қазақтың ғылым тілінің қалыптасуына ат салысқан алаш азаматтарының жасаған терминдері мен жазған еңбектері дәлел бола алады.

Кеңес одағы халықтарына ортақ терминологиялық қор қалыптастыру бағытын ұстанған кезеңде ұлт тіліндегі термин шығармашылығы қолдан жасалған дағдарысқа ұшырады. Сол себепті тіліміздің сөзжасам тәсілдері іске қосылып, қажетті дәрежеде кәдеге жаратылмады. Орыс тіліндегі терминдердің тұлғасын сақтап аудару үшін толық және жартылай калька тәсілі ғана біршама пайдаланылды. Нәтижесінде терминқорымыздағы ұлт тілінде жасалған терминдеріміздің үлесі өте төмен болып шықты. Егер отызыншы жылдарға дейінгі алаш оқығандары секілді әр саланың терминдерін өз тілімізде жасауға үлкен мән беріп, бұл іске белсене араласып отырғанда қазір терминжасамның үлгілері орнығып, термин шығармашылығындағы төл тәжірибе мен ұлттық дәстүріміз қалыптасқан болар еді (Құрманбайұлы, 2004: 19). Ғалым Қ. Шерубайұлының сөзінің жаны бар. Біздің қазақ тіл білімінде тек 90-жылдардың басынан бастап қана ұлт тілінде термин жасау ісі қайта қолға алына бастады.

Тіл білімінде, терминтануда ғалымдар терминжасам тәсілдерін түрліше жіктейді. Бірқатар ғалымдар терминжасам (терминообразование) тәсілдерінің бәрінің басын біріктіріп, *термин шығармашылығы* (терминотворчество) деп атайды. Біз осы пікірдегі ғалымдарды қолдаймыз. Терминдік жүйені жасауда терминжасамның әлемде ең кең тараған төрт түрлі тәсілі пайдаланылады, олар: 1) терминжасам (сөзжасамның түрлі тәсілдерін пайдалану арқылы), терминдену (термин емес сөздердің терминдер қатарына өтуі), 3) қайта терминдену (өзге саланың дайын терминін пайдалану), 4) терминалмасу, халықаралықтандыру (өзге тілдерден дайын терминдерді қабылдап алу).

Талдау

Тілдерді оқыту үрдісіне компьютерлік технологияны ендірудің қазіргі қалпын зерттеу барысында қолданбалы тіл білімінде жаңа бағыттың – компьютерлік лингвистиканың пайда болып, дамуына әкелді. Осы ғылымның пайда болуына қазіргі ақпараттандырудың жаһандану үрдісі, ғылыми және техникалық прогрестің белгілі бір қажеттіліктерінің, сонымен бірге жасанды интеллект жүйесін,

жасанды тілдер үлгілерін құру қажеттілігінің алғышарттары зор ықпал етті. Алайда бұл міндеттердің барлығын лингвистика теориясынсыз шешу мүмкін емес, өйткені тарихи жүйе ретінде қалыптасқан табиғи тілдер адамдардың өзара қарым-қатынасына қызмет етсе, жасанды тіл де адам-машина, машина-машина, машина-адам қарым-қатынасы үшін жасалған, олардың екеуінің негізі бір, ортақ қызмет атқарады, жұмсалып үлгісі мен құрылымы да бірдей (Бовтенко. 2005: 5). Лингвистика ғылымынсыз жасанды тілді жетілдіру, сонымен бірге адамның компьютермен табиғи тілде қарым-қатынас жүйесін жасау, күрделі адам-машина кешені қызметінің тиімділігін арттыру мүмкін емес (Жұбанов, 2007: 36).

Нәтиже мен талқы

Термин жасау барысында жұрнақтардың қандай грамматикалық мағына үстейтінін, жалғану ерекшеліктерін білмей болмайды. Сол себепті төменде әртүрлі сөз таптарынан зат есім тудыратын негізгі жұрнақтар мысалдарымен қоса беріліп отыр.

Ұлт тіліндегі терминдерді жасауда пайдаланылып жүрген сөзжасамдық жұрнақтар

1-кесте – Компьютер терминдерін жасаушы жұрнақтар

№	Жұрнақ түрі	Сөз	Өзге тілдегі түсіндірмесі, атауы	Жасалу негізі
1	-ма, -ме	Батыр+ма //түй+ме	кнопка	Етістіктен жасалып тұр
2	-іш	Жүктеу+іш	Загрузка	Зат есімді етістіктен жасалып тұр
3	-ын, -ін	Ағ+ын	Поток	Етістіктен жасалып тұр
4	-сыз, сіз	Адрес+сіз	Безадресный	Зат есімнен жасалып тұр
5	-мақ, -мек	Ау+мақ	Область	Өлі түбірден
6	-ғы, -гі	құрылғы	устройство	Етістік
7	-ты, -ты	тұрақты	постоянный	Етістік
8	-ын, -ін	Ағын	поток	Етістік
9	-тық, -тік, -лық, -лік	Биіктік, аралық	Высота, интервал	Көмекші есім, сын есім
10	-ма, -ме	Сүңгі+ме	Штепсель	Өлі түбірден жасалған зат есім
11	-шы, -ші	Әкімші	Администратор	Зат есім
12	-уыш, -уіш	Бағыттауыш, бейімдеуіш	Направляющие, адаптер	Зат есім
13	-қыш, -кіш	Бекіткіш, бергіш	Фиксатор, датчик	Етістік
14	-ық, -ік	Бөлік, кетік	Часть, пробел	Етістік
15	-ым, -ім	Бөлім	Раздел	Етістік
16	-ын, -ін	Буын	Поколение	Зат есім
17	-ақ, -ек	Жинақ	Набор	Етістік
18	-малы, -мелі	Қайталамалы	С повторением	Етістік
19	-лым, -лім	Қайталым	Цикл	Етістік
20	-дақ	Құндақ	Кассета	Өлі түбір

Жоғарыда берілген кестеде әртүрлі сөз таптарынан зат есім туғызатын сөз тудырушы жұрнақтар берілді. Олардың бірі сөзжасам, терминжасам барысында жиі қолданылып жүрген өнімді (құнарлы) жұрнақтар болса, екіншілері бірді-екілі ғана сөздерді жасауға қатысқан өнімсіз (құнарсыз) жұрнақтар. Алайда жұрнақтың өнімді немесе өнімсіздігі оның тұрақты сипаты деп тануға болмайды. Бір кездері өнімсіз болып келген жұрнақтарды термин шығармашылығында жиі пайдаланып, оның сөзжасам белсенділігін арттыруға болады. Сондықтан өнімсіз деп танылып келген кез келген жұрнақтың белгілі бір кезеңдерде өнімді жұрнаққа айналуы әбден мүмкін.

Сондай-ақ кестеге көне түркі тілінде пайдаланылған қазіргі қазақ тілінде сол қалпында кездесе бермейтін сөз тудырушы жұрнақтар, өлі жұрнақтар да енгізілген жоқ. Оларды іздеушілер тіл тарихын, өлі жұрнақтарды арнайы зерттеген ғалымдардың еңбектеріне, арнаулы әдебиеттерге жүгінгені жөн.

Қазақ терминологиясының құрамында жиі ұшырасатын грек-латын текті сөз жасаушы терминбөлшектер (терминоэлементы) бар.

Берілген мысалдардан көріп отырғанымыздай информатика және есептеуіш техника терминологиясында қазақ тіліндегі бір ғана *-уыш/-уіш* жұрнағы орыс тіліндегі *-атор/-ятор/-тор, -щик,-чик, -тель, -н/ая, -н/ый* суффикстері арқылы жасалған терминдердің қазақша нұсқасын жасауда пайдаланылған. Бұл үлгімен жасалған терминдердің ішінде **-атор/-ятор/-тор** суффиксіне сәйкес келетіндерін ғана сәтті терминдер қатарына қосуға болады. Өзгелері ұғым мазмұнын дәл беру тұрғысынан да қосымшаларды мағынасына қарай ұтымды пайдалану жағынан да кемшіліктен ада емес. Бұл арада термин жасаушы салалық мамандар терминжасамның лингвистикалық қырына және терминтанудың жүйелілік сияқты маңызды талаптарына жете мән бермегені байқалады. Терминжасамда сөздің лексикалық мағынасына тән нәзік реңктерін, мағына көлемін дәл ажырата білу де оңай емес. Ал қосымшалардың ерекшелігін, грамматикалық мағына сияқты ұғымдарға сала мамандарының мән бере бермеуі жиі кездесіп жататын жайт. Оған мысалды салалық терминологиялық сөздіктердің кез келгенінен дерлік келтіруге болады. Мұндай кемшілікке жол берудің ұлт тіліндегі термин шығармашылығына үлкен нұқсан келтіретін сөзсіз. Бұл тіл мамандары, терминологтар та-

рапынан ерекше назар аударуды қажет ететін маңызды мәселе. Сондықтан терминжасамның лингвистикалық мәселелерін арнайы сөз етіп, салалық мамандарға арналған олардың сөздік түзу, термин жасау барысында басшылыққа алуына болатын әдістемелік, көмекші құралдар дайындаудың қажеттілігі айқын аңғарылып отыр. Әсіресе, қазақ тіліндегі сөз тудырушы жұрнақтардың қазіргі терминжасам процесінде қаншалықты тиімді пайдаланылып жатқандығын анықтап, оларды термин шығармашылығында қалай орнымен қолданған жөн екендігін көрсетіп бере алатын практикалық тиімділігі бар құралдар дайындаудың маңызы өте зор. Бұл көмекші морфемалардың табиғатын, олардың мағынасы мен қызметін жақсы ажырата білетін, сөзжасам, терминжасам мәселесінен хабары мол тіл маманының атқаратын ісі.

Терминжасамның синтаксистік (аналитикалық) тәсілі арқылы жасалған компьютер терминдері

Ұлттықтерминқорымыздааналитикалықжолмен жасалған терминдер өте мол (Байтұрсынов, 1992: 58). Соған қарамастан, қазақ тіл білімінде терминжасамның синтаксистік тәсілі, бұл тәсіл арқылы жасалған терминдердің тілдік табиғаты әлі арнайы зерттеле қоймаған, жекелеген ғылыми еңбектер мен мақалаларда ғана сөз болып жүрген мәселелердің бірі. «Терминологиялық лексикамыздың қомақты бөлігін екі, үш немесе одан да көп сыңарлы терминдердің құрайтынын ескерсек, терминжасамның бұл тәсілін арнайы қарастырудың, жан-жақты зерттеудің мәні зор екендігі сөзсіз» (Құрманбайұлы. 2004: 555).

Аналитикалық тәсіл ретінде қарастырылып жүрген сөзжасам амалдары жөніндегі осы саланы арнайы зерттеп жүрген ғалымдарымыздың пікірлері әр уақытта сәйкесе бермейді. Оны белгілі тілші-ғалымдардың мына төмендегі жазғандары анық көрсетеді.

2002 жылы А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты шығарған көлемді еңбектің бірі саналатын «Қазақ грамматикасы» авторлары – «Біріккен сөздер дүниежүзіндегі тілдерге өте кең тараған. Олардың аналитикалық тәсіл арқылы жасалатыны да ғылымда әбден танылған» және «қос сөздер тілдің аналитикалық тәсілінің қосарлама тәсілі арқылы жасалады», – деп жазады (Қазақ грамматикасы, 2002: 253-256).

Терминтанушылар әртүрлі еуропа тілдерінің терминологиясының 60%-дан 95% -ға дейін құрап, дара терминдерден әлдеқайда басым екенін атап көрсетіп жүр.

2-кесте – Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған компьютер терминдері

№	Термин	Уәждеуші сөз	Өзге тілдегі түсіндірмесі, атауы	Жасалу негізі
1	Айналдыру жолағы	Айналу + жолақ	Полоса прокрутки	Етістік + зат есім
2	Ақпараттық ұрлық	Ақпарат + ұрлық	Плагиат (Plagiarism)	Етістік
3	Ақпараттық іздестіру жүйесі	Ақпарат + іздестіру + жүйесі	Информационно-поисковая система	Зат есім + етістік + зат есім
4	Аспаптар тақтасы	Аспап + тақта	Панель инструментов	Зат есім + зат есім
5	Әдістемелік жасақтама	Әдістеме + жасақ	Методическое обеспечение	Зат есім + зат есім
6	Бағдарламалық жасақтама	Бағдарламалық жасақтама	Программное обеспечение	Зат есім + зат есім
7	Бас мәзір	Бас мәзір	Главное меню	Зат есім + зат есім
8	Басқару тақтасы	Басқару тақтасы	Панель управления	Зат есім + зат есім
9	Бүкіләлемдік өрмек (Ғалам тор)	Бүкіләлемдік өрмек	Всемирная паутина – World Wide Web (WWW)	Зат есім + зат есім
10	Гипермәтін	Гипер + мәтін	Гипертекст	Сын есім + зат есім
11	Жедел жад –	Жедел + жад	Оперативная память	Сын есім + зат есім
12	Электрондық пошта	Электрондық + пошта	Электронная почта	Сын есім + зат есім
13	Ахуал байты	Ахуал (диалект) байты	Байт состояния	Зат есім + зат есім
14	Ая түсі	Ая түсі	Цвет фона	Зат есім
15	Байланыс желісі	Байланыс желісі	Линия связи	Етістік + зат есім
16	Байланыс желісі драйвері	Байланыс желісі драйвері	Драйвер линии связи	Етістік + зат есім + зат есім
17	Байланыс жиілігі	Байланыс жиілігі	Частота связи	Етістік + зат есім
18	Байланыс құралы	Байланыс құралы	Средство связи	Етістік + зат есім
19	Баспа тығыздығы	Баспа тығыздығы	Плотность печати	Етістік + сын есім
20	Басып шығару жылдамдығы	Басып шығару жылдамдығы	Скорость печати	Етістік + етістік + сын есім
21	Бос жол	Бос жол	Пустая строка	Сын есім + зат есім
22	Бос ұяшық	Бос ұяшық	Пустая ячейка	Сын есім + зат есім

Бұл тәсіл қазақ тілінде де өнімділігімен ерекшеленеді. Олай болуының себептері арнайы зерттеуді қажет етеді. Алайда кейбір себептері туралы қазірдің өзінде айтуға болады деп ойлаймыз. Бір себебі – біздің терминологиялық лексикамыздың құрамындағы көпкомпонентті терминдердің басым бөлігі орыс тілінен тікелей аударылып алынған. Терминологияда бір арнаулы ұғымның екіншісімен түрлі байланысын көрсететін, тегі бір ұғымдардың түрлерін білдіретін атаулар жиі ұшырасады. Әдетте ондай атауларды бір сөзбен беру оңай бола бермейді. Сондықтан екінші бір себебі – түр атаулары болып келетін терминдер, логикалық жүйеге сәйкес ұғым мазмұнын дәл беру мақсатымен көп сыңарлы болады.

Тек терминологияда емес қазақтың жалпыхалықтық тілінде де сөзтіркесімнің өнімді тәсіл

болғандығын сөзжасам саласын зерттеген тіл маманда-ры атап көрсетеді. «Сөзтіркесім – жаңа сөз жасаудың ең өнімді жолы. Қазақ тілінде зат немесе құбылыстың атын тіркестіріп атау жиі ұшырайды. Бұл сөз-дер аталым (номинация) дәрежесіне жеткен сөздер. Егер сөз тіркесі лексикалық тұтастыққа айналып, аталым дәрежесіне ие болғанда сөз тіркесі қызметін тоқтатады. Мұндағы басты қасиет – ұғымның атауы дәрежесіне жетуі» (Құрманбайұлы, 2004:56).

Біздің терминологиялық лексикамыздағы сөздердің тіркесуі арқылы жасалған терминдердің үлес-салмағы әзірге статистикалық тұрғыдан дәл көрсетілген емес. Дегенмен кейбір арнаулы салалардың терминдер жүйесін зерттеген еңбектердің нәтижесіне қарағанда қазақ терминологиясында да көп сыңарлы терминдердің 60 пайыздан (ең кем дегенде) аз болмайтыны

байқалады. Ендеше мұндай өнімді тәсілдің лингвистикалық табиғатын арнайы зерттеп, термин шығармашылығында тиімді пайдаланудың қажеттігі күмән туғызбайды. Солай бола тұрса да, бұл мәселенің әлі басы ашылмаған, аражігі ажыратылмаған қырлары жеткілікті. Жалпы қазақ терминологиясында ең аз зерттелген мәселенің бірі осы көп сынарлы терминдердің тілдік табиғаты.

«Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты ұжымдық монографияның авторлары аналитикалық тәсілдің ішкі түрлерін атап көрсетіп,

олардың әрқайсысына анықтамалар берген (Қазіргі қазақ тілінің..., 1989: 63). Төмендегі аналитикалық тәсілдің жіктелуі мен анықтамалар осы еңбек бойынша беріліп отыр.

Олар: 1) сөзқосым, 2) қосарлау, 3) тіркестіру, 4) қысқарту. Сөзқосым тәсілі арқылы біріккен, кіріккен атаулар жасалады. Ондай атаулар қазақ тілінде көптеп саналады. «Біріккен сөз дегеніміз – жеке-дара сөздердің өзара шоғырлана тұтасуынан жасалған дербес лексика-грамматикалық мағыналары бар туынды сөздер» (Оралбай, 2002: 36).

3-кесте – Өзге тіл лексикалары арқылы жасалған компьютер терминдері

№	Термин	Уәждеуші сөз	Өзге тілдегі түсіндірмесі, атауы	Жасалу негізі
1	Файл	Файл	Файл	Зат есім
2	Блок-схема	Блок-схема	Блок-схема	Зат есім + зат есім
3	Веб-бет	Веб-бет	Веб-страница (Web page)	Зат есім + етістік + зат есім
4	Веб-сайт (Web site)	Веб-сайт	Веб-сайт (Web site)	Зат есім + зат есім
5	Кәбіл	Кабель	Кабель	Зат есім

Бұл терминдердің ерекшеліктері таза өзге тіл терминдерінен және қазақ тілі сөздерімен араласып келуінде деуге болады. Бұл кестеде компьютер терминдерінің өзге тілді терминдері мен аналитикалық тәсіл арқылы жасалған, оның ішінде қосарлану арқылы жасалған терминдер беріледі. Демек, қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген компьютер терминдерінің бір ерекшелігі терминдердің атқаратын қызметтеріне қарай қосарланып берілуінде. Түпнұсқа тілінде бұл терминдер ешқандай дефиссіз берілмейді. Ал орыс тілінде дефис арқылы жазылса, біздің қазақ тілінде де дефис арқылы беріледі. Демек, қазақ тілі терминологтары бұл терминдерді аударғанда немесе пайдаланғанда дефистің атқаратын қызметтерін ескермейтін секілді. «а) Лексикалық мағынасын сақтаған сөздерден жасалған күрделі сөздер арасында: *инженер-технолог, батыр-ұшқыш*; қос сөздердің арасында: ел-жұрт, алай-дүлей; сөзді тасымалдағанда; реттік сан есімдерді қолданған жағдайда: *3-жыл, 5-рет; -ақ, -ау, -мыс, -ды* демеуліктері тіркескен жағдайда: *айтады-мыс, келмеді-ау*; қосымшаларды ерекшелеп көрсетуде: *-ған, -ген, -мын, -мін*; екі сөзден тұратын фамилияларда, адам аттарында, жер-су атауларында: Нұр-Сұлтан, Тұрсын-заде, Салтыков-Щедрин т.б. (<https://egemen.kz...> 2019; 6).

Демек, осы дефис қойылатын жағдайлардың лексикалық мағынасын сақтаған сөздерден жасалған күрделі сөз дегенге сай келеді. Бұл – біздің қазақ тіліндегі дефис арқылы жасалған сөздердің алғашқы компоненті анықтауыш, айқындауыш қызметінде жұмсалатын секілді. Мысалы, веб-сайт дегенде жай сайт емес, веб екенін көрсетіп тұр.

Калькалау – терминжасам тәсілі арқылы жасалған компьютер терминдері. Калькалау – өзге тілдердің терминдерінің жасалу үлгісі мен мағынасын пайдалана отырып, ұлт тілінде термин жасау болып табылады.

Кальканың тілдік табиғаты түрліше түсіндіріледі. Мысалы:

а) Калькалау термин шығармашылығында айрықша орын алады, осының өзі оны терминжасамның жеке амалы ретінде қарастыруға негіз болады.

ә) Калькалауды сөз алмасудың байқалмайтын түрі, оны «жасырын сөз алмасым» немесе «жабық сөз алмасым» (скрытое заимствование) деп түсіну керек.

б) «Калькалау терминдену, терминжасам және терминалмасым сынды негізгі үш тәсілдің бірігуінен (қиылысуы мен өзара әсерінен) тұрады» (Суперанская и др., 1989: 219).

Калькада алдыңғы екі (а, ә) түрлі сипаттың болуын жоққа шығаруға болмайды. Деген-

мен үшінші тұжырымның негізі берік деуге болады. Калькалау барысында өзге тілдегі сөздің мағынасының, құрылымының пайдаланылатыны рас. Өнімділігіне қарай жеке тәсіл ретінде танылып, өзге тілден сөз алынбай ұлт тілінің өз сөзі пайдаланылатындықтан оны «жасырын сөзалмасым» немесе «жабық сөзалмасым» дейтіні де сондықтан. Калькалау барысында бір тілден екінші тілге сөз мағынасы да, сөздің құрылымы да алмасумен қатар нәтижесінде қабылдаушы тілде жаңа термин жасалады. Яғни мұнда тіларалық терминдену мен терминжасамдық сипат бар. Сол себепті калькалауды үш тәсілдің бірлігінен тұратын, терминжасамның құранды тәсілі ретінде қарастырудың негізі бар.

Калька құрылымы мен мазмұнының қабылдаушы тілде игерілуіне, қабылдануына қарай *сөзжасамдық калька, семантикалық калька, фразеологиялық калька деп жіктеледі.*

Сөзжасамдық калька – шет тілі сөзін әр морфемасы бойынша дәл аудару.

Семантикалық калька – шет тілі сөзінің ауыспалы мағынасын алу.

Фразеологиялық калька – фразеологизмді сөзбе-сөз аудару.

Сондай-ақ, кальканың сөз тіркесі түріндегі, сөйлем түріндегі *синтаксистік калька* деген де түрі бар.

Шетел тіліндегі сөздердің толық немесе жартылай игерілуіне қарай да калькалар жіктеліп жатады. Егер өзге тілдегі сөз үлгісі жартылай көшірілсе, оны *жартылай калька* ал тұтастай көшірілсе, онда оны *толық калька* дейді. Басқаша айтқанда, толық калька – кальканың шет тілі сөзінің мағынасы мен мазмұнын ашуға оның терминнің барлық компоненттері қатысатын түрі. Ал жартылай калька – терминнің мағынасын ашуға сыңарларының бір бөлігі (немесе біреуі ғана) қатысып, қалған сыңарларының терминнің дыбысталуына ғана ықпал етіп, дербес мағынасы болмайтын түрі.

Шет тілдері сөздерінің семантика-морфологиялық құрылысын дұрыс түсінбеуден туындайтын, қате жасалған калькаларды *жалған калька* дейді.

Бұл сөздер өзіміздің төл тілімізде бар болғанымен, компьютер, компьютер тілі келгенше термин ретінде қолданылмаған болатын. Сондықтан, бұл сөздердің калька тәсілімен жасалған деуімізге осы сөздер толық дәлел болады.

4-кесте – Төл сөздерден жасалған компьютер терминдері (неологизмдер)

№	Термин	Уәждеуші сөз	Өзге тілдегі түсіндірмесі, атауы	Жасалу негізі
1	Баған	Баған	Столбец	Зат есім
2	Бағана	Бағана	Колонка	Зат есім
3	Деректер	Деректер	Данные	Зат есім
4	Десте	Десте	Пакет	Зат есім
5	Есеп	Есеп	Задача	Зат есім
6	Көз	Көз	Источник	Зат есім
7	Мәнер	Мәнер	Стиль (стиль шрифта)	Зат есім
8	Меңзер	Меңзер	Курсор	Етістік

Қазақ тілінің терминқорында калька тәсілімен жасалған термин сөздер көптеп саналады. Олар негізінен кеңестік дәуірде қалыптасқан терминдер. Қазақ тіліндегі калька терминдердің басым бөлігі орыс тіліндегі терминдер үлгісімен жасалған. Кеңестік дәуірде терминалмасым негізінен «орыс тілінен қазақ тіліне» түрінде біржақты бағытта жүзеге асырылып, біздің тіліміз үшін орыс тілі терминқор қалыптастырудың бірден-бір сыртқы көзі,

үлгі тіл ретінде танылды. Сондықтан да қазақ тіліндегі калька жолымен жасалған терминдердің негізгі бөлігінің үлгісі орыс тіліндегі терминдер болып келеді. Бізде осы тәсілмен жасалған терминдерді дұрыс қабылдап, бұл тәсілді термин шығармашылығында ұтымды пайдаланып, оның өнімділігін арттыра түсу қажет деп санайтындардан гөрі, бұл жолмен жасалған терминдерді сөзбе-сөз аудару, жасанды деп жатсыну көбірек байқалады. Оның бір себебі – кеңестік кезеңде

үстемдігі өткен орыс тілінің ықпалынан арылып, соңғы жылдарда байқалып отырған ұлт тілінің сөзжасам тәсілдері мен ішкі лексикалық байлығын барынша тиімді пайдалануға ұмтылу үрдісімен де байланысты болса керек деп пайымдаймыз. Әрине, өзге тілдерге орынсыз көп жүгінудің реті жоқ. Алайда іргені аулақтаудың да жөні бар екенін естен шығармағанымыз жөн. Калькалау өзге тілдердің сөздерін дайын өзгеріссіз көшіру емес. Біздіңше, жалпы калькалауды шет тілдерінің сөздерін игерудің тәсілі деп қарайтын ғалымдардың пікіріне көбірек ден қойған орынды. Толық калька жасау кезінде ұлт тілінің сөздері мен қосымшалары пайдаланылады. Термин жасаудың жаңа үлгілері туындайды. Семантикалық калька жасау барысында да метафоралау, алмастыру жолымен тіліміздегі сөздердің арнайылану, терминдену процесі жүзеге асады. Калькалауды механикалық түрде айнытпай көшіру деп қана қабылдамай, оның белгілі дәрежеде шығармашылық процес екендігін де ескерген дұрыс.

Жалпы қай тәсілмен болмасын жаңа сөз, жаңа термин жасауды оп-оңай шешімін табатын, әркімнің де қолынан келе беретін бұқаралық іс емес. Бұл арнайы біліктілікті, машықтануды, көп ізденісті қажет ететін, шығармашылықпен

жүзеге асатын жұмыс. Калькалау да солай. Термин шығармашылығында бұл тәсілді пайдалана отырып арнаулы сала атауларын жасағанда бұл мәселенің «Калькалау тәсілімен термин жасау – оңай іс емес. Аударма сәтті болуы үшін шет тілі сөзінің семантикасын, морфологиялық құрылымы мен қолданылатын саласын жақсы білу керек», – деп Г.Ц.Пюрбеев атап көрсеткен қырларына жете көңіл аудармай болмайды (Пюрбеев, 1984: 87).

Кейбір тілдерде калька шет тілдері сөздерін игерудің бірден-бір тәсілі болып саналады. Біз де солай етейік деп өзге тілдерді үлгі ете берудің реті бола қоймас. Бірақ қажетіне қарай, термин шығармашылығында бұл тәсілді де жатсынбай пайдаланып, оны тіліміздің табиғатына сәйкестендіріп жетілдіре білсек, терминжасам тәсілдеріміздің өрісі кеңейіп, өзге тілдердің сөздерін игеру мүмкіндігіміз арта түспек.

Қазақ тіліндегі терминжасамның бір жолы, сонымен қатар өнімді тәсілі деп атауға болатын бір тәсіл – семантикалық тәсіл.

Сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілінің ішінде лексикалық тәсілдің алар орны ерекше. Лексикалық тәсіл арқылы жасалған компьютер терминдері.

5-кесте – Лексикалық тәсіл арқылы жасалған компьютер терминдері

№	Термин	Уәждеуші сөз	Өзге тілдегі түсіндірмесі, атауы	Жасалу негізі
1	Бланк	Бланк	Бланк	Зат есім
2	блютуз	Блютуз	Блютуз	Зат есім
3	Буфер	Буфер	Буфер	Зат есім
4	Дизайн	дизайн	Дизайн	Зат есім
5	Дискі	Диск	Диск	Зат есім
6	Монитор	Монитор	Монитор	Зат есім
7	Модем	Модем	Модем	Зат есім
8	Кластер	Кластер	Кластер	Зат есім
9	Код	Код	Код	Зат есім
10	Коллектор	Коллектор	Коллектор	Зат есім

Семантикалық тәсіл арқылы жасалған компьютер терминдері

Әсіресе, бұл тәсіл терминжасам құбылысында жиі кездеседі. Ғылыми еңбектерді терминжасамның бұл тәсілін әртүрлі атап жүр. Мәселен, түрколог ғалым К. Мұсабаев терминжасамның бұл өнімді тәсілін халықтық лексиканың

терминденуі деп атаса, Ө. Айтбаев бұл тәсілді мәністік тәсіл, Ш. Құрманбайұлы оны терминдеу деп атайды. Терминжасам құбылыстарында семантикалық тәсіл немесе мәністік тәсілдің кең үрдіс алғандығын атауға болады. Ө.Айтбаев «сөздердің қызмет аясының кеңеюі, мағына жылжымалылығы, жаңаша мән жүктелуі»

сияқты процестердің терминдену тенденциясына айналғанын айтады (Айтбаев, 2003:3). Семантикалық тәсіл терминжасамның негізгі тәсіл-

дерінің бірі ретінде терминологиялық лексика қабатының толығы, байи түсуіне үлкен септік жасайтын негізгі амалдың бірі болып табылады.

6-кесте – Семантикалық тәсіл арқылы жасалған компьютер терминдері (неологизмдер)

№	Термин	Уәждеуші сөз	Өзге тілдегі түсіндірмесі, атауы	Жасалу негізі
1	Жою	Жою (тұйық етістікті форма)	Удалить	Етістік
2	Анықтау	Анықтау (тұйық етістікті форма)	Определение	Етістік
3	Арна	Арна	Канал	Зат есім
4	Атқару	Атқару	Исполнение	Етістік
5	Аудару	Аудару	Транслировать, трансляция	Етістік
6	<i>Безендіру</i>	<i>Безендіру</i>	<i>Иллюстрация</i>	Етістік
7	Желі	Желі (малды желіге байлау)	Желі – Сеть (Network)	Зат есім
8	Адрестеу	Адрестеу етістігі	Адресация	Зат есім
9	Арна	Арна	Канал	Зат есім
10	Аяқтау	Аяқтау	Завершение	Зат есім
11	Өзірлеу	Өзірлеу	Разработка	Етістік
12	Бекіту	Бекіту	Фиксация	Етістік
13	Белгілеу	Белгілеу	Разметка	Етістік
14	Бет	Бет	Страница	Зат есім
15	Беттеу	Беттеу	Верстка	Зат есім

Жалпы лексикадағыдай арнаулы лексикада да көпмағыналық, омонимия, антонимия, синонимия сияқты семантикалық процестердің болып жататындығы жаңалық емес (Оразов, 1991: 82). Терминге қойылатын талаптар тұрғысынан қарағанда, әсіресе, көп мағыналылық пен синонимияның арнаулы лексика үшін қажетсіздігіне, тіпті зиянды екеніне қарамастан терминологиядан орын алып жүргендігі айтылып та жүр. Ал омонимия мен антонимия арнаулы лексика үшін соншалықты жат құбылыс емес. Олар алдыңғыларға қарағанда терминологияда жиі ұшырасады.

Ақпараттану саласындағы Желі термині де жалпы қолданыстағы желі сөзінің бірінші мағынасымен дәл солай сәйкес келеді. Желі I. 1. Құлындарды байлау үшін екі қазыққа кере тартылған арқан. Ауысп. Бір нәрсенің бағыты, ұзын-ыргасы. 3 электр жүйесі; телефон торабы. 4. Негіз, арқау, өзек (Қазақ тілінің..., 1989: 192). Жалпы қолданыстағы сөзге қарағанда термин дефинициясының нақтылығына, ғылымилығына, ұғымдық белгілерінің дәлдігіне қарамастан, бұл жағдайда термин мен термин емес сөзді омо-

ним деп қарауға негізіміз жоқ. Желі сөзінің лексикалық мағынасы мен терминдік мағынасы астасып, бірінен-бірі туындап тұр. Ендеше, жалпы қолданыстағы сөздің терминологиялық өріске енгізілуі арқылы (терминдік мағынаға ие болуы) жасалған терминдердің бәрі бірдей өзінің жасалуына негіз болған сөзбен үнемі омоним бола бермеуі де мүмкін. Дәлірек айтқанда, терминденген сөз өзінің бастапқы білдіретін ұғымынан басқа ұғымның атауы болса ғана жүйеаралық омоним туындайды. Көбінесе терминдердің жалпы лексикадағы сөздермен омоним болуының бір себебі – белгілі бір тілдің арнаулы лексикасы сол тілдің жалпы лексикасының негізінде жасалып қалыптасады. Сөз белгілі бір ұғымға таңылып, нақты дефиницияға ие болып терминдік мағына жүктеуінің нәтижесінде омоним пайда болады. Бір ғана сөз белгілі бір терминологиялық өріс ішінде термин қызметін атқарса, одан тыс жерде сөзге тән қасиеттеріне ие болып контекске байланысты түрлі мағынада қолданыла алады (Шойбекова, 2006: 88). Терминологиядағы омонимияның екінші бір түрі – ғылым мен техниканың неме-

се адам қызметінің арнаулы бір саласындағы терминдердің өзге бір арнаулы саладағы терминдермен дыбысталуы жағынан сәйкес келуі. Ондай терминдердің бір тобы ана тіліндегі байырғы сөздердің негізінде жасалынбағандықтан жалпы қолданыстағы сөздермен омоним бола алмайды. Олардың қатарына төмендегідей терминдерді жатқызуға болады: *арна* 1. Ақпараттану, 2. Су шаруашылығы, *бет* 1. Баспа ісі, 2. Ақпараттану (Қазақ тіліні..., 1974: 109).

Қорытынды

Қорытындылай келе, қазақ тіліндегі ақпараттану саласының терминдері синтетикалық, аналитикалық, лексика-семантикалық жолмен жасалады. Оның ішінде лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған терминдер лексикалық және калька жолымен жасалатындығын байқаймыз.

Компьютерлік саладағы қазақша неологизмдердің ерекшеліктері ретінде 1) халықаралық терминдердің пайдаланылуы; 2) кей терминдердің төл тілімізден табылған баламаларымен атау; 3) аналитикалық тәсіл арқылы жасалған терминдердің ішіндегі қос сөздер терминдерінің бір компоненті қазақша, екінші компоненті дәнекер тіл негізінде аталуы; каль-

калау тәсілі арқылы жасалуында төл тілімізде бар сөздердің терминге айналу белгілерін көрсету; семантикалық тәсіл арқылы жасалған термин сөздердің омоним бола алмайтындығын көрсету секілді зерттеу барысында нәтижелер шығарылды. Салааралық терминдердің ерекшеліктері көрсету арқылы ұлттық тілдің мүмкіндіктері айқындалды.

Техникалық сала құрамындағы омоним-терминдердің салалық оқулықтардағы қолданысында біріздендіруді қажет ететін тұстар бар екені жоғарыдағы мысалдардан дәлелді болды. Ал бұл жұмыс тек сала маманы мен тілші-ғалымдардың бірлескен жұмысының нәтижесінде ғана мүмкін болмақ. Терминологиялық қорға жаңа атау енгізу үшін, ғалымдар оларды аудару, өз тілінен балама табу, тілдік заңдылықтарға сәйкестендіріп қабылдау, сол күйінде өзгеріссіз қабылдау сияқты түрлі тәсілдерді таңдауы мүмкін. Терминдерді тұрақтандырудың алғашқы сатысында жасалған қадам сөздің әрі қарай тек сол сала мамандарының ғана емес, ғылыми көпшіліктің де игілігіне жұмсалыуына жол ашады. Сондықтан да терминдерді тілімізге енгізуде, жан-жақты ойланып, тілші-ғалымдар мен сала мамандарының пікірімен санасып, тұрақтап қалатын терминдер қалыптастыруды мақсат ету қажет.

Әдебиеттер

- Айтбаев Ө. Сөз түзелді, тындаушы, сен де түзел! // Егеменді Қазақстан. – 2003. – № 134 (23344). – 31 мамыр.
 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 446 б.
 Бовтенко М.Р. Компьютерная лингводидактика. – М.: Флинта, 2005, – 216 с.
 Жұбанов А.Қ. Компьютерлік лингвистикаға кіріспе: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 204 б.
 Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.
 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 10 томдық. – Алматы: Ғылым, 1974. – 1-т. – 696 б.
 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 10 томдық. – Алматы: Ғылым, 1983. – 7-т. – 671 б.
 Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1989. – 368 б.
 Құрманбайұлы. Ш. Қазақ терминологиясы дамуының ғылыми қағидаттары. – Астана, 2004.
 Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 213 б.
 Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы, 2002. – 112 б.
<https://egemen.kz/article/180567-zhanha-alipbi-negizindegi-qazaq-tili-emlesinin-erezheleleri?fbclid=IwAR3dyPTDPToThsZVaUPtNkCTLKiB0QPukuhF7pzS3g9upo9YaVvjVVAfgh4>
 Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: вопросы теории. – М., 1989. – С. 4.
 Пюрбеев Г.Ц. Современная монгольская терминология. – М., 1984. – С. 103–106.
 Шойбекова Ғ.Б. Туынды сөздердің мағыналық ерекшелігі мен уәжділігі (семантикалық тәсіл). Филол. ғыл. канд. автореф.: 10.02.02. – Алматы, 2006. – 28 б.

References

- Aitbayev O. (2003) Soz tuzeldi, tyndaushy, sen de tuzel! [Fixed the word, the listener, and you stand] Egemeni Qazaqstan. 2003. № 134 (23344). 31 мамыр. (in Kazakh)
 Baytursynov A. (1992) Til tagylymy. [Language lessons] Almaty: Ana tili, 1992. 446 p. (in Kazakh)
 Bovtenko M.R. (2005). Compiyternaya lingvodidaktika [Computer linguodidactics]. Moscow: Flinta, 216 p. (in Russian)

- Zhubanov A.K. (2007). Compiyterlik lingvistikaga kirispe [Introduction to computer linguistics]. Almaty: Kazakh universiteti, 204 p. (in Kazakh)
- Kazakh grammatikasy. (2002). Phonetika, sozzhasam, morphologya, sintaksis. [Kazakh grammar. Phonetics, word formation, morphology, syntax] Astana, 784 p. (in Kazakh)
- Kazakh tilinin tysindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language]: 10 tomdyk. Almaty: Gylym, 1974. 1-t. 696 p. (in Kazakh)
- Kazakh tilinin tysindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language]: 10 tomdyk. Almaty: Almaty, 1983. 7-t. 671 p. (in Kazakh)
- Kazirgi Kazakh tilinin sozzhasam zhuesi. (1989). [Word-formation system of modern Kazakh language]. Almaty: Gylym, 368 p. (in Kazakh)
- Kurmanbaiuly Sh. (2004). Kazakh terminologiyasi damuynyn gylymi kagidattary. [Scientific principles of Kazakh terminology development]. Astana, 2004. (in Kazakh)
- Orazov M. (1991) Semantics of the Kazakh language semantikasy [Semantics of the Kazakh language]. Almaty: Rauan, 1991. 213 p. (in Kazakh)
- Oralbai N. (2002). Kazakh tilinin sozzhasamy. [Word formation of the Kazakh language]. Almaty, 112 p. (in Kazakh)
- <https://egemen.kz/article/180567-zhanha-alipbi-negizindegi-qazaq-tili-emlesinin-erezherleri?fbclid=IwAR3dyPTDPTothsZVauPtNkCTLKiB0QPukuhF7pzS3g9upo9YaVvjVVAFgh4>
- Superanskaya A.V., Podolskaya N.V., Vasileva N.V. (1989). Obshaya terminologiya: voprosy i teoryu teorii. [General terminology: questions of theory]. Moscow, P. 4.
- Purbeev G.Z. (1984).Sovremennaya mongolskaya terminologiya. [Modern Mongolian terminology]. Moscow, 1984. P. 103-106.
- Shoibekova G.B. (2006).Tuyndy sozderdin magynalyk ereksheligi men uazhdiligi (semanticalyk tasil). [Semantic features and motivation of derived words (semantic approach)]. 10.02.02. Almaty, 28 p. (in Kazakh)

3-бөлім
**ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ
ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ**

Section 3
**METHODS OF TEACHING LANGUAGE
AND LITERATURE**

Раздел 3
**МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ**

T.P. Adskova , S.A. Turbekova , N.Yu. Zuyeva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: adskova.tp@mail.ru, sturbekova@mail.ru, nataliazueva@rambler.ru

PROJECT ACTIVITIES AT THE LESSONS ON PROFESSIONAL RUSSIAN LANGUAGE

In recent years, the activity-based approach to languages teaching has become a subject of particular attention. The purpose of the article is to investigate the activity approach in teaching professional Russian to the bachelor-students of natural sciences. The article proposes a methodology for organizing and conducting students' project activities when teaching professional Russian in order to use a special language in situations as close as possible to professional communication. The goals, objectives and purpose of the course "Professional Russian Language" are being determined. The essence of the concept of "project activity" is revealed from linguodidactic positions, which is based on the use of the language in situations maximum close to the conditions of real communication; with emphasis on independent work of students (individual and team); the selection of topics of great interest to students and directly related to the conditions, under which the project is being implemented; selection of language material, types of tasks, establishing a sequence of work in accordance with the theme and purpose of the project, visual representation of the outcomes. Depending on the dominant type of speech activity, there is given the projects typological groups classification: research, creative, role-playing, informative, project-oriented. Particular attention is paid to the description of the role-playing business project. The analysis shows, that the use of design technologies in teaching professional Russian language contributes into the formation of intellectual, creative and communicative skills.

Key words: professional Russian language, project activity, business-project, business plan, industrial advertising, project technologies.

Т.П. Адскова, С.А. Турбекова, Н.Ю. Зуева,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: adskova.tp@mail.ru, sturbekova@mail.ru, nataliazueva@rambler.ru

Кәсіби орыс тілі сабақтарындағы жобалық қызмет

Соңғы жылдары тілдерді оқытуда белсенділікке негізделген тәсілге ерекше назар аударылуда. Мақаланың мақсаты – жаратылыстану мамандықтарында оқитын бакалаврларын кәсіби орыс тілін оқытудағы белсенділік тәсілін зерттеу. Мақалада кәсіби орыс тілін оқытуда кәсіби қарым-қатынасқа мүмкіндігінше жақын жағдайларда арнайы тілді қолдану мақсатында студенттердің жобалық іс-әрекетін ұйымдастыру және өткізу әдістемесі ұсынылған. «Кәсіби орыс тілі» курсының мақсаты, міндеттері мен мақсаты айқындалады. Лингводидактикалық ұстанымдардан нақты жобалық жағдайға жақын жағдайларда тілді қолдануға негізделген «жобалық іс-әрекет» ұғымының мәні ашылады; студенттердің өзіндік жұмысына (жеке және топтық) назар аударылады; студенттерді қызықтыратын және жоба жүзеге асырылатын жағдайларға тікелей байланысты тақырыптар таңдау; тілдік материалдарды, тапсырмалардың түрлерін таңдау, жобаның тақырыбы мен мақсатына сәйкес жұмыстың ретін құру, нәтижені көрнекі түрде көрсету сияқты мәселелер қарастырылады. Сөйлеу әрекетінің басым түріне байланысты жобалардың типологиялық топтарының жіктелуі берілген: зерттеу, шығармашылық, рөлдік, ақпараттық, жобаға бағытталған. Рөлдік бизнес-жобаны сипаттауға ерекше назар аударылады. Талдау көрсеткендей кәсіби орыс тілін оқытуда жоба технологияларын қолдану интеллектуалды, шығармашылық және коммуникативтік дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді.

Түйін сөздер: кәсіби орыс тілі, жобалық қызмет, бизнес-жоба, бизнес-жоспар, өндірістік жарнама, жоба технологиялары.

Т.П. Адскова, С.А. Турбекова, Н.Ю. Зуева

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: adskova.tp@mail.ru, sturbekova@mail.ru, nataliazueva@rambler.ru

Проектная деятельность на занятиях по профессиональному русскому языку

В последние годы деятельностный подход в обучении языкам стал предметом особого внимания. Цель статьи – исследовать деятельностный подход при обучении профессиональному русскому языку бакалавров естественнонаучных специальностей. В статье предлагается методика организации и проведения проектной деятельности студентов при обучении профессиональному русскому языку с целью использования специального языка в ситуациях, максимально приближенных к профессиональному общению. Определяются цели, задачи и назначение курса «Профессиональный русский язык». С лингводидактических позиций раскрывается сущность концепта «проектная деятельность», в основе которого лежит использование языка в ситуациях, максимально приближенных к условиям реального общения; с акцентом на самостоятельной работе учащихся (индивидуальной и групповой); выборе темы, вызывающей большой интерес для обучаемых и непосредственно связанной с условиями, в которых выполняется проект; отборе языкового материала, видах заданий, установлении последовательности работы в соответствии с темой и целью проекта, наглядном представлении результата. В зависимости от доминирующего вида речевой деятельности приводится классификация типологических групп проектов: исследовательских, творческих, ролево-игровых, информационных, проектно-ориентированных. Особое внимание уделяется описанию ролево-игрового бизнес-проекта. Анализ показывает, что использование проектных технологий при обучении профессиональному русскому языку способствует формированию интеллектуальных, творческих и коммуникативных умений.

Ключевые слова: профессиональный русский язык, проектная деятельность, бизнес-проект, бизнес-план, промышленная реклама, проектные технологии.

Introduction

Discipline «Professional Russian language» occupies a special place in the system of training bachelor-students of natural sciences. Currently, in the system of higher education, the Russian language teaching, as an important element of general and vocational culture and as a means of professional communication has gained particular relevance. For university students, learning the professional Russian language is not only a means of mastering a future specialty, but also the ability to carry out competent professionally-oriented communication, which will make it easy to adapt to the dynamically changing conditions of vocational activity.

The content of the discipline “Professional Russian Language” is aimed at the formation of linguistic and professional competence, integrating the general cultural, intellectual, social and vocational qualities of a specialist.

The purpose of the course is to form students’ skills: proficiency in specialty language, vocational speech; professional communication; knowledge of vocational speech culture; possession of the specialty sublanguage term system; writing and defending educational and scientific works; creating communicative products in compliance with the requirements of the communication situation and professional

communication purpose; work with educational, scientific and reference literature in Russian; work with professional terminology.

The purpose of the course is implementing the principle of training vocational orientation, the formation of students’ communicative competence, based on the specialty language, necessary for adequate professional communication in the field of the activity, deepening and upgrading the knowledge through self-education and its creative application to practice. “Teaching a specialty through language and teaching a language through a specialty is one of the important problems of vocational training in the non-linguistic university” (Miroshnikova, 2005: 176).

The basis of training is the principle of validity, reasoning, response conclusiveness, which supposes the background assumption at a complete, consistent, evidence-based expression of one’s opinion. The starting point for the implementation of this principle is the organization of an academic process, when the student faces the need in justifying own point of view, own solution to the problem, which envisages the inclusion of design tasks, that allow integrate student’s knowledge from different fields of science upon solving one or another problem. The project method is the core of developmental learning.

Experiment

Dependent on the dominating method in the project or type of speech activity, the following typological groups of projects are distinguished: research, creative, role-playing, informative, project-oriented. When teaching the second language, information projects are most relevant. This type of project is initially aimed at collecting information about any object, phenomenon; familiarization of project participants with this information, its analysis, generalization of facts. Such projects require a well-designed structure. The structure of the information project can be represented as follows: the purpose of the project; subject of information search; information processing methods; information retrieval result. Information projects are often integrated into research projects and become their organic part. Research projects are completely subordinated to the logic of a small-scale study, and they have a specific structure: goal of the project, fundamental question, problematic issues, hypothesis, research progress, outcomes, conclusions, information resources.

Undoubtedly, the effective use of design technologies requires a lot of preparatory work, which is carried out in a holistic system of language training. The following requirements are put forward for the use of the project method: the presence of significant research, creative plan problem, that requires integrated knowledge; practical significance of the expected outcomes; independent (individual, team) activity in the classroom and outside it; structuring the content of the project (indicating phased tasks by the roles distribution); the use of research methods (determination of the problem, goals and objectives of the study, hypothesis, suggesting ways to solve it, formalizing the final results, analysis of the data, summing up, correction, conclusions). During the study, you can use the technology of "brainstorming", "round table" presentation.

We have made an attempt to develop a methodology for organizing and carrying out the trainees' project activities in teaching professional Russian in order to use a special language in situations as close as possible to professional communication. Of course, projects, being carried out by students, do not pursue purely research goals, and designers are students studying professional Russian as a second language. Students work with special texts in Russian, a resource-information base is formed to solve professional problems, and skills for presenting information are developed. When working on the project, the following tasks were set: systematization of vocabulary on the proposed topic, the formation

of students' vocabulary on the specialty. Students are invited to participate in a role-playing business project. According to the dominant method, this is a practice-oriented project. We made an attempt to develop a methodology for organizing and carrying out project activities of students in teaching professional Russian in order to use a special language in situations maximum close to vocational communication. Of course, projects carried out by students, do not pursue purely research goals, the designers are students studying professional Russian as a second language. Students work with special texts in Russian, and there is formed the resource-information base for solving the vocational problems, and developed skills for presenting information. When working on the project, the following tasks were set: systematization of vocabulary on the proposed topic, the formation of students' vocabulary on the specialty. Students are invited to participate in a role-playing business project. According to the dominant method, it is a practice-oriented project. In terms of participants' number, it is a group project, in terms of duration – a project of medium duration. (Polat, 2008: 272). The phased tasks of preparing a group project were outlined: to think over and discuss ideas for a business project, to distribute roles; select material and draw up a working business plan; prepare an introduction to a business project; write the main part of the speech; prepare the final part of the business project; prepare a persuasive speech in order to obtain a loan for the business project (products); to compose a text of industrial advertising for apparatus (product, device) promotion to the market; prepare a presentation of the business plan; submit a business project.

When preparing a business plan, it is necessary to determine the scope of activities, formulate the main goals, ways to achieve them, make economic calculations of costs, expenses and incomes, indicate the financial position of the company and potential investors. When drawing up a business plan, you should adhere to the following structure: resume, basic idea, organization conditions, description of goods, services or ideas, information about the market, base of potential consumers, information about competing firms, marketing and its goals, production of goods, distribution of responsibilities. Make a convincing presentation, highlight aspects, that might be of interest to investors, and consider the issues. Evaluation criteria during the presentation are: phrase construction, courtesy, timbre and tone of voice, respect for others viewpoints, calmness, appearance, business qualities, posture. moderate gestures, absence of repeated words, speech

with elements of moderate emotionality, affirmative form.

Students have selected project topics, related to their future specialty: “IBM Watson Artificial Intelligence”, “Wi-Charge Wireless Laser Charging”, “Robot-toy for children with disabilities”, “Virtual Glasses”, “Swiss S3 Orbiting Spacecraft”, etc. Each project was accompanied by industrial advertising. While creating advertising texts, students used in practice the knowledge, gained during studying the topic “Types of scientific and technical texts”. The task of advertising is to attract consumer attention, arouse interest in the advertised product, give arguments in its favor, encourage the consumer to decide to purchase the advertised product. Industrial advertising is more complex, than consumer goods advertising. It requires solid arguments. In such advertising, the effect at emotions has practically no effect. Rational arguments can be very different: examples from the history of the technology development, evidence of specialists, comparison with other products, opinions of specialists, etc. Industrial advertising should contain detailed information about the advantages and properties of the product, a description of the possible areas of application of the product or service, clear illustrations that carry useful information (photographs or diagrams), warranty conditions, etc. (Nazaykin, 2003: 206-209). The text of the advertising publication must reflect a number of particulars. This is the full name of the product, purpose, scope of application, overall and installation dimensions, quality, accuracy and economic benefits, a guarantee of the life or quality, maintenance and repair procedures, technical specifications, set up completeness. Texts of industrial advertising are not only marketing, but also informative. Hence are the unequal linguistic features of this unusual genre of scientific prose: On the one hand, it is accuracy and high terminologization, the use of words in their specific objective logical meanings, impersonality of a statement, strict consistency, completeness, certainty, presentation linearity, the statement narrative nature, the absence of modal-evaluation forms, widespread use of illustrated and graphic language (drawings, graphs, charts, photographs, trademarks and company marks, quality marks, marks of international exhibitions, etc.), indentation strict division upon transferring product characteristics. Also, it is clarity, concreteness and simplicity of presentation, using the method of comparison, “advertising reason” or “slogan”. For example, the beginnings of industrial advertising for a mobile application “What is IBM Watson? From the name it’s clear, that this

is some kind of product of our IBM company. Yes, really ... IBM Watson is an artificial intellect. “We have created a mobile application, that demonstrates the capabilities of IBM Watson and allows us use its artificial intellect!” The text of industrial advertising reflects the characteristics of the product. So, the Wi-Charge wireless laser charging is being advertised. Hereby, we indicate technical specifications:

Number of chargeable devices	1-50 (depends on usage)
Energy total flow	500mW
Range of vision	100o/100m
Transmission maximum distance	10 m
Output voltage	5B
Device dimensions	Transmitter 137 137 59 mm Receiver 10 10 6 9depends on receipt distance)
Option	Built-in power storage

In the course of working on the project, presentation of the project there mastered the skills of monolog and dialogue professional speech commands. A dialogue in the form of a scientific discussion is the most complicated. The requirements to conducting a discussion allow, although not immediately, form a vocational speech culture, for example, listen to the interlocutor to the end without interrupting, ask him questions, refute his/her opinions or, on the contrary, agree with him/her, developing thought. (Kopylova 2003: 185p.).

The criteria for evaluating the outcomes of project activities are: the ability to use various sources of information, the ability to work in collaboration; relevance and significance of the topic; topic complete opening up; ability to set a goal; draw up and implement a plan; conduct reflection; match purpose and action. When evaluating a project presentation, the following criteria are put forward: adequacy to the topic; consistency, presentation logic; a variety of grammatical constructions and vocabulary; compliance with the speech scientific style: use of visual aids, technical means; originality of the proposed solutions; quality performance of the product; answers on questions.

Participation in the project was very useful for students, as it allowed them get really involved into future vocational activities and get an idea, what aspects of the specialty language will be in demand.

Outcomes and discussion

The application of design technologies is not new. The project method is based on the ideas of the American philosophers Dewey, Lai, Thorndike, that education is a process of accumulating and reconstructing existing experience in order to deepen its content. John Dewey, the author of a scientific school and pragmatic pedagogy, considered, that everything important, learned and experienced from specific situations, from specially organized experience is from “doing”. (Tomyuk, 2011: p.p.28-34) “Learning through doing” is the organization of students’ independent activities to solve problems, that of interest to them. Such activity organization means shall be, in particular, the project method. As it is denoted in contemporary pedagogy, the design method is an «ideal» cogitative activity and the activity on the conception implementation. (Romanovskaya M. B., 2006:160). A teacher shall motivate the trainees to create the educational environment, specify skills and abilities, organize individual and team work, render an advisory opinion. (Akopyan M. A., Hovhannisyanyan E. A., Danczuk M, 2015: p.p. 91-100)

The projects, supposed for language learning, possess both general features for all projects, and distinctive peculiarities, amongst which, the main ones are the following: use of the language in situations maximum close to the conditions of real communication; emphasis on independent work of students (individual and team); the choice of topics of great interest to students and directly related to the conditions, in which the project is being implemented; selection of language material, types of tasks and work sequence in accordance with the theme and purpose of the project; visual representation of the result. «Science and engineering achievements all over the world are really impressive and teachers’ efforts are directed particularly at that, an academic process is subordinated to the same task». (Shchegol V. I., 2012; p.p.336-339) Design method is the essence of developmental education. Project culture learning promotes the development of conative,

communicative, cognitive components. (Dvoretzky, S. F., 2003.:78). Design technology supposes the complex of research, search problems and other methods, creative in the sum and substance. (Lazarev, V. S., 2011:3-11)

The project method is the essence of developmental learning. The project is based on an urgent problem. To solve it, students need not only knowledge of the language, but also possession of certain relevant, creative and communicative skills. In the formation of intellectual skills, the emphasis is on working with information, with a text: determine the main idea, highlight the semantic parts, the main and additional information, draw conclusions, give reasons for theses, using illustrative materials. Creative skills include the ability to generate ideas, which require knowledge in different areas, the ability to find not one, but several solutions to a problem, the ability to predict the solution consequences. Communicative skills include, first of all, the ability to conduct a discussion, listen to and hear the interlocutor, to defend one’s point of view, the ability to find a compromise with an interlocutor, the ability to express one’s thoughts concisely. The use of design technologies allows you turn the lesson into a discussion, research club, which addresses interesting, practical, significant and accessible problems to the trainees.

Conclusion

Thus, a learner-centered approach to teaching a second language allows you maintain individuality, learn to use the second language as a means of understanding the world. A prerequisite for the effective implementation of these technologies is to rely on the principle of collaboration, business partnership between a student and a teacher, development of a creative, evolutive speech environment, in which not only informative memory is developed, but also the creative memory, which is not only a reflection of the ability level, intellectual and emotional development, that makes up the inner spiritual life, but also forms a personality.

Литература

- Мирошникова, О.Х. Формирование профессионально-языковых компетенций студентов-физиков: учебно-методический комплекс. – Ростов-на-Дону: Изд-во «Эверест», 2008. – 176 с.
- Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеев М.В., Петрова А.Е. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: Академия, 2005. – 272 с.
- Назайкин А. Практика рекламного текста. – М.: Боратор-пресс, 2003. – С. 206-209.
- Копылова В.В. Методика проектной работы на уроках английского языка. – М.: Дрофа, 2003. – 185 с.

Томюк О.Н. Концепции опыта в инструментализме Джона Дьюи // Эпистемы: сборник научных статей. – Екатеринбург: Издательский дом «Ажур», 2011. – Вып. 6. – С. 28-34.

Романовская М.Б. Метод проектов в учебном процессе: Методическое пособие. – М.: Центр «Педагогический поиск», 2006. – 160 с.

Акопян М.А., Оганнисян Е.А., Данчук М.П. Роль проектной деятельности в личностно ориентированном образовании студентов высшего учебного заведения. // Известия Южного федерального университета. Педагогические науки. – 2015. – № 3. – С. 91-100.

Щеголь В. И. Педагогическое образование: Стратегические направления XXI Века / В. И. Щеголь // Вектор науки ТГУ. Серия: Педагогика, психология. – 2012. – № 4 (11). – С. 336-339.

Дворецкий, С. Формирование проектной культуры / С. Дворецкий // Высшее образование в России. – 2003. – № 4. – 193 с. – С. 78.

Лазарев, В. С. Новое понимание метода проектов в образовании / В. С. Лазарев // Педагогика. – 2011. – № 10. – С. 3-11.

References

Akopyan M. A., Hovhannisyan E. A., Danczuk M. P. (2015) The Role of project activity in the personal-oriented education of students of higher education institutions. Proceedings of the southern Federal University. Pedagogical science. # 3. P.p. 91-100. (in Russian)

Dvoretzky, S. (2003) Formation of project culture. S. Dvoretzky. Higher education in Russia. # 4. 193. P. 78. (in Russian)

Kopylova V.V. (2003) Methodology of design work at English lessons. Moscow: Drofa, 185 p. (in Russian)

Lazarev, V. S. (2011) New understanding of the project method in education. V. S. Lazarev. Pedagogy. No10. Pp. 3-11. (in Russian)

Miroshnikova O. H. (2008) Formation of applied language competences of students – physisists. Academic and methodological complex. Rostov-na-Donu: Everest, 176 p. (In Russian)

NazaykinA. (2003) Practice of promotional text. Moscow: Borator press, pp.206–209. (in Russian)

Polat E.S., Bukharkina M.Y., Moiseyev M.V., Petrova A.E. (2005) New pedagogical and information technologies in educational service. Moscow: Akademiya, 272 p. (in Russian)

Romanovskaya M. B. (2006) Project methods in the academic process. Study guide. M.: center «Pedagogical search». 160 p. (in Russian)

Shchegol V. I. (2012) Pedagogical education: Strategic guidelines of the XXI Century. V. I. Shchegol. Vector of science of TSU. Series: Pedagogy, psychology. No. 4 (11). Pp. 336-339. (in Russian)

Tomyuk O.N. (2011) Conceptions of experience in John Dauy's instrumentalism. Episthemes: Collection of scholarly articles. Volume 6, Ekaterinburg: Azhur, pp. 28-34. (in Russian)

Ж.О. Таттимбетова¹ , С.К. Мизанбеков² , В.Н. Денисенко³ ,

^{1,2}Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

³Российский университет дружбы народов, Россия, г. Москва,

e-mail: zhibek0709@gmail.com, Serik_mizanbekov@mail.ru

ДИАГНОСТИКА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ПРИ ИНТЕГРАТИВНОЙ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ

Статья посвящена актуальной проблеме диагностики уровня сформированности основ профессиональной компетенции у будущих учителей русского языка и литературы. Профессиональное развитие может стать более эффективным и отвечающим современным требованиям образования, если будет создано информационно-дидактическое пространство как новая форма организации профессионального взаимодействия, направленная на пропедевтику и поддержку непрерывного развития профессиональной компетентности будущих учителей русского языка и литературы.

Целью исследования является рассмотрение потенциальных возможностей критериального оценивания (маршрутной карты) как основы многомерной (полиструктурной, целостной, полисистемной) модели формирования профессиональной компетенции будущих учителей русского языка и литературы. Полиструктурность характеризуется как совокупность устойчивых связей между множеством элементов (подсистем) многомерной модели, которые обеспечивают его целостность и характер связей внутри системы. Полисистемность является результатом интеграции интерактивных образовательных технологий, различающихся по уровням своих целей, задач, контенту.

Авторы анализируют различные подходы к формированию компетентности в процессе профессионального становления педагогического работника и предлагают активизирующие, интенсифицирующие способы организации и взаимодействия преподавателя и студента, при которой акцент переносится с обучающей деятельности преподавателя на познающую деятельность студента. Этап профессионального становления включает в себя последовательное освоение двух уровней – информативного, в котором становление профессионализма происходит в соответствии с удовлетворительным уровнем методической подготовки в педагогическом вузе, и информационного, в котором будущий педагог-предметник на качественном уровне оперирует многообразием форм, методов, интерактивных приемов преподавания русского языка и литературы.

Ключевые слова: компетенция, профессиональная компетентность, компетентностный подход, лингводидактика.

Zh.O. Tattimbetova¹, S.K. Mizanbekov², V.N. Denisenko³

^{1, 2}Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

³Peoples' Friendship University of Russia, Russia, Moscow,

e-mail: zhibek0709@gmail.com, Serik_mizanbekov@mail.ru

Diagnosis of professional competence future teachers of the Russian language and literature with integrative teaching technology

Diagnosis of professional competence of future teachers of the Russian language and literature with integrative teaching technology.

The aim of the study is to consider the potential possibilities of criteria-based assessment (route map) as the basis of a multidimensional (multistructure, holistic, polysystem) model for the formation of professional competence of future teachers of Russian language and literature. Polystructurality is characterized as a set of stable relationships between many elements (subsystems) of a multidimensional model that ensure its integrity and the nature of the relationships within the system. The multi-system is the result of the integration of interactive educational technologies that differ in the levels of their goals, objectives, content.

The authors analyze various approaches to the formation of competence in the process of professional formation of a pedagogical worker and offer activating, intensifying ways of organizing and

interacting a teacher and a student, in which the emphasis is transferred from the teacher's teaching activity to the student's cognitive activity. The stage of professional development includes the successive development of two levels – the informative one, in which professionalism is established in accordance with a satisfactory level of methodological training at a pedagogical university, and the information one, in which the future subject teacher operates with a variety of forms, methods, and interactive teaching methods Russian language and literature.

Key words: competence, professional competence, competency-based approach, linguodidactics.

Ж.О. Таттимбетова¹, С.К. Мизанбеков², В.Н. Денисенко³

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

³Ресей халықтар достығы университеті, Ресей, Мәскеу қ.,
e-mail: zhibek0709@gmail.com, Serik_mizanbekov@mail.ru

Оқытудың интегративті технологиясы кезіндегі болашақ орыс тілі мен әдебиеті мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігінің диагностикасы

Мақала болашақ орыс тілі мен әдебиеті мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілік негіздерінің қалыптасу деңгейін диагностикалаудың өзекті мәселесіне арналған. Егер болашақ орыс тілі мен әдебиеті мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін үздіксіз дамытуды қолдауға алып және пропедевтикаға бағытталған кәсіптік өзара іс-қимылды ұйымдастырудың жаңа нысаны ретінде ақпараттық-дидактикалық кеңістік құрылса, кәсіптік даму неғұрлым тиімді және қазіргі заманғы білім беру талаптарына жауап беретін бола алады.

Зерттеудің мақсаты болашақ орыс тілі мен әдебиеті мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың көп өлшемді (жартылай құрылымдық, тұтас, жартылай жүйелік) моделінің негізі ретінде критериялды бағалаудың әлеуетті мүмкіндіктерін қарастыру болып табылады. Жартылай құрылымдық жүйенің ішіндегі байланыстардың тұтастығын және сипатын қамтамасыз ететін көп өлшемді модель элементтерінің (кіші жүйелердің) арасындағы тұрақты байланыстардың жиынтығы ретінде сипатталады. Жартылай жүйелік өз мақсаттарының, міндеттерінің, мазмұнының деңгейлері бойынша ерекшеленетін интерактивті білім беру технологияларын интеграциялаудың нәтижесі болып табылады.

Авторлар педагогикалық қызметкердің кәсіби қалыптасу процесінде құзыреттілікті қалыптастыруға әртүрлі тәсілдерді талдайды және оқытушы мен студенттің өзара әрекеттесуі мен ұйымдастырудың белсендіруші, қарқындалу тәсілдерін ұсынады, онда оқытушының оқыту қызметінен студенттің саналы қызметіне екпін көшіріледі. Кәсіби қалыптасу кезеңі педагогикалық ЖОО-дағы әдістемелік дайындықтың қанағаттанарлық деңгейіне сәйкес болатын ақпараттық деңгейді және ақпараттық деңгейді жүйелі меңгеруді қамтиды, онда болашақ пән педагогы сапалы деңгейде орыс тілі мен әдебиетін оқытудың әртүрлі формалары, әдістерін, интерактивті тәсілдерін қолданады.

Түйін сөздер: құзыреттілік, кәсіби құзыреттілік, құзыреттілік тәсіл, лингводидактика.

Введение

Стратегию современного образования составляют проектирование высокоэффективной деятельности обучающихся, развитие и саморазвитие личности будущего учителя русского языка и литературы (компетентностный подход к образованию), способного конструировать инновационные процессы, т.е. в принципиальной направленности содержания и форм учебного процесса, объединяющего (взаимодействующие) личностно ориентированный, деятельностный и технологический подходы.

Содержание и сущность предметных (профессиональных) компетенций будущих учителей русского языка и литературы (развитие ценностно-мотивационной, когнитивной, де-

ятельностной и рефлексивно-оценочной сфер личности будущего педагога) определяют разработку педагогических условий и механизмов формирования ценностных ориентаций, интеллектуальной инициативы студентов в образовательном процессе педагогического вуза, диагностического и критериально-оценочного инструментария проявления базовых интегративных профессионально значимых качеств будущего педагога, которые выступают основой успешной учебно-познавательной и педагогической деятельности.

Актуальность исследования заключается в формировании новой парадигмы педагогической деятельности будущего учителя русского языка и литературы, основанной на реализации инновационных возможностей компетентностно-коммуникативного подхода к профессио-

нальной подготовке педагогов-предметников в полилингвальной образовательной системе республики.

Результаты и обсуждение

Экскурс в историю психолого-педагогических работ по проблемам структуры профессиональной подготовки/компетентности учителя русского языка в основном характеризуются наличием в ней методической компетентности/компетенции. В.И. Блинов, К.С. Махмурян, Е.Н. Соловова, к примеру, включают в профессиональную компетентность учителя русского языка методическую компетентность (наряду с коммуникативной, филологической, психолого-педагогической, лингвокультуроведческой компетенциями, педагогическим и языковым мышлением, личными качествами) и указывают на образование неразрывного единства содержательного и структурного компонентов (Blinov V.I., www.curator.ru)

По мнению И.А. Зимней, компетентность включает следующие характеристики: 1) готовность к проявлению компетентности (т.е. мотивационный аспект); 2) владение знанием содержания компетентности (т.е. когнитивный аспект); 3) опыт проявления компетентности в разнообразных стандартных и нестандартных ситуациях (т.е. деятельностный аспект); 4) отношение к содержанию компетентности и объекту ее приложения (ценностно-смысловой аспект); 5) эмоционально-волевая регуляция процесса и результата проявления компетентности (духовно-волевой аспект) (Zimniya I.A., 2004: 46).

Многие ученые в последние годы говорят о «методической комплексности» современной методической науки, включая в нее такие области как лингводидактика и методика обучения русскому языку. Такое понимание методической науки диссонирует с позицией Л.В. Щербы о корреляции комплекса многих наук в интересах повышения научности процесса обучения языкам (Sherba L.V., 2004: 432).

Методическая компетентность	
К.Ю. Кожухов	«Совокупность методических знаний, операционно-методических и психолого-педагогических умений, формируемых в процессе профессиональной подготовки учителя, а также технологической готовности профессионально использовать в учебном процессе современные информационные и коммуникационные технологии, методики и приемы, адаптируя их к различным педагогическим ситуациям»
Лингводидактическая компетентность	
Е.Ю. Варламова	«Является базовой профессиональной компетентностью учителя и представляет собой целостное и интегративное образование, включающее языковую, речевую, дидактическую, социокультурную, личностную компетенции, позволяющие эффективно осуществлять профессиональную деятельность»
И.А. Лобырёва	«Сложное интегрированное понятие, включающее совокупность психолого-педагогических, интеллектуальных, технологических знаний и умений, способностей к рефлексии и саморазвитию, теоретическую и практическую готовность к педагогической деятельности и преподаванию языка...»

Рисунок 1 – Понятие компетентности

В нашем понимании «методической компетентности» учителя русского языка мы опираемся на смысловое разделение понятий «компетенция» и «компетентность», принятое в современной педагогике. Согласно этому разделению, компетенции рассматриваются как совокупности взаимосвязанных знаний и способностей деятельности, задаваемых по отношению к определенному кругу предметов и процессов, и отличаются от компетентностей – характеристик профессионально-личностных. Под компе-

тенцией имеется в виду некоторое отчужденное, наперед заданное требование к образовательной подготовке, необходимое для качественной продуктивной деятельности в определенной сфере. Тогда как компетентность – уже состоявшееся профессионально-личностное качество, включающее личный опыт и отношение к предмету деятельности в данной сфере (Bezukladnikov K.E., Karpuchina E.E., 2009: 87-92).

В научной литературе накоплен богатый исследовательский материал по проблеме вос-

питания личности будущего педагога-предметника в процессе профессиональной подготовки и внедрении системы критериального оценивания образовательных результатов как комплексного ресурса личности, который обеспечивает возможность эффективного взаимодействия с дидактическими целями и задачами, содержанием обучения, средствами педагогического взаимодействия (методы обучения), организацией учебного процесса (формы обучения), средствами обучения.

Новое, что наметилось в подходе к развитию, воспитанию и профессиональному становлению личности будущих учителей русского языка в последние десятилетия, заключается в том, в качестве результата методической подготовки в педагогическом вузе начали видеть теоретическое обоснование и научно-практическая разработку целостной, оптимальной системы методов и приёмов создания, использования интерактивных технологий в обучении русскому языку. Содержание профессиональной компетенции определяется с помощью перечня соответствующих знаний, умений, навыков и готовностей (лингводидактических и методических аспектов интерактивности, мультимедийности, гипермедийности как новых категорий методики обучения русскому языку), а именно:

1) теоретическое обоснование и учебно-методическое обеспечение курсов методики русского языка и литературы для студентов филологического факультета;

2) разработка концептуально новых научно-методических основ профессионально-ориентированной образовательной технологии, организация обучения с применением активных и проектных форм работы, развитие методики интерактивного обучения:

➤ глубокое понимание и владение педагогической деятельностью, реализующей научно обоснованный проект дидактического процесса и обладающей более высокой степенью эффективности, надежности и гарантированности результата;

➤ упорядоченная совокупность педагогических действий, операций и процедур, инструментально обеспечивающих достижение прогнозируемого дидактического результата в изменяющихся условиях образовательного процесса:

➤ наличие четкой и диагностично заданной цели, т.е. корректно измеряемого представления понятий, операций, деятельности обучающихся как ожидаемого результата обучения, способов диагностики результатов этой цели;

➤ представление изучаемого содержания в виде системы познавательных и практических задач, ориентировочной основы и способов их решения;

➤ мотивационное обеспечение деятельности преподавателя и обучающихся, основанное на реализации их личностных функций в педагогическом процессе (креативность, состязательность).

Основные тенденции развития русской лингводидактики и отечественной методики преподавания русского языка и литературы сводятся к широкому кругу методологических вопросов функционирования русского языка при понимании «функции» интралингвистически – язык в действии, его внутреннее устройство и организация и интерлингвистически – его применение в обществе, т.е. осознании его структуры (функционально-технологические параметры языка) и общественными функциями языка (функционально-ролевыми параметрами). Именно такое понимание глобальных целей обучения русскому языку и литературе утвердилось в современной методике, и оно требует изучения собственно коммуникативных аспектов процесса усвоения, овладения языком, коммуникативных программ, стратегий и технологий.

В силу этих причин мы можем говорить о лингводидактических основах формирования профессионально значимых качеств будущего учителя русского языка при актуализации потенциала интерактивных образовательных технологий обучения, включающих изложение принципов разработки и применения системы электронных учебников и дидактических учебных материалов для аудиторной и внеаудиторной работы студентов по МПРЯ И МПРЛ и практическому курсу русского языка на всех типах занятий (лекции, практические занятия / семинары, самостоятельной работе студентов с преподавателем (СРСП), самостоятельной работе студента (СРС).

Рассмотрим организацию субъектно-ориентированного профессионального образования (с учетом требований подготовки компетентного специалиста) с позиции интерактивного педагогического взаимодействия, в котором обучение должно осуществляться в контексте будущей профессиональной деятельности и выступать формой личностной активности и условием формирования профессионально важных качеств личности будущего специалиста: преподавателей с обучающимися и обучающимися между собой. Основу интерактивных образо-

вательных технологий обучения составляет взаимодействие, предполагающее следующую логику учебной деятельности: мотивация → формирование нового опыта → его осмысление через применение → рефлексия (Криукова Т.А., 2004: 199).

Эксперимент

Глубина инноваций обеспечивается разработкой информационно-технологических стратегий учебного процесса и встраиванием интерактивных инструментов с целью гарантированного достижения гарантированных дидактических целей, т.е. создание условий для повышения эффективности теоретических основ обучения (представлений о содержании, целях и задачах, принципах, методах, средствах, процессе обучения, а также о взаимодействии её с базовыми для неё науками) и о методических основах обучения языку и видам речевой деятельности; информационное обеспечение образовательного процесса, которое обеспечивает индивидуализацию обучения, усиление роли и эффективности самостоятельной работы обучающихся, активное включение обучающихся в процесс познания и овладения будущей профессией, мы предлагаем использование таких видов интерактивных лекций, как:

➤ проблемная лекция – студенты находятся в постоянном процессе «сотворчества» с преподавателем, т.е. соавторами решения проблемных задач. Знания, усвоенные таким образом, становятся достоянием студентов и перерастают в их убеждения;

➤ лекция с интерактивным компонентом (применение интерактивных методов и активных приемов обучения, предполагающих высокую степень самостоятельности обучающихся, их инициативность, развитие социальных навыков и творческих способностей, умение осуществлять информационно-исследовательский поиск, имитирующих будущую профессиональную деятельность, предполагающих погружение в реальную педагогическую ситуацию: конкурс проектов, постановка-драматизация, ситуационные производственные задания, дискуссия, кейс-метод и т.д.

➤ лекция с запланированными ошибками (лекция-провокация) – во вступительной части занятия преподаватель сообщает, что в предстоящей лекции он сознательно допустит определенное количество ошибок (содержательных, методических, поведенческих и т.п.) и информирует

студентов о том, что в конце лекции эти ошибки будут показаны на электронном носителе.

➤ лекция-визуализация с мультимедийной презентацией информации (демонстрация кино-, теле- и видеофрагментов, слайдов, блоков информации в виде схем, таблиц, рисунков, т.е. свертывание разных видов вербальной информации в наглядный образ, который будучи воспринятым, может быть развернут и служить опорой для адекватных мыслительных и практических действий, направленных на усвоение учебного материала);

➤ лекция-пресс-конференция способствует активизации учебно-познавательной активности обучающихся. В рамках лекции-пресс-конференции студентам предлагается в течение нескольких минут написать наиболее интересные их вопросы по тематике лекционного занятия и сдать свои вопросы преподавателю. Далее преподаватель анализирует полученные вопросы, сортирует их по содержанию и приступает к чтению лекции по составленному на основе вопросов студентов плану. При этом чтение лекции заключается не в ответах на вопросы студентов, а в построении связного текста, раскрывающего тему лекции. В конце лекционного занятия студенты оценивают полноту ответов на заданные вопросы.

Как известно, интерактивное обучение предполагает умение преподавателя организовать продуктивную групповую и межличностную коммуникацию обучающихся (Metodicheskie ukazaniya, 2001: 92):

1) субъект-субъектное и групповое взаимодействие (субъектная позиция, сотрудничество, кооперация, конструктивная и доброжелательная атмосфера);

2) диалог-полилог (умение слушать, задавать вопросы и отвечать на вопросы, высказывать и отстаивать собственную точку зрения, вести полемику);

3) мыследеятельность и смыслотворчество (умение осуществлять мыслительные операции, четко выражать смысл своей позиции, понимание и объяснение смысла законов, явлений, теорий, фактов);

4) свобода выбора средств и способов усвоения учебного материала (проявление творчества, самостоятельности, выбор способов решения учебных задач, проявление индивидуального стиля учебной деятельности);

5) ситуация успеха (применение комплекса педагогических средств, способствующих успеху в учебной деятельности всех субъектов образовательного процесса);

Дескрипторы освоению лекционного материала	Уровни учебных достижений			
	0-30	31-60	61-90	91-100
Умение составлять конспект	Конспект составлен без соблюдения логики изложения материала, не отражены основные вопросы лекции	Конспект составлен с соблюдением логики изложения материала, но не отражены основные вопросы лекции	Конспект составлен с соблюдением логики изложения материала, отражена большая часть основных вопросов лекции	Конспект составлен с соблюдением логики изложения материала, отражены основные вопросы лекции
Умение выражать свои мысли при ответе на вопрос	Ответ на вопрос неполный, не приведены нужные аргументы, недостаточное понимание вопроса	Ответ на вопрос достаточный, но не приведены нужные аргументы, недостаточное понимание вопроса	Ответ на вопрос полный, приведены нужные аргументы, показано достаточное понимание вопроса	Ответ на вопрос полный, приведены нужные аргументы, показано глубокое понимание вопроса
Активность участия в лекции	Студент не задает и не отвечает на поставленные вопросы	Студент задает вопросы, но не прослеживается понимание изучаемого материала	Студент задает вопросы по теме лекции, прослеживается частичное понимание изучаемого материала	Студент задает вопросы по теме лекции, прослеживается полное понимание изучаемого материала
Итого				
Средний балл за занятие				

Рисунок 2 – Критерии оценивания освоения лекционного материала

Тема	Содержание	Форма отчетного задания	Критерии оценивания	Сроки сдачи	Максимальный балл	Набранные баллы
Лекции						
Тема 1. Информационные технологии как основа инноваций в сфере образования	Инновационное обучение – новый подход к обучению, включающий в себя личностный подход, фундаментальность образования, творческое начало, профессионализм, использование новейших технологий. Основными целями инновационного обучения являются: 1) развитие креативного мышления, интеллектуальных, коммуникативных, лингвистических и творческих способностей обучающихся; 2) формирование личностных качеств обучающихся; 3) выработка умений, влияющих на учебно-познавательную деятельность и переход на уровень продуктивного творчества; 4) формирование ключевых компетентностей обучающихся.	Конспект	Критериальная таблица		100	
Практические занятия						
СРСП						

Рисунок 3 – Маршрутная карта студента

б) рефлексия (самоанализ и объективная оценка и самооценка результатов личностного развития и учебной деятельности).

Контроль уровня сформированности аксиологической, личностно-ориентированной, деятельностной направленности учебно-воспитательного процесса подготовки студента в вузе,

обеспечивающего воспитание профессионально значимых качеств будущего педагога, проводился методом тестирования в онлайн-режиме и критериального оценивания.

Для выработки и поддержания педагогических умений студентов в стандартных и нестандартных образовательных ситуациях

необходимо организовать переход к активизирующим, развивающим, интенсифицирующим способам организации взаимодействия преподавателя и студента, которые способствуют достижению компетентности в условиях максимально приближенных к реальному образовательному процессу, и переносят акцент с обучающей деятельности преподавателя на познающую деятельность студента. Студенту как субъекту образовательной деятельности необходимо получить опыт осуществления функций преподавателя, а именно анализа, планирования, регулирования, оценки деятельности.

Использование маршрутной карты студента в контроле и оценке освоения содержания изучаемого предмета позволяет стимулировать мотивацию и активность обучающихся.

Выводы

В становлении профессиональной компетентности будущего учителя существенную роль призваны сыграть интерактивные технологии, позволяющие включить в учебный процесс диалоговые, проблемно-развивающие, тренинговые, игровые учебно-языковые задания, важной особенностью которых является многовариантность, высокая степень эмоционального напряжения, личностная включенность обучаемых.

Создание информационно-дидактического пространства, развитие и саморазвитие лично-

сти будущих педагогов-предметников при интегративной технологии обучения может рассматриваться как открытая самоорганизующаяся система, обеспечивающая усиление практико-ориентированного взаимодействия, мониторинг педагогического потенциала будущих учителей русского языка и литературы.

Рассмотренные критерии и показатели формирования ключевых компетенций будущих педагогов-предметников, выявленные нами, позволяют:

1) осуществлять диагностику процесса формирования профессиональных компетенций у будущих учителей русского языка и литературы;

2) перенести акценты с репродуктивной деятельности на исследовательскую;

3) вывести на новый уровень аксиологическую, личностно-ориентированную, деятельностную направленность учебно-воспитательного процесса подготовки студента в вузе;

4) сократить количество и последствия педагогических ошибок, которые могут быть определены, обсуждены и исправлены, что повышает эффективность обучения в реальности.

Это позволит сформировать у будущих учителей русского языка сочетание образованности и поведенческой культуры, которое реализуется через практико-ориентированную направленность содержания образования с целью формирования у студентов основных компетенций как универсальных способов учебной, профессиональной и социальной деятельности.

Литература

- Блинов В.И. Содержание и методика проведения аттестации профессиональной деятельности учителя. Применение интернет-технологий в образовании // www.curator.ru
- Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. – М.: Исследовательский центр качества подготовки специалистов, 2004. – 46 с.
- Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – М., 2004. – 432 с.
- Безукладников К.Э., Карпушина Е.Е. Оценка профессиональной компетентности будущего учителя иностранного языка в педагогическом вузе // Иностранные языки в школе. – 2009. – № 6. – С. 87–92.
- Крюкова Т.А. Формирование профессиональной компетентности будущего учителя в процессе педагогической практики. – Волгоград, 2004. – 199 с.
- Методические аспекты организации лекционных занятий в вузе: методические указания. – Тамбов: Изд-во ГОУ ВПО ТГТУ, 2011. – 92 с.
- Колесников А.К., Санникова А.И., Безукладников К.Э. Современные образовательные технологии для будущего учителя // *Alma mater* (Вестник высшей школы), 2012. – № 1. – С. 34–38.
- Гузев В.В. Методы и организационные формы обучения. – М.: Народное образование, 2001. – 128 с.
- Зарукина, Е. В. Активные методы обучения: рекомендации по разработке и применению. – СПб.: СПбГИЭУ, 2010. – 59 с.
- Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М., 2002. – 272 с.
- Мотина Е.И. Язык и специальность: лингвометодические основы обучения русскому языку студентов-нефилологов. – М.: Рус. яз., 2008. – 176 с.

Стребуль Л.О., Кассина Т.А. Инновационные подходы в развитии коммуникативной компетенции студентов // Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации. – 2013. – Т. 26 (65). – С. 580-585.

Шукин А.Н. Методика преподавания русского языка. – М.: Высш. шк., 2011. – 334 с.

Боженкова Н.А., Боженкова Р.К., Психолого-педагогическая траектория обучения русскому языку: этап речевой адаптации. – М.: Русистика, 2019. – С. 326-365.

Серік М. Ақпараттық қоғам шартында студенттерді кәсіптік даярлаудың педагогикалық негіздері. – Астана, 2013. – 154 б.

References

Blinov V.I. Soderzhanie I metodika provedenii attestacii professionalnoi deyatelnosti uchiteliya. Primeneie internet tehnologii v obrazovanii [Content and methods of certification of professional activity of the teacher. Application of Internet technologies in education] // www.curator.ru (In Russian)

Zimniya I.A. (2004) Kluchevie kompetentnosti kak rezul'tativno-celevaiya osnova kompetentnostnogo podhoda v obrazovanii [Key competencies as a result-target basis of the competence approach in education]. Moskva: Issledovatelskiy centr kachestva podgotovki specialistov, 46 p. (In Russian)

Sherba L.V. (2004) Iyazikovaiya Sistema I rechevaiya deiyatel'nost' [Language system and speech activity]. Moskva, 432 p. (In Russian)

Bezukladnikov K.E., Karpuchina E.E. (2009) Ocenka professional'noi kompetentnosti buduchego uchiteliya inostrannogo iyazika v pedagogicheskom vuze // Inostrannye iyaziki v shkole [Assessment of professional competence of the future teacher of a foreign language in a pedagogical University // Foreign languages in school]. P. 87-92. (In Russian)

Kriukova T.A. (2004) Formirovanie professional'noi kompetentnosti buduchego uchiteliya v processe pedagogicheskoi praktiki [Formation of professional competence of the future teacher in the process of pedagogical practice]. Volgograd, 199 p. (In Russian)

(2011) Metodicheskie aspekti organizacii lekcionnih zaniyatii v vuze: metodicheskie ukazaniya [Methodological aspects of the organization of lectures at the University: guidelines]. Tambov: Izd-vo GOU VPO TGTU, 92 p. (In Russian)

Kolesnikov A.K., Sannikova A.N., Bezukladnikov K.N. (2012) Sovremennye obrazovatel'nie tehnologii buduchego uchitel'iya [Modern educational technologies for future teachers]. Alma mater (Vestnik visheiy shkoly), – № 1. P. 34-38. (In Russian)

Guzeev V.V. (2001) Metodi I organizacionnye formy obucheniya [Methods and organizational forms of training]. Moskva: Narodnoye obrazovaniye, 128 p. (In Russian)

Zarukina E.V. (2010) Aktivnye metodi obucheniya: rekomendacii po razrabotke I primeneniyu [Active learning methods: recommendations for development and application]. Sankt-Peterburg: SPbGIEU, 59 p. (In Russian)

Polat E.S. (2002) Novye pedagogicheskie I informacionnye tehnologii v sisteme obrazovaniya [New pedagogical and information technologies in the education system]. Moskva, 272 p. (In Russian)

Motina E.I. (2008) Yazik I special'nost': lingvodidakticheskie osnovy obucheniya russkomu yaziku studentov nefilologov [Language and specialty: linguistic and methodological basics of teaching Russian language technical students at]. M.: Rus.yaz., 176 p. (In Russian)

Strebul L.O., Kassina T.A. (2013) Innovacionnye podhodi v razvitiy kommunikativnoy kompetencii studentov [Innovative approaches in the development of students' communicative competence] Uchenye zapiski Tavricheskogo nacional'nogo universiteta imeni V.I. Vernad'skogo. Seriya: Filologiya. Sotsial'nye kommunikacii, 2013. – T. 26 (65). P. 580-585. (In Russian)

Chukin A.N. (2011) Metodika prepodavaniya russkogo yazika [Methods of teaching the Russian language]. M.: Vissh. shk., 334 p. (In Russian)

Bozhenkova N.A., Bozhenkova R.K. (2019) Psihologo-pedagogicheskaiya traektoriya obucheniya russkomu iyaziku: etap rechevoi adaptacii [Psychological and pedagogical trajectory of Russian language teaching: stage of speech adaptation]. Moskva: Rusistika, P. 326-365. (In Russian)

Serik M. (2013) Akparattik kogam shartinda studentterdi kasiptik daiyarlaudin pedagogikalik negizderi [Pedagogical bases of professional training of students in the conditions of information society]. Astana, 154 p. (In Kazakh)

4-бөлім

АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ

Section 4

THE THEORY OF TRANSLATION

Раздел 4

ТЕОРИЯ ПЕРЕВОДА

L.E. Strautman , **Sh.B. Gumarova**

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: strat50@mail.ru, gumarova5619@gmail.com,

CLASSIFICATION OF ERRORS IN RUSSIAN-ENGLISH TRANSLATIONS OF SCIENTIFIC ARTICLES IN PHYSICS

The article considers some of the most common mistakes in the Russian-English translations of technical reports and scientific articles made by the authors writing in English as a foreign language. From year to year, the number of publications by Kazakhstani scientists in the English-language journals, where articles should be submitted in English, is growing. Therefore, a very important problem facing teachers of the English language is to teach students of engineering specialties, future scientists, how to write articles in English at such a level that they are not rejected by the editors of the English-language journals. Therefore, the students must achieve a level of English proficiency not lower than B2. The authors of this article consider the use of machine translations as a way of forming correct translations of scientific texts. There is an ambiguous attitude of various authors to the use of machine translations in the process of teaching English. The authors of this article believe that the proper use of machine translations is a useful tool in teaching translation of scientific texts. Students learn to understand the meaning of the correct use of terms in translation and their ambiguity, get acquainted with the sources of errors and ways to correct them. The authors consider the most common mistakes in Russian-English translations of technical texts – incorrect use of terminology, violation of the presentation logics, word-for-word translation and give recommendations for their correction.

Key words: translation of scientific-technical texts, machine translation, terminology, grammar mistakes.

Л.Е. Страутман, Ш.Б. Гумарова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: strat50@mail.ru, gumarova5619@gmail.com

Физика пәні бойынша ғылыми мақалалардың орысша-ағылшынша аудармаларындағы қателерді жіктеу

Мақала авторлары ағылшынша жазылған техникалық баяндамалар мен ғылыми мақалалардың орысша-ағылшынша аудармаларында жиі кездесетін кемшіліктерге, қателіктерге тоқталған. Бүгінгі таңда ғалымдар өздерінің жазған мақалаларын, зерттеу жұмыстары мен оның қорытындыларын әлемдік ғылыми қоғамдастыққа белгілі болуы үшін ағылшын тілінде жарық көретін журналдарда жариялаулары керек. Ол үшін әр автор өз туындысын ағылшын тілінде жазулары, не сапалы аудартулары міндетті. Сондықтан ағылшын тілі пәні мұғалімдерінің, ғалымдардың алдында тұрған өте маңызды міндет студент-инженерлерді, болашақ ғалымдарды барынша ағылшын тілінде сауатты жазуға үйрету. Өйткені, олар әзірлеген мақалалар, зерттеу жұмыстары журнал редакторлары мен пікір жазушылардың сынына ұшырамаулары абзал. Ал студенттердің алдына қойылған басты міндет – шәкірттер ең кем дегенде ағылшын пәнінен B2 деңгейіне жетулері. Олардың білікті маман атанып мәтіндерді сауатты аударуы, жасаған еңбектерінің сапасын жақсартуы үшін пайдалы құралы – машиналық аудармаларды пайдалану және осындай аударымдарда кездесетін қателерді түзету әдістерінің қыр-сырын байқай білулерінде. Сондықтан студенттер мен болашақ ғалымдар техникалық мәтіндерді аудару барысында ең көп кездесетін қателіктері терминологияны дұрыс пайдаланбауында. Аударма логикасына мән бермеуі және сөзбе-сөз аудару ісіне бой ұруы болып табылады.

Мақала авторлары өздерінің бай тәжірибелерін арқау ете отырып, аударма саласында кездесетін әртүрлі қателіктерді мысалдармен келтіре білген. Оларды түзету жолдарын нақты мысалдармен түсіндірген. Бұл еңбектің басты ерекшелігі де осында.

Түйін сөздер: ғылыми-техникалық мәтіндерді аудару, машиналық аударма, терминология, грамматикалық оқшылықтар, лексикалық қателіктер.

Л.Е. Страутман, Ш.Б. Гумарова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, Алматы,
e-mail: strat50@mail.ru, gumarova5619@gmail.com

Классификация ошибок в русско-английских переводах научных статей по физике

В статье рассматриваются некоторые из наиболее распространенных ошибок в русско-английских переводах технических отчетов и научных статей, написанных авторами на английском языке как иностранном. С каждым годом растет количество публикаций Казахстанских ученых в англоязычных журналах, где статьи должны представляться на английском языке. Поэтому очень важной проблемой, стоящей перед преподавателями английского языка, является обучение студентов-инженеров, будущих ученых, умению писать статьи на английском языке такого уровня, чтобы они не отвергались редакторами англоязычных журналов. Следовательно, студенты должны достичь уровня знания английского языка не ниже, чем B2. Авторы данной статьи рассматривают использование машинных переводов как способ формирования правильного перевода научных текстов. Существует неоднозначное отношение различных авторов к вопросу использования машинных переводов в процессе обучения английскому языку. Авторы данной статьи считают, что правильное использование машинных переводов является полезным инструментом при обучении переводу научных текстов. Студенты учатся понимать значение правильного использования терминов в переводе и их неоднозначность, знакомятся с источниками ошибок и способами их исправления. Авторы рассматривают наиболее распространенные ошибки в русско-английских переводах технических текстов – некорректное использование терминологии, нарушение логики изложения, дословный перевод и дают рекомендации по их исправлению.

Ключевые слова: перевод научно-технических текстов, машинный перевод, терминология, грамматические ошибки, лексические ошибки.

Introduction

The problem of mistakes in the Russian-English translations of technical reports and scientific articles made by the authors writing in English as a foreign language is not new and seems to have an easy solution in finding an English editor and signing a contract on translating/editing the text. However, nowadays many of the scientists submitting their manuscripts to the English-language journals do not have an opportunity to find such a translator. Therefore our task is to teach students to comply with such a task with a minimum number of mistakes and help them to prepare drafts of manuscripts.

For this purpose, it is necessary to consider the main sources of mistakes in the manuscripts submitted for publication.

Today, to make the results of research known to the world scientific community, scientists have to publish their scientific articles in the English-language journals, and hence have to write them in English. On the way to perfection of their writing they have to overcome a lot of lexical and grammatical problems. In addition, they have to know the scientific style of English scientific articles, to understand the important role of correct use of terminology and construction of sentences. Therefore, a lot of effort should be made to make our texts translated into English to sound more English than they

often do now. To be able to translate technical texts at a rather high level one must be a scientist, or engineer, a linguist and a writer.

When two languages, as it is the case of Russian and English, have different syntactic and lexical structures, very often it is necessary to change the structure of sentences. Russian, as a highly inflected language can have long chains of nouns, which the translator stumbles upon in writing a translation. It becomes necessary to paraphrase such sentences and only then translate them. The translator must always keep in mind that there are no little things in translation, and he/she must be attentive to tiny details, as they may be of primary importance. Scientific translation is always a set of problems which must be solved to get the result. Analyzing the translation errors we must find out their sources and learn how to avoid such errors.

Experimental part

The most common translation errors are the incorrect use of terminology, grammar mistakes and stylistic defects. A very important place among translation errors is occupied by the errors in terminology, very often it is general scientific terms.

Though these sources of mistakes are well-known, the translators stumble upon them again and again. Here we will consider different types of errors

in scientific texts because of which Russian-English translated articles are not accepted by the English-language journals. Let us first consider mistakes in terminology in physical texts, some of which have been repeatedly discussed, however, they are made again and again. Therefore, it is necessary to consider such terms as “value” and “quantity”, “resistor” and “resistance”, “facility” and “device”. They are very often misused, which sometimes makes the sentence hardly understandable. The importance of studying collocations of scientific terms and usage of special patterns such as *atomic absorption spectrophotometry, nuclear magnetic resonance, chromatographic techniques, etc.* was pointed out by S.M. Kapina (S.M. Капина, 1977: 30).

Let us consider the following examples of incorrect translations and their corrections:

Incorrect: The material is preliminarily subjected to intensive mechanical treatment in pumps, auxiliary equipment, in the elements of local *resistances*, etc.

Correct: ... intensive mechanical treatment in pumps, auxiliary equipment, in the elements of local *resistors*.

In the English language “*resistance*” is *the measure of the degree to which a conductor opposes an electric current through that conductor*, whereas “*resistor*” is *a device designed to increase the ability of an electric circuit to stop the flow of an electric current through it*. Therefore, the mistake is quite obvious. Such a mistake is usually made by the low qualified translators.

Now let us consider the difference between “value” and “quantity”. It is very important for correct translation of the Russian term “*величина*”. Here are some examples.

The Russian sentence: Если имеют в виду *величину* во втором смысле, то к названию *величины* добавляют название объекта, который *величина* характеризует, или слово “конкретная”.

Incorrect translation: If we mean the *value* in the second sense, the name of the object that characterizes the *value*, or the word “specific” is added to the name of the *value*. (Google.translation.com)

The Russian sentence: “Методы и средства измерения и контроля динамических *величин*” is translated as “Methods and means of measurement and control of dynamic *values*.”

In the above examples we have errors, which make the sentences not understandable. The problem is that in the Russian language the words “value” and “quantity” are often translated by the same word “*величина*” in English “value” means “*величина, значение*”, which is often misinterpreted

ed in translations. For example A.L. Pumpysky (A.L. Pumpysky, 1965: 28) gives the following translations of word “*величина*” – *value, size, magnitude, quantity, amount, intensity*. Therefore it is often difficult to choose the correct term if it is not given in the dictionary.

One more example of the proper use of the term *value*: It should be noted that for both limiting sections, the values of μ_0 and μ_2 are real viscosity characteristics of non-Newtonian fluids (Askarova, 2017: 14).

Let us consider a widely used Russian phrase “*найти практическое применение*”. It seems quite natural to translate it as “*to find practical application*”. However, the use of the Russian-English dictionary gives “*to have practical application*”. Therefore the sentence “*Результаты этой работы могут найти практическое применение в таких областях, как отделение и удаление частиц пыли из плазменного кристалла.*” should be translated as “*The results of this work can have practical application in such areas as separation and extraction of dust particles from the plasma crystal.*” Two more examples from the Internet: Does the problem of infinity have any practical application? It has countless practical applications. The source is: (<https://math.stackexchange.com/questions/284982/>).

A lot of mistakes are made in translation of the Russian term “*устройство*”. Below we present an extract from the Russian-English dictionary (АВ-ВYYLingvo. www.lingvo.com).

Устройство 1) (действие) arrangement; organization; для устройства своих дел – to settle one’s affairs, 2) (оборудование) equipment; facilities; (механизм) device; (приспособление) arrangement; аппаратное устройство – hardware device; зарядное устройство аккумулятора – battery charger; 3) structure; (система) system; государственное устройство – state/government system 4) (расположение) arrangement, layout.

In translation of the sentence “Оксид азота (NO), который составляет более 90% от общего количества его оксидов, выделяемых устройствами для сжигания, далее окисляется в атмосфере до NO₂” the words “устройства для сжигания” were translated as *combustion devices* whereas it should be *combustion facilities* and the sentence must be worded as “Nitric oxide (NO), which makes more than 90% of the total amount of its oxides emitted by the *combustion facilities*, is oxidized further in the atmosphere to NO₂.” The other example is translation of “энергосбережение” in the sentence “Компания Digital Group предлагает комплексный системный подход в области

энергосбережения.” The Digital Group offers an integrated system approach in *energy conservation*. It was translated as *energy conservation*, which is not *energy saving* but *energy preservation*. The correct variant is *energy saving*.

One more example on *savings*: the sentence “Если проводимые на предприятии работы по стандартизации не меняют качество выпускаемой продукции, то затраты на их проведение перекрываются экономией сырья” was translated as “If the work on standardization carried out at the enterprise does not change the quality of the products manufactured, the costs of their implementation overlap with the *economy* of raw materials”, where the word *economy* was used instead of *savings*. Here is the example of misuse of the words *excitement* and *excitation*.

Incorrect: In the second case, after the preliminary *excitement*, the plastic properties of the material are retained.

Correct: In the second case, after the preliminary *excitation*, the plastic properties of the material are retained.

Mistakes arise not only in translation of terms but also in translations of adjectives. For example, the phrase “Такое поведение частиц было в полне закономерным” – “This behavior of the particles was *logical*” though it would be better to use *quite natural*. The students must remember that it is often incorrect to copy translations from the other areas of science. For example, for political texts *закономерный* could be translated as *legitimate* but it usually does not work in scientific texts and, in general, this word is often tricky for translation (L. Visson, 2003: 177).

The terms used separately as *engineering* can change their meaning in collocations, for example, *system safety engineering* (обеспечение системы безопасности) or *industry engineering* (организация производства) (Klimzo, 2006:21).

An important feature of English scientific and technical style is a wide use of elliptical constructions, incorrect understanding of which often leads to ridiculous mistakes in the translation (Hutchinson, Tom and Alan Waters. 1987).

Further we will consider some of the most common grammar mistakes, which are encountered in the overwhelming majority of the Russian-English translations.

The first one that must be noted is the wrong use of verb *to allow* (*to*), *to permit* (*to*), *to enable* (*to*). When it is used to mean *make it possible to*, *allow to* cannot be used without a grammatical object, so we cannot say: At present, the statistics available does

not *allow to take into account* all these situations: “*allow*” needs to be followed by a noun or pronoun such as “us” (the statistics does not *allow us to take* all these situations into account). There are many cases where this construction is used wrongly. The same is applied to *permitto* and *enable to*. Here are some examples of Russian-English translation with the wrong use of this construction.

Incorrect translation: “The studies carried out in the work *allowed to* determine the basic laws of the distribution of radiation heat in the combustion space and to determine the quantitative values of the heat flow due to radiation in different directions.”

Incorrect translation: “This research *enabled to determine* the basic laws of the radiation heat distribution in the combustion space and to obtain quantitative values of the radiant heat flux in different directions.

Incorrect translation: “The least square method *allows to find* the errors of parameters in the linear dependence, which are determined by formulas (20) and (21):”

Incorrect translation: “However, the probability theory *allows to calculate* the shape of the smooth curve, which is the limit for the histogram in case of an unlimited increase in the number of experiments.”

Incorrect translation: “Variations in the external field *allow to control* the position of the dust particles in the gas discharge.”

In the above numerous examples, taken from the latest manuscripts, we see the wrong use of the structure *allow to* and *enable to*. These errors can be explained by the presence of a similar construction in the Russian language but *without a pronoun*.

However, grammarmistakes, though they give a large percentage of gross mistakes, as well as the terminological ones, do not cover all the scope of mistakes.

The other part to be considered is stylistic defects in the text, which are subdivided into the following categories:

1) Amorphous sentences (such sentence structure when grammar relations between words become clear only with the consideration of meaning).

Let us consider the following example:

Substances reacting with water (metallic potassium, sodium), not de-energized electrical equipment and calcium carbide are not allowed to extinguish *with water due to the possibility of explosion in which acetylene is released*.

Water cannot be used to extinguish substances reacting with water (metallic potassium, sodium), not de-energized electrical equipment and calcium carbide as they may explode releasing acetylene.

The whole structure of the sentence was changed to remove the amorphous phrase.

2) Formation of “parasitic” relationships between words (because of incorrect construction of the phrase there seems to be a relation between words, when there is no relation) (Matukihn.<http://earchive.tpu.ru/bitstream/11683/36696/1/dx.doi.org-10.1051-mateconf-20179201041.pdf>).

It is important not to miss essential information or, on the contrary, to introduce something that is not in the text (or at least in a sufficiently obvious subtext) of the original (Gudova, Poltavskaya, 2016).

A vivid example of such “parasitic” relationships is the translation of the phrase “Высокодисперсионные электростатические зеркала вращательной симметрии с время пролетной фокусировкой по энергии третьего порядка,” which was translated as “High-speed electrostatic mirrors of rotative symmetry with time flight focusing on third order energy” and can be considered as the mistakes in the wrong translation of terms, for example, “rotative symmetry” instead of “rotational symmetry” and an example in the wrong translation of a chain of nouns. “High dispersive electrostatic mirrors of rotational symmetry with the third order time of flight focusing by energy”.

The Russian structure “фокусировкой по энергии третьего порядка” was incorrectly understood by the translator, therefore we see “third order energy”, though it is *focusing of the third or-*

der but not *energy of the third order*. This is a vivid example of wrong translation of chains of nouns in Russian. The other example is: “Кос – коэффициент передачи цепи обратной связи”, which was translated as “circuit transfer feedback coefficient” instead of “the transfer coefficient of the feedback circuit.” When we read *circuit transfer feedback coefficient* we understand that there is a *circuit transfer* but not a *feedback circuit*.

In the textbook *Learn to Translate by Translating*, Meshkov and Lambert write that the process of translation is a process of making decisions by the translator. Numerous examples of e-xtra words are given in the book. These examples refer to scientific texts: *В течение длительного промежутка времени*. It is suggested that the translation “for an extended period of time” should be changed for “for a long time”. Another example: “Результатом любого процесса является изменение энергии”. This sentence was translated as “The result of proceeding of any process is a change in energy. The authors suggest a better interpretation as “Any process results in a change in energy” (Meshkov and Lambert, 1997: 112).

Results and discussion

There are a lot of examples of usage of the expression “the fact that...,” which very often appears in the translations of such Russian phrases as “характерен тем, что...”, “объясняется тем, что...”, “связано с тем, что ...”.

Text for translation	Variant before correction	Variant after correction
Центробежный метод <i>характерен тем, что</i> чувствительный элемент реагирует на центробежную силу, развиваемую неуравновешенными массами вращающегося вала.	The centrifugal method is characterized by <i>the fact that the sensitive element responds</i> to centrifugal force developed by unbalanced masses of the rotating shaft(https://translate.google.com/).	The centrifugal method <i>is based on there-sponse</i> of the sensitive element to the centrifugal force developed by unbalanced masses of the rotating shaft.
Если случайный характер результатов наблюдений <i>связан с тем, что</i> они имеют ошибки измерения, результаты наблюдений имеют нормальное распределение.	If the random nature of the observation results <i>is due to the fact that</i> they have measurement errors, the results of observations have a normal distribution.	If the random nature of the observation results is caused by measurement errors, the results of observations have a normal distribution.
Деление погрешностей на основные и дополнительные <i>связано с тем, что</i> свойства средств измерений зависят от внешних условий.	The division of errors into basic and additional <i>is due to the fact that</i> the properties of measuring instruments depend on external conditions.	The division of errors into basic and additional is explained by the dependence of the properties of measuring instruments on external conditions.

Let us consider some more widely spread mistakes in the Russian-English translation where the adverb is used after *to* before the *infinitive* which splits the infinitive (incorrectly used structures and their corrected variants are given in italics).

Splitting of the infinitive:

Incorrect: Physicochemical purification makes it possible *to intensify sharply* mechanical purification of sewage.

Correct: Physicochemical purification makes it possible *to provide sharp intensification* of mechanical purification of sewage.

Incorrect: Environmental monitoring data are used *to comprehensively analyze* the state of the environment.

Correct: Environmental monitoring data are used *to carry out a comprehensive analysis* of the state of the environment.

It is seen that in these examples we had to change the structure of the sentence.

Incorrect: *To more definitively* demonstrate this mechanism....

Correct: *To demonstrate* this mechanism *more definitively*

Incorrect: In this case it is much more difficult to find the optimal values of D_{opt} and T_{opt} as it is necessary *to correctly take into account* non-Newtonian properties.

Correct: ... it is necessary *to take into account* non-Newtonian properties *correctly*.

Incorrect: It has been shown that this method enables us *to effectively manipulate* both structural and dynamical properties of the system of dust particles.

Correct: It has been shown that by his method enables us *to manipulate* both structural and dynamical properties of the system of dust particles *effectively*.

Incorrect: Channels of this diameter allow the cell *to very quickly get rid* of the highly toxic end product of metabolism.

Correct: Channels of this diameter allow the cell *to get rid* of the highly toxic end product of metabolism *very quickly*.

Incorrect: It is important *to simultaneously measure* the angular distributions of the differential cross sections (URDS) of elastic scattering.

Correct: It is important *to measure* the angular distributions of the differential cross sections (URDS) of elastic scatterings *simultaneously*.

Using a preposition at the end of the sentence:

Incorrect: AT2-R is only one of the resistors *that* AngII is connected *to*.

Correct: AT2-R is only one of the resistors *to which* AngII is connected.

Incorrect: Gangliosides were first found in ganglia of the nerve system, *where the name came from*.

Correct: Gangliosides were first found in ganglia of the nerve system, that is why *they are called gangliosides*.

We have considered some examples of incorrect use of prepositions at the end of the sentence. Teaching General English we spent a lot of efforts to make students use the verbs with prepositions at the end of the sentence, especially, at the end of questions. A well-known example, 'What are you thinking about?' or 'Where are you from?' However, such a structure is not used in the scientific language.

The above examples show how important it is to use terminology properly and fatal mistakes that can appear as a result of incorrect use of terminology.

Much attention is to be paid to the vocabulary studied by the student. It forms their understanding of a proper use of words, which may seem to be synonyms. For example, Sipols (Sipols, 2007: 125) shows the importance of studying different meanings of words, considering "rather" as an example, where it is used as a linking word rather than, as an adverb intensifying the other adverb "slowly" and as an introductory word. It is necessary to teach students to find the correct meaning of words. In solving this task it is useful to compare two parallel texts in the source and target languages in order to identify their differences. This helps students to study different tools used in translations.

Conclusion

The article shows that the most dramatic mistakes in translations are caused by incorrectly translated scientific terms. Such mistakes can change the whole content of the sentence or even of the text if the wrong terminology is used throughout the text. The other types of mistakes considered in the article are grammar mistakes giving a large percentage of gross mistakes and stylistic mistakes such as amorphous sentences, parasitic relationships between words and bureaucratic words. We have also considered some examples of incorrect use of prepositions at the end of the sentence and wrong infinitive structures.

Литература

- Капина С.М. О науке языком науки / С.М. Капина. – Л.: Наука, 1977. – 207 с.
 Google.translate <https://translate.google.com/>
 Пумпянский А.Л. Пособие по переводу научной и технической литературы на английский язык / А.Л. Пумпянский. – М.: Наука, 1965. – 542 с.
 Askarova A.S., Bolegenova S.A. Thermophysics of rheological fluids/ A.S. Askarova, S.A. Bolegenova. – Алматы: Kazakh University, 2017. – P. 180.
 Electronic source: <https://math.stackexchange.com/questions/284982/>
 АБВУ Lingvo www.lingvo.com
 Виссон Линн. Практикум-1 по синхронному переводу с русского языка на английский / В. Линн. – М.: Р. Валент, 2013. – 198 с.
 Климзо Б.Н. Ремесло технического переводчика. Об английском языке, переводе и переводчиках научно-технической литературы / Б. Н. Климзо. – М.: Р. Валент, 2006. – 508 с.
 Hutchinson, Tom and Alan Waters. English for specific purposes / Hutchinson, T. and A. Waters. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
 Matukihn D.M., Kachalov N.A., Fedorenko R.M. Peculiarities of teaching translation of scientific and technical papers to engineering students. Retrieved from <http://earchive.tpu.ru/bitstream/11683/36696/1/dx.doi.org-10.1051-mateconf-0179201041.pdf>
 Гудова О.В., Полтавская О.А. Особенности обучения переводу научно-технического текста студентов старших курсов языковых вузов. Retrieved from <http://docplayer.ru/56211930-Osobennosti-obucheniya-perevodu-nauchno-tehnicheskogo-teksta-studentov-starshih-kursov-yazykovyh-vuzov.html>
 Мешков О., Лэмберт М. Практикум по переводу с русского языка на английский / О. Мешков, М. Лэмберт. – М.: Наука, 2002. – 543 с.
 Сиполс О.В. Develop Your Reading Skills: Comprehension and Translation Practice / О.В. Сиполс. – М.: Наука, 2007. – 373 с.

References

- АБВУ Lingvo www.lingvo.com
 Askarova A.S., Bolegenova S.A. (2017) Thermophysics of rheological fluids, Kazakh University.
 Electronic source: (<https://math.stackexchange.com/questions/284982/>)
 Hutchinson, Tom and Alan Waters. (1979) English for specific purposes. Cambridge University Press.
 Google.translate <https://translate.google.com/>
 Gudova O.V., Poltavskaya O.A. (2016) Osobennosti-obucheniya-perevodu-nauchno-tehnicheskogo-teksta-studentov-starshih-kursov-yazykovyh-vuzov [Features of teaching the translation of the scientific and technical text of senior students of language universities]. Retrieved from <http://docplayer.ru/56211930-.html>
 Kapina S.M. (1977) Onaukeyazykom nauki [About science in the language of science] L.: Nauka, 207 p.
 Klimzo B.N. (2006) Remeslotechnicheskogoperedchika. [Craft of a technical translator]. Klimzo B.N., M.R. Valent, 508 p.
 Matukihn D.M., Kachalov N.A., Fedorenko R.M. (2017) Peculiarities of teaching translation of scientific and technical papers to engineering students. Retrieved from <http://earchive.tpu.ru/bitstream/11683/36696/1/dx.doi.org-10.1051-mateconf-20179201041.pdf>
 Meshkov O., Lambert M. (2002) Practicum poperevodu s russkogo yazyka na angliiskii [Practicum on translation from Russian into English], p. 125.
 Pumpyansky A.L. (1965) Posobiye po perevodu nauchnoi i tekhnicheskoi literatury na angliiskii yazyk. [Manual for the translation of scientific and technical literature into English]. Moscow, Nauka, 542 p. (in Russian)
 Sipols O.V. (2007) Develop Your Reading Skills: Comprehension and Translation Practice. M.: Nauka, 372 p.
 Visson Linn. (2013) Practicum po sinchronnomu perevodu s russkogo yazyka na angliiskii [Practicum on simultaneous translation from Russian into English], 198 p.

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Әдебиеттану	Section 1 Literary Criticism	Раздел 1 Литературоведение
<i>Temirbolat A.B., Kozhashev M.M.</i> Category of chronotope in Zhambyl Zhabaev's poetry		4
<i>Абдуллаева Э.</i> Поэзия Парвин Этесами		12
<i>Алекперов Я.Х.</i> Трансформация мифа в сказки.....		19
<i>Әбдігаппарова Ж.</i> Қазақ әдебиетіндегі Шыңғыс хан бейнесі		25
<i>Ибрагимова Вюсала Ильгаргызы</i> Антивоенный и антимилитаристический роман США.....		36
<i>Kakisheva N.T.</i> Olzhas Suleimenov – scientist-turkologist.....		45
<i>Shehriyar (Guliyeva) G.F.</i> The continuous eposes (The series created by the epos “Edigu”)		50
<i>Мамедова Г.Н.</i> Роль паремиологических единиц в формировании структуры художественного произведения		58
<i>Сулейменова Э., Жаксылыков А.Ж.</i> Функции образа дома в романе Г. Бельгера «Туюк су».....		64
<i>Sharifova L.Ch.</i> The Role of Zoroastrianism in Azerbaijani Literary-Ethnographic Territory (Based on research by Alexander Chodzko)		70

2-бөлім Тіл білімі	Section 2 Linguistics	Раздел 2 Языкознание
<i>Madiyeva G.B., Hoffmann E., Aliakbarova A.T.</i> Linguistic attribution of modern kazakh anthrononyms		78
<i>Алкебаева Д.А., Заурбекова Л.Ж., Абдуришид Якуп</i> Функционалды прагматика теориялары		86
<i>Акymbek S.Sh, Akhmet A.N., Nurmukhan A.S.</i> Ways of development of intonational features of children of preschool age.....		93
<i>Akimbekova G.Sh., Konys E.E.</i> Phraseology as a base gender stereotypes (on the material of the english language).....		100
<i>Баркибаева Р.Р., Павлова Т.В., Құнапияева К.С., Танкиева Н.Ш.</i> Познание мира начинается с познания самого себя		107
<i>Гиздатов Г.Г., Сошиева Б.А.</i> Концептуальное пространство казахстанского медиадискурса: психолингвистические аспекты рассмотрения		115
<i>Гусейнова Ф.</i> Принципы использования категории отрицания в английском языке		123
<i>Дулаева Э.З., Мамедова Ф.З., Базылова Б.К.</i> Особенности речевых формул приветствия-прощания.....		129
<i>Iskarina A., Kenzhekanova K.K.</i> Gender features in public speech		136
<i>Иманбердиева С.Қ., Егізбаева Н.Ж.</i> Тілдік, тарихи сабақтастық: онимдердің қазіргі тілдегі көрінісі (орта ғасыр ескерткіштері мен қазіргі тілдік материал негізінде).....		142

<i>Gurbanzada Fatma Nazim</i>		
Ellipsis in Contemporary Linguistics and its features of economy and correlation		153
<i>Медетбекова П.Т., Несінбай Г.Б., Бигелдиева Н.</i>		
Фразеологизмдердегі жануар түр-түс атауларының тілдік ерекшеліктері		159
<i>Muratbek B., Ashirova A.T., Azap Samet</i>		
Kazakh folklore verbal literary language and kazakh literary language (Historical – educational view of the literary language).....		167
<i>Алымбаева З.А., Рамазанов Т.В., Сағатбек С.Н.</i>		
Cultural and semantic nature of the concept «horse»		175
<i>Salkynbai A.B., Anarbekova U.U.</i>		
An adequate status of the kazakh language and its actual use		181
<i>Смағұлова Г.Н., Мақатаева Ш.М.</i>		
Лингвоаксиология: қазақтар дүниетанымындағы құндылықтар ұғымы.....		187
<i>Смирнова Л.А.</i>		
Семантико-синтаксические особенности сложных предложений с союзами as if и as though		194
<i>Шадкам З., Токенова А.Т.</i>		
Қазақ және түрік ономастикасында өсімдік интерпретациясы		203
<i>Шойбекова Ф.Б., Абдрахманова Ж.Ә., Насырғазы А.Б.</i>		
Қазақ тіліндегі терминжасам тәсілдері арқылы жасалған компьютер терминдері		211

3-бөлім
Тіл мен әдебиетті
оқытудың әдістемесі

Section 3
Methods of teaching
language and literature

Раздел 3
Методика преподавания
языка и литературы

<i>Adskova T.P., Turbekova S.A., Zuyeva N.Yu.</i>		
Project activities at the lessons on professional Russian language.....		224
<i>Таттимбетова Ж.О., Мизанбеков С.К., Денисенко В.Н.</i>		
Диагностика профессиональной компетентности будущих учителей русского языка и литературы при интегративной технологии обучения		230

4-бөлім
Аударма теориясы

Section 4
The theory of translation

Раздел 4
Теория перевода

<i>Strautman L.E., Gumarova Sh.B.</i>		
Classification of errors in Russian-English translations of scientific articles in physics		240